

АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ ТАТАРСТАН
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА, ЛИТЕРАТУРЫ И ИСКУССТВА
имени ГАЛИМДЖАНА ИБРАГИМОВА

Из сокровищницы научных экспедиций

НАЦИОНАЛЬНО- КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ

Татары Помской области

2-е издание

КАЗАНЬ 2021

ТАТАРСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ФӘННӨР АКАДЕМИЯСЕ

ГАЛИМҖАН ИБРАҺИМОВ исемдәге
ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ ҺӘМ СӘНГАТЬ ИНСТИТУТЫ

Фәнни экспедицияләр хәзинәсеннән

МИЛЛИ-МӘДӘНИ МИРАСЫБЫЗ

Толск өлкәсе татарлары

2 нче басма

КАЗАН 2021

УДК 39(470.41)+008(470.41)
ББК 81.2=632.3+82.3(2=632.3)+85.12
М48

*Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе
Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының
Гыйльми советы карарына нигезләнеп басыла*

«Татар халкының милли үзтәңгәллеген саклау (2014–2019 еллар)»
ТР Дәүләт программасы кысаларында әзерләнде

Редколлегия:

*К.М. Миңнуллин (рәис), О.Р. Хисамов (фәнни мөхәррир),
Л.Ш. Дәүләтшина*

Төзүче һәм җаваплы мөхәррир
филология фәннәре кандидаты Э.И. Сафина

М48 Милли-мәдәни мирасыбыз: Томск өлкәсе татарлары. –
Казан, 2021. – 2 нче басма. – 448 б. – (Фәнни экспедицияләр
хәзинәсеннән).

ISBN 978-5-93091-341-5

«Фәнни экспедицияләр хәзинәсеннән» дигән сериядә дөнья күргән бу китап Томск өлкәсендәге татар авыллары тарихы, бу яктагы гореф-гадәтләр һәм тел үзенчәлекләре турында бай мәгълүмат бирә. Анда шулай ук жирле осталарның кул эшләре һәм халык талантларының көй-сүз ижаты белән дә танышырга мөмкин. Галимжан Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты галимнәренә тикшеренүләренә нигезләнган әлеге басма киң катлау укучыларда кызыксыну уятыр дип ышанабыз.

ISBN 978-5-93091-341-5

© Г.Ибраһимов исем. Тел, әдәбият
һәм сәнгать институты, 2016, 2021

*Тел – уйлауның коралы, уйның – калыбы...
Миллият бинасының нигез ташларыннан
иң ныклысы – тел... Телнең эчендә халыкның рухы,
моңы, уй һәм тойгысы яшеренгән.*

Галимжан Ибраһимов

*Язык – это инструмент мышления,
форма мысли... Самый прочный камень
в фундаменте бытия нации – язык... В языке
сокрыты душа народа, его мысли и чувства.*

Галимджан Ибрагимов

КЕРЕШ

Һәр төбәкнең табигать тә, анда яшәүче кешеләр дә, аларның ышанулары һәм дөньяга карашлары да йогынты ясый торган язмышы, йөзе, рухи үзәге-асылы бар. Шушы үзенчәлекне тою-аңлау өчен, әлеге төбәктә яшәү, һич булмаса, андагы тормышны өйрәнү һәм халык белән аралашу кирәк. Болар төбәкнең хәзерге хәл-халәтен күзалларга мөмкинлек бирә.

Үткән-тарих исә күпмедер күләмдә чыганаclarда саклана; аларны археологик тикшеренүләр үткәреп тергезәләр; архив документларыннан һәм тарихи һәйкәлләрдән, ташъязмалардан эзиләр. Археолог-галимнәр борынгы кешеләр турында мәгълүмат сакланган урыннарда разведка уздыра, казу эшләре оештыра һәм, табылдыclarга нигезләнәп, бик ерак тарих хакында төгәл мәгълүматлар китерә. Археологик тикшеренүләр вакытында эралар-чорлар да, шул заманнарда билгеле бер урында яшәгән кешеләрнең кайсы халыкка каравы, көнкүреше, һөнәрләре, нинди технологияләргә ия булуы, ышанулары да, күпмедер күләмдә зәвыгы, мәдәни казанышлары да ачыклана. Алар язма тарихи чыганаclar булмаган ерак заманнарны кабат күзалларга мөмкинлек тудыра, архив материаллары, документлар, эпиграфик һәйкәлләр һ.б. исә безгә якынрак чорлар хакында сөйли.

Алар да күрсәтә алмаган бик күп сәхифәләрне шәжәрәләр һәм гаилә истәлекләре дә; төбәк кешеләре хәтерендә буыннан-буынга тапшырылып килгән мифлар һәм легендалар, жырлар һәм бәетләр дә; халыкның тел-сөйләм, әдәби фикерләү хасиятләре, көнкүреш һәм мәдәни үзенчәлекләре; матди һәм мәдәни кыйммәтләр дә үзендә саклый. Боларны күрә, аңлай,

ВВЕДЕНИЕ

У каждого региона есть свой неповторимый облик, своя судьба, особая духовная составляющая, которые формируются под влиянием местной природы, живущих там людей, их мировоззрения, привычек и верований. Чтобы понять и почувствовать это своеобразие, необходимо здесь пожить или хотя бы понаблюдать местное жизнеустройство и пообщаться с людьми. Только так можно получить представление о современном состоянии региона.

Страницы прошлого в какой-то степени раскрываются в исторических источниках, их восстанавливают посредством археологических исследований, находят в архивных документах и исторических памятниках. Ученые-археологи проводят исследования в местах, сохранивших следы пребывания древних людей, организуют раскопки и, опираясь на сделанные находки, способны представить точную информацию об очень далеких эпохах. Во время археологических изысканий выясняются возраст рассматриваемых объектов, принадлежность населения данной местности к тому или иному народу, особенности их повседневного быта, используемые технологии и ремесла, их верования, эстетические предпочтения и культурные достижения. Археологи дают возможность представить те далекие времена, о которых нет исторических источников.

Исторические источники (архивные материалы, документы, эпиграфические памятники и др.) рассказывают о ближайших к нам эпохах. Многие страницы истории, которые не получили отражение в источниках, сохранились в родословных, семейных преданиях; в передаваемых из поколения в поколение мифах и легендах, песнях и байках, в специфике разговорной речи и литературного

өйрәнә һәм аңлата белергә генә кирәк. Гажәеп күренеш: археологик һәм тарихи чыганаclarда сакланмаган мәгълүматлар еш кына кешеләр хәтерендә, төбәкләрнең тормыш-көнкүрешендә яшәвен дәвам итә! Аларны төрле тармак галимнәре төбәкләргә экспедиция-сәфәрләр уздырып бармый, таба, өйрәнә... Аннары бу материаллар кабат халыкка кайта, шушы урынның, төбәкнең һәм бердәм татар милләтенен тарихи-мәдәни байлыгына әйләнәп яши бирә.

Татарстандагы академик фән, тарихи, археологик тикшеренүләр белән бергә, төбәкләргә чыгып, урыннарда халыкның яшәшен, көнкүрешен, матди һәм мәдәни хәл-халәтен өйрәнү белән һәрвакыт шөгыйльәнә. Мондый тикшеренүләр XIX–XX гасыр чикләрендә үк аерым татар зыялылары инициативасы белән уздырыла башмый: бик күп татар жырларын, әкиятләрен, мәкаль-әйтемләр, миф-легендаларны язып алырга, татарларның тел-сөйләм үзенчәлекләрен ачыкларга ярдәм итә. Мәсәлән, К. Насыри беренчеләрдән булып татар халык авыз ижаты әсәрләрен жыю, тарихи-этнографик тикшеренү эшен башлап жибәрә, 1871 елдан үзенен «Казан календаре»нда фольклор үрнәкләре бастыра. Бу эшкә Р.Ф. Фәхреддин, Г.Н. Әхмәрәв, Х.Б. Бәдигый, Ж.Ж. Вәлиди һ.б. бик күп фикер ияләре кушыла.

XX гасырның аерым чорларында мондый тикшеренүләрне оештыруда активлык күзәтелә. 1920–1930 елларда – бигрәк тә Гыйльми үзәк эшчәнлегә белән бәйлә махсус экспедицияләр фәнни нигездә уздырыла башмый. Н.И. Воробьев, А.С. Башкиров, Ф.И. Терегулов, М.С. Гобәйдуллина, К.С. Гобәйдуллин, С.Г. Вахиди һ.б. тарафыннан Арча, Әлки, Балык Бистәсе, Мамадыш, Минзәлә, Спас, Чаллы, Чистай төбәкләрендә шундый кыр тикшеренүләре үтә; аларда этнография, фольклор, сәнгать, тарихи-мәдәни мираска караган материаллар туплана.

Мондый эшчәнлек хәтта Боек Ватан сугышы чорында да тукталмый. 1940–1980 елларда аерым тармак галимнәренен махсуслаштырылган экспедицияләргә чыгуы киң тарала. Бигрәк тә эпиграфик (Һ.В. Йосыпов), археографик һәйкәлләрне (С.Г. Вахиди, М.И. Әхмәтжанов, М.Г. Госманов һ.б.), диалектларны (Л.Ж. Жәләй, Л.Т. Мәхмүтова, Н.Б. Борһанова, Д.Б. Рамазанова, Ф.С. Баязитова һ.б.), төрки-татар фольклорын (Х.Х. Ярмөхәммәтов,

мышления; особенностях повседневной жизни и культуры; в материальных и культурных ценностях населения данного региона. Нужно только увидеть, понять, изучить и правильно интерпретировать эти явления. Удивительно то, что материалы, не сохранившиеся в археологических и исторических источниках, часто продолжают жить в памяти людей, в повседневном жизненном пространстве населения данной местности! Ученые и специалисты в различных областях знаний во время экспедиций в регионы находят, собирают, изучают эти особенности... А затем эти материалы, после комплексного изучения, возвращаются к народу и продолжают жить, став частью общего историко-культурного наследия татарского народа и данного региона.

Академическая наука Татарстана, наряду с историческими и археологическими изысканиями, всегда держала в центре своего внимания изучение жизни, быта, особенностей материального и культурного состояния татарского народа, проживающего в том или ином регионе. Подобные исследования проводились во время экспедиционных выездов по инициативе представителей татарской интеллигенции, на рубеже XIX–XX веков было записано много татарских песен, сказок, пословиц и поговорок, мифов и легенд; зафиксированы местные особенности татарского языка и речи. Например, К. Насыри одним из первых начал собирать материалы по устному творчеству татарского народа и по исторической этнографии; с 1871 года он регулярно публиковал образцы фольклора в своем «Казанском календаре». К этой работе присоединились Р.Ф. Фахретдинов, Г.Н. Ахмеров, Х.Б. Бадиги, Дж.Дж. Валиди и другие представители татарской интеллигенции.

В отдельные периоды XX века наблюдалась особая активность в организации подобных исследований. В 1920–1930-е годы начинают проводиться специальные научные экспедиции, что было связано с деятельностью созданного Академического центра. Подобные полевые исследования осуществляли Н.И. Воробьев, А.С. Башкиров, Ф.И. Терегулов, М.С. Губайдуллина, К.С. Губайдуллин, С.Г. Вахиди и др. в Арском, Алькеевском, Рыбно-Слободском, Мамадышском, Мензелинском, Спасском, Челнинском, Чистопольском районах, собирая при этом материалы по этнографии, фольклору, искусству, историко-культурному наследию данных регионов.

И.Н. Нади́ров, Х.Ш. Мәхмүтов, Л.Ш. Жамалетдинов һ.б.) жыю-барлау максатыннан, Татарстанда һәм аннан читтә яшәүче татар авыллары һәм шәһәрләрендә тикшеренүләр уздырыла. Экспедицияләрдә тупланган материал «Татар халык ижаты» (1951, 1954), «Татар халык әкиятләре», 2 томда (1946, 1956), «Татар халык җырлары» (1965), «Татар халык ижаты», 12 томда (1976–1988), «Татар халык сөйләшләре», 2 томда (2008), «Татар теленең диалектологик сүзлегә» (2009), «Татар халык сөйләшләренең атласы», «Татары Среднего Поволжья и Приуралья» (1967) кебек фундаменталь хезмәтләр, мәдәният-сәнгать тарихы, милли һөнәрчелек, кулъязма һәм басма китап тарихы һ.б. өлкәләр буенча күпсанлы китаплар нигезендә ята.

XXI гасыр башында, Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең системалы эшчәнлегә нәтижәсендә, бу эш яңа баскычка күтәрелә: һәр елны милләттәшләребез яшәгән төбәкләргә комплекслы экспедицияләр оештырыла башлый. Комплекслы рәвештә өйрәнгәндә, тел, әдәбият, фольклор, сәнгать юнәлешенең төбәк хәзинәсендә булган барлык төр байлыгы – буыннан-буынга тапшырыла килгән авыз ижаты үрнәкләре, бәйрәмнәре, йола-гадәтләре, музыкасы, бәйләү-чигү кебек кул эшләре осталыгы, йорт-каралты бизәкләре, киём-салымы, тел үзенчәлекләре, эпиграфик һәм археографик мирасы – һәрберсе барлана-туплана һәм жентекләп анализлап бәяләнә. Татарстанда Актаныш (2009), Апас (2010), Кукмара (2011), Чүпрәле (2012), Мамадыш (2013), Арча, Этнә (2016), Минзәлә, Мөслим (2017), Азнакай, Буа (2019) районнарындагы татар авыллары һәм поселокларында шундый кыр тикшеренүләре уза.

Татарстаннан читтә: Түбән Новгород, Курган, Оренбург өлкәләре (2010), Мари Илендәге Бәрәңге районы (2011), Удмуртия Республикасы (2012), Пермь краендагы Барда районы һәм Әстерхан өлкәсе (2013), Омск һәм Самара (2014), Оренбург һәм Томск (2015), Чиләбе өлкәләре, Казакъстан Республикасы (2016), Новосибирск өлкәсе, Башкортстан Республикасының Стәрлебаш районы (2017), Ульяновск (2017, 2018), Иркутск, Киров (2018), Пенза, Төмән өлкәләре, Үзбәкстан Республикасы (2019) жирләрендә булып, анда яшәүче милләттәшләребезнең тел-сөйләш үзенчәлекләрен, тормыш-көнкүрешен, мәдәниятен,

Эта работа не прекращалась даже в годы Великой Отечественной войны. В 1940–1980-е годы широкое распространение получили специализированные экспедиции. В Татарстане и за его пределами, в местах компактного проживания татар, проводились исследования по сбору эпиграфических (Х.В. Юсупов), археографических (С.Г. Вахидов, М.И. Ахметзянов, М.Г. Усманов и др.) памятников, изучению диалектов (Л.Дж. Залаяй, Л.Т. Махмутова, Н.Б. Бурганова, Д.Б. Рамазанова, Ф.С. Баязитова и др.), образцов тюрко-татарского фольклора (Х.Х. Ярмухаметов, И.Н. Надилов, Х.Ш. Махмутов, Л.Ш. Замалетдинов и др.). Собранные в экспедициях материалы легли в основу таких фундаментальных трудов, как «Татарское народное творчество» (1951, 1954), «Татарские народные сказки», в 2-х томах (1946, 1956), «Татарские народные песни» (1965), «Татарское народное творчество», в 12 томах (1976–1988), «Татарские народные говоры», в 2-х томах (2008), «Диалектологический словарь татарского языка» (2009), «Атлас говоров татарского народа», «Татары Среднего Поволжья и Приуралья» (1967) и многочисленных книг по истории культуры и искусства, народных ремесел, истории татарской рукописной и печатной книги и др.

В начале XXI века, благодаря системным усилиям Академии наук Республики Татарстан, эта работа вышла на новый уровень: началась организация комплексных экспедиций в регионы проживания представителей татарского народа. В ходе комплексного изучения собираются, тщательно оцениваются и анализируются все богатства духовной сокровищницы региона: язык, литература, фольклор, искусство, то есть все то, что передавалось из поколения в поколение – образцы устного творчества, праздничные традиции, обрядовая культура, музыка, искусство вышивки, убранство домов, одежда, особенности языка, эпиграфическое и археографическое наследие. В Татарстане подобного рода полевые исследования были проведены в деревнях и селах Актанышского (2009), Апастовского (2010), Кукморского (2011), Дрожжановского (2012), Мамадышского (2013), Арского, Атнинского (2016), Мензелинского, Муслимовского (2017), Азнакаевского, Буинского (2019) районов.

За пределами Татарстана также налажена системная работа по сбору, научной обработке, изучению особенностей говоров,

сәнгәтен, кулъязма һәм ташъязма мирасын барлау, аларны фәнни эшкәртү, тикшерү эше жайга-системага салына.

Экспедициядә жыйган материалларны тикшерү, өйрәнү, фәнни әйләнешкә кертү белән бергә, шушы вакыттан Татарстан Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгәт институты архивында 1940–2000 елларда шул ук төбәкләргә, авылларга уздырылган экспедиция материалларын барлау, яңа кайткан мәгълүматлар белән чагыштыру башкарыла. Шул жирлектә фәнни хезмәтләр эзерләнә. Әйттик, бүген инде галимнәребез «Татар халык ижаты»ның 25 томлыгын төгәлләү алдында.

Элегрәк жыелган һәм яңа гына алып кайтылган материалларны бергә туплау «Фәнни экспедицияләр хезинәсеннән» сериясендә «Милли-мәдәни мирасыбыз» гомуми исеме астында фәнни-популяр китаплар эзерләү эшен башлап жиберергә этәргеч була. Бу эшнең максаты – халыкның рухи байлыгын үзенә кайтару, аны популярлаштыру, тарихка кертәп калдыру, шушы мәгълүматлар ярдәмендә татар халкының милли үзаңын ныгыту.

Бүген инде бу сериядән 20 китап дөнья күрдә, яңаларын эзерләү дәвам итә. Китапларда экспедиция үткән һәр төбәкнең мәдәни тарихы, танылган нәселләр, авыллар-шәһәрләрнең үткәне, горөф-гадәтләре һәм тел үзенчәлекләре төрле яктан яктыртыла. Шулай ук шәжәрәләр, жирле кул осталарының эш үрнәкләре, кызыклы экспонатлар турында бай мәгълүмат бирелә.

Татар халкының рухи асылын, тарихи-мәдәни сыйфат-билгеләрен бербөтен итеп күзаллау һәм тергезүнең иң нәтижәле һәм ышанычлы ысулы булып фәнни экспедицияләр, кыр тикшеренүләре тора. Чөнки бу яшәеш бик борынгыдан килә, татар халкы Евразиянең гаять киң территориясендә формалашкан! Төрле табигый, тарихи, конфессиональ шартларда, төрле этник тирәлектә (төрки халыкларның төрле төркемнәре, фин, угор, славян этнослары янәшәсендә) татарларның этнотерриториаль (Идел-Урал бие, Себер, Әстерхан татарлары), субэтник (Казан, Касыйм татарлары, мишәрләр), субконфессиональ (керәшеннәр, иштәкләр, нагайбәкләр) төркемнәре барлыкка килгән. Бу төркемнәр кая гына яшәвенә карамастан, гомумтатар милли

повседневного быта, культуры, искусства, рукописного и эпиграфического наследия татар, проживающих в Нижегородской, Курганской, Оренбургской областях (2010), Параньгинском районе Марий Эл (2011), Удмуртской республике (2012), Бардымском районе Пермского края и Астраханской области (2013), Омской и Самарской (2014), Оренбургской и Томской (2015), Челябинской областях и Республике Казахстан (2016), Новосибирской области и Стерлибашевском районе Республики Башкортостан (2017), Ульяновской (2017, 2018), Иркутской и Кировской областях (2018), Пензенской, Тюменской областях и Республике Узбекистан (2019).

Наряду с исследованием, изучением и введением в научный оборот материалов, найденных в экспедициях, ведется работа по сопоставлению новых сведений с материалами, которые были собраны в этих местах ранее – в 1940–2000-х годах и хранятся сейчас в архиве ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ. На их основе готовятся серьезные научные труды. К слову, на сегодняшний день завершается работа над фундаментальным 25-томным сводом «Татарское народное творчество».

Проведенные исследования на основе объединения всего комплекса собранных материалов позволили начать работу по подготовке научно-популярных книг под общим названием «Национально-культурное наследие» из серии «Из сокровищницы научных экспедиций». Возвращение народу духовного наследия, популяризация и сохранение его в анналах истории способствует укреплению национального самосознания татарского народа.

На сегодняшний день увидели свет 20 книг из этой серии, продолжается подготовка новых. В книгах представлены обширные сведения по истории региона, прошлом известных татарских родов, деревень и городов, а также об обычаях, традициях и языковых особенностях татар. Вместе с тем в книгах дается богатая информация о родословных, работах местных умельцев и других интересных экспонатах.

Единственно надежным и достоверным способом составления общего представления о духовных основах и историко-культурных особенностях татарского народа является организация научных экспедиций и полевых исследований. Это связано с тем, что образ жизни татар формировался с древних времен и

үзаңына ия. Татарстан Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты уздыра торган экспедиция материаллары нәкъ шул хакта сөйли, һәр сәфәр шушы фикерне куәтли.

Әлбәттә, уртақ милли үзаңның нигезен татар теле тәшкит итә. Төрки телләрнең кыпчак төркеменә караган татар теле иң борыңгы телләрден санала. Татар теленең төп лексик, фонетик, грамматик үзенчәлекләре борыңгы төрки телдә үк формалаша. Шуңа күрә дә дөньяның төрле кыйтгаларында яшәүче татарларның, төрле сөйләш вәкилләре булсалар да, тел-сөйләмнәре уртақ лексик, фонетик, грамматик калыпларга кануннарға нигезләнә. Шуңа күрә без борыңгы рун язуды истәлекләренә укып, эчтәлегенә төшенә алабыз, казакъ, үзбәк, азәрбайжан һ.б. төрки телләрне дә аңлыйбыз, татар теленең төрле диалектларында да зур аермалар сизмибез.

Татар милли әдәби теле исә XIX–XX гасырлар чигендә Казанда, Уфада, Оренбургта, Троицкида, Әстерханда һ.б. шәһәрләрдә һәм алар тирәсендәге авылларда гомумхалык теле булып оешып житә. Тукай теле, Туфан теле, Еники теле – барыбыз өчен дә уртақ байлык. Татар әдәби теленең үсеше барышында кайбер традицион хасиятләр һәм формалар югала, әмма алар сөйләшләрдә сакланып кала. Димәк, төрле урыннарда компактлы яшәгән татарларның сөйләшләре борыңгы уртақ телебезнең үзенчәлекләрен югалтмавы белән дә кадерле. Экспедицияләр материалы безгә шул хакта да сөйли.

Татарларның мәжүси заман ышанулары ислам дине белән бәйле күзаллаулары белән беррәттән бүген дә халык арасында яши. Бигрәк тә безнең халкыбыз тарихында мең еллык урыны булган ислам диненең һәм матди, һәм мәдәни тормышка йогынтысы халыктан жыелган материалларда аермачык күренә. Каберташ язмалары, борыңгы китаплар һәм кулъязмалар, шәкерт дәфтәрләре, күчереп язылган текстлар, әдәп-әхлак кагыйдәләре, йола-гадәтләр, ышанулар һәм күзаллаулар, бәйрәмнәр һәм ырымнарда татар халкының барлык этник төркемнәре өчен уртақ булган мәдәни мирас чагылыш таба. Ислам мәдәнияте гадәти көнкүреш һәм кеше тормышындагы иң мөһим вакыйгаларға (туу, исем кушу, өйләнү, гаилә, бакыйлыкка күчү) бәйле

на очень обширной территории Евразии. Различные этнотерриториальные (татары Волго-Уральского региона, сибирские, астраханские татары), субэтнические (казанские, касимовские татары, мишары), субконфессиональные (кряшены, иштяки, нагайбаки) группы татар сформировались в разнообразных природных, исторических, конфессиональных условиях и в сложном этническом окружении (рядом с разными группами тюркских народов, финно-угорскими, славянскими этносами). Несмотря на то, что данные группы татар проживают на различных территориях, они все объединены общетатарским национальным самосознанием. Каждая экспедиция ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ и собранные материалы неуклонно подтверждают это.

Разумеется, фундаментом общего национального самосознания является язык. Татарский язык, относящийся к кипчакской группе, считается одним из самых древних языков. Основные лексические, фонетические, грамматические особенности татарского языка сформировались уже в древнетюркском языке. Именно поэтому татар, проживающих в разных местах и являющихся представителями разных говоров, объединяет единая основа – общие лексические, фонетические, грамматические закономерности. Благодаря этому мы можем понять самые древние рунические письмена, понимаем казахский, узбекский, азербайджанский и другие языки, не ощущаем большой разницы между диалектами татарского языка.

Становление татарского литературного языка в качестве общенародного происходит на рубеже XIX–XX веков в городах Казань, Уфа, Оренбург, Троицк, Астрахань и др., а также окружающих их селах. Язык Тукая, язык Туфана, язык Еники – это наше общее богатство. В ходе развития татарского литературного языка теряются некоторые его традиционные свойства и формы, но они сохраняются в говорах. Поэтому говоры татар, компактно проживающих на разных территориях, ценны для нас сохранением особенностей нашего древнего общего языка. Материалы экспедиций говорят именно об этом.

В народе и сегодня продолжают сосуществовать древние домусульманские верования татар и представления, связанные с исламом. Материалы экспедиций особенно ярко демонстрируют влияние ислама на материальную и культурную жизнь нашего

йолаларда этник мәдәнияткә үрелеп китә. Вақытны күрсәткән азан тавышы, намаз-догалар, жомга көнне бәйрәм дип карау белән бергә, татар халкының мәдәни хәтеренә бәетләр, мөнә-жәтләр, дини-суфичыл текстлар кереп урнаша. Традицион йолалар һәм бәйрәмнәр: Сабан туге, Жыен, Корбан гаете, Ураза гаете, өмәләр, Карга боткалары һәм Яңгыр боткалары – болар да уртак байлыгыбыз һәм татарлыгыбызның аерылгысыз билгеләре.

Комплекслы экспедицияләр вақытында төрле жирлекләрдә киём-салым, һөнәрләр, азык-төлек эзерләү рәвеше, архитектура, музыка сәнгате буенча да күзәтүләр ясала. Әйттик, төрле жирләрдә яшәүчеләрнең киёмнәрендә үзгәлекләр булса да, татарларның традицион гомуммилли өс киеме Казан татарларыныкы йогынтысында формалашкан дигән фикер безнең материаллар белән дә тагын бер тапкыр раслана. Татарлар кайда гына төпләнмәсен – мәчет торгыза. Халкыбызның һәрчак белемгә омтылышы, балалар тәрбияләүгә зур әһәмият бирүе, олыларга аерым бер хөрмәт белән каравы, туган жир һәм нәсел-ыруның һәр кешене саклаучы-яклаучы көч дип санавы, шигърияткә-ижатка тартылуы да кыр тикшеренү нәтижәләрендә чагылыш таба.

Республикабыздагы күтәрелеш татар дөнъясының жанлануына, милли үзәк уянуга, татарларның үзләрен бердәм халык итеп тоя башлавына китерде. Хәтта элек-электән туган жирләре, ватаннары бик еракта – әйттик, Польшада яки Литвада, Әстерханда яки Иранда, Уралда яки Себердә, Кытайда яки Финляндиядә булса да, уртак тарих, уртак мәдәният һәм Казан, Татарстан татарларны берләштереп торган үзәк булып кала.

Һәр милләт булып житешкән бердәмлек төрле мәдәниятләрнең хасиятләрен үзенә туплый. Бу – аксиома. Көчле мәдәният үз тирәсенә башкаларны тарту сәләтенә ия. Алтын Урда чорында ук «татар казаны» күп кабиләләрне кайната, шул исәптән болгарларны да татар политонимына юнәлдәрә.

Татар тарихы сикәлтәле, б.э.к. III гасырдан башлап язма истәлекләрдә эз калдыра. Шул ерак гасырлар чоңгылында Бөек кытай диварыннан төньяктарак төрки телле һуннарның империясе төзелә. II гасырда ул хәзерге Казакъстан далаларына күчә.

народа на протяжении его тысячелетней истории. Общее культурное наследие всех этнических групп татар ярко выражены в надгробных памятниках, древних книгах и рукописях, тетрадях шакирдов, списках литературных произведений, нравственно-этических нормах, обрядах и обычаях, представлениях и поверьях, праздниках и верованиях. В моменты самых важных событий человеческой жизни (рождение, имянаречение, свадьба, семейная жизнь, похороны) традиции исламской культуры тесно переплетаются с обрядами этнической культуры. Наряду со звуками азана, по которым определяли время, с молитвами, с обычаем считать пятницу праздничным днем и т. д. в культурную память татарского народа вошли баиты, мунаджаты, религиозно-суфийские тексты. Наши традиционные обряды и праздники: Сабантуй, Джиен, Курбан байрам, Ураза байрам, коллективные помочи (өмә), обряды вызывания дождя и встречи весны – все это тоже наше общее наследие и то, что делает нас татарами.

Во время комплексных экспедиций в различные места проживания татар изучаются одежда, ремесла, традиции приготовления пищи, архитектура, музыкальное искусство и т. д. Например, наши материалы ещё раз подтвердили мысль о том, что, несмотря на некоторые различия в одежде татар разных регионов, очевидно, что традиционная национальная татарская одежда сформировалась под влиянием казанских татар. Где бы ни селились татары, они воздвигали мечети. Стремление народа к знаниям и просвещению, большое внимание, которое они уделяют воспитанию детей, особое уважение к пожилым, почитание родной земли и своего рода – как оберегающих и защищающих сил, склонность к поэтическому творчеству – все это отражается в материалах полевых исследований.

Разумеется, современная жизнь татар, где бы они ни жили, связана с Татарстаном. Общественный и духовный подъем в нашей республике способствовал оживлению татарского мира, пробуждению национального самосознания, осознанию татарами себя как единого народа. Даже для татар, чьей родиной давно является Польша или Литва, Астрахань или Иран, Урал или Сибирь, Китай или Финляндия, средоточием общей истории, общей культуры и единым связующим звеном остаются Казань и Татарстан.

Идел һәм Урал арасында угорлар белән укмаша, IV гасырда Европага юнәлә, халыкларның Бөөк күчешен башлап жибәрә. Хуннарның нәсел тамгасы – казан – безнең башкалабыз Казанның да үзәгендә, Казансу буеннан милләттәшләребезне сәламли.

V гасырда Хун империясе таркала – Бөөк кытай диварынан Дунайга кадәр жирләрдә Бөөк Төрки каганлык калкып чыга. Аның жимерелүеннән соң исә Болгар цивилизациясе чәчәк ата. Көнчыгышта куәтле татар халкы үзенә дан-шөһрәтен яңгырата. Алтын Урда таркалгач, аның варислары ханлыктар төзи. Бүген алар касыйм, әстерхан, себер татарлары, мишәрләр, керәшеннәр, нагайбәкләр һ.б. атамалар белән исемләнделәр йөртөлгән төркөмнәр буларак билгеле. Аларны бер тел, бер югары мәдәният – Мәржани фәһеме, Тукай шигырьләре, Сәйдәш музыкасы, Урманче сурәтләре берләштерә.

Татар асылын, аның рухи үзәген, татарлыкның гомуми һәм үзгәлекле сыйфатларын аңлау-төшөнү өчен, һичшиксез, тарихи барышны гына түгел, бәлки халыкның хәтерендә яшәгән рухи кыйммәтләргә дә барларга, өйрәнергә кирәк. Татарстан Фәннәр академиясе, аның институтлары, шул исәптән Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты галимнәре элге юнәлештә эшлиләр. Дөрөс, татарлар элек-электән күпләп яшәгән барлык урынчылыктар да өйрәнелгән дияргә иртәрәк эле. Димәк, бу эш дәвам итәргә тиеш.

Фәнни күзлектән караганда, борыңгы һәм бай тарихлы, үз әдәби теле, профессиональ әдәбияты һәм сәнгәте булган бердәм татар милләте без. XX гасырда татар мәдәнияте, мәгариф һәм фән югары үсеш ала. Бу процесста төрле жирләрдә яшәгән, төрле этнографик төркөмнәргә караган татарларның өлеше зур. Безнең көчөбез – бердәмлектә!

* * *

«Милли-мәдәни мирасыбыз» сериясенә чираттагы жыентыгы Томск өлкәсендә гомер кичерүче милләттәшләребезнең милли-мәдәни мирасын барлау, анализлау, тулысынча чагылдыру һәм киләсе буыннарга мирас итеп калдыру максатыннан чыгып эшләнде.

Каждая общность, достигшая уровня нации, вбирает в себя свойства различных культур. Это – аксиома. Сильная культура обладает способностью консолидировать вокруг себя другие. В эпоху Золотой Орды в «татарском котле» перекипели многие племена, по той же причине название «булгары» стало татарским политонимом.

Перипетии татарской истории нашли отражение в письменных источниках, начиная с III века до нашей эры. В те далекие времена к северу от Великой китайской стены формируется тюркоязычная империя хуннов. Во II веке они переселяются в степи современного Казахстана. Сплотившись с уграми между Волгой и Уралом, они устремились в Европу, начав процесс Великого переселения народов. Не случайно родовая тамга рода хуннов – казан – сегодня приветствует наших соотечественников на берегу реки Казанки в центре Казани.

В V веке Хуннская империя распадается, и на землях от Великой китайской стены и до Дуная возникает Великий Тюркский каганат. После его распада получает расцвет Булгарская цивилизация. Могучий татарский народ во весь голос заявляет о себе на востоке. После распада Золотой Орды её наследники создают отдельные ханства. Сегодня их потомки живут как касимовские, астраханские, сибирские татары, мишари, кряшены, нагайбаки и другие группы. Их объединяют общий язык, общая высокая культура – интеллект и разум Марджани, поэзия Тукая, музыка Сайдашева, творения Урманче.

Для понимания сути народа, его духовной сущности, общих и специфических особенностей татарства, безусловно, надо изучать не только историю, но и сохранившиеся в памяти народа духовные ценности. Академия наук Татарстана, её институты, в том числе ученые ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова, работают в данном направлении. Естественно, ещё не все местности и регионы исторического проживания татар охвачены и изучены. Значит, эта работа должна продолжаться.

Если судить с научных позиций, то мы – единая татарская нация с древней и богатой историей, имеющая свой литературный язык, профессиональную литературу и искусство. В XX веке культура, просвещение и наука татарского народа достигли очень высокого уровня. В этом процессе незаменима роль татар,

Томск өлкәсендә яшәүче милләттәшләребезнең рухи мәдәниятенә игътибар һәрвакыт булган. 1967 елда Казан дөүләт университетының Мөхәммәт Мәһдиев житәкчелегендәге фольклор экспедициясе Томск өлкәсе татарларының халык ижатын өйрәнә. 1969 елда музыкаль фольклор белгече Илгиз Кадыйров Томск өлкәсендә яшәүче милләттәшләребезнең йола жырларын, бәет-мөнәжәтләрән, скрипкада башкарылган көйләрне язып ала. Хатын-кызлар өчен башкарылган «Абыстайлар көе» дигән махсус бию көе аерым игътибарга лаек. 1993 елда Институтның халык ижаты бүлегә фәнни хезмәткәрләре Ким Миңнуллин һәм Салават Мөхәммәтнуров Томск өлкәсендә фольклор экспедициясендә бай материал туплыйлар. Күпсанлы диалектологик экспедицияләрдә Том татарларының сөйләм үзенчәлекләрен галимнәр Д.Г. Тумашева, А.М. Абдрахманов, Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, Т.Х. Хәйретдинова өйрәнәләр.

Сезнең игътибарыгызга тәкъдим ителә торган жыентыкта Томск өлкәсенен Яүштә (Эушта), Абытай (Черная речка), Кызылкаш (Тахтамышево), Умавыл (Барабинка), Казан авыл (Казанка), Калтай авылларында һәм Томск шәһәрәндә жыелган тел, сәнгать һәм фольклор материаллары урын алды. Китапның төп өлешен галимнәребезнең 2015 елгы экспедиция вакытында туплаган материалларны анализлап язган мәкаләләре алып тора. Шул ук вакытта укучылар игътибарына элеккеге елларда тупланган халык авыз ижаты үрнәкләре дә тәкъдим ителә.

Жыентык экспедиция житәкчесе, Институт директорының фән эшләре буенча урынбасары Олег Хисамовның Томск өлкәсе татарларының тарихына һәм топонимиясенә күзәтү ясаган мәкаләсе белән ачыла. Мәкалә экспедиция вакытында халыктан жыелган материалларны һәм Томск шәһәрәнен төрле архивларында саклана торган мәгълүматларны анализлап язылган.

Томск галиме В.Г. Волков мәкаләсендә төркиләренң Том буйларына килеп урнашулары археология, антропология һәм генетика мәгълүматларына нигезләнеп аңлатыла.

Диалектологлар Дария Рамазанова һәм Флера Баязитованың жирле халыкның тел үзенчәлекләрен күзәтүгә багышланган мәкаләләре гади укучы өчен дә шактый кызыклы һәм мәгълүматлы булып. Д. Рамазанова себер татарларының том диалектын

проживающих в разных регионах и представляющих различные этнографические группы. Ведь наша сила – в нашем единстве!

* * *

Очередной сборник из серии «Национально-культурное наследие» посвящен исследованию духовного и материального наследия татар, живущих в Томской области. Целью данного издания стал комплексный анализ всех материалов, собранных о татарах региона, и представление целостной картины духовной жизни наших соплеменников как неотделимой части жизни татарского народа.

Татарстанские ученые всегда проявляли интерес к духовной культуре татар Томской области. В 1967 году фольклорная экспедиция Казанского государственного университета под руководством Мухаммета Магдеева исследовала фольклор томских татар. В 1969 году специалист по музыкальному фольклору Ильгиз Кадыров записал татарские обрядовые песни, байты, мунаджаты и мелодии, исполняемые на скрипке. Особого внимания заслуживает танцевальная мелодия, исполнявшаяся специально для женщин – «Женская плясовая». В 1993 году научные сотрудники отдела народного творчества ИЯЛИИ Ким Миннуллин и Салават Мухамматнуров собрали немало образцов фольклора во время экспедиции в Томскую область. В многочисленных диалектологических экспедициях в разные годы особенности говора томских татар изучали ученые Д.Г. Тумашева, А.М. Абдрахманов, Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, Т.Х. Хайрутдинова.

В сборник, предлагаемый вашему вниманию, вошли материалы по языку, искусству и фольклору татар, проживающих в селах Эушта, Черная речка, Тахтамышево, Барабинка, Казанка, Калтай и городе Томске. Основная часть сборника состоит из статей, в которых анализируются материалы, собранные учеными Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова во время экспедиции в Томскую область в 2015 году. Вместе с тем в сборник включены и образцы устного народного творчества, собранные в прежние годы.

Сборник открывается статьей руководителя экспедиции 2015 года, заместителя директора института по научной работе Олега Хисамова, посвященной обзору истории и топонимии

жентекләп анализласа, Ф. Баязитова том сөйләшен этнолингвистик аспектта, халык традицияләренә нигезләнеп тикшерә. Миңнира Булатованың жирле сөйләш үзенчәлекләрен яктыртуга багышланган мәкаләсендә исә авыллар тарихы, горөф-гадәт, йолаларга караган этнолингвистик материалларны һәм кызыклы, үзенчәлекле лексик берәмлекләренә табарга мөмкин. Томск өлкәсендә том диалектының яүштә, чат һәм калмак сөйләшләре өстенлек итә. Хезмәттә урын алган сөйләш үрнәкләре, нигездә, өлкән яшьтәгеләрдән язып алынды. Моннан тыш, китабыбызга Томск татарлары сөйләшенә хас фонетик, морфологик, лексик үзенчәлекләргә багышланган тарихи хезмәтне – П.Г. Ивановның 1927 елның жәендә туплаган материалларын чагылдырган язмасын да кертергә булдык. Томск өлкәсе дәүләт архивында сакланган әлеге хезмәт хәзерге вакытта сирәк очрый торган фәнни чыганаклардан санала.

Фольклор белгече Илсәяр Закирова мәкаләсендә жирле халыкның мифологик ышанулары, горөф-гадәтләре буенча мәгълүматлар бирелә, фольклор үрнәкләре китерелә. Автор халык хәтерендә сакланган легендаларны, гаилә-көнкүреш йолаларын, риваятьләр, мифологик хикәятләр, тыюлар, ышанулар, жыр үрнәкләрен туплаган. Мәкаләдә Томск өлкәсендә яшәүче татарларның халык ижатына анализ ясала, аларның барлык регионнарда яшәгән татарлар өчен уртак үзенчәлекләргә ия булуы күрсәтелә.

Тел белгече Гүзәлия Хажиева-Демирбаш мәкаләсендә Себер татарларының исем кушу традицияләре, Том татарларының кеше исемнәре жентекләп анализлана. Автор фикеренчә, биредәге кеше исемнәренә күбесе борынгы төрки нигезгә барып тоташа һәм тарихи антропонимиканы өйрәнүдә дә зур роль уйный.

Яшь фольклорчы Гөлнара Яхшисарованың мәкаләсе «Халык моңнары» коллективы солисты Шәрфүк Әгъләмовага багышланган. Гөлнара Шәрфүк әбидән язып алынган жырлар белән дә таныштыра. Сәнгать белгече Алсу Борханова Томск өлкәсе татарларына хас кәсеп, һөнәр төрләрен һәм аларның бүгенгә көндәге торышын, алтын куллы осталарның ижәт үрнәкләрен фоторәсемнәр белән тулыландырылган язмада тәкъдим итә.

татар Томской области. Статья написана на основе материалов, собранных у населения во время полевых исследований и информации, содержащейся в архивах Томска.

В статье томского ученого В.Г. Волкова с опорой на археологические, антропологические и генетические данные представлена история заселения земель около реки Томь тюрками.

Статьи диалектологов Дарии Рамазановой и Флеры Баязитовой, анализирующие особенности языка местного татарского населения, будут интересны и информативны не только для специалистов-языковедов, но и для широкого круга читателей. Д. Рамазанова подробно разбирает томский диалект сибирских татар, Ф. Баязитова рассматривает томский говор в этнолингвистическом аспекте, в контексте народных традиций. В статье Минниры Булатовой, рассматривающей особенности местного говора, можно найти немало этнолингвистических материалов по истории сел, традициям и обрядам, а также образцы своеобразных лексических единиц. В Томской области преобладают эуштинский, чатский и калмакский говоры томского диалекта. Образцы говоров, представленные в сборнике, были записаны в основном от респондентов пожилого возраста. Кроме этого в сборник включен исторический материал – статья П.Г. Иванова о фонетических, морфологических, лексических особенностях говора томских татар, написанная автором на основе материалов, собранных им летом 1927 года. Этот труд, хранящийся в Государственном архиве Томской области, смело можно отнести к редким научным источникам.

В статье фольклориста Ильсеяр Закировой рассматриваются мифологические представления местного населения, сведения по традициям и обрядам, образцы фольклора. Автор собрала сохранившиеся в памяти народа легенды, мифологические сказания, табу, верования, семейные обряды, песни. В статье дан анализ устного народного творчества татар Томской области, показано, что местный фольклор имеет черты, схожие с фольклором татар других регионов.

Гузелия Хаджиева-Демирбаш в своей статье рассматривает традиции имянаречения у сибирских татар, а также приводит подробный анализ имен томских татар. По мнению автора, большинство имен, имеющих в употреблении у местных

Томск өлкәсенә уздырылган экспедиция Институт галимнәренең күңелендә якты, матур тәэсирләр калдырды. Ул як кешеләренең ачык йөзле, тәмле сүзле, кунакчыл булуы галимнәренең эшен жиңеләйтте, яңа материаллар туплауда ярдәм итте. Мәгълумат җиткергән һәр кешегә, аеруча Томск өлкәсе татар милли-мәдәни автономиясенең Томск шәһәрәндәге иҗтимагый оешмасы рәисе Морат Варис улы Хөснетдиновка экспедициянең башыннан ахырынача галимнәрне озатып йөргән өчен олы рәхмәтебезне белдерәбез. Җыентык, Томск өлкәсендә яшәүчеләрне генә түгел, Себер тарихы, аның халкы, теле, мәданияте белән кызыксынучыларны да жәлеп итәр дигән фикердә калабыз.

*Ким Миңнуллин,
Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият
һәм сәнгать институты директоры,
Татарстан Фәннәр академиясенең
мөхбир әгъзасы*

татар, восходят к древним тюркским корням и имеют большое значение для исторической антропонимики.

Статья Гульнары Яхшисаровой посвящена солистке коллектива «Халык моцнары» («Народные напевы») Шарфук Аглямовой. Автор знакомит читателя с песнями, записанными от Ш. Аглямовой. Искусствовед Алсу Бурганова представила обзор видов ремесел томских татар, их современного состояния, предложив на суд читателя фотографии образцов творчества народных умельцев.

Экспедиция в Томскую область оставила у членов экспедиции самые теплые и яркие воспоминания. Доброжелательность, общительность, гостеприимность местного населения оказали ученым неоценимую поддержку в проведении исследований, поиске артефактов. Выражаем огромную благодарность всем, кто делился с нами информацией, особенно председателю общественной организации г. Томска, относящейся к национально-культурной автономии татар Томской области, Мурату Варисовичу Хуснутдинову, который сопровождал научную экспедицию с первого до последнего дня. Думаем, что сборник будет интересен не только для татар Томской области, но и для тех, кто интересуется историей Сибири, его народами, их языками, культурой.

Ким Миннуллин,
*директор Института языка, литературы
и искусства имени Г. Ибрагимова,
член-корреспондент Академии наук
Республики Татарстан*

ТЮРКО-ТАТАРСКАЯ ТОПОНИМИЯ ТОМСКОЙ ОБЛАСТИ

Олег Хисамов

Томские татары – восточная группа сибирских татар, проживающая в Томском районе Томской области и в городе Томске. Несколько деревень есть в Колыванском районе Новосибирской области, в Юргинском и Яшкинском районах Кемеровской области. В конце XIX – начале XX в. основными территориями томских татар считались Телеутская, Чатская, Эуштинская и некоторые соседние волости Томского округа. Изначально в этих местах проживали эуштинцы, чулымские тюрки, карагасы и другие небольшие группы тюрков. Чаты и калмаки пришли сюда позже.

Численность всех коренных тюрков Томского Приобья в 1897 г. достигала 3,8 тыс. человек¹. Томские татары как этническая группа состоят из нескольких тюркоязычных групп: эуштинцев, чатов и калмаков.

С.В. Бахрушин пишет, что территория томских татар в XVI столетии не входила в состав Сибирского ханства, они были независимы от правителей Сибирского ханства, но платили дань енисейским киргизам².

¹ *Патканов С.К.* Статистические данные, показывающие племенной состав Сибири, язык и роды инородцев. Т. 2. Тобольская, Томская и Енисейская губернии. СПб., 1911. С. 148–161.

² *Бахрушин С.В.* Енисейский киргизы в XVII в. // Бахрушин С.В. Научные труды. М., 1955. Т. 3. Ч. 2. С. 80.

В качестве самоназвания томские татары используют слова «йәүштәләр», «цаттыр», «чатлар», «калмактар». В качестве общего этнонима употребляются «себерәкләр», «себер татарлары». Селькупы называют их «тын»¹, чулымские тюрки – «цат»². Жители деревни Юрт-Оры Мало-Карачаевской волости называли себя «умартатарлар». Словом «умар» томские татары называют Обь. Татарское название деревни Юрт-Оры тоже Умар.

В средневековый период в тюркоязычных источниках сибирские татары назывались просто татарами, иногда как «шибер», «шибаны», «жители Турана»³. Г. Миллер и И. Фишер использовали общее название «сибирские татары».

Язык томских татар входит в кыпчакско-булгарскую подгруппу кыпчакской группы тюркских языков. Он делится на калмакский и эуштинско-чатский говоры диалекта сибирских татар. А.П. Дульзон с лингвистическо-этнографической точки зрения разделял томских татар на 4 группы: 1) эуштинцы; 2) чаты; 3) обские татары; 4) калмаки. К сожалению, обские татары к началу XX столетия утратили свой язык, и сегодня мы можем говорить только о трех оставшихся группах⁴. Д.Г. Тумашева выделяет два говора томского диалекта: эуштинско-чатский и калмакский. Она считает, что эуштинский и чатский говоры наиболее близки друг к другу, а калмакский – стоит несколько обособленно, тяготея в определенной степени к алтайскому языку. Последний наиболее ярко сохранил свои исконные особенности⁵. Близость эуштинского и чатского говоров отмечал и М.А. Абдрахманов⁶.

¹ Храмова В.В. Западносибирские татары // Народы Сибири. Из серии «Народы мира». М.; Л., 1956. С. 473.

² Томилов Н.А. Этнография тюркоязычного населения Томского Приобья. Томск, 1980. С. 4.

³ История и культура сибирских татар (с древнейших времен до начала XXI века) / Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ. Казань, 2014. С. 21.

⁴ Тумашева Д.Г. Язык сибирских татар. Казань, 1968. С. 126.

⁵ Там же. С. 127.

⁶ Там же. С. 127.

Эуштинский и чатские говоры довольно близки тоболо-иртышскому и барабинскому диалектам¹.

Есть мнение, что томские татары – это аборигенное самодийское население, которое было ассимилировано тюрками².

Многие народы, жившие и живущие в Томском Приобье, были ассимилированы тюрками, в том числе и кипчаками. Д.Г. Савинов указывает, что часть кипчаков продвинулась вглубь территории Томской области и закончила процессы тюркизации местного населения³.

Для изучения этногенеза различных народов в последнее время привлекаются данные генетических исследований, в первую очередь исследования по распространению мужских (Y-хромосомных), женских (митохондриальных) линий и аутоматических компонентов. Эти данные позволяют подтвердить или опровергнуть родство носителей одинаковых этнонимов⁴. И сегодня осторожно звучит мнение, что в генах томских татар нет или очень незначительно самодийских генов. Но для окончательных выводов пока данных недостаточно. Если данные подтвердятся, это будет означать, что, скорее всего, здесь происходило напластование нескольких тюркских слоев, а смешение с самодийскими племенами было незначительным.

В состав аборигенных томских татар в разное время вливались казанские татары, мишари, бухарцы, телеуты. Как показывают данные С.К. Патканова, в 1897 г. в татарских деревнях вместе с коренными тюрками одновременно

¹ *Тумашева Д.Г.* Язык сибирских татар. Казань, 1968. С. 127.

² *Томилов Н.А.* Этнография тюркоязычного населения Томского Приобья. Томск, 1980. С. 5.

³ *Савинов Д.Г.* Народы Южной Сибири в древнетюркскую эпоху. Л.: Изд-во ЛГУ, 1984. С. 146.

⁴ *Волков В.Г.* Кыпчакский компонент в составе средневекового населения Кузнецкой котловины и Томского приобья в контексте генетических данных // История, экономика и культура средневековых тюрко-татарских государств Западной Сибири (Материалы II Всероссийской научной конференции. Курган, 17–18 апреля 2014 г.). Курган, 2014. С. 71–74.

проживали 1 026 поволжских и приуральских татар, 70 бухарцев и 304 русских¹.

Эуштинцы. Если смотреть конкретно по этнографическим группам, в составе эуштинцев выделяются разные группы, которые отличаются по антропологическому типу, по месту проживания, занятиям и сословному положению². В XVII – начале XVIII в. эуштинцы делились на служилых и юрточных. Юрточных по-другому называли подводными татарами³.

Первый раз эуштинцы упоминаются в «Записках о Московии» (1526) австрийского посла в России Сигизмунда Герберштейна. В них говорится о народе «грустинцы» (Grustintzi), до города которых Грустины (Grustina) «от устья Иртыша два месяца пути и далее от него до Китайского озера еще более трех месяцев пути»⁴.

В 1646 г. местами расселения эуштинцев были названы городки Енюгин/Евагин (Тигильдеев), Ашкинеев (Горбунов), Тоянов (Vi-Tojan-Tura), городок князька Басандая⁵. В Тояновом городке жили служилые томские татары, а в Ашкинеевском и Евагином – юртовские татары. Тоянов городок находился на месте современного поселка Тимирязево. «...Тигильдеевские юрты следует соотнести с Евагиным городком, а Горбуновы – с Ашкинеевым»⁶.

Кроме этих селений, Г.Ф. Миллер указывает Островные и Сингиргайские юрты. Сингиргайские юрты находились на речке

¹ Патканов С.К. Статистические данные, показывающие племенной состав Сибири, язык и роды инородцев. Т. 2. Тобольская, Томская и Енисейская губернии. СПб., 1911. С. 148–161.

² Волков В.Г. Территория расселения и основные группы эуштинцев в XVII–XVIII веках // Вестник ТГПУ. 2015. № 2 (155). С. 102.

³ Там же. С. 103.

⁴ Герберштейн С. Записки о Московии. М.: Изд-во МГУ, 1988. С. 175–158.

⁵ Томилев Н.А. Тюркоязычное население западно-сибирской равнины в конце XVI – первой четверти XIX в.

⁶ Волков В.Г. Территория расселения и основные группы эуштинцев в XVII–XVIII веках // Вестник ТГПУ. 2015. № 2 (155). С. 103.

Упгача в двух верстах к западу от Князьтоянова городка, Островные юрты, согласно Г.Ф. Миллеру, находились ближе к Томи¹.

До наших дней дошли и другие топонимы, напрямую связанные с именами эштинцев, которые, скорее всего, владели этими землями. Некоторые из них упоминаются и в источниках XVII–XVIII вв. Так, например, топонимы Енекова протока и Бурундукова протока связаны с именами Енека Каргачакова и отца Муртазы Бурундукова. Первый был есаулом юртовских татар. Имена обоих упоминаются в источниках начала XVII в. Топонимы Иштан, Иштанская протока, должно быть, связаны с именем отца томского татарина Ельмамета Иштанова. Название речки Басандайки напрямую указывает на известного в истории князца Басандая, а название речки Тугояковки – татарина Тугаяка Акбаева, которые тоже упоминаются в начале XVII века. Все эти топонимы указывают, что в районе Тугояковки и Басандайки проживали эуштинцы².

На севере устья Томи была Соргулина ясачная волость. Г.Ф. Миллер пишет, что эта волость по-татарски называлась Еушта-аймак (*Yeuschta-aimak*)³. Это показывает, что жители волости, возможно, тоже были эуштинцами. Историк В.Г. Волков пишет, что возникновение Соргулиной волости могло быть связано с миграцией эуштинцев с более южных территорий. И, скорее всего, в эту волость переместилась басандайская группа, так как в источниках не отмечается существование татарских населенных пунктов в районе реки Басандайки в XVIII–XIX вв.⁴ Соргулина волость состояла из следующих населенных пунктов:

¹ Миллер Г.Ф. История Сибири. Т. 2. М.: Восточная литература, 2000. С. 172–179.

² Волков В.Г. Территория расселения и основные группы эуштинцев в XVII–XVIII веках // Вестник ТГПУ. 2015. № 2 (155). С. 103.

³ Миллер Г.Ф. Путешествие по воде вниз по Томи и Оби от Томска до Нарыма. 1740 год // Сибирь XVIII века в путевых описаниях Г.Ф. Миллера. Новосибирск: Сибирский хронограф, 1996. С. 175.

⁴ Волков В.Г. Территория расселения и основные группы эуштинцев в XVII–XVIII веках // Вестник ТГПУ. 2015. № 2 (155). С. 104.

Бадраковы, Кандаковы, Кармышаковы, Кайбаковы, Салтанаковы юрты. Если вышенаписанное предположение верно, то эти населенные пункты принадлежали эуштинцам.

На территориях, ранее принадлежавших эуштинцам, расположены археологические памятники позднего Средневековья. Это курганные могильники XVI–XVII вв.: Тоянов городок, Козюлинский, Коларовский, городища: Шеломок, Басандайское, Кижирово, Коларово, Орловское и Иштановское¹.

Часть этих памятников оставлена именно эуштинцами. Это могильники Тоянов городок и Козюлинский. Первый был оставлен населением Тоянова городка, второй – населением Горбуновых юрт. Городища Басандайское, Коларово, Шеломок, вероятно, были местами проживания басандайской группы эуштинцев².

Таким образом, мы можем говорить о существовании разных групп эуштинских татар. Это тояновская (эуштинская), басандайская, тигильдеевская, горбуновская и соргулинская. Они находились на разных территориях, возможно, отличались и по социальному положению³.

Изначально эуштинцы состояли из двух родов: род цецканов (мышей) и род царкиных (чаркиных, т. е. комаров). Про цецканов есть легенды, в которых говорится, что они приплыли на бревнах из горной страны. Тугумное название «цицканы» зафиксировано Н.А. Томиловым и у барабинских татар, а Г.И. Ереминым в форме «тычкан тухум» – у заболотных татар⁴. Кроме этого, у заболотных татар распространено еще название «цяркей тухум», т. е. «комариный тухум».

Предводителем эуштинцев был князь Тоян Ермашетев. В XVII в. он добровольно принял русское подданство и попро-

¹ *Плетнёва Л.М.* Томское Приобье в позднем Средневековье (по археологическим источникам). Томск: Изд-во Том. ун-та, 1990. С. 9–85; с. 48–49.

² *Волков В.Г.* Территория расселения и основные группы эуштинцев в XVII–XVIII веках // Вестник ТГПУ. 2015. № 2 (155). С. 104.

³ Там же.

⁴ *Томилов Н.А.* Тюркоязычное население западно-сибирской равнины в конце XVI – первой четверти XIX в. Томск, 1981. С. 189.

сил построить на его земле город. У него был сын Ушай. Легенды рассказывают и о деде Эуште, Эуште бабай, который жил на месте будущих юрт Эуштинских. Это было в первой половине XVI века. От имени этого деда и пошло название Эуштинских юрт. Есть предания чатских татар о богатырях, которые были настолько сильны, что перекидывались через реку топорами. Известны имена этих богатырей: Самаркай, Янгудул, Тахтамыш, Иныстаян. Считается, что эти богатыри были древним аборигенным населением этих мест. Легенда гласит, что они назывались чудью и заживо погребли себя в землянках. В книге Н.А. Томилова приведена легенда, где главным героем выступает князь Тоян: «У князя Тояна, который жил в городке, был брат, тоже богатырь. Он жил на другой стороне реки в Каштаке. Но через реку друг другу они кидали топоры. Вот какие сильные люди были раньше. Тоян утонул в озере, оно сейчас называется Тояновым»¹.

Не все князья поддерживали Тояна в его желании принять русское подданство. Князья Басандай и Евага не признавали русскую власть. Поднимали местное население на борьбу с ним².

Чаты. Чаты перекочевали в нынешние места проживания уже во времена колонизации Сибири русскими³. В конце XVI в. переселились сначала в Приобье. В местах нынешнего обитания они появились уже во второй половине XVII в. Часть из них осталась в Приобье⁴.

До прихода русских в Западную Сибирь чаты жили на западе Барабинской степи в бассейне верхней Оби. Русские документы показывают, что там были городки Чатск и Мурзинск. Чатский

¹ Томилов Н.А. Очерки этнографии тюркского населения Томского Приобья. Томск, 1983. С. 190.

² Мягков И. Предания о княгине Томе и Ушае (Из истории г. Томска) // Сибирские огни. 1926. № 3. С. 158–164.

³ Томилов Н.А. Этнография тюркоязычного населения Томского Приобья. Томск, 1980. С. 3.

⁴ Дульзон А.П. Диалекты татар-аборигенов Томи // Ученые записки ТГПИ. Т. 15. Томск, 1956. С. 302.

городок находился на берегу Оби, около современной деревни Юрт-Оры. Об этих городках упоминает и П.Г. Иванов: «У них были городки «Чатский» и «Мурзинский», которые находились по реке Оби»¹. Название городка Чатск и название своей группы чаты получили именно в то время, когда жили в верховьях Оби. Это слово означает на татарском языке место, где сливаются две реки («ике елга чаты» – чат двух рек, по-другому устье). Именно в таком месте находилась их главная ставка, их улус².

В XVI в. чаты были подданными Кучум-хана, после его разгрома проживали рядом с барабинскими татарами³. Некоторые ученые считают, что они были не столько подданными, сколько союзниками⁴. Управляли ими мурзы и князьцы. После разгрома Кучума чаты добровольно приняли русское подданство и начали платить ясак в город Тару. После строительства г. Томска перешли под руководство томских воевод. В 1630 г. часть чатов отделилась от основной группы и ушла под Томск. Они поселились в районе Черной речки. Но часть чатов по-прежнему осталась в Приобье. Это определило их разделение на томских и обских чатов. Обских по-другому называют еще орскими. В 1620 г. среди чатов произошел раскол на русскую и телеутскую стороны. Северные чаты во главе с Кызланом и Бурлаком были сторонниками сближения с русскими. Южные чаты во главе с мурзой Тарлава были сторонниками сближения с независимыми телеутскими улусами. Отношения настолько обострились, что в 1630 г. телеуты и чаты Тарлавы разорили Мурзин городок и чатов Бурлака⁵. В 1629 г. мурза Тарлав на реке Чингизке построил Чингизский городок. 1631 г. русские взяли этот городок, а жителей перебили.

¹ *Иванов П.Г.* Томские татары (материалы по обследованию Томских Карагасов летом 1927 г.). Отдельный оттиск из «Трудов Общества Изучения Томского края». Вып.1. Томск, 1927. С. 97.

² *Миллер Г.Ф.* Указ. соч. С. 315.

³ *Миллер Г.Ф.* История Сибири. Т. 1. М.; Л., 1937. С. 314.

⁴ *Бахрушин С.В.* Сибирские служилые татары в XVII в. С. 157–158.

⁵ *Уманский А.А.* Телеуты и сибирские татары в XVII веке. С. 122.

Н.А. Томилов высказывает мнение, что в составе чатов оказались и барабинские татары. Об этом говорит близкое сходство речи чатов с барабинским диалектом и историческое соседство этих народов в Барабинской степи¹. Мы тоже считаем, что, возможно, какая-то группа барабинцев оказалась в составе чатских татар. Названия некоторых чатских деревень (Умавыл (Барабинка), Калтай) имеются и у барабинских татар. Видимо, барабинцы появились на Чулыме вместе с тоболо-иртышскими татарами, которые сбежали сюда от русских казачьих отрядов². Некоторые юрты по реке Ине, там, где жили чулымские татары, тоже назывались барабинами. Это название происходит, скорее всего, от самоназвания барабинцев – «бараба»³. В составе чатов также есть тоболо-иртышские татары, телеуты, эуштинцы, бухарцы и казанские татары. Каждый из них понемногу оставил свой генетический след в этом народе.

В XVII в. чаты состояли из племен. Племена делились на улусы. Во главе стояли мурзы. В первой половине XVII в. чатаи ми руководили мурзы Тарлав и Касай.

Русская администрация использовала чатов для службы и охраны степной границы, а также давала им дипломатические поручения. Но эти обязанности чатские мурзы выполняли без получения жалованья, что было для них достаточно обременительно.

Калмаки. Телеуты – это тюркоязычное население Алтае-Саянской горной системы. Часть телеутов во второй половине XVII в. подселились ближе к Томску, смешались частично с чатами и эуштинцами и вошли в группу томских татар. Они пользуются самоназванием калмак. В настоящее время проживают в Юргинском и Яшкинском районах Кемеровской области. Их называли «белыми калмаками», тем самым отличая их от черных

¹ Томилов Н.А. Тюркоязычное население Западно-Сибирской равнины в конце XVI – первой четверти XIX в. Томск, 1981. С. 206.

² Там же. С. 168.

³ Малиновский В.Г., Томилов Н.А. Томские татары и чулымские тюрки в первой четверти XVIII века: хозяйство и культура. Т. 3. Новосибирск, 1999. С. 493.

калмаков, западных монголов. Называли их и «теленгутами», «теленгетами», «укрятами», «телесами».

В XVII столетии белые калмаки в основном кочевали в Верхней Оби и предгорье Алтая. В XVIII столетии основным районом их обитания становится Горный Алтай.

В 1662 г. группа телеутов во главе с князем Ирккой Уделковым и братьями Кожановыми приняла русское подданство¹. Этих телеутов в то время называли «белыми калмыками», а монголов – «черными калмыками». После принятия русского подданства телеуты осели вблизи Томска в соседстве с чатами². П.Г. Иванов пишет, что на левом берегу Оби, недалеко от Томска, под начальством князя Обака жили телеуты или теленгиты. В 1658 г. они приняли подданство России. Они вышли из алтайской группы. Некоторая их часть до сих пор живет по реке Бочат и в Ойратской автономной области³. Как видим, даты принятия Российского подданства у двух историков отличаются.

Калмаки, хоть и считаются потомками телеутов, относятся и к аборигенному тюркоязычному населению Нижнего Притомья. Самые дальние их поселения находились в 120 км от Томска. Они постоянно обитали в районе Искитима и прилегающего района Томи и Оби. До XIX в. томские телеуты еще сохраняли полукочевой уклад, но постепенно перешли к оседлости.

Наиболее старинное поселение калмаков – это деревня Зимник. Все остальные юрты, кроме Константиновых, – разросшиеся заимки Зимника, в которых раньше калмаки жили только во время полевых работ⁴. До 1763 г. калмаки были служилыми людьми, после были переведены в ясашные.

¹ Томилов Н.А. Этнография тюркоязычного населения Томского Приобья. Томск, 1980. С. 3.

² Фишер И.Э. Сибирская история. СПб., 1774. С. 472.

³ Иванов П.Г. Томские татары (материалы по обследованию Томских Карагасов летом 1927 г.). Отдельный оттиск из «Трудов Общества Изучения Томского края». Вып. 1. Томск. 1927. С. 97.

⁴ Томилов Н.А. Тюркоязычное население Западно-Сибирской равнины в конце XVI – первой четверти XIX в. Томск, 1981. С. 243.

В 1805 г. в составе Томского уезда была Телеутская волость, в ней находились юрты Константиновы и Искитимские, деревня Константинова, Усть-Искитимская, Бобошева (Бабышева), Шелаева (Шалаева), Саламатова.

Наиболее близкими к чатам и эуштинцам в языковом отношении являются калмаки деревни Юрт-Константиновка, сильнее отличаются от них калмаки деревни Большой Улус. Видимо, из-за наибольшего удаления этого села из Томска. В деревне Зимник преобладает язык поволжских татар, здесь произошло сильное смешение с пришлыми мишарями.

Обские татары. Так называют группы тюрков, проживавших на Оби севернее и южнее устья Томи. Это неоднородная группа состояла из нескольких групп тюрков. В их формировании принимали участие и селькупы, а позже русские. Записаны они были татарами. Они приняли христианство, смешались с русскими и окончательно растворились в них. Их язык остался неизученным. В 1927 г. П.Г. Ивановым были записаны двадцать три слова. Он пришел к выводу, что «...наречие предков обследованных нами ясачных было татарское и относилось к старым эуштинским и тегильдеевским наречиям»¹.

В различных документах XVII – середины XIX в. этих татар называли «обские люди», «обские новокрещены», «татары» и даже «остяки». Обскими татарами во второй половине XVIII в. их назвал И.Г. Георги². Прошедшая в 1920 г. перепись населения определила этих людей карагасами. Этот термин использовался тогда впервые. Во время всесоюзной переписи 1926 г. карагасы были зафиксированы еще раз. По данным переписи 1920 г. в деревне Горбунова проживало 156 человек карагасов. Они жили в 32 дворах. Но по данным 1926 г. в деревне карагасов уже не

¹ *Иванов П.Г.* Томские татары (Материалы по обследованию томских карагасов летом 1927 г.) // Труды Общества изучения Томского края. Томск, 1927. Вып. 1. С. 97.

² *Георги И.Г.* Описание всех обитающих в Российском государстве народов. Ч. 2. СПб., 1799. С. 143.

оказалось. П.Г. Иванов утверждает, что все они сильно обрусели и совершенно забыли свой родной язык¹.

До прихода русских обские татары находились под эуштинским князем Тояным. В XVII в. обские татары проживали в волостях Большой и Малой Шегарских, Темерчинской, Большой и Малой Провской, Соргулинской. В XVIII в. образовалась Обско-Тутальская волость.

Темерчинцы в основном проживали в юрте Каштакова. В XVIII в. они проживали и в деревнях Кругликовой и Чесалиной, но потом переехали или ассимилировались русскими. В XIX в. тимерчинцы встречались среди жителей юрт Евтюшиных, деревень Чугалинской, Каменской и Канаевой. Проживали и в г. Томске.

В М. Шегарской волости обские татары жили в юртах Елегечевых и в деревнях Терсалгайской, Кожевниковой и Тызырачевой.

В Б. Шегарской волости жили в юртах Базанаковых, в Б. Провской – в юрте Казырбак (Козырбак, татарское название Б. Провской. «Улу бура йон» – большой народ – волки). Жили в М. Провской (татарское название юрты Тугулинские). В Обско-Тутальской волости проживали в юртах Кулмановых (Кульманских), Черномысовых, в деревнях Карнаухова, Бородиной, Искитимской, Десятовой, Брагиной, селе Бородском. В XIX в. еще проживали в юртах Саргатских, Лавровой, Рыбаловой и деревнях Терсалгайской, Кожевниковой и Каменской. В 1805 г. в Соргулинской волости были юрты Салтанаковы, Соргулинские, Кармышаковы, Кандаковы. Городки Кадушев (Шегарская волость), Кутугин, Салтанаков (М. Провская волость), Соргулин, Шигимов (Б. Провская волость) названы по именам местных князцев. Как мы уже писали выше, некоторые историки считают, жителей Соргулинской волости эуштинцами.

¹ *Иванов П.Г.* Томские татары (материалы по обследованию Томских Карагасов летом 1927 г.). Отдельный оттиск из «Трудов Общества Изучения Томского края». Вып. 1. Томск, 1927. С. 94.

Немец И.Х. Аделунг в 1806 г. отмечал, что язык обских татар очень похож на тобольский (чатский) и томский (эуштинский)¹.

Таблица 1

Численность обских татар в 1805 г.
по волостям и населенным пунктам²

Волости и населенные пункты	Количество		
	Мужчин	Женщин	Всего населения
1	2	3	4
Темерчинская волость			
Ю. Каштаковы	15	15	30
Д. Чугалинская	5	3	8
Д. Каменская	10	6	16
Д. Каневая	3	4	7
В г. Томске	4	2	6
Всего	37	30	67
Малая Шегарская волость			
Д. Терсалгайская	95	95	190
Кожевниково	34	32	66
Елегечево	24	35	49
Всего	153	152	305
Большая Провская волость			
Ю. Казырбак	29	27	56
Малая Провская волость			
Ю. Тугулины	59	47	106
Большая Шегарская волость			
Ю. Казырбакские	27	28	55
Ю. Салтанаковы	14	10	24
Ю. Базанаковы	37	43	80
Д. Рыбалово	6	1	7
Всего	84	82	166

¹ *Adelung I.Ch.* Mithridates oder Allgemeine Sprachenkunde. Th. I. Berlin, 1806. S. 491).

² *Томилов Н.А.* Тюркоязычное население западно-сибирской равнины в конце XVI – первой четверти XIX в. Томск, 1981. С. 235–236.

1	2	3	4
Волость Соргулина			
Ю. Салтанаковы	33	35	68
Ю. Соргулинские	10	10	20
Кандаковы	52	61	113
Кармышаковы		3	3
Всего	95	109	204
Обская Тутальская волость			
Ю. Кульманаковы	56	63	119
Ю. Саргатские	59	47	106
Ю. Канаевы	43	63	106
Ю. Черномыские	2	2	4
Ю. Искитимские	4	3	7
С. Богородское	2	6	8
Д. Десятова	3	2	5
Д. Евтюшина	30	20	50
Д. Карнаухова	2	8	10
Д. Пушкарева	6	5	11
Д. Брагина	10	7	17
Д. Лаврова	1	3	4
Д. Каменная	7	4	11
Д. Рыбалова	1	5	6
Д. Терсалгайская	11	16	27
Д. Кожевниково	13	12	25
Всего	253	271	524
Итого	710	718	1428

В разное время к томским татарам относили абинцев и чулымских тюрков. У П.Г. Иванова есть сведения про Верхотомских татар. По-другому их называли абинцами. Большая их часть были оседлые, но встречались и кочевые¹.

¹ Иванов П.Г. Томские татары (материалы по обследованию Томских Карагасов летом 1927 г.). Отдельный оттиск из «Трудов Общества Изучения Томского края». Вып.1. Томск, 1927. С. 98.

В северо-восточной части Западно-Сибирской равнины по берегам реки Чулым жили чулымские татары, в долинах между Чулымом и Енисеем и по Черному и Белому Юсу. Они жили в деревнях по 24 душ. Деревни их назывались «аймак»¹. Себя называли «пестын кижии» или «татар кижии». В прошлом их называли и мелецкими татарами.

Н.А. Томилов не считает чулымских татар сибирскими татарами. Он их называет чулымскими тюрками. В.В. Радлов и С.К. Патканов, З.Я. Боярышникова, Л.П. Потапов и В.В. Храмова считали, что их можно включить в состав тоболо-иртышских татар².

Чулымские и обские татары был язычниками, исповедовали тенгрианство. Они не успели принять ислам. В XVII–XVIII вв. были крещены. После этого большая их часть обрусела, некоторые вошли в состав томских татар. Основу чулымских татар составляли тюркоязычные группы, однако отдельные группы селькупов и кетов были ими тюркизированы и ассимилированы.

Сегодня чулымских татар, владеющих родным языком, практически не осталось. Еще в середине 1980-х гг. этнографы отмечали полное забвение чулымскими татарами любых элементов традиционной семейной обрядности. Остатки этой группы проживают в районном центре Тегульдэт, а также в деревнях Куяновская Гарь, Верхнее Скоблино, Ново-Шумилово этого же района³. В 1996 г. насчитывалось 742 человека чулымских татар⁴.

Поволжско-приуральские (казанские) татары. Связи между казанскими и сибирскими татарами являются очень древними.

¹ *Иванов П.Г.* Томские татары (материалы по обследованию Томских Карагасов летом 1927 г.). С. 98.

² *Дульзон А.П.* Чулымские татары и их язык // Уч. Записки Томск. гос. пединститута. Томск, 1952. Т. IX. С. 83.

³ *Камалетдинова З.С.* Тюрко-татарская географическая терминология и топонимия Томской области РФ: автореферат дис. к. фил. н., Казань, 1997. С. 4.

⁴ Тюркские народы Сибири / отв. ред. Д.А. Функ, Н.А. Томилов; Ин-т этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН; Омский филиал Института археологии и этнографии СО РАН. М.: Наука, 2006. С. 168.

Эти связи существовали в период Волжской Булгарии между булгарами и предками сибирских татар. Интенсивно развивались отношения во времена Золотой Орды¹. Были торговые и другие связи между Казанским ханством и Тюменским, позднее с Сибирским ханством.

После завоевания Сибири русскими контакты между казанскими татарами и сибирскими еще больше укрепились. После разгрома Казанского ханства огромное количество поволжских и приуральских татар переселились в более спокойную Сибирь. А уже в 1594 г. 100 казанских татар участвовали в строительстве города Тары. И в XVII в. в Западной Сибири появляются первые деревни татар Поволжья и Приуралья².

В начале XVII в. Казанские татары появляются и в Притомье. Их было так много, что в первой четверти XVII в. в г. Томске и Томском уезде существовали Казанские волости³. В 1897 г. в Томской губернии проживало 4 936 поволжско-приуральских татар. Из них 1 448 – в городах, 3 488 – в сельской местности⁴.

Обычно переселенцы из Поволжья – казанские татары – оседали в деревнях сибирских татар или по соседству. Впоследствии они смешивались с сибирскими татарами. В конце XIX в. казанские татары проживали практически во всех деревнях томских татар. В процентном соотношении их доля в селах томских татар составляла 29,4 %, в г. Томске – 82,1 %⁵.

Но были отдельные группы, которые поселились далеко от сибирских татар и не контактировали с ними. Это мариинская

¹ *Исхаков Д.М.* Идел-Урал буе татарларының этник тарихындагы уртаклыр // *Мирас.* 1998. № 3. С. 78–79.

² *Бахрушин С.В.* Пути в Сибирь в XVI–XVII вв. // *Бахрушин С.В.* Научные труды. Т. III. Избранные работы по истории Сибири. Ч. 1. М., 1955. С. 95.

³ *Томилов Н.А.* Этническая история тюркоязычного населения Западно-Сибирской равнины в конце XIX – начале XX в. С. 91–92.

⁴ *Патканов С.К.* Статистические данные, показывающие племенной состав Сибири, язык и роды инородцев. Т. 2. Тобольская, Томская и Енисейская губернии. СПб., 1911. С. 51–53.

⁵ *Исхаков Д.М.* Историческая демография татарского народа (XVIII – начало XX в.). Казань, 1993. С. 29.

группа (живут в Кемеровской области), зырянско-кивошеинская группа (Томская область), колпашевско-чаинская группа кряшен (Томская область), сорокинская группа (Тюменская область).

Деревня Ново-Казанка в нескольких километрах от д. Юрт-Акбалык, деревни Березовая речка (Кирек) и Курлек в районе расселения томских чатов, деревня Сарзас в районе калмакских поселений основаны казанскими татарами и мишарями. Некоторые переселенцы из Поволжья основали новые татарские деревни, расположенные далеко от деревень томских татар. В Томской области это деревни Ново-Исламбуль, Нуркай и Тукай.

Бухарцы. В XVII в. в Западную Сибирь приезжало много торговцев, ремесленников и промышленников из Самарканда, Ургенча, Бухары и других городов Средней Азии. Это таджики, казахи, уйгуры, каракалпаки, узбеки, которых в Западной Сибири называли бухарцами. Еще раньше, в XIV в., в Сибирь постоянно приезжали много исламских проповедников и учителей. Они открывали школы и обучали сибирских татар грамоте. Многие из них остались здесь навсегда. Уже при Кучум-хане начали приезжать и бухарские купцы. После завоевания Сибири Россией торговля со странами Средней Азии резко остановилась. От этого пострадали все стороны. И в 1596 г. воеводе Григорию Ивановичу Доможирову царем Федором Иоанновичем было предписано установить бухарцам и ногаям беспошлинную торговлю. Принимать их с почестями и по-всякому привлекать их в Сибирь, а также следить за ними и за их общением с местным населением и давать сведения о личностях купцов¹. Бухарцы переезжали в Сибирь и поодиночке, и семьями, и большими группами. При переселении они обычно получали русское подданство.

Изначально торговля сосредоточилась в городе Тобольске, потом переместилась на Тару и в другие города Сибири. Бухарцы получили очень много торговых льгот.

¹ *Файзрахманов Г.Л.* История татар Западной Сибири: с древнейших времен до начала XX в. Казань: Татар. кн. изд-во, 2007. С. 251.

В 1624 г. в Томском уезде зафиксировано всего 9 бухарцев, а в 1687 г. – 28. В 1878 г. здесь их было 152. Как видим, в Томском уезде, по сравнению с другими, бухарцев было не так много.

Бухарцы торговали мягкой рухлядью, скотом, бумажным материалом, пшеном, хлебом, одеждой и даже рабами. Последних вывозили из калмыцких степей. Держали в своих руках почти всю торговлю восточными товарами. С 1648 г. бухарцы имели право свободно передвигаться из Сибири в Казань, Астрахань, Архангельск и другие города России. Они связывали не только российский рынок со среднеазиатскими и китайским, но и российские между собой.

До конца XVII в. бухарцы не имели земельных угодий. Но после они начинают заниматься земледелием. Российское правительство считало бухарцев «пришлыми» и не давало им землю. Пришлые русские легко могли получить земельные наделы, бухарцам же землю могли выделить только татары из своих угодий.

Начиная с XVIII в. под давлением русских купцов российское правительство начинает притеснять бухарцев. Русские купцы захотели прибрать в свои руки торговлю с восточными странами.

Бухарцы отличались своей грамотностью и даже после того, как русские завоевали Сибирь, продолжали распространение ислама. Они получали духовное образование в Средней Азии, открывали образовательные учреждения при мечетях и учили детей сибирских татар.

Жили бухарцы в одних с татарами населенных пунктах. Собственных деревень в Томском уезде не зафиксировано. Все бухарцы, проживавшие в одном уезде, были прописаны к одной бухарской волости.

К концу XIX в. бухарцы уже ничем не отличаются от сибирских татар. Они забыли свой язык, культуру и полностью ассимилировались с татарами. Статистика выделяла их до 1926 г.

В XIX – начале XX в. эуштинцы входили в Эуштинскую инородческую волость и проживали по Томи в юртах, расположенных ниже г. Томска, – Эуштинских, Тегильдеевых и Горбуновых. Чаты проживали в Чатской волости. Их юрты находились

частью выше г. Томска по р. Томи и ее притоку р. Черной. Это юрты Барабинские, Калтайские, Тахтамышевские, Чернореченские, Казанские. Другие находились по реке Оби (юрты Орские), ее притоку реки Уени (юрты Акбалыкские) и на обской протоке Тагане (юрты Таганские). В зависимости от места проживания чаты делятся на томских и обских. Калмаки проживали в Телеутской волости, они располагались по берегам р. Искитима (юрты Усть-Искитимские, Больше-Искитимские, Зимник, Шалаевы) и Татарской протоки (юрты Константиновские) в бассейне Томи.

Главным занятием эуштинцев и чатов была охота и рыбная ловля. Охота приносила не только мясо, но и ценную пушнину. Женщины занимались собирательством. Собирали ягоды, грибы, кедровые орехи, а также различные дикорастущие растения. Земледелием томские татары начали заниматься относительно поздно и в небольших количествах. В условиях лесистой местности они практически не могли заниматься скотоводством. В южных областях все было наоборот. Скотоводство там играло ключевую роль, особенно у калмаков.

С середины XVII в. роль земледелия у томских татар повысилась, стал практиковаться трехпольный севооборот¹. Но основные продукты питания давали охота и рыболовство. В XVII–XVIII вв. чаты и эуштинцы активно начали заниматься и скотоводством.

Появилось занятие извозом. Местные татары начали заниматься извозом для томских купцов, большинство которых были казанские татары и мишари. Ездили в Иркутск, Красноярск, Тару, Тюмень, Тобольск, Ишим, Ирбит и др.

Тюркские народы Притомья чаще всего жили в юртах, которые в основном располагались на возвышенных берегах рек. Именно поэтому в документах XVII в. местных тюрков называли «юртовскими татарами». Поселения обычно были небольшими, состояли из 15–25 землянок и полуземлянок. Но встречались поселения и с жилищами более 40 штук. В конце XIX в.

¹ *Томилов Н.А.* Этнография тюркоязычного населения Томского Приобья. Томск, 1980. С. 13.

с притоком поволжских татар количество домов в некоторых деревнях (Зимник, Юрты Орские, Барабинские) достигло 50 и больше¹. По данным переписи 1894 г., в юрте Шалаевы было 14 дворов, шесть деревень состояли из 20, 30, две деревни – из 40 с лишним домов. Наиболее крупными населенными пунктами стали Больше-Искитимские юрты (56 домов) и деревня Зимник (79 домов)².

Почти у всех групп томских тюрков селений обычно было по две: зимние поселения (кышлау) и летние поселения (йэйләү). Зимние поселения находились подальше от рек на возвышенности, а летние на берегу в низменности. Летние юрты зафиксированы и в XIX веке среди всех групп томских татар³. В процессе перехода к оседлости летние поселения и жилища постепенно исчезли.

Раньше татары свои населенные пункты называли юртами или аулами. Мы встретили вариант айыл. Калмаки использовали термины улус и аймак. Почти все татарские населенные пункты имеют по два названия. На русском языке и татарском. Они оба параллельно используются и сегодня: Эушта – Йәүштә, Тегильдеево – Цуртанлы, Тахтамышево – Кызылкаш, Барабинка – Ум айыл (по названию речки Ум), Больше-Искитимские юрты – Искедим айылы (по названию речки), Зимник – Кышлау, Усть-Искетим – Черби, Константиновские юрты – Тумаел (по названию р. Томь), Орские – Умар аул (по татарскому названию р. Оби – Умар). У некоторых деревень по три названия. Например, Черную речку сегодня татары называют Абытай аул. У Н.А. Томилова мы встречаем вариант Алда айыл (по названию Черной речки – Алда)⁴. Последний вариант во время экспедиции 2015 г. уже не встретился.

¹ Томилов Н.А. Этнография тюркоязычного населения Томского Приобья. Томск, 1980. С. 77.

² Патканов С.К. Статистические данные, показывающие племенной состав Сибири, язык и роды инородцев. Т. 2. Тобольская, Томская и Енисейская губернии. СПб., 1911. С. 51, 56, 61.

³ Иванов П.Г. Томские татары. С. 101.

⁴ Томилов Н.А. Этнография тюркоязычного населения Томского Приобья. Томск, 1980. С. 77.

Все деревни томских татар находятся рядом с реками. Это связано с необходимостью иметь водопой для скота и с рыболовством.

Таблица 2

Численность хозяйств и населения татарских деревень¹

Населенные пункты	1897 г.		1920 г.		1969–1970 гг.	
	Количество хозяйств	Количество жителей	Количество хозяйств	Количество жителей	Количество хозяйств	Количество жителей
Калмакские деревни						
Большой Улус	46	278	88	606	47	182
Шалай	11	63	26	143	–	–
Зимник	78	546	146	1033	146	490
Юрт-Константиновка	34	201	76	391	59	224
Усть-Искитим	50	99	102	590	–	–
Всего	219	1187	445	2763	252	896
Чатские деревни						
Таганские юр.	10	39	–	–	–	–
Тахтамышево	39	182	53	356	150	435
Черная Речка	41	140	48	358	102	411
Барабинка	50	239	87	449	97	313
Калтай	54	272	74	349	53	172
Кафганчиково	28	99	39	267	10	46
Казанка	27	117	32	174	40	134
Юрт-Акбалык	37	184	112	?	117	445
Юрт-Оры	48	204	–	–	72	281
Всего	334	1476	445	1953	641	2237
Эуштинские деревни						
Эушта	38	247	61	402	150	593
Тегильдеево	23	82	39	224	6	14
Горбуново	15	81	31	174	–	–
Всего	76	410	131	800	156	607
Итого	629	3073	1021	5516	1049	3740

¹ *Томилев Н.А.* Этнография тюркоязычного населения Томского Приобья. Томск, 1980. С. 78.

В середине XIX в. в каждом селе была мечеть¹.

В XVII–XVIII вв. жилища томских татар представляли из себя землянки и полуземлянки. Летом в качестве временного жилья использовались и шалаши. В конце XIX в. основными типами жилищ стали бревенчатые дома².

Раньше у томских татар улицы практически не имели названий. Информаторы не смогли вспомнить ни одно раннее название улицы. Это связано с тем, что дома у них располагались без четкой планировки и улица как таковая была весьма условна. Все нынешние названия улиц поздние, присвоенные официально: Школьная, Октябрьская, Зеленая, Советская и т.д.

На Оби соседями томских татар были обские татары, севернее их проживали чулымские тюрки и селькупы, а ближайшими южными соседями были ашкыштымы, телеуты и шорцы³.

В Государственном архиве Томской области сохранились «Материалы ревизии населения Томского уезда за 1720 г.» (ГАТО, ф. 321). Это сведенные в одну книгу ревизские сказки первой ревизии, проводившейся на территории Томского уезда. В деле имеется 715 листов. Не сохранились первые 28 листов и конец (количество листов – неизвестно). Отсутствуют листы с 430 по 449 и 702.

В сказках упоминается, что 11 июня 1720 г. в соответствии с указом царя по распоряжению Томского воеводы Василия Козлова в Сосновский приезд для переписи населения были посланы дворянин Иван Стариков и сын боярский Григорий Евнев. Ниже приведены данные их переписи:

Юрты Бурлаковы. Служилые татары. Количество юрт: 7. Мужчин (включая младенцев): 39. Женщин (включая младенцев): 20.

¹ Томилов Н.А. Этнография тюркоязычного населения Томского Приобья. Томск, 1980. С. 79.

² Там же. С. 82.

³ Там же. С. 9.

Юрты Барабины. Служилые татары, по-другому казацы сыны. Количество юрт: 7. Мужчин: 36. Женщин: 23.

Юрты Колтайские. Служилые татары. Количество юрт: 14. Мужчин: 62. Женщин: 40.

В 1897 г. часть чатов проживала в русской деревне Кафтанчиково¹.

Имеются сведения и о других ревизиях численности татарского населения. Ниже приведена таблица с численностью татарского населения Томского уезда в XVIII–XIX вв. (душ мужского пола).

Таблица 3

	Годы	Чаты	Эуштинцы	Бухарцы	Поволжско-приуральские	Всего
I подушная перепись аборигенов Сибири	1764	364	160	89	38	651
V ревизия	1795	366	89	119	–	565
VII ревизия	1817	–	–	–	–	626
	1824	472	84	131	50	607
X ревизия	1858	481	145	165	47	838

Таблица 3 составлена Г.Л. Файзрахмановым по материалам Российского государственного архива древних актов².

¹ Патканов С.К. Статистические данные, показывающие племенной состав Сибири, язык и роды инородцев. Т. 2. Тобольская, Томская и Енисейская губернии. СПб., 1911. С. 159.

² РГАДА. Ф.214. Л. 74–76. Стлб. 250. Из книги: Файзрахманова Г.Л. История татар Западной Сибири. Казань: ТКИ, 2007. С. 431

Таблица 4

Численность томских татар в XIX веке¹

Группы татар	1805 г.	1824–1816 гг.	1834 г.	1858–1859 гг.	1897 г.
Эуштинцы					
Мужчины	80	84	138	145	133
Женщины	79	(86)	117	(125)	157
Итого	159	(170)	255	(270)	290
Чаты					
Мужчины	366	341	395	481	458
Женщины	340	(329)	349	(419)	541
Итого	706	(670)	744	(900)	99
Калмаки					
Мужчины	203	201	191	(250)	330
Женщины	226	196	202	(250)	358
Итого	429	397	393	(500)	688
Томские сельские татары (оба пола)	1294	(1237)	1392	(1670)	1977
Коренные татары г. Томска		(90)	84	(100)	221
Томские сельские и городские татары		(1327)	1476	(1770)	2197

¹ Таблица 4 взята из книги Н.А. Томилова «Очерки этнографии тюркско-го населения Томского Приобья» (Томск, 1983. С. 12). При составлении таблицы автор опирался на следующие материалы: ГАТО, ф. 3, оп. 4, д. 29, л. 285–286 об.; ф. 144, оп. 1, д. 1, л. 39–39 об.; ф. 321, оп. 1, д. 11, л. 1–24; ЦГИА, ф. 1264, оп. 1, д. 283, л. 2 об.–3; Томская губерния. Список населенных мест по сведениям 1859 г. СПб., 1868. С. 8–18; Патканов С.К. Статистические данные, показывающие племенной состав Сибири, язык и роды инородцев. Т. 2. Тобольская, Томская и Енисейская губернии. СПб., 1911. С. 130, 155–159, 161; Емельянов Н.Ф. Татары Томского края в феодальную эпоху // Этнокультурная история населения Западной Сибири. Томск, 1978. С. 75–76.

В 1858–1859 гг. количество томских татар составило около 1670 человек. Прирост населения по сравнению с 1834 г. почти 20 %¹.

В Томском архиве хранятся материалы с информацией о численности населения эуштинских и чатских юрт Орских, относящихся к 1889 г. В Эуштинских юртах тогда проживало 99 мужчин и 98 женщин (всего 197 человек). В Тегильдеевских юртах – 30 мужчин и 23 женщины (всего 53 человека), в Горбуновских юртах – 46 мужчин и 51 женщина (всего 97 человек). По всей Эуштинской – 347 человек. В юртах Орских проживали 121 мужчина и 95 женщин (всего 216 человек)².

В Списке населенных мест Томской губернии за 1893 г.³ приводятся следующие сведения о численности населения: в Эуштинской волости проживали 167 мужчин и 176 женщин (всего 343 человека), Чатской волости и юртах Орских М. Корюковской волости жили 618 мужчин и 481 женщина (всего 1 099 человек), в Телеутской волости – 572 мужчин и 564 женщины (всего 1 136 человек).

Часть калмаков осела в Зимниковских юртах, которые в прошлом служили местом зимних стоянок кочевых телеутов⁴.

В 1805 г. упоминаются деревни Добышева и Саламатова. Там было зафиксировано 28 инородцев, судя по всему калмаков⁵.

В самом г. Томске 1835 г. было 127 мужчин и 118 женщин инородцев. В это число входили не только коренные томские татары, но и казанские татары, и бухарцы⁶.

¹ *Ядринцев Н.М.* Сибирские инородцы, их быт и современное положение. СПб., 1891. С. 50.

² ГАТО, ф. 234, оп. 1, д. 89, л. 16–23, 96–97.

³ Томск, 1893. С. 52–53, 62–63.

⁴ *Томилов Н.А.* Очерки этнографии тюркского населения Томского Приобья. Томск, 1983. С. 18–19.

⁵ ГАТО, ф. 144, оп. 1, д. 1, л. 39 об.

⁶ *Томилов Н.А.* Очерки этнографии тюркского населения Томского Приобья. Томск, 1983. С. 19.

В 1880 г. в Томске проживало 1 163 татарина (639 мужчин и 524 женщины)¹. Большинство татар проживали в Юрточной части Томска, или по-другому в Татарской слободе. Это 1 070 человек, что составляет 97 % всех татар, остальные жили в других частях города.

По материалам переписи 1897 г. мы видим следующую картину: в Томске проживало 1 611 бухарцев и 1 322 казанских татар, коренных тюрков – 221. Количество всех томских татар в 1897 г. было 2 198 человек².

Часть томских татар проживало не в татарских деревнях, а в соседних русских деревнях. Наиболее точные сведения по численности томских татар приведены в материалах переписи 1897 г., которые опубликованы в известном труде С.К. Патканова. Эти данные мы приведем в части, где каждый населенный пункт описывается отдельно.

В XVIII в. томские татары отмечены как мусульмане. В калмакских деревнях часть населения приняла ислам, другая часть – христианство. Например, население деревень Усть-Искитима, Шалая приняло христианство, а население деревни Юрт Константиновка – ислам. Среди эуштинцев христианство приняли жители юрт Горбуновых, среди чатов – обские чаты. И постепенно эти татары слились с русскими, ассимилировались.

Но в XVII в. основной религией у томских татар был шаманизм. Его остатки обнаруживались еще в XX в. Основными божествами были тенгри и кудай³.

Широко была распространена среди томских татар вера в духов-идолов. Н.А. Томилов приводит сведения о деревянных идолах деревень Юрт-Оры и Юрт-Акбалык. Идолов выделывали из березы и ставили в лесу. Небольшие идолы располагались

¹ Костров Н. Однодневная перепись населения города Томска 16 марта 1880 г. Томск, 1880. С. 17, 34, 38.

² Томилов Н.А. Очерки этнографии тюркского населения Томского Приобья. Томск, 1983. С. 21.

³ Абдрахманов М.А. Материалы по словарю томско-тюркских говоров. С. 90.

в дуплах деревьев. Лесные идолы были общедеревенскими¹. Кроме этого, в каждом доме находилось по несколько кукол для различных целей. Они в основном делались из ткани, но были и из глины, соломы, кожи. Во время нашей экспедиции в 2015 г. в деревне Барабинка мы увидели тряпичные куклы. Их фотографии приведены в данном сборнике.

Кукол поили, кормили, дарили им подарки, ухаживали за ними, добываясь их расположения. Но если кукла не выполняла просьбу, могли и наказать, вплоть до уничтожения. Куклы считались живыми существами. Несмотря на запрет ислама, куклы сохранялись до конца XX в. Но никто из жителей не признался бы, что у него есть кукла. Их прятали в погребах и тихонько на них молились. И сегодня жители деревень, когда их спрашиваешь о куклах, делают вид, что не понимают, о чем идет речь.

Некоторые татары после строительства Томска переехали на постоянное место жительства в город. Там они проживали вместе с казанскими татарами и бухарцами. Сначала татары жили на Юрточной горе и в подгорной части. До конца XVIII столетия не было русского населения. Со временем под влиянием русских татары переселились с Юрточной горы на низменное Заисточье, которое располагалось между этой горой и рекой Томью. Заисточье по-другому еще называют татарской слободой. В 1627 г. в Томске проживал 481 человек. Из них 120 были местными тюрками, в том числе 70 чатских и телеутских мурз и 50 эуштинских татар². В 1824 г. городских татар и бухарцев насчитывалось 164.

Количество эуштинцев. В 1805 г. в Эуштинских юртах проживало 92 человека. Из них 84 человек – мусульмане, 6 – христиан. Мужчин – 48 (4 христианина, 44 мусульман), женщин – 44 (2 христианки, 42 мусульманки). В Тигильдеевых юртах проживало 25 человек. Из них 24 – мусульмане, 1 – христианин. Мужчин – 12 (1 христианин, 11 мусульман), женщин – 12 (все

¹ *Томилов Н.А.* Очерки этнографии тюркского населения Томского Приобья. Томск, 1983. С. 175.

² *Головачев П.М.* Состав населения и экономический быт Томска в XVII в. // Томск в XVII веке. С. 166.

мусульманки). В Горбуновых юртах проживало 43 человека. Все христиане. Мужчин – 20, женщин – 23. Всего 159 человек.

Эуштинские населенные пункты.

Әуштә, Йәүштә, Эушта, Эуштинские юрты, деревня при р. Том. Расположена на левом берегу реки Том, напротив города Томск. В 2015 г. – Городской округ «Город Томск» Томской области, Тимерязевское сельское поселение. Эушта находится в составе города Томска. К Томску был присоединен в конце 2005 г. Координаты: 56°31'38"N 84°53'34"E. Постоянное население деревни 464 (2012), 470 (2015) человек. Хозяйств – 120, мечеть, ФАП, клуб, 2 магазина, 8 улиц. По некоторым данным основана в 1200 г.

В 1897 г. – Томская губерния, Томский округ, Эуштинская инородческая управа. Число хозяйств – 38(2). Население: мужчины – 118, женщины – 139. Коренные тюрки: мужчины – 86, женщины – 113. Русские: мужчины – 3, женщины – 4. Кроме того, поволжских татар – 28, бухарцев – 20¹.

Легенды рассказывают о деде Эуште, Эуште бабай, который жил на месте будущих юрт Эуштинских. Это было в первой половине XVI в. Предположительно, от имени этого деда и пошло название Эуштинских юрт.

Тоянов городок (Bi-Tojan-Tura). Ойконим образован от антропонима: от имени князя Тояна Ермашетева. В XVII в. князь добровольно принял русское подданство и попросил построить на его земле город. Тоянов городок находился на месте современного поселка Тимирязево.

Островные юрты. Упоминается в «Истории Сибири» Г.Ф. Миллера. Согласно Г.Ф. Миллеру, находились ближе к Томи². Конкретное местонахождение и название на татарском языке неизвестно.

¹ Патканов С.К. Статистические данные, показывающие племенной состав Сибири, язык и роды инородцев. Т. 2. Тобольская, Томская и Енисейская губернии. СПб., 1911. С. 161.

² Миллер Г.Ф. История Сибири. Т. 2. М.: Восточная литература, 2000. С. 172–179.

Сингиргайские юрты. Упомянуты в «Истории Сибири» Г.Ф. Миллера. Сингиргайские юрты находились на речке Уптача в двух верстах к западу от Князьтоянова городка¹. Название предположительно от антропонима.

Тегильдеевы юрты, Цуртан, Цуртанлы деревня, Евагин (Енюгин) городок (при протоке реки Томи). В 1897 г. – Томская губерния, Томский округ, Эуштинская инородческая управа. Число хозяйств – 23. Население: мужчины – 67, женщины – 56. Коренные тюрки: мужчины – 5, женщины – 5. Русские: мужчины – 7, женщины – 5. Поволжские татары – 72².

В 1646 г. населенный пункт носил название Евагин городок. От имени князя Еваги.

В Тегильдеево проживали и приезжие татары из Уфимской, Казанской и других губерний. Жителей деревень Горбуновой, Кульман и других деревень Тегильдеевцы считают родственными себе. Как мы видим из данных С. Патканова, уже в 1897 г. в Тегильдеево проживало всего 10 эуштинцев, зато 72 поволжских татар. В 1927 г., по утверждению П.Г. Иванова, все жители села Тегильдеева говорили на современном казанском наречии. Наречие же жителей Саргатских, Канаевых, Кульманских, Базанакowych юрт, Оськиной подверглось сильному влиянию русского языка³.

П.Г. Иванов про деревню Тегильдеево пишет следующее: «Село Тегильдеево стоит на левом берегу реки Томи (в 25 верстах от Томска). На татарском языке Тегильдеево называется «Чуртанле» (чуртан – щука). Раньше эта деревня называлась «чулпан» (куча). Было высокое место (куча), где в настоящее

¹ Миллер Г.Ф. История Сибири. Т. 2. М.: Восточная литература, 2000. С. 172–179.

² Патканов С.К. Статистические данные, показывающие племенной состав Сибири, язык и роды инородцев. Т. 2. Тобольская, Томская и Енисейская губернии. СПб., 1911. С. 161.

³ Иванов П.Г. Томские татары (материалы по обследованию Томских Карагасов летом 1927 г.). Отдельный оттиск из «Трудов Общества Изучения Томского края». Вып. 1. Томск, 1927. С. 104.

время стоит мечеть. На нем-то и жили татары. Хоронить умерших они возили на другую сторону Томи. В настоящее время здесь расположена д. Чернильщикова, где до сих пор имеются небольшие курганы. От стариков они слышали, что часть предков тегильдеевских татар жила на той стороне и только позднее переселилась в Чулпан, который называли Чуртанле. Очевидно, здесь очень много ловилось щуки. Весной, когда разливалась река, тегильдеевцы, спасаясь от воды, переселялись в сосновый бор (в горе) к северо-западу от реки. Это место называлось «язлау» – весник. Летнее время, после спада воды, они проводили выше деревни. Эта местность называлась «джайлау» – летник. До сих пор в пяти верстах (вниз по Томи) сохранились следы (ямки) летника»¹. П.Г. Иванов пишет, что предки тегильдеевских татар молились кукле. И приводит сказку про нее².

На сегодняшний день деревня Тегильдеево перестала существовать. В 1969 г. в ней оставалось всего 14 человек³. Жители деревни переехали в рабочий поселок Моряковка.

Кижировы юрты. В 1752 г. есть упоминание о Кижировых юртах⁴. В материалах 4-й ревизии (1782 г.) тоже есть упоминание о Кижировых юртах. Они приводятся в списке населенных пунктов эуштинцев: юрты Горбуновы, Кижирские, Тигильдеевы, Еуштинские⁵. На сегодняшний день деревня Кижировы юрты не существует.

Горбунова деревня, юрты Горбуновы, городок Ашкинеев (при р. Мурашкино и Томи). В 1897 г. – Томская губерния, Томский округ, Эуштинская инородческая управа. Число хо-

¹ *Иванов П.Г.* Томские татары (материалы по обследованию Томских Карагасов летом 1927 г.). Отдельный оттиск из «Трудов Общества Изучения Томского края». Вып. 1. Томск, 1927. С. 102.

² Там же.

³ *Томилов Н.А.* Очерки этнографии тюркского населения Томского Приобья. Томск, 1983. С. 28.

⁴ *Потанин Г.Н.* Материалы для истории Сибири. С. 253.

⁵ *Емельянов Н.Ф.* Этнический и численный состав коренного населения Томского уезда в XVII – первой половине XIX вв. С. 93.

зайств – 15. Население: мужчины – 52, женщины – 44. Коренные тюрки: мужчины – 42, женщины – 39. Русские: мужчины – 10, женщины – 5¹.

В 1646 г. среди мест расселения эуштинцев упоминается и городок Горбуново, по-другому Ашкинеев городок. Жители деревни Горбуновы рано приняли христианство и поэтому с другими, мусульманскими родственниками практически не общались и не поддерживали родственные связи.

По данным переписи 1920 г., в деревне Горбунова проживало 156 человек, карагасы в том числе. Они жили в 32 дворах. Но, по данным 1926 г., в деревне карагасов уже не оказалось. П.Г. Иванов утверждает, что все они сильно обрусели и совершенно забыли свой родной язык².

На сегодняшний день деревня Горбуново не существует.

Предположительно эуштинские юрты Соргулиной волости: Бадраковы юрты, Кандаковы юрты, Кармышаковы юрты, Кайбаковы юрты, Салтанаковы юрты. В 1740 г. Соргулина волость, эта волость по-татарский называлась Еушта-аймак (Yeuschta-aimak)³. Юрты названы по именам местных князев.

Предположительно эуштинские городища Басандайское, Коларово, Шеломок были местами проживания басандайской группы эуштинцев. По поводу принадлежности городища Басандайское эуштинцам принципиальных разногласий в научной среде не имеется. Название городища, как и название речки Басандайки, напрямую указывает на известного в истории эуштинского князца Басандая. Сегодня существует поселок Басандайка.

¹ *Патканов С.К.* Статистические данные, показывающие племенной состав Сибири, язык и роды инородцев. Т. 2. Тобольская, Томская и Енисейская губернии. СПб., 1911. С. 161.

² *Иванов П.Г.* Томские татары (материалы по обследованию Томских Карагасов летом 1927 г.). Отдельный оттиск из «Трудов Общества Изучения Томского края». Вып. 1. Томск, 1927. С. 94.

³ *Миллер Г.Ф.* Путешествие по воде вниз по Томи и Оби от Томска до Нарыма. 1740 год // Сибирь XVIII века в путевых описаниях Г.Ф. Миллера. Новосибирск: Сибирский хронограф, 1996. С. 175.

Населенный пункт находится в Томском районе Томской области. Относится к Межениновскому сельскому поселению. Население – 878 человек (2015 г.). Это сравнительно новый населенный пункт, основан в 1905 г. Историческое место Басандайка находится в 30 километрах от этого поселка. Координаты: 56°17'0"N 85°29'21"E.

Есть и село Коларово. Именно около этого села и находится древнее городище. Оно получило свое название от названия села. Населенный пункт находится в Томском районе Томской области. Относится к Спасскому сельскому поселению. Население – 336 человек (2015 г.). Утверждают, что село основано в 1620 г. на месте бывшей казачьей заставы и сначала носило название Спасское. В 1923 г. переименовано в честь болгарского государственного деятеля Васи́ла Кола́рова. Рядом с селом есть и древний курган. Координаты: 56°20'10"N 84°56'47"E.

Чатские населенные пункты.

Таганские юрты (при протоке реки Обь Тагань). В 1897 г. – Томская губерния, Томский округ, Чатская инородческая управа. Число хозяйств – 10 (1). Население: мужчины – 34, женщины – 26. Коренные тюрки: мужчины – 7, женщины – 6. Русские: мужчины – 12, женщины – 9. Поволжские татары: мужчины – 15, женщины – 11¹. По месту проживания жители Таганских юрт относятся к обским чатам.

Есть легенда, связанная с юртами Таганскими. В предании говорится о приходе на Обь тоболо-иртышских татар и о том, что одна из дочерей Кучума заплывла в протоку Оби. Ее звали Таган². Возможно, тоболо-иртышские татары и пришли на Обь. Но по поводу дочери Кучума у нас есть сомнения. Деревня, скорее всего, взяла название из гидронима, названия реки.

¹ Патканов С.К. Статистические данные, показывающие племенной состав Сибири, язык и роды инородцев. Т. 2. Тобольская, Томская и Енисейская губернии. СПб., 1911. С. 158.

² Томилов Н.А. Очерки этнографии тюркского населения Томского Приобья. Томск, 1983. С. 159–160.

На сегодняшний день деревни не существует. Юрты Таганские исчезли в 50-х гг. XX столетия.

Кызылкаш айыл, деревня Тахтамышева, Тохтамышевские юрты (при речке Черной). В 2015 г. Томская область, Томский район, Заречное сельское поселение. Село расположено на левом берегу реки Томи при речке Черной выше города Томи. Население – 729 человек (на 1.01.2015). Координаты: 56°22'50"N 84°52'44"E. 12 улиц, школа, ФАП, мечеть, фабрика «Красный пикет», русское и отдельно татарское кладбище.

В 1897 г. – Томская губерния, Томский округ, Чатская инородческая управа. Число хозяйств – 39 (3). Население: мужчины – 94, женщины – 107. Коренные тюрки: мужчины – 55, женщины – 55. Русские: мужчины – 3, женщины – 11. Поволжские татары: мужчины – 33, женщины – 30. Прочие: мужчины – 3, женщины – 2¹.

Существует легенда об основании деревни Тахтамышево. Однажды в этих краях поселился старик. Построил себе жилище. Рыбу ловил, занимался охотой. Имел очень крепкое здоровье и жил очень долго. Когда ему надоело жить, стал просить бога послать ему смерть. Но бог не посылал ему смерть. Тогда он решил покончить собой. Сам себя и заколол. Старика звали Тохтамыш. Легенда гласит, что имя означает «стой здесь». После него здесь поселились люди, деревню назвали Тохтамышево².

Другая легенда гласит, что среди чатских татар были богатыри, настолько сильные, что перекидывались через реку топорами. Известны имена этих богатырей: Самаркай, Янгудул, Тахтамыш, Иныстаян. Говорят, эти богатыри были древним аборигенным населением этих мест.

Некоторые жители название деревни связывали с именем хана Золотой Орды Тахтамыша. Но, конечно, это самая неправ-

¹ Патканов С.К. Статистические данные, показывающие племенной состав Сибири, язык и роды инородцев. Т. 2. Тобольская, Томская и Енисейская губернии. СПб., 1911. С. 158.

² Томилов Н.А. Очерки этнографии тюркского населения Томского Приобья. Томск, 1983. С. 192.

доподобная легенда. Название, скорее всего, связано с именем основателя или владельца деревни. Второе название деревни Кызылкаш в переводе дословно означает «красный берег, красный яр». Слово «кызыл» означает красный, слово «каш» в диалекте сибирских татар – «гора, холм, возвышенность, берег, яр».

Казан аwohl, Казанка, Юрты Казанские, Казанские Юрты при реке Томи. В 2015 г. Томская область, Томский район, Спасское сельское поселение. Расположено в 20 км от Томска, на берегу Томи. Население – 97 человек (2015 г.). Координаты: 56°18'4"N 84°58'23"E. По некоторым сведениям (рассказам старожилов) деревне 400 лет.

В 1897 г. – Томская губерния, Томский округ, Чатская инородческая управа. Число хозяйств – 2. Население: мужчины – 47, женщины – 71. Коренные тюрки: мужчины – 38, женщины – 53. Русские: мужчины – 1. Поволжские татары: мужчины – 8, женщины – 18¹.

Служилые татары. Количество юрт: 10. Мужчины: 66. Женщины: 47. В этой юрте встречаются люди с именем Тохтамыш².

Есть несколько легенд об образовании д. Казанка. По первой легенде первый человек, пришедший на эти места, начал строить дом. Когда копал землю, наткнулся на котел (казан). От этого деревня назвалась Казанкой. По второй легенде местоположение напоминало круглый котел. По внешнему виду так Казанкой и прозвали. Необходимо заметить, что эта легенда встречается почти везде, где есть населенный пункт с таким названием. Деревень с названием Казань или Казанка встречается много. Есть деревня Ново-Казанка и в нескольких километрах от д. Юрт-Акбалык. Она образована в начале XX в. казанскими татарами.

Мы не исключаем вероятность, что деревня названа именем основателя. Выше мы упоминали чатского мурзу Кызлана. Возможно, слово «казан» – измененная форма Кызлана.

¹ Патканов С.К. Статистические данные, показывающие племенной состав Сибири, язык и роды инородцев. Т. 2. Тобольская, Томская и Енисейская губернии. СПб., 1911. С. 158.

² ГАТО ф. 321, л. 258, 259.

Абытай айыл, Алда (Ауда) айыл, деревня Черная Речка, Черноречинские юрты, юрты Бурлаковы (при протоке реки Томи Черная речка). В 2015 г. Томская область, Томский район, Заречное (Кафтанчиковое) сельское поселение. Население – 1 260 человек (2012), 1309 (на 1 января 2015). Координаты: 56°24'13"N 84°54'39"E. Свое название деревня получила от названия речки, на которой стоит. Средняя школа, детский сад, ФАП, дом культуры, стадион, краеведческий музей, мечеть, отделение связи, три магазина.

Деревня расположена в низине. Весной 2010 г. деревня Черная речка вследствие ледового затора на реке Томь была полностью затоплена.

В 1897 г. – Томская губерния, Томский округ, Чатская инородческая управа. Число хозяйств – 41 (2). Население: мужчины – 96, женщины – 102. Коренные тюрки: мужчины – 34, женщины – 46. Русские: мужчины – 3, женщины – 1. Поволжские татары: мужчины – 24, женщины – 36. Прочие: мужчины – 35, женщины – 19¹.

В материалах ревизии населения Томского уезда за 1720 г.² упоминаются юрты Бурлаковы. По этим записям, в деревне проживают служилые татары. Количество юрт – 7. Мужчин (включая младенцев) – 39. Женщин (включая младенцев) – 20. До названия Черная речка населенный пункт носил название юрты Бурлаковы. Видимо, название было дано в честь чатского мурзы Бурлака Аккуллина. Он служил в городе Томске со дня основания. В 1620 г. среди чатов произошел раскол на русскую и телеутскую стороны. Северные чаты во главе с Кызланом и Бурлаком были сторонниками сближения с русскими. Южные чаты во главе с мурзой Тарлава были сторонниками сближения с независимыми телеутскими улусами.

¹ Патканов С.К. Статистические данные, показывающие племенной состав Сибири, язык и роды инородцев. Т. 2. Тобольская, Томская и Енисейская губернии. СПб., 1911. С. 158.

² ГАТО, ф. 321.

В 1816 г. в деревне Черная речка находились 18 дворов русских мещан и крестьян. В Томском районе Томской области был еще один населенный пункт с названием Речная речка. Он относился к Итатскому сельскому поселению. Координаты: 56°54'45"N 85°15'23"E. По сведениям, деревня сегодня не существует. Деревня с таким же названием есть в составе Червишевского сельского поселения Тюменского района. Координаты: 56°57'3"N 65°15'15"E.

Умамыл, Ум айыл, село Барабинка, юрты Барабинские (на левом берегу речки Ума, притока Томи). В 2015 г. Томская область, Томский район, Заречное (Кафтанчиковое) сельское поселение. Население – 640 человек (2012). Координаты: 56°19'47"N 84°52'31"E. Мечеть, 2 улицы, кладбище.

В 1897 г. – Томская губерния, Томский округ, Чатская инородческая управа. Число хозяйств – 50. Население: мужчины – 127, женщины – 125. Коренные тюрки: мужчины – 107, женщины – 112. Русские: мужчины – 2. Поволжские татары: мужчины – 12, женщины – 8. Прочие: мужчины – 6, женщины – 5¹.

Татарское название деревни названо по названию речки Ум. Ум – Умар = Обь.

Об основании деревни Барабинка. После разгрома Пугачевского восстания в это место приехал Ибрагим со своим сыном Мамедом. Приписались здесь к Иуштинскому княжеству. Именно они основали Барабинку. И сегодня представители этого рода живут в деревне и в городе Томске. Сегодня они носят фамилию Пономаревы. Один из дедов был муэдзином. Он звал на молитву татар. После революции, чтобы не выдавать свое социальное происхождение, они перевели свою профессию на русский язык и сделали из нее фамилию².

¹ Патканов С.К. Статистические данные, показывающие племенной состав Сибири, язык и роды инородцев. Т. 2. Тобольская, Томская и Енисейская губернии. СПб., 1911. С. 158.

² Томилов Н.А. Очерки этнографии тюркского населения Томского Приобья. Томск, 1983. С. 192.

Калтай. Калтайские юрты при протоке реки Томи – Панковой. В 2015 г. Томская область, Томский район, Калтайское сельское поселение. На левом берегу реки Томи. Население – 1 085 (2015 г.). Координаты: 56°16'49"N 84°52'39"E. 7 улиц, средняя школа, детский сад, ФАП, АТС, библиотека.

В России есть еще населенные пункты Малый Калтай, Средней Калтай, Большой Калтай. Малый и Большой Калтай находятся на Алтае.

В 1897 г. – Томская губерния, Томский округ, Чатская инородческая управа. Число хозяйств – 54. Население: мужчины – 139, женщины – 152. Коренные тюрки: мужчины – 60, женщины – 73. Поволжские татары: мужчины – 68, женщины – 71. Русские: мужчины – 11, женщины – 7. Прочие – 1¹.

В 1770 г. П.С. Паллас, проезжая через Томский уезд, записал, что в д. Калтае проживали чаты и среди них имеются «добрый земледельцы»².

За деревней Калтай есть Ярковинский лог. Были три брата: Вагбы, Яркови и Занзаби. Сильные богатыри были, но часто ссорились между собой, дрались. Яркови жил в том месте, где сейчас Ярковинский лог³.

Раньше деревни юрты Калтайские и д. Калтай, юрты Константиновские и деревня Константиновка, юрты Кафтанчиковские и д. Кафтанчикова были разные татарские и русские деревни. Сегодня эти населенные пункты практически слились в одно.

Кафтанчиково, Кафтанчиковская деревня при впадении речки Ума в Томь. В 2015 г. Томская область, Томский район, центр Заречного (Кафтанчикового) сельского поселения. Расположен на левом берегу Томи, в 15 км от Томска. Население –

¹ *Патканов С.К.* Статистические данные, показывающие племенной состав Сибири, язык и роды инородцев. Т. 2. Тобольская, Томская и Енисейская губернии. СПб., 1911. С. 158.

² *Паллас П.С.* Путешествие по разным провинциям Российской империи. СПб., 1786. Ч. 2. С. 423.

³ *Томилов Н.А.* Очерки этнографии тюркского населения Томского Приобья. Томск, 1983. С. 193.

1363 человек (2002), 1528 (2010), 1586 (2015). Бывший центр одноименного сельсовета. Координаты: 56°20'28"N 84°51'36"E. 13 улиц и 3 переулка. Средняя школа. Дом культуры. Животноводческая ферма. Около села есть предприятие «Красота – сад мечты». Там выращивают ягоды и овощи. Между Барабинкой и Кафтанчиково есть мечеть.

В 1897 г. – Томская губерния, Томский округ, Чатская инородческая управа. Число хозяйств – 28 (3). Население: мужчины – 62, женщины – 78. Коренные тюрки: мужчины – 41, женщины – 58. Русские: мужчины – 21, женщины – 20¹.

Кафтанчиково сегодня – это русское село. Часть чатов поселилась и в русских деревнях. Поселились они и в деревне Кафтанчикова. Эта деревня основана братьями Лебедевскими, вернее, из их заимки рядом с деревней Барабинка.

Название, по мнению С.П. Крашенинникова, произошло от того, что там жили русские старообрядцы, не желавшие бриться и носить немецкое платье и поэтому ходившие в кафтанах.

Сегодня в деревне татары практически не проживают.

Юрт-Акбалык, Курбес аул. В 2015 г. Новосибирская область, Колыванский район, Новотроицкое сельское поселение. Население, по переписи 2010 г., составляет 269 человек, по данным облстата – 262 человека (2014 г.). Координаты: 55°39'23"N 83°33'46"E. ФАП, два магазина, библиотека, клуб, школа. Ориентировочно деревне 400 лет. В деревне проживают представители обских чатов.

Юрт-Оры, Умар аул. В 2015 г. Новосибирская область, Колыванский район, Скалинское сельское поселение. Население, по переписи 2010 г., составляет 51 человек. Координаты: 55°26'46"N 82°54'57"E. ФАП. В деревне проживают представители обских чатов. Умар – татарское название реки Обь.

Чатск, Мурзинск. До прихода русских в Западную Сибирь чаты жили на западе Барабинской степи в бассейне верхней Оби.

¹ Патканов С.К. Статистические данные, показывающие племенной состав Сибири, язык и роды инородцев. Т. 2. Тобольская, Томская и Енисейская губернии. СПб., 1911. С. 158.

Русские документы показывают, что у них были городки Чатск и Мурзинск. Чатский городок находился на берегу Оби, около современной деревне Юрт-Оры.

Калмакские населенные пункты.

Большой Улус, Улус, Искедим айыл, Юрты Больше-Искитимские – позднее название деревни. В 2015 г. Кемеровская область, Юргинский район, Попереченское сельское поселение. Население, по переписи 2010 г., составляет 25 человек. Координаты: 55°34'24"N 84°53'43"E.

По некоторым неподтвержденным данным, основана в 1677 г. пешим казаком Черевым на р. Искитим на землях, принадлежавших Томскому Алексеевскому монастырю. С момента основания до подселения к ней калмаков (выезжих телеутов) носила название Искитимская верхняя. На рубеже XVII–XVIII вв. к этой русской деревне подселились выезжие телеуты (мусульмане), и она стала называться Большой Искитим. В XVIII – начале XIX в. носила также название Искитимские Юрты и Большой Улус. Со второй половины XVIII в. до советского периода административно относилась к Телеутской инородной волости. С середины XIX в. до советского периода в деревне была мусульманская мечеть.

Шалай, Старый Шалай. В 2015 г. Кемеровская область, Юргинский район, Юргинское сельское поселение. Население, по переписи 2010 г., составляет 189 человек. Координаты: 55°36'35"N 84°51'18"E.

Татары деревни ассимилировались русскими. Д. Старый Шалай – располагается на р. Искитим, в 6 км выше по течению от д. Зимник. Впервые Старый Шалай упоминается в ведомости населения Томской губернии за 1805 (1807) гг. В это время в Старом Шалае учтено 8 мужчин и 13 женщин, все христиане. Административно Старый Шалай относится к Телеутской инородной волости (управе).

Предполагаем, что ойконим Шалай образован от антропонима.

Зимник, Кышлау айыл. В 2015 г. Кемеровская область, Юргинский район, Юргинское сельское поселение. Население,

по переписи 2010 г., составляло 852 человека. Координаты: 55°39'50"N 84°55'19"E.

Часть калмаков осела в Зимниковских юртах, которые в прошлом служили местом зимних стоянок кочевых телеутов¹. Поэтому деревню и назвали «кышлау» – зимник. В конце XIX столетия в юртах Зимниковских поволжские татары-переселенцы составляли большинство населения. Располагается на реке Искитим, в 5 км от впадения ее в реку Томь. Впервые д. Зимник упоминается в материалах 10-й ревизии населения в 1859 г. К этому времени в ней осели на постоянное место жительства калмаки (телеуты). В 1859 г. в Зимнике учтено 9 дворов и 41 житель. Быстрый рост Зимника начался с конца XIX в., после прокладки через территорию Юргинского района железной дороги. В 1897 г. переписью населения в Зимнике учтено 180 местных (томских) татар, предположительно калмаков и 366 поволжских татар-переселенцев. В 1899 г. в деревне Зимник появилась мусульманская мечеть. В 1904 г. в деревне была учреждена инородная управа Телеутской волости. В конце XX в. на территории деревни Зимник были обнаружены стоянки и захоронения древних кочевых народов, относящиеся к рубежу X–XI вв.

Юрт-Константиновка, Константиновские юрты, Том айыл. В 2015 г. Кемеровская область, Яшкинский район, Ленинское сельское поселение. Население – по переписи 2010 г. 103 человек. Координаты: 56°4'8"N 84°57'24"E.

В 1904 г. в селе уже была мечеть и медресе. В 30-е гг. мечеть была закрыта, а мулла Валиш Абдрашитов был раскулачен. С тех пор в здании мечети располагался клуб, который просуществовал до 1998 г.

Населенный пункт образовался в результате слияния двух деревень – татарской Юрты и русской Константиновы. Деревня находится на границе с Томской областью и в прошлом относилась к Телеутской управе Томского округа Томской губернии.

¹ Томилов Н.А. Очерки этнографии тюркского населения Томского Приобья. Томск, 1983. С. 18–19.

Татары называют свою деревню – Том айыл. Ойконим образован от гидронима.

Усть-Искитим, Черби айыл. В 2015 г. Кемеровская область, Юргинский район. Входит в состав города Юрга.

Татары деревни ассимилировались русскими.

Добышева и Саламатова. В 1805 г. упоминаются деревни Добышева и Саламатова. Там было зафиксировано 28 инородцев, судя по всему калмаков¹. Сегодня сведений о населенных пунктах нет.

Необходимо отметить, что топонимия Томской области является многослойным явлением, состоящим из разновековых и разноязычных элементов. Расселение угорских, самодийских, тюркских и монгольских племен и народностей обусловило существующее разнообразие топонимов. Но основным компонентом является тюрко-татарский компонент, потому что еще в XII в. значительную часть Западной Сибири подчинили себе тюркские племена. Работа в части изучения тюрко-татарской топонимии является еще не законченной. В статье мы привели только данные по ойконимам томских татар. Необходимо изучение ойконимов и пришлых, в основном казанских татар. Во время экспедиции собран богатый материал по микротопонимии и топонимии Томской области. После изучения этих материалов можно будет сделать обобщающие выводы по топонимии области.

¹ ГАТО, ф. 144, оп. 1, д. 1, л. 39 об.

ТЮРКИ ТОМСКОГО ПРИОБЬЯ В XVII – НАЧАЛЕ XVIII В.

Этнотерриториальные группы и пути их формирования по данным археологии, антропологии и генетики

Владимир Волков

Письменные источники позволяют выделить три основные группы тюркоязычного населения, занимавшего Томское Приобье в XVII – начале XVIII в.: чаты (чатские татары), эуштинцы и население ясачных татарских волостей, за которым закрепилось название обские татары.

По данным Г.Ф. Миллера, чатские татары первоначально проживали в западной части Барабинской степи и были подданными сибирского хана Кучума. Через несколько лет после поражения Кучума (1598 г.) чатские татары появились в окрестностях Томска. Во главе чатских татар стояли мурза Итемень и его сын Мурат, которые, как указывает Г.Ф. Миллер, являлись «кучумовой родней»¹. Переселение части чатов в окрестности Томска привело к образованию двух групп: обских и томских чатов. Обские чаты проживают в селах Юрт-Ора, Юрт-Акбалык и Черный Мыс Колыванского района Новосибирской области.

Томские чаты, судя по наличию у разных представителей этой группы одинаковых родовых знаков («знамен»), являлись коллективом близких родственников, в отличие, например, от

¹ Историко-географическое описание Томского уезда Г.Ф. Миллера (1734 г.) // Источники по истории Сибири досоветского периода. Новосибирск: Наука, 1988. С. 69.

эуштинских (томских) татар¹. Но уже в XVII в. в состав чатских татар были включены потомки казанских татар и так называемые выездные белые калмыки – представители телеутских княжеских родов².

Материалы первой ревизии 1720 г. показывают, что чатские татары проживали в следующих населенных пунктах: юрты на Тохтамышевом бору на Черной речке, юрты Бурлаковы, юрты Барабины, юрты Колтайские и юрты Казанские. Данные населенные пункты, за исключением Казанских юрт, располагались на левой стороне Томи южнее Томска. Другие группы населения здесь не проживали³. Судя по количеству семей, эти населенные пункты возникли еще в 1620-х гг.

К сожалению, археологические исследования, относящиеся к территории проживания чатских татар и к периоду их появления на данной территории, практически не организовывали. Раскопки Тахматышевского могильника были проведены еще в конце XIX в.⁴ Сложно сделать какие-либо выводы о погребальном обряде чатов и отсутствуют данные для выявления этнокультурных связей этой группы на основе археологического материала. В связи с отсутствием краниологического материала по чатским татарам, датируемого поздним Средневековьем, не проводились и полноценные антропологические исследования этой группы.

¹ РГАДА. Ф. 214. Оп. 1. Ст. 819. Л. 113–135 об.

² *Волков В.Г.* Татарские селения окрестностей Томска в начале XVIII века // Сибирская деревня: история, современное состояние, перспективы развития. Сборник научных трудов. Ч. 1. Омск, 2010. С. 87–94; *Волков В.Г.* Мурзы и князцы чатских и томских татар XVII – нач. XVIII века. Опыт генеалогической реконструкции династий // Татарские мурзы и дворяне: история и современность: Сборник статей. Вып. 1. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2010. С. 130–133; *Волков В.Г.* Деревня Казанка и казанские татары в Томске в XVII веке // Сибирская деревня: история, современное состояние, перспективы развития: сб. научных трудов: в 3 ч. Омск: Издательский дом «Наука», 2012. Ч. 1. С. 75–79.

³ Материалы ревизии населения Томского уезда за 1720. ГАТО. Ф. 321. Оп. 1. Д. 1а. Л. 240–260.

⁴ *Ожередов Ю.И., Яковлев Я.А.* Археологическая карта Томской области. Т. II. Томск: Изд-во Томского ун-та, 1993. С. 141.

Рис. 1. Карта расселения томских тюрков в XVII – начале XVIII в. Карта создана автором на основе письменных картографических источников XVII – начала XX в.

Недостаток археологических и антропологических данных в какой-то мере восполняют генетические исследования, проведенные в последнее время.

Материал для исследования генофонда коренного населения Томского Приобья был получен в результате экспедиций 2010–2016 гг. Наиболее значительный материал удалось получить в августе 2016 г., в результате комплексной экспедиции кафедры генетики Кемеровского государственного университета (Кемерово), лаборатории эволюционной генетики НИИ медицинской генетики (Томск) и кафедры археологии и этнологии ТГПУ (Томск).

Собранный ранее генеалогический материал позволил выявить среди этих образцов образцы потомков томских чатов, проживавших в основных чатских селениях в XVIII в. Генотипирование образцов позволило установить, кто самые близкие родственники по мужской линии томским чатам, к каким народам и этнотерриториальным группам принадлежат. Также генетические данные позволяют предположить, откуда пришли прямые предки томских чатов.

Одна из основных групп чатских татар, которую представляют потомки жителей села Тахтамышево, принадлежит к генетической линии субклада С3с-М77, которая определяется SNP-маркером L1370, а гаплотипы которой отличаются дубликацией Y-STR-маркера DYS19 (16–17). Эта линия встречается у монголов, калмыков, тувинцев, бурят, казахов и каракалпаков. Большая часть гаплотипов казахов относится к кластеру, определяемому специфическим значением Y-STR-маркера 388 (13). У монголов, бурят, тувинцев и калмыков гаплотипы с дубликацией DYS19 и DYS388 = 13 не встречаются. Гаплотипы чатских татар по этому показателю входят в общий кластер с казахами. Данный кластер (DYS388=13) представлен у казахов Среднего и Младшего жузов. Кроме этого, внутри кластера выделяется еще более узкая ветвь, маркируемая SNP-маркером L1371. К линии С3с-L1371 относятся, кроме чатских татар, представители некоторых родов Младшего жуза, прежде всего родов, входящих в подразделения байулы (адай, жаппас, бериш, байбакты, кызылкурт) и алимулы (шомекей, торткара)¹. Таким образом, эта линия чатских татар имеет общее происхождение с казахскими родами Младшего жуза.

К другой линии (N-F4205) относятся потомки жителей села Черная речка. Этот субклад распространен, прежде всего, у

¹ Материалы этнографической практики 1970 г. Поселки Эушта, Казанка, Барабинка Томского района. Архив Музея археологии и этнографии Сибири. № 72П; KZ DNA-project. URL: <http://www.familytreedna.com/public/alash/default.aspx?section=yresults>; Генетическая база лаборатории эволюционной генетики НИИ медицинской генетики (Томск).

монголов, бурят и калмыков. Встречается у казахов, каракалпаков и телеутов¹. На данном этапе исследования ничего более определенного, кроме принадлежности этих чатов к субкладу N1c1-F4205, сказать нельзя, так как не проведено субтипирование этих образцов на наличие специфических SNP-маркеров. Наиболее вероятно, что предки этой группы пришли с той же территории, что и представители другой линии чатов (C3c-L1371).

Таким образом, чаты Томского Приобья имеют общее происхождение с некоторыми родо-племенными объединениями казахов, и следует предполагать, что предки томских чатов пришли в Новосибирское Приобье (места проживания обских чатов) с территории Казахстана.

Эти выводы согласуются с сообщением Г.Ф. Миллера, который писал, что «чатские татары одного языка, мусульманской религии и происхождения» с «киргизскими казаками», нападавшими на барабинские территории². Под «киргизскими казаками» Г.Ф. Миллер, несомненно, имел в виду казахов, которые в русских документах именовались также киргиз-кайсаками. Н.А. Томилов на основании известий Д.Г. Мессершимидта также предполагает, что чаты могли быть родственной казахам группой тюрков, которые после поражения Кучума начали мигрировать в направлении Томска³.

Эуштинские татары занимали территорию севернее чатских татар, по левой стороне реки Томи. Первым упоминанием об эуштинцах считаются известия австрийского посла в России Сигизмунда Герберштейна (1526). В его «Записках о Московии» упоминается народ грустинцы (Grushtintzi), до города которых Грустины (Grushtina) «от устья Иртыша два месяца пути и далее от него до Китайского озера еще более трех месяцев

¹ Генетическая база лаборатории эволюционной генетики НИИ медицинской генетики (Томск).

² Историко-географическое описание Томского уезда Г.Ф. Миллера (1734 г.). С. 70.

³ Томилов Н.А. Тюркоязычное население Западно-Сибирской равнины в конце XVI – первой половине XIX в. Томск: Изд-во Томского ун-та, 1981. С. 206–207.

пути»¹. Место проживания этих грустинцев, по мнению Н.А. Томилова, локализуется где-то в Томском Приобье². Ф.И. Страленберг, побывавший в Томске в 1721 г., упоминает на Оби рядом с чатскими татарами «пребывающих в идолопоклонстве» гаустинцев³. Уже А.Х. Лерберг (1816) отождествлял грустинцев с гаустинцами и эуштинцами⁴. Таким образом, первое упоминание о эуштинцах следует отнести к 1526 г.

На момент прихода русских в Нижнее Притомье во главе эуштинцев стоял князь Тоян Ермашетев (Ермаметев), который и «подал челобитную» царю Борису Годунову с просьбой поставить в Томской волости город для защиты от набегов немирных соседей⁵. В русских делопроизводственных документах XVII в. практически не встречается термин эуштинские татары. Люди князя Тояна, а затем и население, проживающее в Тояновом городке и ниже по течению Томи, именуется томскими татарами. Известен лишь один случай, когда житель Евагина городка в своей челобитной назвал себя эуштинцем (1661 г.)⁶.

Материалы 1703 г. уже называют эту группу эуштинскими татарами и показывают, что служилые эуштинские татары

¹ *Herberstein Sigmund. Rerum Moscoviticarum commentarii. Antwerpen, 1557. P. 88. URL: http://books.google.ru/books?id=ezs8AAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false*

² *Томилов Н.А.* Тюркоязычное население Западно-Сибирской равнины в конце XVI – первой половине XIX в. С. 189.

³ *Страленберг Ф.И.* Записки капитана Филиппа Иогана Страленберга об истории и географии Российской империи Петра Великого. М., Л.: Изд-во АН СССР, 1985. С. 44.

⁴ *Лерберг А.Х.* Исследования, служащие к объяснению древней русской истории. СПб., 1819. С. 33, 35–36.

⁵ РГАДА. Ф. 214. Оп. 1. Кн. 1. Л. 134–137; РГАДА. Ф. 214. Оп. 1. Кн. 2. Л. 479–489; Дело по обвинению томского купеческого сына Губинского К. в избиении ясашных татар Васкиных Т. и А. 1807–1808 // Государственный архив Томской области (ГАТО). Ф. 50. Оп. 1. Д. 2747. Л. 6; *Миллер Г.Ф.* История Сибири. М.: Изд-во АН СССР, 1937. Т. 1. С. 305–308; *Бояришинова З.Я.* Основание русского города на Томи // Томску – 375 лет. Томск: Изд-во Томского ун-та, 1979. С. 11–16, 19.

⁶ *Емельянов Н.Ф.* Население Среднего Приобья в феодальную эпоху: (Состав, занятия и повинности). Томск: Изд-во Томского ун-та, 1980. С. 62.

проживали в Князьтояновом (Тояновом) городке, подводные татары – в юртах Тигильдеевых и Горбуновых¹. Г.Ф. Миллер называет Тояна князем «еуштинских татар», а население, живущее между Томью и Обью недалеко от устья Томи, называет «еуштинскими татарами»². Сами эуштинские татары считали себя потомками богатыря по имени Яуш (Эуш), он и был основателем Эушты³. В последнее время в краеведческой литературе, а затем и научной, было растиражировано искаженное имя предка эуштинских татар в форме Эушт. Это написание противоречит первичным сведениям, полученным от информантов во время этнографической экспедиции 1970 г.

В XVII – начале XVIII в. эуштинские (томские) татары были разделены на служилых и юрточных⁴. Последние также именовались подводными татарами. Главным занятием подводных татар была подводная гоньба, т. е. перевозка грузов на подводках. Жалованье, за исключением ясаулов, подводные татары не получали, поэтому их нельзя считать служилыми людьми, хотя они и не относились к ясачным.

Уже в начале XVII в. (1611 г.) упоминаются городки томских татар: Тоянов, Евагин и Ашкинеев⁵. В Тояновом городке проживали служилые томские татары, в Евагином и Ашкинеевом – юртовские⁶. Ашкинеев городок, судя по указаниям источника, находился в устье Томи⁷.

¹ Приказы Тобольского наместнического правления думе, 1790–1794. ГАТО. Ф. 127. Оп. 1. Д. 2. Л. 50–51.

² Миллер Г.Ф. Путешествие по воде вниз по Томи и Оби от Томска до Нарыма. 1740 г. // Сибирь XVIII века в путевых описаниях Г.Ф. Миллера / подготовка к изданию: А.Х. Элерт. Новосибирск: Сибирский хронограф, 1996. С. 172–179.

³ Материалы этнографической практики 1970 г. Поселки Эушта, Казанка, Барабинка Томского района. Архив Музея археологии и этнографии Сибири. № 72П. Л. 23, 24, 28, 31.

⁴ РГАДА. Ф. 214. Оп.1. Ст. 819. Л. 63.

⁵ Миллер Г.Ф. История Сибири. Т. 2. М.: Изд-во Восточная литература, 2000. С. 257–258.

⁶ РГАДА. Ф. 214. Оп.1. Ст. 819. Л. 63.

⁷ Миллер Г.Ф. История Сибири. Т. 2. С. 257–258.

Г.Ф. Миллер при описании пути вниз по Оби от Томска до Нарыма указывает следующие эуштинские селения: Князьтоянов городок (Vi-Tojan-Tura), Тигильдеевы и Горбуновские юрты¹. Князьтоянов городок находился на месте современного поселка Тимирязево. Тигильдеевы юрты следует соотнести с Евагиным городком, а Горбуновы – с Ашкинеевым.

Кроме этого, Г.Ф. Миллер указывает Сингиргайские и Островные юрты. Сингиргайские юрты, согласно Г.Ф. Миллеру, находились на речке Уптача в 2 верстах к западу от Князьтоянова городка. Островные юрты находились ближе к Томи («между Томью и Енековой протокой»)².

Материалы по земельным сделкам позволяют очертить границы земельных владений томских (эуштинских) татар. По этим данным, эуштинцы занимали территорию вдоль течения Томи и расселялись севернее чатских татар. На западе территория, которой владели эуштинские татары, доходила до Оби. На севере граничила с территорией Соргулиной волости. Судя по материалам XVII в., томские (эуштинские) татары занимали и бассейн реки Басандайки к югу от Томска. Но в письменных источниках не обнаружены сведения о населенных пунктах, в которых проживали представители басандайской группы. Вероятно, уже в первой половине XVII в. эта группа покинула данную территорию и переселилась в другие места, возможно, в Соргулину волость или вошла в состав томских служилых или подводных татар и поселилась среди последних.

Эуштинские татары, вероятно, занимали в начале XVII в. и один из районов Томска – Юрточную гору.

В границах обозначенной территории проживания эуштинцев расположен ряд археологических памятников позднего Средневековья (XVI–XVII вв.). Это городища: Шеломок, Басандайское, Кижирово, Коларово, Орловское. Иштанское

¹ Миллер Г.Ф. Путешествие по воде вниз по Томи и Оби от Томска до Нарыма. 1740 г. С. 172–179.

² Там же.

и курганные могильники: Тоянов городок, Козюлинский, Коларовский¹.

Могильник Тоянов городок, несомненно, был оставлен населением Тоянова городка, Козюлинский – населением Горбуновых юрт. Нет сомнения, что эти памятники оставлены именно эуштинцами или, точнее, той группой тюркоязычного населения, которую русские источники XVII века называют томскими татарами². Городища Басандайское, Шеломок, Коларово, вероятно, были местами проживания басандайской группы эуштинцев.

Археологические памятники Томского Приобья более раннего времени – периода развитого Средневековья, исследователи также связывают в основном с предками эуштинцев, а также с предками других тюркоязычных групп (темерчинской, провскошегарской)³. В XI–XIV вв. Томское Приобье занимают памятники басандайской культуры, более ранние относят к сrostкинской и верхнеобской. Значительный вклад в изучение басандайской культуры был внесен Л.М. Плетновой. На материале четырех памятников – Астраханцевского, Басандайского, Еловского-1 и Усть-Малокиргизского – Л.М. Плетновой была дана развернутая характеристика этой культуры⁴. Л.М. Плетнева также предположила, что территория басандайской культуры может быть расширена за счет Среднего Притомья и Новосибирского Приобья⁵. Это предположение блестяще подтвердилось последующими

¹ Плетнева Л.М. Томское Приобье в позднем средневековье (по археологическим источникам). Томск: Изд-во Томского ун-та, 1990. С. 9–85; Плетнева Л.М. Томское Приобье в средневековье (по археологическим источникам). автореф. дис. ... д-ра ист. наук. Томск, 1996. С. 48–49; Плетнева Л.М. Томское Приобье в начале II тыс. н.э. (по археологическим источникам). Томск, 1997. С. 127.

² Очерки культурогенеза народов Западной Сибири. Томск: Изд-во Томского ун-та, 1998. Т. 4. Расогенез коренного населения. С. 69.

³ Могильников В.А. Этнокультурная история Западной Сибири в средние века: автореф. дис. ... д-ра ист. наук / ИА АН СССР. М., 1990. С. 33–37; Плетнева Л.М. Томское Приобье в начале II тыс. н.э. (по археологическим источникам). Томск, 1997. С. 127–128.

⁴ Плетнева Л.М. Томское Приобье в начале II тыс. н.э. (по археологическим источникам). Томск, 1997. 350 с.

⁵ Там же. С. 123.

археологическими открытиями на указанных территориях. В Новосибирском Приобье были исследованы памятники Ташара-Карьер-2 и Санаторный-1, которые Д.Г. Савиновым, С.Г. Росляковым и А.В. Новиковым отнесены к кругу памятников басандайской культуры¹. По мнению А.М. Илюшина, погребально-поминальные комплексы Кузнецкой котловины IX–XIV вв. являются локальным вариантом басандайской культуры и вместе с памятниками Томского и Новосибирского Приобья они объединяются в единую басандайскую этнокультурную общность². Существование данной общности подтверждается общими этнокультурными признаками: погребальный обряд, керамика, оружие, конское снаряжение, инвентарь, украшения.

А.А. Адамов считает, что басандайская культура является одним из этапов сросткинской культуры, ссылаясь на то, что особых различий между этими культурами не наблюдается.

К сросткинской культуре, предшествующей басандайской, на территории Томского Приобья относят Усть-Киндинский и ранние комплекс Еловского-1 и Басандайского могильника. Датируются эти комплексы началом II тысячелетия н.э. В данных могильниках зафиксированы признаки погребального обряда, которые были не характерны для более ранних памятников Томского Приобья: погребение человека с конем или его чучелом, подкладка из каменных плит под умершим, находки костей жертвенного барана³. Все эти признаки характерны для

¹ Росляков С.Г. Культура населения Новосибирского Приобья в начале II тыс. н.э. (по материалам курганного могильника Санаторный-1): автореф. дис. ... канд. ист. наук. Новосибирск, 2007. С. 17–18; Савинов Д.Г., Новиков А.В., Росляков С.Г. Верхнее Приобье на рубеже эпох: (басандайская культура). Новосибирск: Изд. Ин-та археологии и этнографии СО РАН, 2008. С. 338.

² Илюшин А.М. Басандайская этнокультурная общность на территории Верхнего Приобья в период развитого Средневековья (по материалам Кузнецкой котловины) // Этническая история тюркских народов Сибири и сопредельных территорий. Омск, 1998. С. 94.

³ Матющенко В.И., Старцева Л.М. Еловский курганный могильник I эпохи железа. Тр. Томского гос. ун-та, т. 206. Сер. История, 1970; Чиндина Л.А., Яковлева Я.А., Ожередов Ю.И. Археологическая карта Томской области. Т. 1. Томск, 1990, С. 49.

памятников более южных территорий периода раннего и развитого Средневековья и большинством исследователей признается отличительными чертами погребального обряда тюрков¹. По мнению большинства исследователей, именно появление памятников сросткинской культуры маркирует проникновение первых тюркских групп в Томское Приобье с территории Верхнего Приобья. Сросткинская культура, в свою очередь, по мнению ряда исследователей, этнически связана с кимако-кыпчакскими племенами². Таким образом, появление памятников этой культуры в Томском Приобье может свидетельствовать о проникновении на эту территорию отдельных групп кимаков или кыпчаков.

Следует указать, что археология не может ответить на вопрос, действительно ли представители этих групп говорили на тюркских языках. Археологи под термином тюрки понимают группы населения, которые оставили памятники, близкие по культурным признакам к памятникам того населения, для которого тюркоязычие установлено с большей или меньшей вероятностью на основании письменных известий.

Таким образом, на основании археологических данных можно говорить о возможной преемственности между тюрками Томского Приобья развитого Средневековья и эуштинцами позднего Средневековья.

Антропологический тип эуштинцев был описан В.А. Дрёмовым, А.Н. Багашевым и М.П. Рыкун на основе краниологических материалов из погребений XVII–XVIII вв.

В.А. Дрёмов рассматривал антропологические особенности разных групп населения, которые следует, исходя из данных письменных источников, считать группами томских тюрков. Были проанализированы группы из могильников Тоянова городка и могильника Козюлино. Эти два могильника оставлены

¹ Матюценко В.И., Старцева Л.М. Еловский курганный могильник I эпохи железа. С. 173–174.

² Савинов Д.Г. Народы Южной Сибири в древнетюркскую эпоху. Л.: Изд-во ЛГУ, 1984. С. 176; Могильников В.А. Сросткинская культура // Степи Евразии в эпоху средневековья. М.: Наука, 1981. С. 45.

эуштинскими (томскими) татарами Тоянова городка и юрт Горбуновых. В.А. Дрёмов приходит к выводу, что антропологический тип томских тюрков сближается с антропологическим типом чулымских тюрков. По его мнению, «предки современных томских татар, жившие в XVI–XVII вв., с полным правом могут быть отнесены к чулымскому антропологическому типу»¹.

Представление об антропологическом типе более раннего населения дают краниологические материалы из Басандайского и Астраханцевского могильников.

Исследование краниологических серий из могильника Басандайка позволяет сделать А.Р. Киму и А.Н. Багашеву вывод о том, что население Нижнего Притомья этого времени обнаруживает расогенетическую близость с населением сросткинской культуры (Ур-Бедари, Сростки). На басандайских материалах наблюдается процесс смешения местного населения, генетически связанного с лесными популяциями Среднего Приобья и Прииртышья, и пришлого, родственного населению Кузнецкой котловины, и, видимо, лесостепи Барабы и Прииртышья². Серия из могильника Астраханцево, согласно исследованиям А.Н. Багашева, имеет сложный состав. Можно говорить как минимум о двух компонентах их антропологической структуры. Преобладающую долю составляет расовый компонент, связанный в происхождении с тюркоязычными народами Южной Сибири и Казахстана. Также достаточно отчетливо проявляется присутствие комплекса признаков, характерного для аборигенного дотюркского населения Томского Приобья³. При этом наименьшее расхождение по сумме признаков серия из Астраханцево обнаруживает с серией из могильника Тоянов городок, а также с выборкой по барабинским татарам из могильника Абрамово и аялынской группой тоболо-

¹ Очерки культурогенеза народов Западной Сибири. Томск: Изд-во Томского ун-та, 1998. Т. 4. Расогенез коренного населения. С. 84.

² Там же. С. 277–278.

³ *Багашев А.Н.* Антропологический тип средневековых тюрков Нижнего Притомья (могильник Астраханцево) // Проблемы взаимодействия человека и природной среды. 2003. Вып. 4. С. 57.

иртышских татар¹. Близость с серией из Тоянова городка свидетельствует о возможной генетической связи между эуштинцами и населением, оставившим Астраханцевский могильник.

В результате раскопок памятников развитого Средневековья Новосибирского Приобья были получены новые краниологические материалы. Согласно исследованиям Д.В. Позднякова, серии из лесостепных и предтаежных территорий (могильник Санаторный-1, Басандайка, Заречно-Убинское-1, Ташара-Карьер-2 и Сопка-2) входят в одну группу, для которой характерно сочетание двух морфологических субстратов. Первый восходит к тюркскому населению Западной и Южной Сибири и характеризуется сочетанием европеоидных и монголоидных черт. Второй связан с таежными популяциями и относится к западно-сибирской расе².

Таким образом, антропологические исследования убедительно показывают, что разные группы носителей басандайской культуры (Томское Приобье и Новосибирское Приобье) по своему физическому типу близки между собой и связаны происхождением с тюркским населением Южной Сибири и Казахстана. Прекращение притока южно-сибирского населения, по мнению А.Н. Багашева, привело к изменению антропологического типа населения Томского Приобья и сближению его с типом нарымских селькупов и чулымцев³.

Полученные в последнее время данные о генофонде эуштинских татар позволяют также высказать ряд предположений о происхождении этой группы и о возможной связи с носителями басандайской и сrostкинской культур.

Основная группа эуштинцев принадлежит к специфической генетической линии (кластеру) внутри субклада R1b-M73, ко-

¹ Багашев А.Н. Антропологический тип средневековых тюрков Нижнего Притомья (могильник Астраханцево). С. 56.

² Поздняков Д.В. Антропологический состав населения Западной и Южной Сибири во второй половине I тыс. н.э. – первой половине II тыс. н.э.: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Новосибирск, 2004. С. 14.

³ Багашев А.Н. Антропологический тип средневековых тюрков Нижнего Притомья (могильник Астраханцево). С. 56

торая маркируется особым значением Y-STR-маркера DYS390, равного 22. К данной линии принадлежат носители разных фамилий и родословную одного из семейств можно, с некоторыми допущениями, проследить до первой половины XVII в. По сведениям информантов, предки этой семьи носили когда-то фамилию Чичканаковы¹. В окладных книгах 1645–1680 гг. указывается томский татарин Чичканак Ельмаметев², а примерно в 1680 г. томский татарин Кызылбай Чичканаков, возможно, сын предыдущего, продал свою землю томскому служилому человеку³. Таким образом, представителей линии R1b-M73 (DYS390=22), к которой принадлежат и потомки Чичканака, и представители других фамилий, можно уверенно считать потомками эуштинцев начала XVII в.

Линия R1b-M73 (DYS390=22) представлена в основном у тюркских народов. Частота этой линии у бачатских телеутов достигает 49%, т. е. половины всей популяции. С небольшой частотой линия встречается у шорцев, кумандинцев, казахов, узбеков, карачаевцев, ногайцев (род куми-кыпчак), поволжских и литовских татар и башкир⁴.

¹ Томилов Н.А. Проблемы этнической истории (По материалам Западной Сибири). Томск: Изд-во Томского ун-та, 1993. С. 129–152.

² РГАДА. Ф. 214. Оп. 1. Кн. 204. Л. 43; РГАДА. Ф. 214. Оп. 1. Кн. 716. Л. 103.

³ О проданных от одного к другому землях и строениях // ГАТО. Ф. 21. Оп. 1. Д. 2. Л. 7.

⁴ Генетическая база лаборатории эволюционной генетики НИИ медицинской генетики (Томск); База данных лаборатории популяционной генетики человека Медико-генетического научного центра (Москва); *Malyarchuk B. et al.* Ancient links between Siberians and Native Americans revealed by subtyping the Y chromosome haplogroup Q1a // *Journal of Human Genetics*. 2011. 56 (8). S. 583–8. URL: <http://www.nature.com/jhg/journal/v56/n8/full/jhg201164a.html>; KZ DNA-project. URL: <http://www.familyreedna.com/public/alash/default.aspx?section=yresults>; Tatarstan DNA Project. URL: <http://www.familyreedna.com/public/Tatarstan/default.aspx>; Karachay-Balkar DNA Project. URL: <http://www.familyreedna.com/public/KBalkarDNA/default.aspx?section=yresults>; Lithuanian Tatars Nobility DNA Project. – URL: http://www.familyreedna.com/public/Lithuanian_Tatar_Nobility/default.aspx; National clans DNA Project. – URL: http://www.familyreedna.com/public/Bashqort_Clans/default.aspx.

Наиболее близки к эуштинцам представители разных родов бачатских телеутов, в основном тогул (тонгул) и ютты¹. Здесь нельзя не отметить замечание Н.А. Томилова, что родо-племенное название эуштинцев еуши (яушта) встречается в близких созвучиях у тубаларов (юуты, тиуты, юс, юз или дюз, а также общее название тубаларов йыш-киши – лесные люди), у кумандинцев (юты, дьоты), у телеутов ач-кэштимов (юты)². Действительно, часть эуштинцев из линии R1b-M73 (DYS390=22) сближается именно с представителями телеутского рода ютты. Близки этой же подгруппе и представители населения Малой Шегарской волости.

Обнаружена линия R1b-M73 (DYS390=22) и у селькупов. При этом любопытно, что селькупские R1b-M73 (DYS390=22) являются потомками князев Тогурской волости. Это указывает на возможную связь между телеутским родом Тогул и селькупской Тогурской волостью, название которой могло происходить от имени определенного рода селькупов с близким этнонимом.

По специфическим значениям Y-STR линия R1b-M73 (DYS390=22) разделяется на две подлинии. В первую группу входят эуштинцы, обозначенные выше шегарцы, селькупы, бачатские телеуты, шорцы, кумандинцы, тоболо-иртышские татары, казахи и башкиры. Представители второй встречают-

¹ Генетическая база лаборатории эволюционной генетики НИИ медицинской генетики (Томск); Харьков В.Н., Медведева О.Ф., Лузина Ф.А., Колбаско А.В., Гафаров Н.И., Пузырев В.П., Степанов В.А. Сравнительная характеристика генофонда телеутов по данным маркеров Y-хромосомы // Генетика, 2009. Т. 45. № 8. С. 1132–1142; Харьков В.Н. и др. Структура и филогеография генофонда коренного населения Сибири по маркерам Y-хромосомы: автореф. дис. ... д-ра биол. наук. Томск, 2012. С. 14; Волков В.Г, Харьков В.Н., Штыгашева О.В., Степанов В.А. Генетическое исследование хакасских ителеутских сеоков. сравнительная характеристика по данным маркеров Y-хромосомы // Культура как система в историческом контексте: опыт западно-сибирских археолого-этнографических совещаний. Материалы XV Международной Западно-Сибирской археолого-этнографической конференции (Томск, 19–21 мая 2010 года). Томск, 2010. С. 405.

² Томилов Н.А. Тюркоязычное население Западно-Сибирской равнины в конце XVI – первой половине XIX в. С. 189.

ся среди казахов, узбеков, монголов и башкир¹. Первая группа занимает более северные территории по отношению ко второй. И здесь наблюдаются определенные корреляции между распространением первой группы и распространением сrostкинской культуры. Основной же ареал распространения линии R1b-M73 (DYS390=22) совпадает с территорией кимакского государства, которое, по мнению ряда исследователей, включало и территорию сrostкинской культуры².

Таким образом, предки эуштинцев, вероятнее всего, были представителями одной из групп населения сrostкинской культуры и кимакского государства.

Также вполне допустимо, что в определенные периоды истории предки эуштицев могли входить в состав населения, сменившего кимакское государство кыпчакского объединения или Восточного Дешт-и-Кипчака.

Разделение между предками эуштинцев и телеутов произошло, вероятнее всего, в районе Новосибирского Приобья, так как среди эуштинцев не встречаются представители других генетических линий, составляющих также значительную часть генофонда телеутов.

Окончательную точку в вопросе о связи эуштинцев с населением басандайской и сrostкинской культур, кимакского и кыпчакского объединений может поставить только исследование древней ДНК.

Другая группа эуштинцев принадлежит к гаплогруппе Q. Но пока не ясно, из какого именно субклада данной гаплогруппы это линия выделяется. Наиболее близки к этой группе эуштинцев, судя по специфическим значениям Y-STR, жители Западной

¹ База данных лаборатории популяционной генетики человека Медико-генетического научного центра (Москва); Генетическая база лаборатории эволюционной генетики НИИ медицинской генетики (Томск); *Сабитов Ж.М.* Гаплогруппа R1b-M343 и Чингиз-хан. URL: http://xn--c1accbaafa1c.xn--p1ai/?page_id=9633

² *Савинов Д.Г.* Народы Южной Сибири в древнетюркскую эпоху. Л.: Изд-во ЛГУ, 1984. С. 176.

Монголии, и, видимо, к той же линии принадлежит часть челканцев и тубаларов, входящие в состав северных алтайцев¹. На основе этих данных пока сложно говорить, откуда и какими путями пришла эта группа в Томское Приобье.

Следует также отметить, что среди зуштинцев не обнаружены общие генетические линии с селькупам и другими самодийскими народами, за исключением групп явно южного происхождения у селькупов, которых можно считать, скорее, потомками тюрков. Это показывает, что генофонд зуштинцев формировался, прежде всего, на основе мигрантов южного происхождения, генетически близкого к тюркам Южной Сибири и без вхождения в их состав представителей самодийского населения. Хотя брачные контакты с другими группами несомненно были. Об этом свидетельствует постепенное изменение антропологического типа тюркских групп в период перехода от развитого к позднему Средневековью.

Другие группы коренного населения Томского Приобья в XVII – начале XVIII в. были представлены жителями татарских ясачных волостей. Основной обязанностью этих групп была выплата налога в виде ясака (пушнины). Главным источником по составу, расселению, демографии и социальной истории этих групп являются ясачные книги. Ясачные волости, находившиеся на территории Томского Приобья, располагались в основном вдоль реки Оби и ее западных притоков. Наиболее южной была Темерчинская волость². Далее располагались Большая и Малая Шегарские волости. К востоку между Шегарскими волостями и владениями зуштинцев располагалась Обско-Тутальская волость.

¹ Sorenson Molecular Genealogy Foundation. URL: <http://www.smgf.org/>; Генетическая база лаборатории эволюционной генетики НИИ медицинской генетики (Томск).

² Барсуков Е.В. Темеринская волость и темерчинцы в составе Томского уезда XVII в. // Вестник Томского государственного университета. История. 2015. № 6 (38). С. 87.

Соргулина волость граничила с владениями зуштинских татар (Горбуновыми юртами) в месте впадения Томи в Обь и на севере с Большой Провской волостью. Большая Провская волость переходила в Малую Провскую.

Судя по материалам XVII в., татарские ясачные волости на севере доходили до центра Молчановского района – немного южнее села Молчаново и севернее впадения реки Шегарки в Обь. Здесь проходила граница между Малой Провской и Шепецкой волостями.

В ясачных книгах ясачные люди Большой и Малой Провской волостей и всех волостей южнее указываются как татары. Население же Шепецкой (Мурзиной) волости и других северных «низовых» волостей остяками¹. Г.Ф. Миллер также называет Провские волости татарскими, а Шепецкую – остяцкой, а население Провских волостей – татарами, Шепецкой – остяками².

Территория Молчановского района, судя по материалам XVII и XVIII вв., являлась северной границей расселения томских тюрок, того населения, которое в русских делопроизводственных документах обозначалось как татары. Таким образом, территория Молчановского района была контактной зоной между тюркскими и самодийскими группами. Данные материалов XVII в. позволяют говорить о том, что часть тюрок проживала и на территории остяцких волостей. Например, юрты Былины входили в состав Шепецкой (Кагазаевой) волости³. Проживавшие здесь былины были потомками томских детей боярских, вероятно, происходивших из местной племенной верхушки. В XVIII в. они потеряли свой статус и большая их часть вошла в состав ясачных людей⁴.

¹ РГАДА. Ф. 214. Оп. 1. Кн. 34. Л. 747 об.; *Емельянов Н.Ф.* Население Среднего Приобья в феодальную эпоху: (Состав, занятия и повинности). С. 28.

² *Миллер Г.Ф.* Путешествие по воде вниз по Томи и Оби от Томска до Нарыма. 1740 г. С. 82–84, 172, 178.

³ Исповедные росписи Казагазовской волости (села Молчановского) 1792 г. ГАТО. Ф. 173. Оп. 1. Д. 85. Л. 371 об.

⁴ *Волков В.Г.* Былины // Энциклопедия Томской области. Томск: Изд-во Томского ун-та, 2008. С. 92.

В одном из документов начала XVIII в. дети боярские былины указываются как татары¹.

В начале XX в. население Большой и Малой Провских волостей было отнесено С.К. Паткановым к остяко-самоедам, т. е. селькупам². Ряд исследователей также относит население этих волостей к остякам или селькупам³.

Вне зависимости от решения вопроса о принадлежности в начале XX в. населения этих волостей к самодийцам или тюркам, анализ источников позволяет считать Провские и Шегарские волости изначально татарскими, а часть населения этих волостей в начале XX в. потомками тюрков.

К территории Томского Приобья примыкает территория Причулымья, где располагались также ясачные волости. Часть из них, наиболее близких к месту впадения Чулыма в Обь обозначается как остяцкие, а более дальние – татарские⁴. В этих волостях проживали чулымские татары.

Происхождение разных групп ясачных татар является еще менее исследованной темой по сравнению с проблемами происхождения чатских и эуштинских татар. За этими группами закрепилось название обские татары. Впервые ввел в употребление

¹ Дело о выдаче татарину томскому сыну боярскому Андрею Былину выписи и чертежа на землю его жены в Шегарской волости Томского уезда. 1707 // РГАДА (Российский государственный архив древних актов). Ф. 214. Оп. 5. Д. 1138.

² Патканов С.К. Статистические данные, показывающие племенной состав населения Сибири, язык и роды инородцев. (По переписи 1897 г.). Т. 2. СПб., 1911. С. 155.

³ Долгих Б.О. Родовой и племенной состав народов Сибири в XVII в. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. С. 96, 98; Тучкова Н.А. Крайне южные селькупы // Археология и этнография Приобья: Материалы и исследования. Сборник трудов кафедры Археологии и этнологии ТГПУ. Вып. 2. Томск: Изд-во Том. гос. пед. ун-та, 2008. С. 205–223; Тучкова Н.А. Селькупская ойкумена. Обжитое пространство селькупов южных и центральных диалектных групп. Томск: Изд-во Том. гос. пед. ун-та, 2014. С. 149–150.

⁴ Миллер Г.Ф. Путешествие по воде вниз по Томи и Оби от Томска до Нарыма. 1740 г. С. 84, 179, 180.

термин «обские татары» И.-Г. Георги¹. Практически все обские татары в XVIII в. были переведены в православие, но сохранили тюркские фамилии, производные от имен предков.

Н.А. Томилов, на основе изучения соседско-деревенских связей, браков, некоторых общих черт в хозяйстве и культуре, а также принадлежности к определенным ясачным волостям разделяет обских татар на несколько локальных групп: темерчинская, шегарская, провско-соргулинская и черномысская².

Некоторые данные позволяют говорить о существовании на Оби остатков родо-племенных объединений, сохранивших свои этнонимы. Г.Ф. Миллер сообщает, что по-татарски Большая Шегарская волость называлась *Terenja-aimak*, а население Большой и Малой Шегарских волостей причисляет себя к роду *Terenja*³. В составе барабинцев В.В. Радлов выделяет род терене, который проживал в Теренинской волости (управе)⁴. Барабинцы и теренинцы, хотя и проживали рядом, судя по источникам XVII в., часто упоминаются как отдельные группы⁵. Возможно, столь близкий этноним может свидетельствовать об определенных этногенетических связях между шегарской группой томских тюрков и восточной группой барабинцев.

Археологические исследования затронули территорию лишь одной из татарских ясачных волостей – темерчинской. В пределах этой волости и относительно недалеко от ее границ расположены памятники позднего Средневековья – Вороновский и Каштаковский могильники и Могильницкое городище и развитого Средневековья – Еловский, Астраханцевский могильники и

¹ *Георги И.Г.* Описание всех обитающих в Российском государстве народов: их житейских обрядов, обыкновений, одежд, жилищ, упражнений, забав, вероисповеданий и других достопамятностей. СПб., 2007. С. 249.

² *Томилов Н.А.* Тюркоязычное население Западно-Сибирской равнины в конце XVI – первой половине XIX в. С. 247.

³ *Миллер Г.Ф.* Путешествие по воде вниз по Томи и Оби от Томска до Нарыма. 1740 г. С. 175, 177.

⁴ *Радлов В.В.* Из Сибири. Страниц дневника. М.: Наука, 1989. С. 115.

⁵ *Миллер Г.Ф.* История Сибири. Т. 2. С. 419, 420, 433.

Шайтанский археологический комплекс¹. Памятники развитого Средневековья относятся либо к сrostкинской, либо к басандайской культурам. Памятники позднего Средневековья, видимо, также входят в общий с другими памятниками Томского Приобья культурный ареал. Но в настоящее время нет данных, позволяющих считать темерчинцев именно той группой, которая оставила эти памятники. Не исключено, что темерчинцы появились в Томском Приобье одновременно с чатами, т.е. в начале XVII в. и заняли земли либо эуштинцев, либо шегарской группы. Но с другой стороны, в XVII в. население этой волости, по сравнению с другими волостями, было достаточно многочисленным и именно на этой территории обнаружены остатки крупного средневекового центра железодельного производства, которое возникает в II тысячелетии н.э.² Это объясняет название темерчинской волости, так как в тюркских языках слово тимерчи обозначает кузнеца³.

Антропологические исследования также из всех групп обских татар охватывают только небольшую группу. В.А. Дрёмовым была проанализирована сборная группа материалов из могильников, расположенных на территории той же темерчинской волости. Данная группа обозначена Дремовым как обские татары. По мнению Дрёмова, наблюдается сближение обских татар,

¹ *Плетнева Л.М.* Томское Приобье в средневековье (по археологическим источникам). автореф. дис. ... д-ра ист. наук. Томск, 1996. С. 48–49; *Зайцева О.В.* О выделении Шайтанского археологического микрорайона на юге Томской области // Археологические микрорайоны Северной Евразии: материалы научной конференции. Омск, 2004. С. 37–40; *Валетская М.Н.* Керамический комплекс городища Шайтан I // Вопросы истории, международных отношений и документоведения. Сборник трудов студентов и аспирантов исторического факультета. Томск: Изд-во ТГУ, 2010. Вып. 6. С. 118–119.

² *Водясов Е.В.* Черная металлургия в Обь-Томском междуречье в эпоху Средневековья: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Кемерово, 2012. С. 5.

³ *Дульзон А.П.* Диалекты татар – аборигенов Томи // Ученые записки. Труды Томского государственного педагогического института. Томск, 1956. Т. 15. С. 307; *Долгих Б.О.* Родовой и племенной состав народов Сибири в XVII в. М.: Изд-во АН СССР, 1960. С. 97.

т. е. прежде всего темерчинцев, с рядом угорских групп (манси, ханты Югана и Обдорска)¹.

Генетические исследования также пока не охватили все группы обских татар. Это связано с некомпактным расселением этих групп и в связи с этим со сложностями в получении генетического материала. Но тем не менее в сравнении с археологическими и антропологическими данными, в настоящее время имеется материал не только по темерчинской группе, но и по шегарской и провской, а также по населению Обско-Тутальской волости.

У населения Малой Шегарской волости выявлены две генетические линии. Об одной из них (R1b-M73 (DYS390 = 22)) сказано выше. Принадлежность части шегарцев к той же линии, что и эуштинцев, свидетельствует о том, что эуштинцы и часть обских татар имеют одно происхождение и, вероятнее всего, являются потомками носителей басандайской культуры.

Другая группа шегарцев представлена субкладом N1b-E. Этот субклад в основном распространен среди финно-угров Поволжья (коми-зыряне, удмурты, марийцы), поволжских татар, а также достаточно широко представлен у обских угров (ханты и манси)². В связи с этим следует обратить внимание на антропологические данные, которые показывают близость обских татар также к хантам и манси. Возможно, эта группа является, в отличие от эуштинцев, потомками тюркизированного угорского населения.

Генетическое исследование провской группы дало весьма интересные результаты. Эта самая северная группа томских тюрков

¹ Очерки культурогенеза народов Западной Сибири. Томск: Изд-во Томского ун-та, 1998. Т. 4. Расогенез коренного населения. С. 163.

² Генетическая база лаборатории эволюционной генетики НИИ медицинской генетики (Томск); *Rootsi S., Zhivotovsky L.A., Baldovic M. et al.* A counter-clockwise northern route of the Y-chromosome haplogroup N from Southeast Asia towards Europe // *Eur. J. Hum. Genet.* 2007. 15. P. 208; *Derenko M., Malyarchuk B., Denisova G. et al.* Y-chromosome haplogroup N dispersals from south Siberia to Europe // *J. Hum. Genet.* 2007. V. 52(9). P. 769; *Балаганская О.А.* Полиморфизм Y хромосомы у тюркоязычного населения Алтая, Саян, Тянь-Шаня и Памира в контексте взаимодействия генофондов Западной и Восточной Евразии: автореф. дис. ... канд. биол. наук. М., 2011. С. 20.

представлена специфической генетической линией (кластером) внутри субклада R1b-M73, которая маркируется особым значением Y-STR-маркера DYS390, равного 19. Данная линия встречается в основном у тюркских народов, но исследователями отмечено также, что к этой линии принадлежат носители этнонима кыпчак и куман у различных народов. Это позволяет высказать предположение, что представители этой линии либо являются потомками кыпчаков-куманов, либо принадлежат к близкородственным кыпчакам этническим группам¹. И действительно, предки представителей этой линии проживали в основном там, где отмечено присутствие кыпчаков. Либо на этих территориях проживают носители этнонима кыпчак или куман, либо здесь присутствует соответствующая топонимика, либо находятся археологические памятники, связываемые с этим народом. К линии R1b-M73 (DYS390 = 19) принадлежат большинство казахских кыпчаков, часть каракалпакских и кыргызских кыпчаков, часть башкирских кыпсаков. Эта же линия со значительной частотой представлена у кумандинцев. Кроме казахских и каракалпакских кыпчаков и кумандинцев, линия R1b-M73 (DYS390 = 19) встречается с низкой частотой у украинцев Молдовы, черкесов, кабардинцев, марийцев, поволжских татар, турков, башкир, каракалпаков и казахов других родов². Встречается данная линия также у тувинцев, монголов, калмыков, тяньшанских кыргызов и

¹ *Сабитов Ж.М.* К вопросу о гаплогруппах кыпчаков // Этногенез казахов: историко-генетический аспект. Алматы: Shejire DNA, 2014. С. 311–321; *Волков В.Г.* К вопросу о миграциях и прародине кыпчаков. Генетический аспект. // Золотоордынская цивилизация. Сборник статей. Вып. 9. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2016. С. 298–306.

² Генетическая база лаборатории эволюционной генетики НИИ медицинской генетики (Томск); KZ DNA-project. URL: <http://www.familyreedna.com/public/alash/default.aspx?section=yresults>; *Харьков В.Н., Медведева О.Ф., Лузина Ф.А., Колбаско А.В., Гафаров Н.И., Пузырев В.П., Степанов В.А.* Сравнительная характеристика генофонда телеутов по данным маркеров Y-хромосомы С. 1137; *Cinnioglu C., King R., Kivisild T. et al.* Excavating Y-chromosome haplotype strata in Anatolia // Human Genetics. 2004. V. 114. P. 144.

уйгуров¹, что может свидетельствовать о более древних, дотюркских миграциях представителей этой линии и ее происхождении.

Появление среди томских тюрков этой «кыпчакской» линии вполне объяснимо. По данным археологии, кыпчакский компонент представлен и в сросткинской, и в басандайской культуре. По мнению А.А. Адамова, кыпчаками были носители сросткинской культуры². По мнению А.М. Илюшина, шандинская культура (XI–XIV вв.) является культурой кыпчаков, мигрировавших на территорию Кузнецкой котловины³. А.М. Илюшин рассматривает Верхнее Приобье в эпоху развитого Средневековья как «территорию басандайской этнокультурной кыпчакской общности»⁴. По мнению Д.Г. Савинова, часть кыпчакского населения продвинулась на территорию Томской области и завершила процессы тюркизации местного населения⁵. Этническая принадлежность погребений нижнего слоя Басандайки была определена им как кыпчакская⁶. Л.М. Плетнева указывает на появление в погребальном обряде Томского Приобья времени басандайской культуры (XI–XIV вв.) новых признаков, которые характерны именно для погребального

¹ Sorenson Molecular Genealogy Foundation. URL: <http://www.smgf.org/>

² Адамов А.А. Новосибирское Приобье в X–XIV вв. Тобольск; Омск, 2000. С. 84.

³ Илюшин А.М. К вопросу о кыпчакском компоненте в культуре средневекового населения Кузнецкой котловины (по материалам раскопок Шабаново 9) // Вестник археологии, антропологии и этнографии. 2010. № 1. С. 97–106; Илюшин А.М. Новые материалы по изучению кыпчакского историко-культурного феномена // История, экономика и культура средневековых тюрко-татарских государств Западной Сибири. Материалы Международной конференции (Курган, 21–22 апреля 2011 г.). Курган, 2011. С. 7.

⁴ Илюшин А.М. Западные и восточные кыпчаки по материалам археологии. // Вестник Томского государственного университета. История. 2016. № 5 (43).

⁵ Савинов Д.Г. Народы Южной Сибири в древнетюркскую эпоху. Л.: Изд-во ЛГУ, 1984. С. 146.

⁶ Савинов Д.Г. Об основных этапах развития этнокультурной общности кыпчаков на юге Западной Сибири // История, археология и этнография Сибири. Томск, 1979. С. 64–65.

обряда кыпчаков на территории Казахстана, Южного Урала и Западной Сибири)¹.

По материалам XVII–XVIII вв. Большая и Малая Провские волости, где проживали предки представителей линии R1b-M73 (DYS390 = 19), определяются как татарские². Г.Ф. Миллер указывает татарское название волости *бурга-* или *buraning-aimak*, которое в русских документах было преобразовано в Провскую³. Во многих тюркских языках слово *бура*, *бурэ*, *бори* обозначает волка⁴. Не исключено, что название волости является производным от этнонима, как и татарское название Шегарской волости – *Terenja-aimak*, население которой причисляли себя к роду *Terenja*⁵. В связи с этим следует отметить, что одним из главных племен кыпчаков было *ильбари*⁶. Этот этноним также связывают со словом, обозначающим волка⁷. Также хорошо известно о широком распространении культа волка у кыпчаков⁸.

Как было отмечено выше, С.К. Патканов отнес население Провских волостей в начале XX в. к остякам-самоедам, т.е. к селькупам⁹. Тем не менее генетические данные показывают, что даже несмотря на наличие специфических селькупских фамилий

¹ *Плетнева Л.М.* Томское Приобье в средневековье (по археологическим источникам). автореф. дис. ... д-ра ист. наук. С. 40; *Плетнева Л.М.* Томское Приобье в начале II тыс. н.э. (по археологическим источникам). С. 126.

² *Миллер Г.Ф.* История Сибири. Т. 2. С. 82–84; *Емельянов Н.Ф.* Население Среднего Приобья в феодальную эпоху (Состав, занятия и повинности). С. 28.

³ *Миллер Г.Ф.* История Сибири. Т. 2. С. 177.

⁴ *Севортян Э.В.* Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву «Б» / АН СССР. Ин-т языкознания. М.: Наука, 1978. С. 219–222.

⁵ *Миллер Г.Ф.* История Сибири. Т. 2. С. 177.

⁶ *Ахинжанов С.М.* Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. Алматы: Гылым, 1995. С. 208, 235, 265, 286.

⁷ *Ахинжанов С.М.* Об этническом составе кыпчаков средневекового Казахстана // Прошлое Казахстана по археологическим источникам. Алма-Ата, 1976. С. 88–89.

⁸ Там же. С. 89.

⁹ *Патканов С.К.* Статистические данные, показывающие племенной состав населения Сибири, язык и роды инородцев. (По переписи 1897 г.). Т. 2. СПб., 1911. С. 155.

у жителей бывших татарских волостей, эти группы имеют тюркское происхождение и вполне могут быть потомками кыпчаков.

Генетические данные позволяют, хотя в настоящий момент и не так определенно, как в отношении других групп, сделать некоторые выводы о происхождении темерчинской группы. Н.Ф. Емельянов, один из наиболее авторитетных исследователей тюрков Томского Приобья, считал темерчинцев наиболее южной группой «остяков», изолированной от других групп чатами¹. Но имеющиеся в настоящий момент данные свидетельствуют об обратном. Судя по принадлежности потомков жителей Каштаковых юрт, в том числе потомков князцов Темерчинской волости, к гаплогруппам С3с и Е1b², представители этой группы родственны казахам и, возможно, другим тюркам, но общих генетических линий между темерчинцами и самодийцами не наблюдается, также не наблюдается общих генетических линий с уграми.

Стоит указать на существование еще одной специфической группы тюрков в Томском Приобье. В переписи 1920 г. часть населения бывших ясачных волостей идентифицировала себя как карагасы. Ранее этот этноним в Томском Приобье не был зафиксирован источниками. Г.И. Пелих обратила внимание на сходство этнонимов и отметила наличие общих черт в культуре томских и саянских карагасов. Потомками последних, по ее мнению, являются группы коренного населения, живущего в Томской области, по берегам рек Оби, Шегарки, Чулыма и низовьев Томи. В результате Г.И. Пелих пришла к выводу, что «...черты сходства между томскими и саянскими карагасами восходят, вероятно, к сравнительно отдаленному от нас времени и связаны у тех и других с древним народом дубо. Формирование карагасов как единой, этнической общности должно было происходить где-то на стыке длительных

¹ Емельянов Н.Ф. Население Среднего Приобья в феодальную эпоху: (Состав, занятия и повинности). Томск: Изд-во Томского ун-та, 1980. С. 97.

² Tatarstan DNA Project. URL: <http://www.familytreedna.com/public/Tatarstan/default.aspx>

взаимодействий между самодийскими и древнетюркскими племенами»¹.

В современной литературе, прежде всего в краеведческой, термин карагасы употребляется для обозначения всего коренного православного населения Томского Приобья. В этом контексте этот термин равнозначен термину обские татары.

Опросы потомков населения ясачных волостей показывают, что не все они идентифицируют себя с карагасами. Лишь часть из них считает себя карагасами, это прежде всего потомки жителей Обско-Тутальской волости. Другая часть сообщала, что так их называли русские и воспринимали это как обидное прозвище.

Генетическое исследование потомков населения Обско-Тутальской волости показало принадлежность их к линии Q1a3-L330. С наибольшей частотой эта линия представлена у кетов (89%), единственного сохранившегося народа енисейской языковой семьи. Также эта линия представлена у тувинцев, хакасов, шорцев, хантов и селькупов, с меньшей частотой у монголов и казахов². Наиболее близкими к обско-тутальской группе являются потомки жителей остяцкой Кортульской волости, находящейся в месте впадения Чулыма в Обь³.

Анализ фамилий населения Обско-Тутальской волости позволяет предположить, что родоначальники этих фамилий, вероятнее всего, пришли с Причудымья, с территории чулымской Каргачинской волости. Обско-Тутальская волость возникает в конце XVII в. на землях эуштинцев. О переселении чулымцев на эту территорию свидетельствуют материалы XVIII в., где прямо говорится, что чулымцы заняли старые эуштинские

¹ Пелих Г.И. Происхождение селькупов. Томск: Изд-во Томского ун-та, 1972. С. 238–240, 256.

² Харьков В.Н. и др. Структура и филогеография генофонда коренного населения Сибири по маркерам Y-хромосомы: автореф. дис. док. биол. наук. Томск, 2012. С. 13–14; Генетическая база лаборатории эволюционной генетики НИИ Медицинской Генетики (Томск); Uralic (Finno-Ugric-Samoedic) DNA Project. URL: <http://www.familytreedna.com/public/Finno-UgricDNA>

³ Генетическая база лаборатории эволюционной генетики НИИ Медицинской Генетики (Томск).

юрты¹. Есть и другие свидетельства переселения чулымцев на территорию обских татарских волостей. Например, выходцы из Большой Байгульской волости проживали в деревне Кругликовой². По сообщению Д.Г. Мессершмидта, недалеко от деревни Евтюшиной проживали обращенные в христианскую веру переселенцы с Чулыма³. Также название Обско-Тутальская свидетельствует о связи с Чулымом, где уже в первой половине XVII в. существовала ясачная Тутальская волость⁴.

Таким образом, в конце XVII – начале XVIII в. на территорию Томского Приобья переселялись группы чулымских тюрок.

Более дальними генетическими родственниками жителей Обско-Тутальской волости являются селькупы, проживающие на Кети, вероятно, также выходцы из Причулымья, и еще более дальние тувинцы. Без сомнения, изначальной прародиной этой группы была территория Саян. Именно здесь проживают тофалары, которые еще в недавнем прошлом назвались карагасами⁵. Таким образом, версия о связи томских карагасов с саянскими, основанная, прежде всего, на сходстве этнонимов, подтверждается генетическими исследованиями.

Миграционный маршрут предков томских карагасов пролегал, с наибольшей вероятностью, по Чулыму, и эта генетическая линия должна быть представлена у чулымских тюрок. Здесь стоит указать, что Г.И. Пелих относит к томским карагасам и население Причулымья⁶. Это подтверждается и нашими полевыми исследованиями. Переселившиеся на Кеть чулымские тюрки

¹ *Емельянов Н.Ф.* Татары Томского края в феодальную эпоху // Этнокультурная история населения Западной Сибири. Томск, 1978. С. 78–79.

² *Емельянов Н.Ф.* Население Среднего Приобья в феодальную эпоху (Состав, занятия и повинности). Томск: Изд-во Томского ун-та, 1980. С. 71.

³ *Messerschmidt D.G.* Forschungsreise durch Sibirien 1720–1727. Berlin, 1962. Teil 1: Tagebuchaufzeichnungen 1721–1722. S. 82.

⁴ РГАДА. Ф. 214. Оп. 1. Кн. 34. Л. 30 об.

⁵ *Рассадин В.И.* Современный тофаларский язык и его место в системе тюркских языков. Элиста: Изд-во Калм. ун-та, 2014. С. 3.

⁶ *Пелих Г.И.* Происхождение селькупов. Томск: Изд-во Томского ун-та, 1972. С. 240.

часто называют себя карагасами. Но, к сожалению, генетические исследования населения Причулымья еще не проведены и состав мужского генофонда неизвестен, что не позволяет выйти из области предположений. Тем не менее именно эти возможные связи томских карагасов с Чулымом и Саянами объясняют появление этого этнонима в Томском Приобье.

Контакты с выходцами из Причулымья могут объяснить и выявленную антропологами близость между эуштинцами Тоянова городка и чулымцами. Если учесть генетические данные по селькупам Корткульской волости, территория, где проживали генетически близкие к жителям Обско-Тутальской волости представители линии Q1a3-L330, практически окружали с севера и востока земли эуштицев.

Таким образом, тюркское население Томского Приобья в XVII – начале XVIII в. было представлено различными группами, имеющими разное происхождение по мужской линии. Даже отдельные группы ясачных татар в основном представляли собой генетически изолированные группы. Это указывает, что основой для формирования этих групп были родо-племенные коллективы более раннего времени.

Значительное влияние на формирование томских татар также оказали группа калмаков, потомков «выезжих белых калмыков» и бухарцы, но в основном это влияние на чатов и эуштицев датируется более поздним периодом – XIX – началом XX в. История этих групп требует отдельного исследования.

Дальнейшее комплексное изучение разных групп томских тюрков на основе письменных источников, археологии, антропологии, генетики, палеогенетики и лингвистики позволит более полно представить историю и происхождение тюрков Томского Приобья.

*Исследование выполнено при финансовой поддержке
гранта РФФИ № 17-06-00513 А*

СЕБЕР ТАТАРЛАРЫНЫҢ ТОМ ДИАЛЕКТЫ

Дария Рамазанова

Соңгы елларда тюркологиядә төрки телләр һәм аларның диалектларын өйрәнүгә игътибар аеруча көчәеп китте. Чөнки гомумтөрки тел белеменең аерым мәсьәләләрен хәл иткәндә бөөк тюркологларның әлегә кадәр язылган хезмәтләрендәге материалларга гына таянып эш итү кайбер очрақларда көтелгән нәтижәләргә китерә алмый. Шуңа күрә төрки тел белемендә аерым төрки телләрнең диалект яки сөйләшләрәндәге материалларны өйрәнү мәсьәләсе килеп басты. Диалекталь лексиканың байлыгын мөмкин кадәр тырышыбрак өйрәнү, семантик нюансларга тирәнрәк игътибар итү, тарихи юнәлешләрдә генетик катламнарны, тарихи лексикологиягә кирәкле фактларны бөртекләп жыю һ.б. гаять әһәмиятле бурычлардан санала.

Менә шушы аспектлардан чыгып фикер йөртү өчен татар теленең диалект телен өйрәнү көчәйтелергә һәм бу юнәлеш даими өйрәнелеп торырга тиеш. Жирле сөйләш һаман да хәрәкәттә, анда яңалықлар, тормыш-көнкүреш үзгәрә бару, ижтимагый үсеш барышында синхрон рәвештә яки башка үзгәрешләр белән бергә, яңа үзенчәлекләр туа тора. Соңгы еллардагы хәрәкәт аеруча мәгънә үзгәрешләрендә чагыла. Моны аңлау өчен 1971, 1979, 1981 елларда чыккан һәм хәзер төзелә торган аңлатмалы сүзлекләрне янәшә куеп карау да житә.

Себер татарлары 300 еллар буе галимнәрнең, ориенталистларның, тарихчыларның игътибарын үзенә жәлеп итеп килгән.

Биредә аеруча Г.Ф. Миллер (аның портфельләре Мәскәүдә борынгы Үзек архивта саклана), А.П. Дульзон, М.А. Абдрахманов (алар 1950–60 елларда Том пединститутында чыга торган «Гыйльми язмалар» һ.б. журналларда күп санлы мәкаләләр бастырып чыгаралар, фэнгә бай материал кертәләр) һ.б.ның хезмәтләре игътибарга лаек.

Татар тел белемдә бу өлкәдә Д.Г. Тумашева аеруча зур эш башкара. Көнбатыш Себердә таралган барлык татар сөйләшләрен үзе йөрөп өйрәнөп чыга, бай материал туплый. Шунысы әһәмиятле, галимә тел күренешләрен табылган урыннарына теркәп бара. Мондый ысул себер диалектларын гына түгел, сөйләшләргә дә дифференциацияләү өчен ышанычлы жирлек була.

Икенчедән, гаять әһәмиятле момент итеп авторның тарихны тирән өйрәнүен санарга кирәк. Төрле тарихи шартлар, ничә йөз ел буена сузылган төрле этник катнашулар, күрше һәм жирле халыклар белән тыгыз мөнәсәбәтләр себер диалектлары формалашуга катлаулы ситуация тудырдылар.

Себер татарларының формалашуында борынгыдан килә торган төп жирле компонент, II меңьеллык башларыннан яшәп килгән борынгы кыпчаклар, Урта Азиядән килгән халык, сатучылык һәм башка шөгъльләр белән килгән бохарлык компоненты зур роль уйный. Идел буе татарларының төрле төбәкләрдән килгән булуы, Себер жирләренә килгәч әлегә этносларның төрле мөнәсәбәтләрдә урнашулары Көнбатыш Себердәге этник ситуациянең гажәп катлаулануына китерә.

Д.Г. Тумашева шушы гаять катлаулы шартларны тирәнтен өйрәнөп, Себердә формалашкан сөйләшләр системасын билгелә бер тәртипкә сала алган.

Әлбәттә, бу эшне ул тел күренешләренә нигезләнөп кенә чишә ала. Үзәнчәлекләргә бай булган себер диалектларын жентекләп тикшерә. Бу эштә аңа жирле сөйләшләргә яхшы белүе белән бергә, тел системасының теоретик мәсьәләләрен тирән аңлап эш итүе дә ярдәм итә.

Д.Г. Тумашева себер диалектларын тарих белән бәйләп тикшерүгә зур урын бирә. Себер татарларының килеп чыгышы,

төп нигезе өч этник тамырга барып тоташуын ачыклай, диалектларның формалашуында әлеге өч нигез тамырларның төп роль уйнавын раслай. Ә соңгы гасырлар әлеге өч тармакның Идел буе татарлары йогынтысында уртак сәяси, икътисади һәм административ шартларда бер юнәлештә үсеш-үзгәреш кичергәннән һәм тарих, һәм тел фактлары белән раслай. Нәтижәдә, Көнбатыш Себер татарларында өч диалект килеп чыгуын фәнни дәлилли¹.

Шунысы әһәмиятле, әлеге диалектларның дифференциаль билгеләре телнең һәр ярусында да табыла. Диалектларның бүленешен нигезләгәндә бу бик әһәмиятле факт (кара: Д.Г. Тумашеваның 1961, 1968, 1977, 1992 елларда чыккан монографияләре һәм күпсанлы мәкаләләре).

Танылган галимнәр Л.В. Дмитриева, Г.Х. Әхәтов, Х.Ч. Алишина, А.Р. Рәхимова, А.Х. Нәсибуллина, Г.М. Сөнгатов, Ф.Ю. Юсупов һ.б. галимнәрнең хезмәтләрендә Себер ареалы диалектлары төрле яклап өйрәнелгән. 1992 елдан башлап Г. Ибраһимов исемдәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты диалектологлары да бай тарихлы, үзенчәлекле себер татарлары телен өйрәнә башлыйлар (Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, Т.Х. Хәйретдинова, З.Р. Садыкова, Р.С. Барсукова һ.б.), 31 китапта һәм күпсанлы мәкаләләрдә себер татарлары теленә хас бай һәм татар теле тарихы өчен гаять әһәмиятле күренешләр турында фәнни чыгышлар ясайлар, 1990 елларда туган телне торгызу, саклау, үстерү юнәлешендә Себер татарлары тарафыннан оештырылган 100 гә якын чараларда актив катнашалар.

Галимнәр том диалекты вәкилләре берничә төркемнән тора дип карыйлар. Мәсәлән, А.П. Дульзонның түбәндәгечә бүлүе билгеле: 1) яшүтәләр (Том шәһәре эченә кереп калган), 2) чатлар, 3) Обь татарлары, 4) калмаклар. Шулай ук вакытта бу төркемнәрнең бер-берсенә якын торуларын да искәртәләр. Мәсәлән, Г.Ф. Миллер һәм М.А. Габдрахмановлар яшүтәләр һәм чатлар

¹ *Тумашева Д.Г.* Диалекты сибирских татар. Опыт сравнительного исследования. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1977. 295 с.

бер-берсенә аеруча якыннар дип күрсәткәннәр. Кызылкаш, Умавил, Абытай, Калтай авыллары вәкилләренә сөйләше чат сөйләшенә караса, Яүштә авылында яүштә сөйләшәндә аралашалар. Болардан тыш, чат сөйләше вәкилләре Новосибирск өлкәсенә Колыван районы Акбалык, Оры (Умар) авылларында яшиләр.

Калмак сөйләше вәкилләре Кемерово өлкәсе Юрга районының Тумаел (Константиновка), Кышлау, Искедим авылларында яшиләр.

Том диалекты тубыл-иртеш (Төмән, Омск өлкәләре) һәм бараба (Новосибирск өлкәсе) диалектлары белән шактый уртаклык күрсәтә. Аларның якин бәйләнештә булулары турында фактлар теркәлгән. Мәсәлән, чат сөйләшенә карый торган авылларның берсен татарча Умавил дип, русча Барабинка дип атыйлар. Сөйләүләренә караганда, бу авыл кешеләре Бараба ягыннан килгән. Аларның сөйләшәндә бараба диалектына хас сүзләр яки күренешләр дә очрый. Шулар ук вакытта Бараба ягында Омаул (чаг.: Ом) исемле авыл бар.

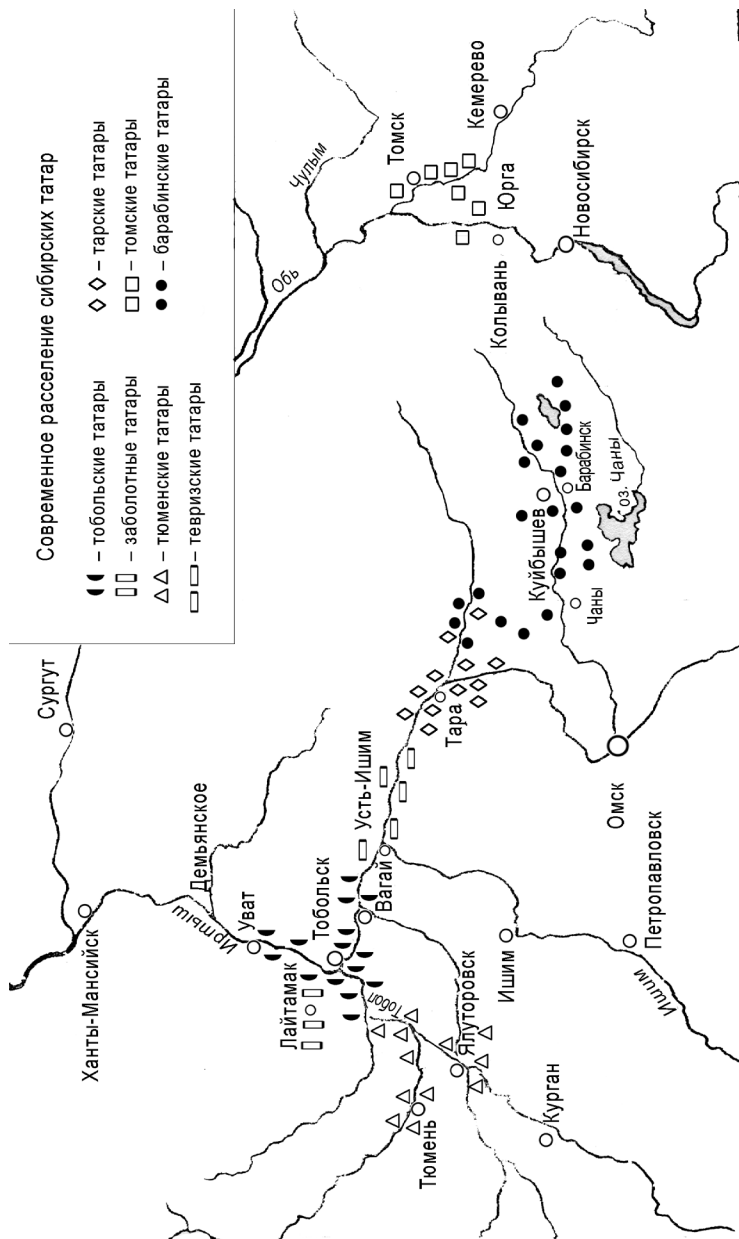
Калмак сөйләше исә алтай теленә якинлык күрсәтә (бу турыда түбәндә кара).

Яүштә-чат сөйләше

Яүштә-чат сөйләшенә тубыл-иртеш диалекты һәм татар теленә урта диалекты белән күпмедер дәрәжәдә уртаклыгы бар. Тубыл-иртеш диалекты белән якинлыкның нигезендә озак еллар дәверендә бер географик территориядә яшәү торса, татар теленә урта диалектына якинлыгын татар әдәби теленә йогынтысы (беренче чиратта, мәктәп һәм матбугат чараларының тәэсире) белән аңлатып була.

Сузык авазлар

Сөйләшкә киң әйтелешле, иренләшү төсмере булмаган *a* авазы характерлы. Ул төрле позицияләрдә күзәтелә: *йак* – як, *чанақ* – чана, *қарабақчай* – сыерчык һ.б. Кайбер очрақларда бу авазның тирән тел арты варианты да күзәтелә. *A'* авазының

бу вариантлары тагын керәшен, нократ, пермь, касыйм һ.б. сөйләшләргә дә хас.

e – уртача күтәрелешле, иренсезләшү төсмере булмаган аваз, борынгы төрки *i* авазына якын, күбесенчә беренче ижеккә яисә бер ижеккә сүзләрдә, нигездә, өлкән буын сөйләшкәндә күзәтелә: *мен* – мин, *кел* – кил, *ягъни* хәзерге татар телендәге и авазына туры килә.

ә – киң әйтелешле, татар телендәге *э* авазына тәңгәл килә: *әкә* – абый, *әйбәт*, *йәш* – яшь, *мәрзән* – мәржән, *кәзә* – кәжә һ.б.

Кайбер сүзләрдә, бигрәк тә сүз тамырында – *ә~e~и* тәңгәлләкләре күзәтелә.

Киресенчә, әдәби телдәге *э* (*e*) авазы урынына *и* әйтелергә дә мөмкин: *ит* – эт, *иш* – эш, *силер* < *слер* < сезләр – әд. сез, *инә* – *ене* – эни – әд. эни.

ы – бу авазның әйтелеше, нигездә, әдәби телдәгечә: *чык* – чык, *мышык* – пәси, *сары* һ.б.

Яүштә-чат сөйләшкәндә *ы* авазына *а* сузыгы тәңгәл килү очраklары, башка сөйләшләр белән чагыштырганда, ешрак күзәтелә.

Мәселән: соңгы ачык ижеккә: *тура* – әд. туры, *тамча* – тамчы, *сувак* – суык, *тагайа* – такыя.

Сорау кисәкчәсендә: *барба-йокба* – бармы-юкмы, *көрдөнбә* – күрдәнме.

Инфинитив кушымчасында: *баргала керәк* – диал. *баргалы кирәк* – барырга кирәк, *сурагалы* – *сорагалы* – әд. сорарга кирәк.

Фигыль кушымчаларында: *курқый* – курка, *утрар* – утырыр, *барар* – барыр.

ы ~ *а*: *йаңы* – яңа, *ылақ-салак* – алак-салак, *қайтқынчы* – кайтканчы һ.б.

о – иренләшкән, арткы рәт сузыгы, нигездә, тамыр ижеккә күзәтелә, еш кына *у* авазы урынына әйтелә, ягъни борынгы төрки сузыклар шкаласын чагылдыра: *йок* – йук – әд. юк, *қонак* – кунак, *отыра* – утыра, *соу бойында* – су буенда һ.б.

ө әлегә авазның алгы рәт пары, кулланылыш закончалыklары да шундый ук: *өр* – үр (үрә), *көмір* – күмер, *көрсәт* – күрсәт һ.б.

о – *ө* авазларының кулланылышында бер үзенчәлекне күрсәтеп үтәргә кирәк: тамырдагы иренләшкән *о* – *ө* сузыклары беренче булмаган ижекләрдәге яки кушымчалардагы *ы* – *е* сузыкларына да тәэсир итәргә, иренләштерергә мөмкин: *болодогон* – була торган, *төлөгөлө* – *түлэгәле* – түлүргә һ.б. Бу типта иренләштерү күренеше күрше бараба диалектында актив. Мондый иренләштерү алтай телләренә дә хас.

у, *ү* сузыклары да үзләренең кулланылышында борынгы төрки тел үзенчәлекләре белән уртаклык күрсәтәләр. Беренчедән, алар борынгы төрки телдәгечә, татар әдәби телендәге *о* – *ө* авазлары урынында әйтеләләр: *күт* – кот, *мүс* – боз, *күл* – кол; *көс* – күз, *өс* – үс, *күңүс* – коңгыз һ.б. Икенчедән, тамырдагы *у*, *ү* авазлары беренче булмаган ижекләрдә дә әйтелергә мөмкин: *күгүән* – кигәвен, *одук* – итек, *күзүк* – *косык* – чикләвек һ.б.

Өченчедән, *у* – *ү* сузыклары яүштә-чат сөйләшәндәге кебек, сыйфатларның азагындагы *ы* – *е* сузыкларына тәңгәл киләләр: *шакмакту* – шакмаклы, *йапракту* – яфраклы, *йылу* – жылы, *олу* – олы, *күстү* – көчле, *иссү* – эссе, *кеңү* – кече.

Күрсәтелгән тәңгәлләкләр яүштә-чат сөйләшәндә системалыкларын югалтканнар. Нәтижәдә, сөйләштә *керек/кәрәк/кирәк*, *итин/идән*, *мишкә/мәшкә* – гөмбә, *себергәлә/сйбергәли* – себерергә, *ит* – эт, *келди* – килде кебек янәшәлекләр, аерымлыклар кулланыла.

Гомумән, яүштә-чат сөйләшәндә үзенчәлекле күренешләр, борынгы формалар сакланып килә. Себер татар диалектларының барысы өчен дә уртак булган күренешләр том диалектында да күзәтелә. Билгеле, соңгы еллардагы тикшеренүләр саңгыраулану күренешенең системалылыгы шактый жимерелгән икәннен күрсәттеләр. Ике сузык арасындагы саңгырауларның яңгыраулашуы системалылыгы йомшаган.

Сөйләштәге сузык авазлар өлкәсендә үзенчәлекләр төрле тәңгәлләкләргә, комбинатор һәм позицион үзгәрешләргә кайтып кала. Аларны татар әдәби теле белән чагыштырып күрсәтеп үтик.

а ~ ә, ә ~ а тәңгәллекләре алгы рәт һәм арткы рәт сузыклары алмашып кулланды чагыла: *айт/әйт* – әйт, *әкә/ақа/аққа* – абый, *йаш/йәш* – йәш (яшь), *йәжә/йәшә* – йәшә (яшә), *чәйә* – чайа (чая), *мынаң/менәң* – белән; *әрзән* – арзан; *йәнекәйем* – жаныкаем, *хийәли* – хыйалый (хыялый), *кәлпәк* – калфак, *пүдер* – пудра, *кәрәлкә* – корольки (ритуаль камыр ашы), *әцкец* – ачкыч, *мерас* – мирас, *бәребер* – барыбер; *сәкәлүк* – скалка.

Кайбер сүзләр сөйләштә ике вариантта кулланыла: *чөрөш/чырыш* – жыерчык, *бөк/бок* – болын, *балтә/бәлтә* – пальто.

ә ~ е бер төркем сүзләрдә (*күгәмай/күгемәй* – күк жиләк), тамырларында *р* булган фигыль формаларында (*өлгөрәр* – өлгерер, *тийәрсес*– дийерсез (диерсез), *йөрәр* – йөрер һ.б.), сорау кисәкчәсендә (*көрдеңбә* – күрденме) табыла.

э (е) ~ ә: *көйәнте* – көйәнтә (көянтә); хәл фигыль кушымчаларында: *пешкенце*– пешкәнче, *килгенчек*– килгәнче, *көргенце* – күргәнче һ.б.

и ~ э (е): *илеке* – элек, *исү* – эссе, *тигермән* – тегермән.

э (е) ~ н: *эгес* – игез, *эшек* – ишек, *керпец* – кирпеч, *мерәс* – мирас, *мейә* – диал. *мийә* – ми.

Аерым сүзләрдә генә күзәтелә торган тәңгәллекләр. **а ~ у:** *апсақ* – усақ; **ы ~ у:** *чардыван* – чардуган; **ә ~ и:** *сәксан* – сиксэн; **и ~ ә:** *кибәч* – диал. кәпәч – түбәтәй; **и ~ ү:** *сирәт* – сүрәт – сурәт; **и ~ у:** *бийәк* – бу йак (як); **у ~ а:** *кину* – диал. кина – кино.

б̄ ~ у. Өлкән буын сөйләшәндә борынгы төрки озын сузык *б̄* саклана: *брақ* – урақ, *б̄тыс* – утыз, *тб̄қта* – тукта, *б̄йында* – буенда, *б̄бла* – була, *қб̄нақ* – кунақ, *брау* – урау, *сб̄гыш* – сугыш, *қб̄й* – куй (сарык) һ.б.

у ~ о: *мус* – боз, *қуңус* – коңгыз, *қузуқ* – диал. *қосық* – чикләвек, *қуш* – кош, *тура* (< тора) – шәһәр һ.б. Бу типтагы тәңгәллек азрак күзәтелә.

Күзәтүләргә караганда, бу үзенчәлек системалылыгын югалткан. Шуңа күрә борынгы төрки *у, о* авазларына сөйләштә еш кына татар әдәби теленә хас *о, у* тәңгәл килә: *бул, қул, ун, утырт, су цума* – су коена, *шулла, уқыта, туған, қошкайақ* – кошчык һ.б.

ө ~ *ү* тәңгәлләге дә сөйләштә борынгы төрки *ө* озын сузык авазының сакланып килүе белән бәйле: *көмер* – күмер, *өскән* – үскән, *көр* – күр, *көп* – күп, *цөпрәк* – чүпрәк, *көнбәс* – күнмәс, *төрт* – дүрт, *өлцә* – үлчә һ.б.; шулай ук: *бөгән* – бүген, *төгөл* – түгел (сирәк).

Өлеге үзенчәлек, нигездә, өлкән буын сөйләм телендә күзәтелә. Туплаган материаллар *ө* һәм *ү* авазын әдәби телдәгечә кулланының шактый актив булуын күрсәтте. Үз заманында Д.Г. Тумашева да мондый фактны ассызыклап үткән иде¹. Нәтижәдә, сөйләштә: *күс* – күз, *үләрдә* – үлгәндә, *сүзеңне*, *бүләм*, *күргән*, *үзенеке*, *түшәм*, *күлмәк*, *күтәргән* дип сөйләү актив күзәтелә.

о – *е* ~ *у* – *ү* тәңгәлләкләре бер үк сүзнен ике вариантта кулланылуында да чагылыш таба. Мәсәлән, XX гасыр ургаларында ук Д.Г. Тумашева *күс/көс*, *түк/төк*, *түлә/төлә*, *бога/буга* – *үгез*, *торбақ/турбақ* – *бозау*, *қозоқ/қузуқ* – чикләвек кебек параллельләренә күрсәтеп үткән².

Шулай итеп, яүштә-чат сөйләшәндә *о* – *ө* һәм *у* – *ү* авазлары тәңгәлләшү күренеше шактый актив күзәтелә. Бу авазларны тартар әдәби телдәгечә кулланыу тенденциясе жинеп килә.

Яүштә-чат сөйләшәндә тагын әдәби телдәге *и* сузыгына, касыйм, темников сөйләшләрәндәге кебек, *ү* авазы тәңгәл килү күренеше бар: *күгүвөн* – кигәвөн (кигәвен), *үтек/өтүк* – итек, *үкмәк/үкмөк/өкмөк* – икмәк.

Иренләшү гармониясе. Тамырдагы борынгы *ө*, *ө* авазлары башка ижекләрдәге *ы*, *е* авазларын да иренләштерү очрақлары күзәтелә: *бөлдөгон* – була торган, *көшөгө* (диал. күшөгә) – пәрдә, *сөзмөкөр* (диал. сүзмәкәр) – сөйләшүчән, *төлөгөл* (< түлөгәле) – түләргә, *қөнтос* – кондыз, *қөзоқ* (< косык) – чикләвек һ.б.

о – *ө* авазларыннан соң килгән ижектәге *а* – *ә* авазлары тараялар һәм иренләшү гармониясенә дучар булалар:

¹ Тумашева Д.Г. Язык сибирских татар (часть вторая). Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1968. С. 130–131.

² Шунда ук. Б. 132.

сөйлөшкөле < сөйләшкәле – сөйләшергә, *болгон* < болган – булган.

Яүштә-чат сөйләшәндә палаталь гармония бозылу очраклары да бар: *айнәк* (диал. эйнәк) – күзлек, *эстаган* – кура жиләге, *чачәк* – чәчәк, *циган* – чегән, *сәксан* – сиксэн, *булби* – булмый, *баради* < барады – бара, *қанди* – нинди, *шонди* – шундый, *қаймәләп* – кайма тотып, *көрдеңба* – күрдәңме, *қайнанәсенә* – каенанасына һ.б.

Аваз өстәлү: *үсемер* – үсмер; *керет* – керт, *йөрө* – йөр; *мейә* – ми.

Аваз төшү: *әшке* – әшәке; *баган* – багана.

Дифтонглар. Әдәби телдәге *-ый/-ий* дифтонгына яүштә-чат сөйләшәндә дә, бөтен себер диалектлары һәм күп кенә урта диалект сөйләшләрәндәге кебек, *-ай/-әй* дифтонгы тәңгәлләшә: *эшләй* – эшли, *мыйлай* – мияулуй, *қалтырамай* – қалтырамый һ.б. Сөйләштә III зат хәзерге заман хикәя фигыльләрнең *-а/-ә* кушымчасы да *-ай/-әй* дип әйтелә: *әйтәй* – әйтә, *ашай* – ашый, *сатай* – сата, *көтәй* – көтә, *парай* – бара һ.б.

Аерым сүзләрдә: *үгәй*.

-ай/-әй дифтонгы тарая һәм аңа *-ый/-ий/-ей* дифтонгы тәңгәл килә: *мелей* < бийәләй (бияләй), *пестийләргә* – бездәйләргә: *Бицәл баланыңқы қул да йептий* (жептәй), *айақ та йептий* (жептәй).

-өй дифтонгы үзе кулланыла: *өй*, *сөйләй* – сөйли, *сөйәк* – сөяк һ.б.

Шуның белән бергә, *-өй* дифтонгына *ө* авазы тәңгәл килү очраклары бар: *сөләшәсең* – сөйләшәсәң.

Ачык ижек оештыра торган *и* авазына *-ей* дифтонгы тәңгәл килә; *ниндей* – нинди, *кейем* – кийем (кием), *дей* – ди, *күс тейгән* – күз тигән,

Ачык ижек оештыра торган *у, ү* авазларына *-ыw/-ew* дифтонгы туры килә: *йывып* – йувып (юып), *сывақ* – сувык (суык), *бывылу* – бувылу (буылу).

Тартыклар. Яүштә-чат сөйләшәндә тартык авазларның әйтелешләре һәм ясалышлары әдәби телдәгечә. Бары тик *ч* авазының кушык аваз булуын гына истә тотарга кирәк, ләкин

сөйләштә аның кулланышы бик чикле, чөнки аңа *ц* авазы тәңгәл килә. Д.Г. Тумашева хаклы рәвештә яүштә-чат сөйләшәндә *ч//ц*, әмма *ц* беренчел булган булырга тиеш, дип яза¹.

Сөйләшкә хас фонетик үзенчәлекләр аваз тәңгәллекләренә һәм башка фонетик күренешләргә кайтып кала.

Сүз башындагы *б* авазы саңгыраулык элементы белән әйтелә: *"бара* – бара. Мондый үзенчәлек татар теленә Башкортстанда, Оренбург өлкәсендә таралган сөйләшләрдә дә күзәтелә.²

Сузыклар яки саңгырау белән сузык арасындагы *б* авазының шартлаулыгы кимүе (*б^w*) яки бөтенләй *w* соноры белән тәңгәлләшүе күзәтелә: *цыб^wы/ цымы* – чыршы, *цубацак/цуб^wацак/ цувацак* – әби, карчык һ.б.

Чагыштырыгыз: саз ягы сөйләшәндә *б* > *w^b* күренеше системалы рәвештә кулланыла³.

n ~ б сүз башында шактый системалы характерда: *пес* – без, *паради* – бара, *палык* – балык, *пал* – бал.

Татар теленә үз сүзләрендә борынгы *n* саклана: *йапрак* – йафрак (яфрак), *кәлтәк* – калфак, *кәрек* – керфек.

Бер төркем сүзләрдә исә *б* авазы, нигездә, саклана: *бога* – үгез, *бала*, *байлан/пайлан* – ак чыршы, *бок* – болын һ.б.

б ~ n алынма сүзләрдә системалы характерда: *бахыт* – вакыт (вакыт), *бәйшәмбе* – пәнжешәмбе, *бумала* – пумала, *байук* – паек, *бахта* < пахта – мамык, *бал'тә/бәлтә* – пальто, *былау* < плов – пылау, *бәдер* – диал. *пәтер* – әд. төче күмәч.

n ~ ф алынмаларда да күзәтелә: *Сафия* – Сафия, *Асқатия* – Аскафия, *партук* < фартук – алъяпкыч, *кәмпит* – конфет, *зәгыйплек* – зәгыйфьлек.

м ~ б: *цемен* < чебен – озынборын, *моз/мус* – боз, *мелей* – бияләй, *могол* – диал. *богол* – чүмәлә, *мынаң/менәң* – белән,

¹ Тумашева Д.Г. Язык сибирских татар (часть вторая). С. 136.

² Рамазанова Д.Б. Формирование татарских говоров юго-западной Башкирии. Казань: Таткнигоиздат, 1984. С. 5.

³ Барсукова Р.С. Заболотный говор тоболо-иртышского диалекта татарского языка в сравнительном освещении. Казань, 2004.

мөрмәле – бөрмәле, *таман* – табан, *тумық* – тубык. Шулай ук: *сапса/самса* – бөккән.

з ~ с: ике сузык уртасында күзәтелә: *күрәзең* – күрәсен, *телләзә* – теләсә, *пазып* – басып, *пулмаза* – булмаса. Мондый күренеш алтай телләренә хас.

Киресенчә күренеш, ягъни *с ~ з* да булырга мөмкин: *Қасан* – Казан, *тәсәт* – төзәт, *үсем* – үзем, *қысылгат* – диал. *қызылгат* – кызыл карлыган.

с авазыннан соң килгән кушымчалар һәрвакыт саңгырау тартыкка башлана: *пескә* – безгә, *отысқалы* < отызгалы – утыртырга, *қосқын* – козгын. Төмән сөйләшндә һәм бараба диалектында да шулай ук.

д ~ т: *бәдер* – диал. *пәтер* – төче күмәч, *дурда* – турта һ.б.

жс ~ иш ике сузык арасында: *пажы* – башы, *қыжын* – кышын, *пежер* – пешер, *кеже* – кеше, *әжек* – ишек һ.б.

и ~ ч: *бышқы* – пычкы.

ң ~ н төрле сүзләрдә сүз азагында: *менәң/мынаң* – белән, чыгыш килеше кушымчасында: *қайтаң* – кайдан, *анаң* – аннан, *қалатаң* – каладан һ.б.; *сунаң* – соңыннан, *әзерләгәнненәң* – әзерләгәнненән, *қатыныннаң* – хатыныннан.

қ ~ х: *бақырқай* < бахырқай – мескенкәй, *тәсбиқ* – тәсбих, *парқет* – бәрхет, *ақмақ* – ахмак.

Татар теленәң үз сүзләрендә *қ* саклана: *йақшы* – йахшы (яхшы), *қәрендәш* < *қарындаш* – кардәш.

н ~ ң аерым сүзләрдә (*ин* – иң: *ин әвәл*), II зат хикәя фигыль кушымчасында (*ашарсын* – ашарсың, *ташырсын* – ташырсың, *төртәсен* – төртәсең), иялек килеш кушымчасында (*минен* < *минең* – минем) күзәтелә.

Аерым сүзләрдә генә очрый торган тәңгәллекләр. **б ~ м:** *иске-босқы* – иске-москы; **м ~ н:** *тырмақ* – тырнак; **н ~ л:** *тешни* – тешли; **ч ~ с:** *ситча* – ситсы; **ч ~ ж:** *чыназа* – женаза; **й ~ д:** *Мөршийә* – Мөршидә; **й ~ т:** *йомырт* – шомырт; **ғ ~ қ:** *тағайа* < такыя – бүрек; **қ ~ ғ:** *йурқан* – йурган (юрган); **к ~ г:** *йекет* – йегет; **х ~ к:** *әрәхмән* – әрекмән; **нд ~ мг:** *түндәк* – түмгәк; **ңл ~ ңг:** *йаңлыш* – йалгыш (ялгыш); **нт ~ нд:**

ышантың – ышандың; *минтәwәц* (менә мондый кечкенә генә) < мондый.

Аваз төшү. Яүштә-чат сөйләшәндә икеләтелгән тартыкларның берсе кыскара: *элекә* – элекке, *анан* – аннан, *минән* – миннән, *қырбасыңба* – кырмасыңмы; *әлә* – әллә, *туның* – тунның, *артан* – арттан, *исү* – эссе.

л төшү: *йугатты* – йугалтты; *р*: *йәшенеп* – яшеренеп, *бөкәйү* – бөкрәйү; *н*: *асат* – ансат; *асын* – анысын, *икә* – икән; *й*: *иләшү* – ияләшү; *ла*: *балай* – балалай – балалый; *ң*: *сунаң* – соңыннан; *й*: *йәтим-өтәм* – йәтим-йөтем (ятим-ятимә).

Аваз өстәлү. *т* өстәлү: *себертке* – себерке; *л*: *лунты* – унты (аяк киеме); *к*: *басмақ* – басма, *чанақ* – чана.

Кушымчадагы башлангыч *л* авазы үзеннән алда килгән тартыкларга (*п, қ/к, т, с, ш, ц, ч*) охшашлана. Күплек кушымчалары: *себерәктәр* < сибиряки – себер татарлары, *таныштар* – танышлар, *малайақтар* – малайлар – бала-чага, *сүстәр* – сүзләр, *циттәр* – читләр, *болгондор* – булганнар. *Цәцтәренә ишәди тәңкәне, өцтө, иккене – Чәчләренә ишә тәңкәләр, икене, өчне.*

Сүзъясагыч *-ла/-лә* кушымчасында: *йықта* – йокла, *эшти* – эшли.

Сүзъясагыч *-лык/-лек* кушымчасында: *көстек* – күзлек, *агицтық* – урман.

Сыйфат ясагыч *-лу/-лү* (тат. әд. *-лы/-ле*) кушымчасында: *йапрақту* – яфраклы, *көцтү* – көчле, *истумай* – ислемай.

Рәвеш ясагыч *-лап/-ләп* кушымчасында: *йөстәп* – йөзләп.

Исемнәрдә: *йестә* – жизнә.

Тартыклардан (*п, с, қ/к, ш, т, ц*) соң килгән юклык (*-ма/-мә*) һәм сорауны (*-ма/-ма*; әд. *-мы/-ме*) белдерә торган кушымчалардагы *м* авазы *п* авазына күчә: *цықнады* – чыкмады, *көптә* – күпме, *пешпәгән* – пешмәгән, *эшетпәде* – ишетмәде.

Сонор (*р, л, ң*) авазлардан соң килгән шушы ук кушымчаларда: **б ~ м**: *болбос* – булмас, *болбоспо* – булмасмы, *аңгарбадым* – аңламадым, *албаганнар* – алмаганнар, *көрдеңба* – күрдәңме һ.б.

Уңай ассилияция. *с, қ/к, р, п, т, ш, ц* тартыкларынан соң килгән төшем һәм чыгыш килеш кушымчаларында-

гы *н* авазы *т* (сонорлардан соң) яки *д* авазы белән тәңгәлләшә: *халықты* – халыкны, *цәйнекте* – чәйнекне, *пестең* – безнең, *селәртең* – сезнең, *трактордың* – тракторның һ.б.

Чишү сүзендә *ш* авазы *ч* авазына охшашлана һәм *ц*-лаштыру нәтижәсендә *цишү* дип әйтелә.

Кире ассилияция: *цөцө* – төче, *мим булдым* – мин булдым, *кәмпит* – конфет һ.б.

Диссимиляция: *кылбагыш* – көнбагыш; *бер ләт* – бер рәт һ.б.

Грамматик үзенчәлекләр

Исемнәр. Яүштә-чат сөйләшәндә исемнәрнең категорияләре, аларны белдерү ысуллары, нигездә, әдәби телдәгечә. Шунуң белән бергә, кайбер аерымлыклар да күзәтелә.

Иркәләү-кечерәйтү формалары *-ақ/-әк*, *-цақ/-цәк*, *-ац/-әц*, *-қацақ/-кәцәк* кушымчалары ярдәмендә ясала: *малайақ* – кечкенә малай, *пер ибәцек* – аз гына, *улақ* – кечкенә балакай, *улкаем*, *чанақ* – кечкенә чана, *чаначык*, *орацақ* – кечкенә чокыр, *иркәцәк* – иркәчек, *иркә*, *берәүцәк* – бердәнбер, *қысцақ* – кызчык, *балацақ* – кечкенә бала, *балачык*, *улагац* – улчык, кечкенә малай, *кошқацақ* – кошчык, *бақырцагым* < *бахыркаем* – *мескенкәем*. *Бәбәй майына* (туена) *сөлгөчәк а* (алып) *кердем*.

Бу формалар барлык себер диалектлары өчен уртак. Болар белән беррәттән, татар әдәби теленә хас *-қай/-кәй* кушымчасын куллану очрақлары да бар: *Бақырқай* (мескенкәй), *қайынсеңлем үлде умпиш йәшәр* (яшьлек). *Әтекәләре* (< *әтекәй*) *йүг иде*.

Кеше исемнәрен кыскартып, кайбер очрақларда аларга *-уқ/-үк*, *-ш* иркәләү-кечерәйтү кушымчалары кушып сөйләү күренешләре күзәтелә: *Шәхүл* – Шәйхулла, *Хәйрук* – Хәйрулла, *Нәсрук* – Нәсертдин, *Гайнук* – Гайнижамал, *Фәйзүк* – Фәйзулла, *Көлчи/Көлчүк* – Гөлчирә, *Кәмәй* – Гөлменәвәр, *Ситуш* – Ситдика, *Майнуш* – Маһинур, *Кәтәш* – Хәтирә, *Кәмиләш* – Камиләбану һ.б.

Яүштә-чат сөйләшәндә дә *-ау/-әү* эндәшү килеше формасы күзәтелә: *Қайынсеңлем нар иде умпиш йәшәр*, *йенгәү* (жинги) *генә тип йөртә иде*. *Абау* (апа), *мин балыққа баргам*. *Инәү* (әни), *атау* (әти) *тип цақырадаган* (чакырабыз).

II зат күплектә тартым кушымчасының диалекталь (-ыңнар/-еңнәр) һәм әдәби (-ыгыс/-егес) формалары параллель кулланыла: *килүвеңнәр//килүегес* – килүегез, *паққаңнар//паққагыс* – бакчагыз, *эйбереңнәр//эйберегес* – эйберегез һ.б. Мисаллар: *Үсеңнәрнең эйберегес барба?* – Үзегезнең эйберегез бармы? *Пабаңа сиксән йәш. Селәрнең баққаңнарның* (сезнең бакчагызының) *балцыгы эйбәт* һ.б.

Тартым кушымчалы исемнәрнең юнәлеш килешендә икеләтелгән кушымча алу очрагы теркәлгән: *Өстөңәргә* (өстеңә) *кийеңнәр, сывақта йөрөйләр.*

Тартым кушымчалы исемнәр төшем килешендә угыз тибында да, кыпчак тибында да формалашырга мөмкин: *эшеңә/эшеңне, телеме/телемне* һ.б. Мәсәлән: *Түшмәктәреме* (түшмәк – сырып теккән жиңсез өс киеме) *салминча йөрөдем ийүнгә чақ* (хәтле). *Балаңы қарағынцық, қоромға күзе төшә.*

I һәм II зат тартым кушымчалары алган исемнәрнең төшем килешендә килеш күрсәткечләре кулланылмаска мөмкин: *Мин үс телем* (телемне) *дә белмим. Кәбәңең* (диал. *кәпәңеңне* – түбәтәңне) *кимәдең пажыңа. Тамца-тамца йаңгыр йава, Бөркән шәлең* (шәлеңне), *тамғанцы* (халык жыры).

Килеш кушымчаларының яүштә-чат сөйләшендә ассимиляциягә дучар булуы үзенчәлекле: *палның/палдың, палны/палды* һ.б.

Чыгыш килеш кушымчаларында **ң** ~ **н** тәңгәллегә күзәтелә: *балдан/балдаң, Уралдан/Уралдаң, қалатан/қалатаң* һ.б.

Иялек килеше, әдәби *-ның/-нең* кушымчасы белән беррәттән, *-нықы/-неке* кушымчасы белән дә ясала: *Инамнеңке* (эниемнең) *йеңсес камзуллары бар. Кийәүнеңке туғаннары, быраты килә сауцы* (яучы) *булып. Аныңқы баллары – апалар* – Аның балалары укымышлылар. *Үсемнеңке улымныңқы қатыны тора* – Үземнең улымның хатыны тора.

Киресенчә, *-ның/-нең* иялек килеш кушымчасы хәбәрлек оештырырга һәм шул рәвешле әдәби телдәгә *-нықы/-неке* кушымчасына тәңгәл килергә мөмкин. Бу бигрәк тә сөйләүченең яки тыңлаучының кайдан, ничәнче елгы булуы турында

әйткәндә күзәтелә: *Казанның үзенеңме* (үзенекеме)? *Уникенце йылның* (елгы) *мин* һ.б.

Хәрәкәтне белдерә торган фигыльләр юнәлеш пунктын белдерә торган сүзләрне, юнәлеш килешендә түгел, баш килештә башкару очраклары күзәтелә: *Халық Себер* (Себергә) *кил* (килеп) *тулды, өрц* (өрцеп) *китте*. *Сату белән қала* (калага) *китен бара идем*. Мондый күренеш татар теленең Урал төбәге сөйләшләрендә актив күзәтелә.

Компонентлары нисбәтлек мөнәсәбәтендә торган исем-исем сүзтезмәләрне (әнинең шәле, бакча капкасы һ.б.) кушымчасыз куллану: *Касан қала* – Казан каласы, *пес йаққа* – безнең якка һ.б. *Сес йақта ниндей тормошлар? Қысты алып киттеләр, йекет йақта* (егет ягында) *той боло зой* (була бит).

Алмашлыklar. Яүштә-чат сөйләше, аларның төркөмнәре һәм грамматик категорияләре, функцияләре буенча, әдәби телдән, нигездә, аерылмый. Шулар ук вакытта, себер диалектларына хас үзенчәлекләр дә чагылыш таба.

Зат алмашлыklары: *мин/мән, бес/пес, сән/син, селәр, у/ул, алар*. Мәсәлән: *Бик телле у, аны йиңәлмисең дә*.

II зат алмашлыklарының күплек формасы, әдәби телдән һәм татар теленең башка сөйләшләреннән аермалы буларак, күплек кушымчасы ярдәмендә ясала: *селәр/сәлер* – сез (чагышт.: шулай ук бараба диалектында да). Мәсәлән: *Селәр* (сез) *йасып алгалы* (аларга) *та өлгөрәпсез* (өлгөргәнсез). *Селәрдә ү дийәнәрме?* – Сездә өй дияләрме?

I һәм II зат алмашлыklарының юнәлеш килеше *мәңа/мага/маңа/миңә, сәңа/сага/саңа/сиңә* формаларында ясала: *Саңа* (сиңа) *килдек*. *Сага* (сиңа) *соқыр майған* (үрдәк) *керек*. *Маңа пирәй*. *Миңә өйләнде*. *Ул Мөнәвәрә миңа килендәш*.

Икеләтелгән кушымчалы форма да теркәлгән: *Дәптәрәңнәр йетбәс иде, сийәргә* (сиңа) *сөйләгәле*. Чагыштырыгыз: бөре, златоуст һәм, өлешчә, минзәлә белән стәрлетамак сөйләшләрендә дә шулай ук.

Иялек килешендә кушымчаларның ассимиляцияләнүе күзәтелә: *Пестең* (безнең) *инәйлар элеккеңә килгәннәр*. *Селәрде-*

ке (сезнең) *пабаңнар* (бабайларыгыз – әд. ирләрөгез) *парба* (бармы)?

I зат *мин* алмашлыгы иялек килешендә *минең/минем/минен* формаларында ясала: *Минең* (минем) *өң малай, қыслар та шулай ук. Минең* (минем) *әле оло пицем дә пар урамта. Аның малайы әкәм* (абыем) *инте минен* (минем).

Иялек килеше кушымчасы төшәргә дә мөмкин: *Үзөбес* (үзөбөзнең) *туғаннар Йәшеитәдә* (ав. ис.). *Пес* (бөзөнең) *йақта мөрмәле көйнәкләр кигәннәр*.

Күрсәтү алмашлыклары: *бу, у/ул, теге, анди* (андый), *мынди* (мондый), *шул, шонди* (шундый), *алый/алий* (алай), *анау, монау, әнәкә* (әнә), *менәкә* – менә, *анча* – андый. Мисаллар: *Ацқа тороп эшләдек, менәкә тормош! Менәкә қапқазы да. Әпләп* (алай-болай гына) *салғаннар да йешерелеп төшкән анча йаңгырларда. Менә у* (менә ул) *бақырцақ йөзгә йақын* (яшәтә). *Мона уңдый* (менә мондый) *қайыш. У* (ул) *кешегә йагым* (ягымлы), *матур күренер*.

Үз алмашлыгы II зат күплектә *-еңнәр* кушымчасы белән формалаша: *Периданны үзеңнәр беләсеңнәр* (үзөгез беләсөз).

Шулай ук: *береңнәр* – берөгез. Мәсәлән: *Сес береңнәр* (берөгез) *дә қайтпайсыс*.

Чыгыш килеш формасында сүз азагындагы *н* авазына *ң* тәңгәл килә: *монаң* – моннан һ.б.

III зат тартым кушымчасы алган алмашлыклар аергыч функциясендә кулланылырга мөмкин: *Йетәр инде ансы йыр* (ул жыр).

Шул алмашлыгы мөнәсәбәтле сүз буларак кулланылмый: *Инәм бик йарлы қалған, аңа күрә* (шуна күрә) *пес уқый алмадық*.

Сорау алмашлыклары: *кем, ни* – нәрсә, *қандый/қанди/қани* – ничек, *нинди, қайтаң* – кайдан, *қайсы, қанца* – ничә, *ниндей* – нинди. Мәсәлән: *Әлә қанди* (нинди) *исем!? Қандий сөләшәсең? Айу қанди* (ничек) *йата? Қанца* (ничә) *палаң полты?*

Қайсы сорау алмашлыгы икеләтелгән тартым кушымчасы ала: *Қайсысының* (қайсының) *өйе богорақ* (пычрак, жыештырмаган), *дийә*.

Саннар. Бу сүз төркеменен төп категорияләре ясалышы һәм кулланылышы белән дә яшүтә-чат сөйләше әдәби телдән, нигездә, аерылмый. Бары тик кайбер саннарның фонетик яктан берникадәр үзенчәлекләре булуын гына күрсәтеп үтәргә кирәк: *пер/бер, өч/өц, төр(т)/түрт, йете/йеде, отыс* – утыз, *сиксан/сәксан* – сиксән һ.б.

Жыю саннарын микъдар саны функциясендә куллану очраklары теркәлгән: *перәүсе* – берсе һ.б.

Сыйфатлар. Яшүтә-чат сөйләшендә сыйфатка хас грамматик категорияләр, сыйфатларның ясалу үзенчәлекләре, нигездә, әдәби телдәгечә. Шуның белән бергә, *-лы/-ле* кушымчалы сыйфатларның ясалышында үзенчәлекле күренешләр күзәтелә.

-лы/-ле кушымчасы үзеннән алда торган тартыкларга охшашлана. Шул ук вакытта *-ы/-е* сузыкларына *-у/-ү* сузыклары тәңгәлләшә: *атту кеже* – атлы кеше, *күштү аш* (*күшт* – ит) – итле аш, *пашту укучы* – башлы укучы, *йапракту себерке* – яфраклы себерке, *цукты/цукту* – чуклы, *ташту* (беләзек) – ташлы – әд. кашлы, *тәңкәлү күкрәкцә* – тәңкәле.

Сыйфатлар азагындагы *-ы/-е* сузыклары да *-у/-ү* белән тәңгәлләшә: *кецу* – кече, *иң олу* – иң олы, *қату* – каты, *үлү* – үле, *исү* – эссе.

Рәвешләр. Ел фасылларын һәм тәүлек вакытларын белдерә торган сүзләрдән вакыт рәвешләре төрле чаралар ярдәмендә ясала.

Әдәби телгә хас формалар: *Йәй көне қайта торган. Өйөм дә бар, эспүшкәм* (кечкенә өй, алачык) *дә бар, кәзә тыра анта қыш, йәй нес торайтыс. Қышын цана, шыңгырақтар* (кыңгыраулар) *мынан алып китәләр қысны. Мин иртәсе мән киләмен. Қышы-йәйе пима* (киез итек) *кийә. Қышқысын сауңы килгән бер-ике йома алғарақ. Көннөң озон анда булдым. Йәй вахытларда да суйалар. Хәзер йасый алмыйсың аны, йаз мәлләрендә кирәк.*

Сөйләштә *-дый/-дий* (*-дай/-дәй*) кушымчасы белән рәвешләр ясау актив: *Ратной баладий* (үз баласы кебек) *қарый баланы. Кежедий* (кешедәй) *ыңқанып* (тын алып) *йата инде ул.*

Фигыльләр. Затланышлы фигыль формалары. Хикәя фигыль. Яүштә-чат сөйләшәндә хәзерге заманның берничә формасы бар.

-а/-ә/-ый/-и кушымчалы хәзерге заман, нигездә, әдәби телдәгечә: *барам/ барамын, киләм/киләмен; барасың, киләсең; бара, килә; барабыс, киләбес; барасыс//барасыңнар; бара(лар)*. Мисаллар: *Суақ су менәң (белән) эцеп қуйам. Пес қалада эшлибес. Пағанага йүкәлеп торазың (сөялеп торасың). Клупта йырлыйсыңнар бит. Анди гошлар килә оңоп нес йаққа. Тәңкәли куқраққанә күрсәтәсеңнәрбә (күрсәтәсезме)? Йеп менән өлчи белбимен (үлчи белмим)*.

Көнчыгыш диалектларга хас *-ты/-те* кушымчалы хәзерге заман хикәя фигыль күбесенчә *-ди* формасында кулланыла: *аладим, юклықта – албайдим; алайдиң – албайдиң; алади/алаты/алат, күплектә аладиләр/аладылар/алаттар*.

Шунысы характерлы, бу очракта III заттагы нигез форма (*ала, курка, бара*) *-ай* кушымчасы белән дә ясалырга мөмкин (*алай – ала, құрқай – курка, парай – бара* һ.б.) һәм аңа *-ди* күрсәткече ялгана. Берлектә – *алайди*, күплектә – *алайдиләр*. Юклық формасы: *пелбәй – белми, пөтөрбәй – бетерми, албай – алмый* һәм шуларга *-ди* күрсәткече ялгана: *пелбәйди, пөтөрбәйди, албайди*. Мисаллар: *белбәйдем (белмим). Торага парайдиләр – Шәһәргә баралар. Алар қалада эшитидиләр (эшлиләр). Палық элэгәйдиме (эләгәме)? Өң йәше тулай. Мос агай – Боз ага. Бестең (безнең) тел аңлашылай. Килен, балам, ына дийәде (ди) қайнам пақыр (бахыр – мескен)*.

Чат урынчылыгында II зат күплектә *-сыңнар* кушымчасына *-ңнар/-ңдар* кушымчасы тәңгәл килергә мөмкин: *Селәрдә ү дийәңнәрме? – Сездә өй диясезме? Ни әйт+утыраңдар? – Ни сөйләп утырасыз? Пахринықы қызы цықты, қайтыб утыраңнарба, дийәди* (кайтып киләсезме, ди).

-ай формасы яүштә урынчылыгында активрак, ә чат урынчылыгы өчен күбесенчә *-т (алат)* кушымчасын куллану характерлы.

Бу формаларның мәгънә аерымлыklarын сиземләве авыр, һәм алар, еш кына, бер үк вакытта бер үк кеше тарафыннан бер

үк мәгънәдә кулланылалар, нәтижәдә аларның контаминацияләре дә барлыкка килгән.

Шушы мизгелдә, сөйләү барышында башкарыла торган эшне белдерә торган хәзерге заман *-n* + *утыр/отыр* ярдәмче фигыле белән ясала. Юштә-чат сөйләшәндә исә ярдәмче фигыль *утыр* вариантында гына кулланыла һәм аның төрләнеш парадигмасы да үзенчәлекле: *утырым/утырмын, утырсың/утырзың, утыр/утыры* (соңгысы сирәк); *утырбыс, утырзыңнар, утыр/утырылар*. Мәсәлән: – *Әй, қайтаң қайтып утырзыңнар* (кайтып киләсез)? – *Мен охотадан* (аудан) *қайтып утырмын* (кайтып киләм). *Нишләп утырсың* (нишлисең)? *Килеп утырылар* (киләләр).

Шушы ук хәзерге заманның катлаулы формаларын да кулланып очраклары бар. Алар *йади/йаты, йадыр/йадар* < *ят-, тор-* ярдәмче фигыльләре белән ясалалар: *Оқып йадарзыңнар?* – Укыйсызмы? *Ул кил йаты* – Ул килә. *Йогысы кел тор* – Йоқысы килә. *Тис-тис басып йестәм килеп йата* – Тиз-тиз басып жизнәм килә. *Йатып йатам* – Ятып торам. *Тор-* ярдәмче фигылен кулланып Д.Г. Тумашева калмак сөйләше йогынтысы дип саный¹.

Билгеле үткән заман, әдәби телдәгечә, *-ды/-де, -ты/-те* кушымчасы белән ясала. Төрләнеше буенча да бары II зат күплектә генә аермасы бар: *алдыңнар/алдыгыс* (формасы) / *алдыңыс* (ягъни иске татар әдәби телендәгечә). Мисаллар: *Анда булдыңысма? Бескә қунаққа килдеңнәрба* (килдәгезме)? *Барабин-када кемдә булдыгыс? Киңә қалага бардық.*

Билгесез (нәтижәле) үткән заман, әдәби телдәгә кебек, *-ган/-гән* кушымчасы белән ясала, тик төрләнеш парадигмасында аерымлыктар күзәтелә: *алган/алгам; алгансың, алган; алган/алгабыс/алганбыс; алган/алгансыңнар/алгансыс, алган/алганнар*. Мисаллар: *Түккәм* (түккәнмен) *дә а* (алып) *кереп куйгам* (куйганмын) *чиләкне. Қысыңны ашатпагансың. Бигрәк*

¹ Тумашева Д.Г. Язык сибирских татар (часть вторая). Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1968. С. 141.

йақшы әдәмнәр икәнсеңнәр. Беснеңке қалықны чат қалық дип атағаннар. Отыс тоғыс йәшемтә қалғам бабайдан. Туғабыс, үскәбес.

II зат берлек һәм күплек санда икеләнүне, фараз итүне белдерә торган *-дыр/-дер* кисәкчәсе зат кушымчасыннан алда ялғана: *Син дә килгәндерсең* (килгәнсендер) *әле*.

Нәтижәле үткән заманның *-ып/-еп* формасы да яүштә-чат сөйләшәндә актив кулланыла: *Онытыпмын* (онытканмын икән) *қуштанлы* (балитәкле) *күлмәкләр дә төймәле була иде*. *Сабырланған хәзер, өйгә доғалық қуйып* (куйған).

Күптән үткән заманның ике формасы күзәтелә. Беренчәсе, әдәби телдәге кебек, *-ған/-гән/-қан/-кән + иде* формасында ясала. Аның төрләнеше дә әдәби телдәгедән аерылмый: *алған идем, алған идек, алған идең, алған идегес, алған иде, алған(нар) иде*. Мәсәлән: *Пескә батинкылар, шақмақ күлмәктәр апқайтқан иде*.

-даған сыйфат фигурь һәм *ите* ярдәмчә фигурьлә белән ясала, эш яки хәлләрнең гадәти булуын, кабатланып торуын белдерә, әдәби телдәге *-а торған иде* формасына туры килә: *Бабай па-стушит қыладаған ите* (көтү көтә торған иде). *Өйгә қайтқанда икедә қайтадағаннар ите* (кайта торғаннар иде).

Галимнәр яүштә-чат сөйләшәндә тагын гадәти үткән заман формасын күрсәтәләр. Ул *-адаған/-отогон (-а торған)* формалы хәзерге заман сыйфат фигурьләгә нигезләнәп ясала.

М.А. Абдрахманов:

Д.Г. Тумашева:

берлектә

баратағам

баратағам/мин баратаған

баратағазың

баратағанзың

баратаған

баратаған

күплектә

баратағабыс

баратағанбыс, бес баратаған

баратағанзынғар

баратағанзыңнар/ баратағансыс

баратағаннар

баратағаннар

Бу форма үткән заманда даими булып торган, гадәти булган эшне белдерә. Мисаллар: *Пес анда барадаган. Боронго заманны мин қайдан беләдогон. Барбыйдагансыңдыр? Син бескә керәдәгәнсең, ник йугал (югалып) киттең? Мамайлар (карчыклар) бөреге булатаган киң қонтослы (камалы). Дүүәл сауцыга баратаганнар, килешеп қайтадаганнар. Әйкүлдә (хәситә) көмеш тәңкәләр, таишлар (кашлар) була торған. Сару авыруга тәблитке йасыйдыганнар. Йортқом (каенем) көн дә су қойадаган (сибә). Инәм сөлидегән, қуллары талып беткән. Ышитанны пес кийә тығамбыс балақту, оңонда куштан, ыңыр дийәләр, озон бау, төбө киң. Пашиктар бар иде, қолагы озын, башқа кийә тоганнар. Наза-наза уйныйдагамбыс. Қашығыс қара цийә, дип йырлап қуйадагамбыс. Йорцо дийәдәгәм. Татар уйыннары әйбәт буладогон, кыруг уйный идек.*

Тәмамланмаган үткән заман, әдәби телдәге кебек, -а/-ә + иде (сөйләштә: *ите*) формасында ясала: тик ярдәмче фигыль саңгыраулашкан вариантта да була. Мисаллар: *Атам балық көтөнә ите. Кеңкенә цақта угомадым, сумканы қарға қом (күмеп) қуйа итем, әйдә уйнарга. Элек була ите қуштанны күлмәктәр, матур ите, мин кидем аны. Цәң толымын линтылаб ишә итек.*

Билгесез киләчәк (хәзерге-киләчәк) заман, әдәби телдәгечә, -ыр/-ер кушымчалы сыйфат фигыльгә нигезләнәп ясала, юклығы: -мас/-мәс. Төрләнешендә I зат берлек сан тулы (алырман) һәм кыска (алырым) вариантларда күзәтелә; II зат күплек сандагы формасы да аерыла: *алырсыңнар* (юклыкта – *алмассыңнар*). Мисаллар: *Сөйли дә белбәс. Әй, күкәм (сеңел), син қайан қайтырзың? Пабам эшләп бөтөрбәгән эшне мин эшләп бөтөрмәм. Қурам (кичен) барарым. Анда барсаңнар, йазарсыңнар әле. Мин селәргә сөйләрмен. Әйтерсеңнәр, Цәләй пабай йебәрте тийәрсес. Өлгөрмәссес йасып алгалы та (алырга да). Уйладым, гел йәш кенә йөрәрменме. Утыртарсың белбәсә. Йүлда ашарсыннар (ашарсыз), исән булсаң.*

Сөйләштә -галаң/-гәләк формасын куллану очрақлары күзәтелә: *Әле хәзер барғалақ мин – Әле хәзер барырман мин. Бөгөн киңкесен күргәләк (күрермен).*

Фигыль дәрәжәләре. Яүштә-чат сөйләшәндә эшнен кабатлануы әдәби чаралар (-гыла/-гелә, -ишыр/-иштер) һәм кайбер очракларда -ықла/-еклә кушымчасы белән белдерелә: *Ой, анийым, дийә, йөгерекли. Мән имнәиштергәм* һ.б.

Юнәлешләр. Төп юнәлешкә кайтым юнәлеше тәңгәл килү очраклары бар: *Палық тотонам* – Балык тотам. *Атам балық көтөнә иде* – Әтием балык тоту белән шөгылләнә иде. *Базарда сатынып* (сату итеп) *қайтам*.

Бер юнәлеш урынына икенче юнәлеш формасын куллану: *Қалаға китешеп* (китеп) *қалайлар* (қалалар) *пөтөнесе*. *Әйбер көп килсә, ул көнне сатышпас* (сатмас). *Хәйерне бала-чағаға өли* (өләшә) *дә чыға*. *Сушыды* – Суынды. *Сушымаган* (суынмаган) *әле саңзасы* (камыр ашы, пәрәмәч), *қайнар*.

Йөкләтү юнәлешәндә -с авазына беткән тамырларга -қыр/-кер кушымчасы ялгану: *Инәсе үскерде* (үстерде), *атазы үлте дә*. Чагыштыр.: *үскерде, сизгерде* һ.б. татар теленәң урта диалекты пермь сөйләшәндә дә.

Мендерү: Сунаң (соңыннан) *өй башына мендереп қуйалар икә қурчақтарын, қурчақ көтәр булганнар*.

Боерык фигыль. II зат берлек сан -гыл/-гел кушымчасы ярдәмендә ясала, ул әдәби вариант белән параллель кулланыла: *Қулың белән биргел мәңә*. *Уқыдық, дигел, хатыңны*.

II зат күплек сан -ыңнар кушымчасы белән ясала: *Алар йанына парып килеңнәр* (килегез). *Арбыйча эштәңнәр* (армыйча эшлөгез). *Қайтсаңнар* (кайтсагыз) *сәләм әйтеңнәр* (әйтегез). *Әйдәңнәр, кереңнәр* (әйдәгез, керегез).

-ың/-ең кушымчасы, хөрмәтләп мөрәжәгать иткәндә, II зат берлек санда да кулланылырга мөмкин: *Айшәгә әйткән идем, ниңек булса да килең, дип*.

Теләк фигыль. Яүштә-чат сөйләшәндә әдәби телгә хас теләк формалары кулланыла.

I зат, әдәби телдәге кебек, -ыйм/-им, күплектә -ыйқ/-ик һәм тагын -ыйқлар/-икләр кушымчалары белән ясала: *Мин бар* (барып) *қайтыйм*. *Чәй әчеп алыықлар*. *Тынанып* (ял итеп) *алыйқ*.

Сөйләштә каргау формасы да, әдәби телдәгечә, *-қыры/-гере* кушымчасы белән ясала: *Ай, муйының цыққыры.*

Э ч к е т е л ә к *-гы/-ге + кил-* формасы белән белдерелә: *Ашагым* (ашыйсым) *килә. Сөйләшкесе* (сөйләшәсе) *килми. Сөйләгебес* (сөйлиәсебез) *килми. Қысны байга биргесе кели* (бирәсе килә). *Синең үлгең килми* (үләсең килми). *Уха ашагым килеп* (ашыйсым килеп) *йөргән идем.*

-асы/-әсе + килә: Үләсе килми дә инде, тагы бераз йәшәсәм иде.

Яүштә-чат сөйләшендә ният *-галы/-гәле + итә* (яки *йады*) формасы белән белдерелә: *Йасқалы итә* (язмакчы була). *Эчемә сикергәле йады* (эчемә сикермәкче була). *Мәчет салгалы ит-теләр* (салмакчы булдылар).

З а т л а н ы ш с ы з ф и г ы л ь ф о р м а л а р ы . И н ф и н и т и в . Яүштә-чат сөйләшенә инфинитивның, барлык себер диалектларындагыча, *-галы/-гәле* формасы хас: *Кер йугалы* (юарга) *кирәк, ийне ақтагалы* (акларга) *кәрәк. Кул себергәле* (сөртергә) *цөпрәк барба* (бармы)? *Пер йыл дигәнңе суға цумгалы* (чумарга – су коенырга) *йарамый. Нишләгәле кирәк? – Торгалы кирәк. Сару амыруға соло сымы эцержәлу кәрәк* (эчерергә кирәк).

-галы/-гәле формасы яүштә-чат сөйләшендә әдәби телгә хас *-ырға/ -ергә* кушымчасы белән параллель кулланыла. Мәсәлән: *Тынанырға кирәк.*

Сөйләштә инфинитивның *-уга/-үгә* формасы да бар: *Селәр йөрүгә* (йөрергә) *цыққан.*

-мақ/-мәк: Йар бирмәк – йан бирмәк.

И с е м ф и г ы л ь яүштә-чат сөйләшендә дә әдәби телдәге кибек үк *-у/-ү* кушымчасы белән ясала: *Килүвеңнәргә* (килүегезгә) *ничә көн? Айылдан айылга йөрү икән. Сеңел йуқ дип әйтү йуқ.*

С ы й ф а т ф и г ы л ь . Яүштә-чат сөйләшендә сыйфат фигыльнең түбәндәге формалары кулланыла. *-ган/-гән* (үткән заман сыйфат фигыль): *Сықтамаган палага пирбәйделәр* (бирмиләр).

-ыр/-ер: Малайлар да анта, қыстар да анта, бармақ төртөр урын қалбой. Қайтыр бахыт йетте. Йупкысының йамар йере дә йуқ.

Бу форманың исемләшүе күзәтелә: *Андый атай булайбы (бу-ламы) дип, үләрдә (үлгәндә) балаларына айткән.*

Күргәнәбезчә, мондый очракларда *-ыр/-ер* формасы *-ган/-гән* формасына туры килә.

-адаган/-атаган/-атқын – әд. *-а торган*: *Аж ныжыратаган чугун* – Аш пешерә торган чуен. *Пецән цабадаган қарттар* – Печән чаба торган картлар. *Қату амырды, сөйлидәгәнем бик күп. Өйләре сан-сары йывып қуйатығын. Бу догалык цәцкә тагадығын.*

Х э л ф и г ы л ь . Яүштә-чат сөйләшәндә дә хэл фигыль формалары, нигездә, әдәби телдәгечә. Аларның формалашуында исә кайбер аерымлыклар да күзәтелә.

Тезмә фигыльләрдә *-ып/-еп* кушымчалы хэл фигыльләренң грамматик күрсәткече төшә: *Ни айт утыраңдар?* – Ни әйтеп (сөйләп) утырасыз? *Қалықтың эштәп йатқаны көрүн тора* (күренеп тора). *Син бескә керәдәгәнсең, ник йугал киттең* (югалып киттең)? *Амыр китте* – Авырып китте. *Аал кил* – Алып кил. *Пүгрәпкә майлар төшөр қуйдым* – Базга май төшереп куйдым. *Пыйыл ашлықтарны иртә цәң қуйдық* (чәчеп куйдык). *Циткә парып қар торам* (карап торам). *Мәйсә мама* (әби) *өйдәбә, йүкпа, белмим, хәзер а килерләр* (алып килерләр). *Кер* (кереп) *китәмен дә көләмен. Аны да а* (алып) *кердек. Йөгәр* (йөгереп) *йөргәндә күргән. Сауытқа тутыр* (тутырып) *қуйасың.*

-ганчы/-гәнче формалы хэл фигыль сөйләштә *-гынчы/-генче, -гынчық/-генчек* вариантларында кулланыла: *Аш пешкенче* (пешкәнче) *тынанып алың* (ял итеп алыгыз). *Қонақтан қайтқынчық малайы амырған. Маңгайына күмер сөртә, балаңы қарағынчық, қоромға күзе төшә.*

Мондый диалекталы вариантлар бигрәк тә татар теленә мишәр диалектына хас.

Бу формаларның юклыгы *-мый/-ми/-бый/-би, -мыйца/-мицә; -быйца/-бицә, -мыйчы/-мице, -быйчы/-бице* кушымчалары белән формалаша: *Анча йырың булып йаздырбай утырасың. Басалбый-цы утыра биг озақ. Эшләмиче тормыш пулбай. Пимасын сал-минча йөрөте.*

-гач/-гәч кушымчалы хәл фигыльнең төрле фонетик һәм аналитик вариантлары күзәтелә: *Алтын бырошкалар була иде, сугыш баиталгаң ыздайт иттек. Цабынган соң (чабынганнан соң) амырасың ахырысы. Атам мынан инәм биреп куйгаң, ыризамын, дигән. Курыққансең (курыккач) ул цәцрәп төшкән иде.*

Ярдәмлек сүз төркемнәре. Бәйләкләр. Яүштә-чат сөйләшәндә әдәби телдә кулланыла торган бәйләкләрнең барысы да табыла. Тик аларның фонетик яктан аерымлыклары күзәтелә. Мәсәлән, *мынаң/менәң/ ман/бән/пән/белән* – белән, *чақ/цақ* – чаклы, *табатан* – таба, *хәтлек* – хәтле, *сайы/сайын* – саен һ.б. Монда тагын татар сөйләшләрәндә еш очрый торган *була* бәйләге дә теркәлгән.

Кайбер мисаллар: *Касанга табатан (таба) пер қалата тора иде, шунда үл қалты (үлеп қалды). Йәйгә чақ (чаклы, хәтле) амырды. Иртә бән (белән) үлеп тә қуйды. Тын (беренче) цәчен алалар қырыгына хәтлек. Күз йәше менән үлде, атазы қырық пиштә генә үлде. Кеше сайын өләп (өләшәп) йөри. Былафкыны энә йагы ман асқа қуй. Қайнанәсенә килә бақчаларына була (бакчасы хақына).*

Кисәкчәләр. Сорау кисәкчәсе *ба/бә/ма/мә/бы/бе/мы/ме* вариантларында күзәтелә: *Кәлбәйсеңбә?* – Килмисеңме? *Көрдөңнәрбе?* – Күрдегезме? *Йаулық қызылба, йәшелбә?* – Яулык кызылмы, яшелме? *Йәтим үскән баласыма (баласымы) бу?* *Қалпақтар болодогон, селәр күргәнмә?* – Калфақлар була торган булган, сез күрдегезме?

Яүштә-чат сөйләшәндә дә *гой/гуй/қой/қуй* раслау кисәкчәсе кулланыла: *Тегенцеләр теккәннәр гой толоп тоннорны* – Толышларны тегүчеләр теккәннәр бит. *Элек була иде қуй (бит) кушитанны (бала итәкле) күлмәктәр, мин кидем аны.*

Лексик үзенчәлекләр

Яүштә-чат сөйләшенең үзенчәлекле лексик-семантик системасы формалашкан. Биредә диалекталь лексиканың кайбер тематик төркемнәрен кыскача гына күрсәтеп үтик.

Рухи мәдәният һәм йолалар белән бәйләү сүзләре: *сауцы* – яучы, *бау тоду* – килен төшергәндә ат юлына аркылы бау сузу һәм бүлөк алу, *чақыртуга йөрү* (чагышт.: стрл., минз. – *чакыруга бару* – кыз ягына туй көнен билгеләргә бару) – корьән ашына йөрү, *қырықлау* – үлгән кешенең 40 ын уздыру, *кыз йыйлышы* – аулак өй, *кыз бикләү* – кыз куенына керү, *теләүле аш өсте* – ант итү сүзе, *бәбәй майы* – бала тугач уздырыла торган мәжлес, *сип* – туйда кода-кодагыйлар тарафыннан кара-каршы бирелә торган бүлөк, *йыйлыш* – мәжлес, *қурчақ тиргәү* – курчакка табыну (*алар қурчақ тиргәп гомер иткәннәр*), *үбә* – өрәк һ.б.

Туганлык-кардәшлекне белдерә торган сүзләрдән түбәндәгеләрне күрсәтергә мөмкин: *аба* – апа, *малайақ* – яшь бала, *мама* – үзеннән олырак булган кыз туган яки чит хатынкыз, *тәтә* – әти, *күкә* – 1) эне яки сеңел, 2) үзеннән кече теләсе нинди кешегә эндәшү сүзе, 3) иренең сеңлесе; *абалы-күкәле* – апалы-сеңелле, *йорцо* – иренең яки хатынының энесе, *балдыс* – иренең яки хатынының сеңлесе, *йестә* – җизни һ.б.

Кешене сыйфатлы торган сүзләре: *йегет* – уңган, булдыклы (*қатын йегет иде, бөтөрәсен эшләй*), *гырижа кыцқыру* – бүсер өянәге, бүсернең авыртуы, *сүзмәкәр* – сөйләшүчән, *пицәл* – рахит, *нәкәс* – гамьсез (бала турында), *йүткерек* – туберкулез; *кип* – кыяфәт (*үлгәч тә кибә позылмады*), *тынану* – ял итү, *тезә* – тез, *йабыз* – тәбәнәк, *цыганақ* – буын, *тартылу* – тотлыгу, *терсәк* – арпа (күздә), *тангай* – аңкау, *тилә* – үкчә, үкчә асты, *тумық* – тез капкачы; тубык сөяге; *ныжы* – кәчеркә, *цымца бармақ* – чәнчә бармак, *табац* – уч төбе, *төндөр* – чукрак һ.б.

Хужалык эшләре: *йороқ* – кәтүк, *тап* – йомычка, *қап* – капчык, *могол* – чүмәлә, *нәжүм* – тирес, *герәдә* – 1) яшелчә бакчасы, 2) түтәл; *гөрсемән* – ишкәк, *цадырық* – чардуган һ.б.

Йорт-жир, каралты-кура: *аран* – абзар, *шыңгырақ* – кыңгырау, *типше* – жәенкерәк күәс, *төйөз* – туз савыт, *көпкә* – (жылы) абзар, *сәке* – киштә (полка) (*сәке йасап йугары қуйасың әйбер-қараны*), *күшәгә* – чаршау, *сәкәлүк* – уклау, *аши тақтасы* – куна тактасы, *чара* – жылпуч, *кәзүңке* – чолан, *көликә* – кисәү

агачы, *табатан* – таба, *күмер қайғысы* – кыскыч, *синәк* – вейранда, *аграт* – ишегалды (чагышт.: урта диалектның пермь сөйләшендә дә шулай ук) һ.б.

А ш - с у белән бәйләү сүзләр: *былау* – плов, *лүпсә* – кипкән шомыртны иттарткычтан чыгарып, шикәр кушып ясалган ашамлык, *шөпшәрә* – пилмән, *цамца//саңза* – торпоча, *аш* – токмач, *орбақ* – көрпә, *пирәженек* – ярты таба зурлыгындагы пирог, *хәлвә* – камырын токмач рәвешендә кисеп ясалган чәкчәк, *чемелдек* – сызык (*хәзер туйымнык, чемелдекне ашамыйлар*), *бәдер* – төчә күмәч, черек бәрәңге күмәче, *пыштак* – эремчек, *туража* – чүпрә, *чуwәл* – пирог, бөккән һ.б. ясау өчен, кунага куеп чыккан камыр кисеге һ.б.

К и е м - с а л ы м н ы белдерә торган сүзләр: *кибәц* – түбәтәй, *тагайа* – бүрек, *күгезмәк* – жилет, *байбақ* – оек, *арты йырмачлы* – арты ерык (юбка), *лунтай галуш* – тукуманы сырып эшләнгән һәм галош белән киелә торган аяк киеме, *чәрки* – күн аяк киеме, *уйықлы пима* – чуар итек, *әйкәл* – хәситә, *эцқор* – билбау, *миләй* – бияләй, *куштанлы көйнәк* – балитәкле күлмәк һ.б.

Т е р е к һ ә м т е р е к булмаган табигать белән бәйләү сүзләр: *бок/бөк* – кыр, басу, *қаган* – вак агачлы алан, *утырац* – эрәмәлек (*тойоқ йәй йөрдөләр сыйырлар утырацта*), *қойо* – бәке; *апсақ* – усак, *этпорон* – гөлжимеш, *йоморт* – шомырт, *күгемә* – кара жиләк, *мәшкә/куй* – сарык, *йола* – кикрик, *мыжық* – песи, *бога* – үгез, *торбоқ* – тана бозау, *чалгай* – кычыткан, *қаштақ* – пешмәгән (жиләк, карлыган һ.б. турында), *қызық* – кедр (агачы һәм чикләвеге), *пыйас* – суган һ.б.

Сөйләү үрнәкләре

Тормыш-көнкүреш. Бездийләр қайа мал тотабыс. Ат сойсалар қазы йасағаннар, кем тутыра күшне (ит) тостыйсың, арт эцәгенә тығасың, сарымсақ саласың, қазылығын бергә тығасың, күппә кәрәк йасыйсың та өй башына эләсең. Итмәктенке азытқызын алып қаласың, ағац куwашна, ләгән тә тибес, апсақтан (усак) йасаған. Олу пичне йағасың, бумала ман, себертке мән себерәсең ике қат, элеке пиц сукма (балчыктан сугылған) булған,

төрт қалац, төрт кәрәлкә (кош рәвешле кабартма) тығасың. Қалацны аунатып табада күптерәсең. Қызартқа қойасың (куясың, калдырасың), көмереңне тартып, итмәк бешби.

Сөтне әйләндерәм, тыварук йасыйм, әчеки (корт, кызарғанчы кайнатқан эремчек) қайнатам.

Чиған итәктү (киң, озын итәкле) көйнәк кигәнем йук, куштанну (бала итәкле) көйнәкләрне көргән. Палларым берсе қорсақта қалды, йер чокоп ашатып үскердем, йестәм (жизни) тә боулышты. Қәсер йақшы. Һәрберсеннән авыз итеннәр, қайсысын йаратсағыс ашағыс. Инәмнеңке элек целтерлицелтерли (тәңкәле) йеңсес камзуллары бар иде, целтерәктү. Уйықлы-уйықлы (каюлы) иңече (инеч) әле дә тора, атуны (мәсех читеге) маманнар кейә, мәсиқ үтеге (итек) була ату, таманы (табан) йоқа ғына ицектеңке (читекнең).

Әлқой (хәситә) болодоғон қыйық, монта аста доғалығы, инәмнеңке дә бар иде, маманныңқы (әбием) да, қыйыққа тора ул көйнәк өсөндә. Қыйық (косынка) та була, қыйықты бәйләп йийа да цац көргәзбәскә, анан йаулықты бәйли, қыйық тибес, өц мөйөштү (почмаклы). Қалпақ пәрқеттән, төрлүцә энзеләр теккән. Пестийләргә ләкмәде, соуғыш цығып, авырцылыққа ләккән без. Қара йебәк шәл була торған. Партук, түшле партук бәйләгән, камзул кигән. Қышын тун кийә дә қара қор (билбау) бәйләп қуйалар иде қара тавардан. Ирәннәр тағайа (бүрек), сырма цалбар. Мамай, бақыр, өстөңәргә кийеннәр дийә иде, сывақта (суык) йөрөйләр. Қалаға барса – толоп тон, аны тегенцеләр теккәннәр. Минең бабайның атасы қайнатам кийә иде толоп тоннардан. Поцқақ тун була тийен қойырығыннан, төлке аяқларыннан қорап теккән. Йақасы утырма йақа түгел, қайырма. Қайырма йақалар да булған. Қыйыш йақа кийәләр иде бит элек, ирләрнеңке көйнәктә, цигеп қаптырып қуйалар иде. Шәлләр төмән төрле, цуклы шәл, йебәк шәл, мамық шәл, күптермәләрдә (ефәк шәлнең бер төре, бәйләгән, бизәкләре кабарып-кабарып тора) байларда була торған, зур шәлне қышын қайа булса барса, йабынып цанаға оутырып. Авылда бөтен кешедә дә йук ол. Бишмәтне бахта (мамык) ман сырғаннар, Рәвештеңке бишмәтен

күрсәтәйен қазер. Наски, бийәли, пирцәткә сес йақта да бар булыр. Байбақны бер инә менәе бәйләсәң йылы була, ишшу пима да кейәсең, өстеннән чуни кидек эшкә барғанда. Быйылғы эш изәнгә (иртәгә, киләчәккә) қалмый, эшләгәле кирәк.

*Сөйләүче: Аванеева Нурия
Шәрәфи кызы (1928 елгы),
Умавил*

Йәй бахыт цебен оторған қолағына, цықпай дей, авыста теш йок, йырла сиңә. Сабийа абай (апай) йырлап пирәрсең әле тавышың булбаса да. Курқыйм, алты балаң белә күз йәшендә торарсың, айағы имгәнде атқа атланып, төшкәндә. Нәнәү, үләм тей, чалбарын кисеб алдык, гүш (ит) цыққан аяқныңқы. Машинә килде, кеем барай тағын? Тезәсе, балтыры, күше (ите) айырылып тора. Қәсер йөрәй инте. Мин қазаннықца (казаннарча) йырлыйм. Морат бит хәрәндәшең йақын. Син кемгә йақын монда? Сәкинә тужы қазаннык.

Қартлар укый қор'ән. Туғацлар (кечкенә кабартма) бежерәләр, самза (чәкчәк), урама (торпыча). Аш ашыйлар, ипи қуйалар. Қуй иттән дә, сыйыр иттән дә бежерәләр, аш (токмач) кисәләр, озон аш та (токмач) кисәләр, шақмаг аш (салма) та кисәләр. Хәйерне бала-чағаға өли (өләшү) дә чыға.

Аулақ өйләр болған. Қыз йортында атайнәләр китеп қалса, малайлар да анта, қыслар да анта, бармақ төртер оурын қалбый, пәличләрне араннан кереб алалар малайлар.

Эрәғәтем (рәхәтем) килеп торай үзегезгә, йаратам мин кешене. Инәм, бақырым (мескенем), әйтә иде: И балам, кем генә ишегәң ацып керсә, итмәк-тозон, йөзөн йақты болсын, цәйең қайнап торсон, дийә иде мәрқүм. Күз йәжем менән үлде, атазы қырық биштә генә үлде.

Инәм сили дегән. Тон (беренче) цәцен алалар қырығына хәтлек. Инәм унбер йыл күзе йук (сукур) утырды. Абзыйым бар иде, бер суткәнең эцендә йан бирде, йенәмненке дә қәле авыр, зур экәмне цақыртыб алдым қайтар (үләр) вахыт. Асат авыру, асат үлем бир, бер Аллам, дийә иде. Шундый сүсләр сөйли иде,

бақырцағым. Йөрәкәм, хәзер әйтәм. Избушканы (ишек алдында кечкенә өй) эшләргә итәләр, ой, анийем дийә, йөгерекли. Кендегәц әби дә килеп йетте. Иң беренче кызымның малайын кырықладык (бәби туе ясау, ул, гадәттә, балага 40 көн булгач уздырыла торган булган), беренче вынугымны кырықладык. Арты арты ике бала булып куйды.

Бозомны қарауцылар (дәвалаучы) бар. Мәйетнең сабынын үрлүйлар икә, суғышқан ирне йувындырсаң суғышмый икән.

Төш күреп қалдым, ди, азау тешем төште ди, әтисе үлгән икән.

Боларны да қунақ итәсе килә, бик аларға иләшкән. Алта әзерләп-әзерләп қуйған мин барысына да, байбағын (носки), йаулығын. Алдан этен, алдан этенмәсәң цыға күтеңнән төтен.

Әлеке баш авыртса тиң йасағаннар (баш ауса, аны үлчәү). Мин анан-монан ғына беләм. Йығылғанда тиң була, башы аышып китә, йеп менән бәйләйләр дә буйайлар ике йақ цигәдән, маңғлайда борын турыннан, йеңсә (жилкә) цықырыннан. Йепне алалар да өлчәйләр, қайсы йақ озынрақ, шул йаққа ауған була баш. Мин йеп менән өлчи белбимен, баш тайғанын күппәте белләләр. Анан озын цөпрәк мән бәйләп, оцларын борып-порып сугалар.

Кешенеңке үбәсе (өрәк) була бит. Мин ул мамайның (карчык) үбәсен күргән идем. Эштән қайтқанда үлгән, аның үбәсен тужы күргәннәр. Ул шул кеше кебек, ул сөйләшмәс, тиз-тиз бара ғына. Қату авырды. Сөйлидәгәнем (сөйләр сүзем) бик күп.

Кәсер инде пескә көлгә кәрәк, көлә-көлә йығылып қуйғанны сиспи. Көлгән кеше қартайбый. Өй урыныбыс киң булган, йеде эшег иде эцендә. Өйләре қырма булған, сап-сары қырып йығып қуйа тығын. Саулыққа булсын бу көлүләр.

Қуйны күс тидебе, ни дип сойдык. Күс тейсә ыстаканға көл саласың, име шундый: эт ацы, әдәм ацы, сыйыр ацы, Айшә Патима қулы. Алты рәт итәсең, палаң йоқлуй.

Пала тува, тороп қалсын тип түбәсендә цәц қалдыралар ницәдер йәшенә кәдәр. Фәйзүг әкә нәзер бала (нәзер әйтеп, алладан сорап тапқан бала) булған, түбәсентә цәц қалдырғаннар. Тормышы авыр була нәзер баланыңқы.

Йыруны башладым да тотылдым (карлыгу) йырлап петпи. Күңелемә тийә, қаймақты да ашабым, йөрәк болғанай. Инәм йаратайы лүпсә (кипкән шомыртны итгарткычтан тартып әзерлән-гән он), қаймақ салып, писүк салып. Тәптәреңнәр йетмәс йазарға.

Айағыма сышығ үтә,
Сары сандал кисәм дә;
Қошлар сайрап сағындыра,
Сабыр итим дисәм дә.

Қулайулығым төшөп қалды
Кылуп айырмасында,
Йақын күргән дусларымдин
Килми айрыласым да.

*Сөйләүче һәм жырлаучы:
Мамышева Маһирә (1912 елгы),
Умавыл*

Аныкы баллары – апалар (уқыган кеше, укытучы), қалада торайлар, укытайлар. Мәчет салғалы иттеләр, урны да бар. Му-линәбес (абыстай) тә бар. Быратым ылы қалада торай, йегермә дүртенче йылнықы. Үсемнеңке улымныңқы хатыны да қалада торай. Қызымныңқы малайы Қазанға барғылай, ул анда уғыған. Минеңке сыродный систырамныңқы малайы Омскийда укыған, инжәнир булып эшләй Сивырныйда. Нишләгәле кәрәк? Торғалы кәрәк, вритный зават булса да эшләй, Әсма абаға (апа) йөс мәр-тәбә әйттем, асылға қайтығыз тип. Китешеп қалайлар бөтенесе. Хәжиәхмәт экә (абый) үлде, Әскап мамай (әби, ләлкин карчык) йаңқыс қалды, Әскап мамайныңқысын (эшләрен) эшлим. Безнең-ке әбийем булған Хәйат мамай. Хәйат мамам минең әтийемнең-ке әнисе ул, бабайым иртә үлде. Сөз йақта ниндей тормышлар, йәнекәйем? Инәм Абытайның (ав. ис.), бер абасы бар иде, мамай булып, йөз дә дүрттә үлде. Инәмнеңке инәсе иртә белән йығылды, төшкә хәтле йан да бирде. Инәмнеңке бер экәсе, ике быраты бар иде. Себерәк пес, эне йуқ пестә. Кеңү быратым булса, кеңү систырам булса, күкәм дийәсең, алар безгә абам диләр. Әтиненә

систырасы абам да туқсанда үлде, аныңқы малайы әкәм инде минен. Иремнеңке өч быраты бар иде, Шәйхул әкәм иремнең олы быраты, кеңерәкләргә исеме белән әйтәсең, Қәйрүк, алар мине йеңг дийәләр. Қәйнә, қайыным пар ите. Қайын эне, қайын сеңел була иреннеңке кечү быратлары, систыралары булса, балдыз ир кешегә синең кечү систыраң була, синең абан аңа қайнегәц, әкәң – қайнаға. Пес йақта қайын әби дә болодоғон, қайнананың олу туғаннары, ире қайын бабам болотоғон. Қайынсеңлем пар иде унпиш йәшәр, йеңгәү генә тип йөртә иде бақырқай.

Қайнәсе таза иде күрше киленцәкнеңке, сур көйнәк кийә иде. Қәсер киленгә бик йақшы инде қайнағалар. Ул киленцәкнеңке әтекәләре йуғ иде өскәнтә.

Әлгәре йәрәшәләр, малайны күрмисең дә. Шәхүл әкәне шулай өйләндәргәннәр. Энесе миңә өйләнде. Килендәшләр бар, миңә Мөнәвәрә килендәш, без өц килендәшбес. Қаңып киттем мин. Соуғыштан суң, ағырцылық вахыт. Икең сөйләшәсең дә кицен, ат йегә дә күрше ағылға алып китә. Икенце көнне атларны гөлләп (бизәп), күңендереп аққайталар монда, аннан туй йа-сайлар. Қайнағам бик ғайәр, уңған хатын иде. Йырақ түгел тора идек, ирем йәшлий үлде, алты бала қалды. Қысларны кийәүгә бирдем, малайларым да әйбәт. Қайнағамныңқы да абасы, әкәсе бар иде. Үсемнеңке бабам йитмеш дүртгә, мамам йөз дә икедә үлде. Алар қазанның (қазанлы), пес сиберәк инте. Эгесәк паллар да тыудым: Зөрийә, Хөрийә. Эгеснең персе исән. Үгәй ата, үгәй инә була, сурас бала була, ирсес тыуса. Көп пулсалар иң олу, уртанцы, кеңү бала дип әйтәсең. Минең өц малай, қыслар да шулай уқ өңәү. Яңа туған бала, аяққа басты, аяқтан китте, үсеп йитәләр.

*Сөйләүче: Шәһивәлиева Диләфрүз (1929 елғы),
Кызылқаш авылы*

Авырулар. Мин тужы томауладым кицен утырып қапқа алдында. Төнә буйы ағырдым. Илеке (элеке) герип йуғ иде, томау ағырушы дийә торғамбыс. Пискәк элеке булған ул, қара им белән имнәп күрәсең (карау). Терсәк (арпа) цыға күскә, уңда

булса сул кулга, сунда булса уң кулга бармакка цалыштырып, йеп пелән бәйләп куйасың, ырым полған инте. Култыг астыта ниндей шеш поло доғон, эт имцәге цыкқан тийәнне эшеткәнем бар.

Паллар қысамық цығаралар иде, эгеснеңке персе қысамықтан үлте. Сыразы суқырайды, йуwash (тыныч) пала иде, икенцесе усал, гар'ачийне усал диләр бестә.

Элеке пицәл (рахит) булған, айағыннан пасалмағынцы оутыра биг осақ, атлап китсә айағы қыйыш пола, пицәл бола.

Ныжылу (кәчеркәле) бала была иде, ныжысы бола арқасында, йоқлай алмай. Аны (әнә) минең қайсыдыр балада бар иде, нәрсә белән цығардым суң? Умыб-умыб цығардым аны. Үсем цығартым ныжыларын.

Рахит пала ул айақсыс утыра, қорсағы зур булып. Баланы төрлө-төмән (төрле-төрле) ашатмаса рахит полодоғон.

Үлгән кешенең исемен кушқалы куймыйлар иде бестә.

Очан авырууы болған. Очан тип паланыңқы тиләсен арт нийәнә куйып йылатып имнәгәннәр тип эшеткәнем генә бар.

Минеңке бер қолағым тона төште.

Минеңке тыным қыса, йәш йекет вахытлар петте.

Син тә күргәндерсен әле очанны, йазып торбасыннар дип оныттым тейсеңдер әле. Ысбайланып оутырған кешене йаратпаймын.

Кызылкаш авылы.

1996 елгы экспедиция язмасы

Киём-салым. Көйнәкне итәкләрен пөрөп-пөрөп теккәннәр, ыштанны озон балаклы итеп. Йаулыкны йәйгән көйгә бәйлиләр иде, кәшәмир йаулық, ситча йаулықлар болған. Пуховой шәлләр була тоғон, осон цукту шәлләр. Муйынға қаталар кәрәбәләр эреләрне, увақларны энче диләр. Қалпақларым пар ите, энчесенә була сүтеп петерделәр. Кәпәц (түбәтәй) кебек түгәрәген кәлпәк тийәләр иде. Кәпәцне беләмесес? Ирләр гел кейеп йөрәйләр. Қатыннар кәлпәкне генә кийә дә шәл йабына. Ирәнләр (ирләр) паштарына тақайа (бүрек) кейгән, түгәрәге генә

була торған, ците тотылған, теләсә нинтей мих менән тотылған. Қолақчын пүрек тә булған. Қатын қыстар шәл эценнән түгәрәк пүрек кейә торғаннар. Күкрәкчә – изү (бизәнү әйбере) өстән кейә тоған, төрле тәңкәләр саплы (тегеп яки тагып куяр өчен махсус сабы булған), муйынка артқа элөп қуйа торған.

Әлеке соғып йасаған көйнәктәр, партыктар (альяпкыч), л'онны (житен) эрлэгәннәр йеб итеп. Шақмақту көйнәктәр кейдек өскәнтә. Көйнәкне төрлүцә тегәләр иде, мөрмәле, күттән мөрмәле, икешәр қуштан (бала итәк) булайде. Күттән мөрмәле көйнәк тип аерым сөйләделәр. Қатламаны (катлы-катлы бала итәк) көйнәкнеңке өстөгә бөрөп-пөрөп үз матирйасыннан, мәрзәнне муйынға тезеп элгәннәр. Слэртә қалбағанба? Күрсәтәсеңнәрбә? Апақта ату (читек), ирләрнеңке қара, қатыннарныңқы уйықту (каюлы), батинкы үзләре салған (күн эшләү) күннән қатын-кысларға, пашмақ тушы күннән, артсыс. Сары туннар, қара тун, толып болған. Пишинә менән пәйләп кийә идек ойықларны.

Қара матирйа, пелүш камсул қыйбатту (қыйбатлы), мих менән тегеләңгән. Бишмәтнеңке итәкләре биллү булып тора торған. Питкә алсу иннекләр, пүдерләр сөрткәннәр, қашына қара тартқан ди тоғоннар ите. Көмөшләр төмән төрлү: алқа, қашлу йөсөк, балдак, көмөш беләзеге, тезеп қуйылған ташлары, пеләзек қойдортыб алдым тип сөйләшәләр ите. Сипүшкә боло тоғон пайларта ғына, осон сәленеп төшкән, көмөштән, қашлар оцларынта, муйында қаптырмасы бар.

Сөйләүчеләр: Нәжметдинова Әскап,

Акумбатова Зөбәйдә.

Кызылкаш авылы.

1996 елғы экспедиция язмасы

Менәкә аларныңқы қапқазы да. Ай чубачағым (бәбекәем), цай куймағам. Қыслары Нурзийә, Мәрзийә, икесе йоғаш (охшаш, рифмалы) икән. Әнийем йәшләй үлгән. Қода, қодағый рәттән торалар. Бестеңке бабайлар Иван Гырозный цағынта кадзып килгәннәр. Мансур бабай, Пономарь тиб алыштырғаннар. Анда оутырбағаннар икән, монта оутырғаннар.

Йолалар. Аурағаннар элеке тә, қәсер тә, қарттар да, паллар та. Диф йөрөгән, үпкә авыруы да булған, сару (сары, авыру исеме). Лихараткы (бизгәк) менән әүсем тә абырғаным бар. Тәблиткысын йасыйдығыннар. Көцөк (эт) майын эцергәннәр. Сары авыруға солы сымы эцергәлү гирәк. Мәтрүшкә қайнатып, шоморт цәцәге эцереп имни торған. Йаман-йоман авырулар болодагон. Қоурықса әнәү (әнә) инде курғашин қойодогон. Өц қатар (мәртәбә, тапкыр) кирәк. Қоурыққан сең (соң) ул цәцрәп төшкән иде. Инәсе табибцы иде, ул имнәде.

Күс тейгән элгәре, уртаңғы малайға күс тейгән иде. Маңгайына күмер сөртәсен, балаңы қарағынчық қоромға күзе төшә ғой (бит).

Нийәтлек суйайлар, қайсыбер бала сөйләшпәй бит, тартылып (тотлығып) сөйләй дип, нийәтлек суйып, қор'ән цығартып...

Қайсысыныңқы аяқтан баспый. Йә анадан сәғыйп тыға. Озақ база алмый, базып китсә хайер бирәләр. Минәңкеләр түжемнән цықты да (имидән аерылу) йәслегәр бардылар.

Мыжылы (кәчеркә) була қайсы бала. Итмәкнеңке нисе, йомшағы мынан ушып-ушып цығаралар.

Оцан (әч авыруы) булған ул, аны мамайлар күтәрәләр дә эце китә.

Бичәл (рахит) бала йөри әлми, утыра да утыра. Қарый алманныңқы бицәл була. Кул да йептий, аяқ та йептий, қорсағы көптий.

Қаршыланып торды, йома көннә йарамый эшләгәле. Ағым сулар туктап торор игән йома көнне.

Туй турында. Син баштусын (син башлы), син сөйлә. Элгәре қацырып китәләр иде. Суратыб алғанда әти-әнидән кил+сурый (килеп). Көйөүнеңке тоуғаннары, быраты килә сауцы (яучы) булып. Зур йомыш ман (белән) килдек ти. Әңкәйләр ыриза булбай, ыризамасес, йуқма, анаң (аннан) бирәләр. Бестә көйөүләп йөргәннәр. Қайсысы қызын байға биргесе кели. Әле туй булды, цын элеке шикелле булды. Кәлбәне дә бежерәләр, пағырсак та самса қамыры шикелле қамырдан. Сауцылар керәйләр, ылақсалақ (әтәк-сәтәк) сөйләйбес. Ыштан балағын цығарып қуй-

ған бабай. Сулар кицеп цықтық, селәрнеңке Мәймүнә дигән кызығыс пар икән. Сөйләшә-сөйләшә тойларны да салышып (килешү) китәләр. Периданны өзеңнәр беләсеңнәр. Сип падарык ансы, перидан төгөл. Мал да бирәбез, йә булса бер тай. Нүгәрләр (кияү егетләре) киләләр, эжек шиленнән (ярык) йегетне күрә кыс. Әтийем буйлы, бийек булған, инәй инде, атам мынан инәм биреп куйғац, ыризамын, дигән. Қайынинәсе йақшы қатын булған. Қысны күцереб алып қайтайлар. Қызрак ашы булған, йә боға (үгез), йә тана сойғаннар. Цәй ашлары болғон тойда, шөпшәрә (пилмән) болғон, шондый-шондый. Қысты алып киттеләр, йекет йақта той боло ғой. Телем дә килби қазаннықца (казаннарча) сөйләшкәле. Қышын цана, шаңғырақтар (кыңгыраулар) мынан алып китәләр қысны күцереп. Қодацалар ашатай, апкерәйләр. Озон ақ көйнәк, озон чачақтуларны (чуклы) шәлләр, бәлтә өстә. Йекетләрдә пизун (хром) үтек, кыста – ату (читек), Мәрсийә абада (апа). Қәсер күкәсе – (иренең яки хатынының эне-сеңелләре) кем менән тора? Қызыныңқы қызы мынан торама, бақырым? Ике туған ғына қалдықлар. Әкәү (абый) аяқсыс, зур абыйым қайтты (үлде), икенце йедесен (жидесен) оуғыталар бөгөн. Ирнеке туғаннарыннан балтыс (иренең сеңлесе) қына қалды. Әле әнинеке туғаннаң туғаннары бар, ике туған баласы. Қарттар әнте. Менә бу бақырцақ (мескенкәй) йөзгә йақын, мескенкәйем, қөр'әнгә қайсылый а+килерләр. Өйдәбә, йукпа, белмим, Мәйсә мама (әби; карчык) миңә кодағый ул. Йәтим үскән мин, мин анамнан өч кенә йәштән қалған. Минең қайынсеңлем Қазанда, ул бакчасында көн дә су қойадаған, күкәм ул минең. Қайнамамныңқы әнисе мамам күзе йуғалып (суқыраю) үлде.

Сөйләүче: Шәйдуллина Сәкинә (1929 елғы).

Умавыл.

1996 елғы экспедиция язмасы

Тормыш-көнқүреш. Тискәре кеше қандий (гел, һаман) үзенекен қыла. Йамғыр да үземнекен қылайым ди, йаһа. Тырнаһыцлар йетешми қала, йамқыр килә башласа, моғоллап

(зур булмаган чүмәлә ясау), моғоллар йасап китәләр тиз-тиз. Ат белә тарттырасың, кибән салырға. Озон-озон синәкләр була кәбән ыргыта торған. Йынак (жыйнак) қына кәбәннәрем, бер сыйыр савам, йитә. Тезәләнеп (тезләнү) саусам да үземнеңке инәгем (сыер), өч бутылкы апкерәмен дә инәйгә, бер йомаға (атна) йетә. Сан-сирәк (сирәк-мирәк) тирә-күрше дә керала (керепа ала). Қырлар көп бестә, Утырац, Мулла қағаны, Чаршауник, элек урыслар картопка утысқаннар Чаршауникта. Қырларны қайсысын урта бөк дигәннәр, бөк тужы кыр интәе, басу. Тағын Нәстеркүле, Бүтән төбө бар. Қаған тип зур түгел генә бүләкне әйтәләр, ачык йер, вақ ағацлы. Қаған ул зуррак, қазаннар болын тиләр. Утырацта тойок (тоташ вакыт) йәй йөрдөләр қаслар, соу буйында була ул, әрәмәлек инте. Соуға төшәләр, унар йул төшә идек соуға көйәнтә белә. Қышқысын пешнә белә қойо (бәке) йа-сыйлар тишеп.

Сөйләүче: Корбанбаев Әбүбәкер (Әүбә бабай).

Яуштә авылы.

1996 елгы экспедиция язмасы

Билләрем ашырта, бөкәйә алмыйм. Элек боғарақ (жыймаган, пычрак) өйнә йаратмый ийем. Күшәгәләрем (чаршаулар, пәрделәр) дә керле, идәннәрем дә керле. Эчем бошып йерим. Қартинәм үлдә, үз инәм үлдә, абам үлдә, йермәсегезнең (1928 елгы) ийе. Йирдән бөкәйеб алсам, йөрәкне қыса. Тиз-тиз басып йезнәм килеп йата. Пилүрә күкәмә (әне яки сеңел) алырғайттем әүләрен, Зиннур күкәмә завищайт иткән, шулай итеп бик қауғалаштым. Қәзер исәттерә (уйландыра), йәш вахытта уйламыйсың, бирештем. Үз инәм озағ аурады, моннан ара уттый йана диде, қалған (соңгы) сүзе шул булды. Қара сару белән үлдә, цирроз диләр. Үләсе килми дә инде, тағы бераз йәшәсәм иде. Мөршидә мамы (әби, карчык) сиксәннән артық. У кешегә йағым, матур күренер. Бик телле у, аны йеңәлмисең дә. Өч йыл сыйыры йук (сыерсыз) тордым, пима тектем, табанный идек пиманы, итекләр тектем, сыйыр тиресен илиләр иде, бозау тиресе қунычқа әйбәт. Быратымнықы челлә (жәй, жәйнең жылы,

эссе вакыты) вахытларда малайы йатты, килене йатты, печәне калды. Сийыр тотпасаң тормыш па? Челлә диләр бездә, челлә керсә су чумарга йарый, челлә кермичә жәй булмас. Моңну итеп кәшекләр (кәккүк) кыцқыра, бөктә (болын) эштиләр ницә ай, гөллү-гөллү йасалған аш тигәңе (савыт) була иде, итмәк кәритәсе (жилшуч, күәс) итпәк баса торған, гөбө май йаза торған, кәзер қалақ белән генә болгайбыз, иртәгә күргәләк (күрерсез) сез аны, китмәсәгез. Арғы кибеттә абалы-күкәле (апалы-сеңелле) сатышалар, балларын мин дә қарыйм. Кечүсенә арқасына биреп-биреп алдым, авырыққан төгөлләр алай. Пицәл дә була қайсы бала. Бестең Пилүрә пицәл иде, ана қандий йүгерә. Бицәл булса қорсағы зур була, аяқлар нәзек була, рахит инде ул. Қыз баласының теле йеңелрәк цыға, Рамил лапағ иде, озақ басып китте, үзе таза, үзе әкрен.

Биш бала мынан қалдым. Атта да менеп йөрдем, төмән төрлө (төрле-төрле, мең төрле) эштә эштәдем. Бер қызым зур түгел генә йорт салды Абытайда. Килбәсәләр, әйтәм: исән цақта бер-беренне күрәргә кәрәк. Онотам, цай эцәсем килгән цақта түккәм дә әкер (алып кереп) қуйған өйдә цәйнүкне. Биш балаға кем бер тәғам ырызық бирде. Эштәйбес, таң атқанцы төнибес (төн куну). Аурамадылар. Йүткереккә (үпкә чире, ту-беркулез) им-том йуқ. Сауық тисә қулымның йөзе (арқасы) белән баланы йығындырам. Күз тисә ишекнеңбә, қапқаныңқы цығанағынама (күгән) қойам суны, йығындырам. Йел тигәмбә, ни тигән, зәхмәт қағылып қайткамба. Йел белән бушатқан кеше бар. Бәләкәй цағында эт талады да сөйләшә алмады, тартылайды (тотлыгу). Күз тийү генә түгел, тел тийү дә бар. Тел тигәннән дә авырылар баллар ғына төгөл, сийырлар да. Балам тағын тартыла башлады, тел тийә аларға. Ацуландым да аңа, тезәләнде дә «әнәкәү, парасти мине» дийә, телцән үзе, эт таласа, эт йонон кисеп, төтәстәп башын әйләндереп, тешләгән йеренә йабасың.

Сөйләүче: Корбанбаева Сания (1926 елгы).

Яүштә авылы.

1996 елгы экспедиция язмасы

Қорсақлы идем, сәғәт биштә тумалы да киттем. Әбилекләр бар иде, икене әбилек белән тудым, Фәрзаман мамай (әби, карчык) бар иде. Тулғақ тота, ачы (кара әле), көчәңке дә килә баштады. Башта үлү бала туған идем. Қызымны тудым, соңғылықны күмәләр бездә чиста йергә.

Бес күргәнне йасып парсаң иде. Айақта лунтай галуш, чәрки ийе әле. Лунтайны сукналардан сырып-сырып аласың да, кунцысы да була, аның эстенә галуш кийәсең. Қәсергедий йалтырақ галушлар түгел иде, шақтур галуш тийәләр, йәмсесләр була торған. Чәркине күннән тегәсең, итектән қысқарақ кунцысы. Эрзиңке итекләр йуғ иде. Ойокно қалын итеп бәйләсәң тула йоктий (оектай) була инде, йон ойок, йон наски, түрт энә белә. Пер энә белен миләй (бияләй) бәйлиләр қалын булсын, йылы булсын өчөн. Чәркиләр қуныцлы да була. Йүк қәсер, силәргә күрсәтәр ийем. Әйтәдегән, әй берас қына тыныц йәшәсәм иде. Әтийем урынына қалған абыйым, килбәсеннәрбә (килмәссезме) ти, үлсәм тенәргә керәрсен, күршем кергән дийәрмен ти Мөршийә мамаға. Укул сайап (кадау) киткәннәр систыралар. Пы балаға әйтәм, йатпа йанында анықы, дийәдәгәм (ди торған идем). Минеңке улақтар (балалар) әтиләрен үбеп-үбеп қаладаған эшкә киткәндә. Мин Барнаулда туғам, димнәп керетеп кийәүгә бирделәр, палтыс (иренең яки хатынының сеңлесе) та, йорцо (иренең яки хатынының әнесе) да бар ите, қәсер үлеп беттеләр инте. Инәләрен, қәйнәмне пер йыл буйы күрдем (карау). Паш паламны тыуғац бәбәй майына (ашына) сөлгөчәкләр, ақцалар акергән ийе, йырууы да исемтә калған:

Ишектән кердем, түр (сәке) күрдем,
Түргә мендем, гөл күрдем;
Сезнең нурлы йөзөгесне
Бөгөн төшөмтә күртем.

Йазына торған хәләм кебек
Күз өстөндә қашларың;
Қырукларда йөргән цақта
Әйләнбибе башларың.

Монсы наза йырушы, наза-наза, наза бақыр (мескен) қыс пала, тип йырайдыған уйыннарда.

Элгәре эш нық булған. Инәсе сыразу аш (токмач) йасарға қушқан килененә, қоймақпа, қабартмаба пешерткән, сынаған. Бестә айырыла куй: аш тақтасы (қуна), илгәк (иләк) пелә илиләр, орбағы (көрпә) қала, чара (табак) булған тик-түгәрәк (түп-түгәрәк), типте (тагарак) әйтәдегән кер йыһа дығанны. Қааба (қая булса да) барсам сурашам, пелгесе килә цитгәге телләрне дә.

Киём-салым. Көйләккә йелкә (инеч) тегелә иде тиргә тиз тузмас өчөн, уйым пелән бергә уйылып, пергә тегеләдеген. Йақа да, ирәнләр йақасы буладығын, утызма йақа ирләрдә буладыған, қәсер цықты ул ацылмалы йақа. Ыштанны ыцқырлар белә, балақлар белә тегәдегәннәр, ыцқырын баудан йасыйлар, балақлары киң булыр ыйы. Қалаға барырға булса сырма чалбарын әзерләп куйа иде. Чабата бес йақта кимәделәр. Чикмән кигәннәр, бик қалын сукнолардан, бөрмәләп, ирәнләрнеке салдат шиниле кебек. Пилбау да, қор да дийәдеген, эц қор. Инәмнеңке әнисенеңке эце төлкә, тышы пелүш тун булған. Сипкә (туйда кода-кодағылар тарафыннан кара-қаршы бирелә торған бүләк. Гадәттә, киём-салым, тукыма һ.б.) китергәннәр, кодағый миңа сип китерә минең йақын-йақын туғаннарыма. Пес тә шулай апбарабыс йақын тыуғаннарына, кодағый белән әле йыйылышта (мәжлестә) бергә булған ийек. Инәм бик йарлы қалған, аңа күрә бес укый алмадық. Көфөр бәндәләр арқылы бездийләргә күрсәтпәсен. Қәсер тә сиб әкилде, йекет күмәце дип итмәг апарабыс, тос. Элег инде пастил әйбере була торған, йурқаны булар. Элек тотон-қабын (савыт-саба) алып килә торған. Йәштә йырлйдағым, қәсер онтоп петкәм. Йитәрбә, күппә (күпме) йыр йырлап куйдым. Туғабыс, үскәбес, инте қартайдық.

Әле ул қортқайақтың тештәре тезелеп тора. Питләрендә бер дә чөрөш (жыерчык) йуг иде. Энә күсти (сапый) күстексес.

Сөйләүче: Шәрипова Зөләйха.

Яүштә авылы.

1996 елгы экспедиция язмасы

Нимәләр кийептеләр? Ирәнләр тагайа, кәбәч кийгәннәр. Бес аякка чолок, қазаннар пазар ойоқ тиләр, пима кийәбес, майбақ (йон оек), озон ойоқ ул. Ул элек утырарбыс, бәйләнәбес, мендәр авызын бәйләп, пирастина итәкләрән пәйләйбес. Пиманықы қуныцы белән йамағаннар пима тишелсә. Сукунный бурки қатын-қысларныңқы, бурки ирләрнең ақ, оссон қунышлы. Бестә чарық йук, батинка йоқа боронзиттан (брезент) була, галушлы. Бийек үкчәле туфлаләр байларда ғына була. Сырғалар, беләзекләр, кәпәч булған қатын-қыс пашында, күгелтерем энзеләр теккән, ақ йебәк шәл, осон цацақлы йабынғаннар. Билле бишмәт кигәннәр. Қыйық тиләр ийе, аны башларына йабыш қунаққа бара торған ийек, қыйық өстән кәбәц шигеллене кийәләр, түбәсе ачық. Матур чигелгәннәре дә була иде, хәситә ул сестәге йанчық кебек, доғалық үсенә ул. Әйбәт торған қызларға жиңсес камзул, ату (каюлы читек) бик йомшак, асты табансыс, үкчәле булғанын читек диләр иде, байбақны (к. майбақ) кулаша былан кийәләр, тула килгән кешеләрдә булған ул.

*Сөйләүче: Фәйзуллина Мәулия Габдрахман
қызы (77 яшьтә). Абытай авылы.
2004 елгы экспедиция язмасы*

Озон килгәннәр қыстар да, бестең инәйләр элеккеңә кейгәннәр. Камзул йеңсез, пелүштән (к. майбақ), инәмнәр үскәндә килде микән. Моннан қаймәләп тегелгән итәге. Озон йеңле күлмәк, түш йабық, йақалары қаптырылған, түшең ачық булбасын. Өйрәңгәле тырышапыс, пестән тә әбиләр бик йәмсес пулған.

Йебәк шәл. Озон цукту (чуклы), күптермә-күптермә иде. Минең күгелчемрәг иде, күптермәле (кабарып тора торған). Қалфақны әнжесенә була сүтеп бетерделәр. Кәпәц кебек түгәрәген кәлпәк тийәләр иде. Кәлпәкне генә кийә дә шәл йабына.

Элек була иде қуштанны (бала итәк) күлмәктәр, матур иде, мин килдем аны, қайсы өң була торған. Онытыпмын, тәймәле була иде, қаптырмалы. Алтын бырошкалар була иде, соғыш башталғац ыздайт иттек, йуқ хаққа бирдек, ташы йанып тора иде йөзөкнең, ирләрнеке балдақ. Беләзекне мамайлар (әби, кар-

чык кеше) кигән, көмөш булган, таштулары (ташлылары) да була иде, тезелеп-тезелеп киткән ташту була торган. Цәц толымын линтылаб ишә идек, тәңкәләр вак қысцақларда (кыз балалар, яшь кызлар) була иде. Зур түгәрәк алқалар иде мамайларда, дутый (өрдерелгән юка пыяладан эшләнгән мәржән). Қалфак паркет (бәрхет), төрлүцә энзеләр теккән.

Күкрәкцә (борынғы бизәнү әйбере: тукумага тәңкәләр, асылташлар тегеп эшләнә, муенга тагып күкрәк турысына киелә) өстән кийә торған, төрле тәңкәләр сапту (саплы), муйынға артқа элөп қуйа торған. Әйкүл (әлқой – хәситә; тәңкәләр, асылташлар тезеп ясалған, бер иңбашыннан икенче култык астына киелә торған бизәнү әйбере) булған, ука белән, киң генә, аңа тужы матур көмөш тәңкәләр, ақцалар, ташлар тезә торған, урта халык кийә торған қайа булса барғанда. Әлқой, монта доғалығы инәмнеңке дә бар иде, маныңқы да, қайыш пула. Доғалықлар тығып қуйа торған, кушып тегелецгән, төрлөцә итеп цигелеңгән, өстә матур. Көн дә кийә торған, астан йөри торған күкрәкцә дә була торған.

Цәцкә үрәләр иде тәңкәләр сабақту, бер-берсенә йалғанып, кем өчне, кем дүртне. Цулпысы бар иде әбийемнең, цулпы вак қына тәңкәле, уртада ағыйык (ахак).

*Сөйләүче: Шәһивәлиева Диләфруз (1929 елгы),
Кызылкаш авылы*

Қурчакка табыну турында. Иң әвәл өц бырат булған, Қурбанбаевлар қалған шулардан. Алар қурчак тиргөп бәйрәм иткәннәр, қурчакка табынғаннар себерәкләр.

Қурчакларны тегеп, кийендереп, қайа кәритәгәме утыртқаннар. Сунаң (соңыннан) өй башына мендереп қуйалар икә. Бәйрәм йетсә аптешеп кийендергәннәр, тегеннәр теккәннәр. Себерәк халықы қурчак қалықы тийәләр. Қурчакның бөтөн йерен тегәләр иде, цәчне тунның йөнөн кисеб алалар, қурчакның башына тегәләр. Қурчакны қайа бала-цаға уйный, шунда сақлайдығын, түр (сәке) озон, өй эце буйына, анда қурчак түрдә тора.

*Сөйләүче: Фәхетдинова Нәсимә (1924 елгы).
Яуштә авылы. 1996 елгы экспедиция язмасы*

Туйлар. Песнең саманта қацырып китэлэр иде. Соратып алганда эти-энидән килеп сорый. Кийәүнең туғаннары, быраты килә сауцы булып. Зур йомыш ман (белән) килдек, ти. Әңкәйлэр ыриза булбай, ыризабасын, йукпа – бирэлэр, байға (иргә) бир-гесе кели. Цын элеке шикелле булды, кэлбәне дә пешерэлэр. Мин үзем тә бардым сауцы булып. Икәү киттек. Син баштусын, син сөйлә, тимен. Керәйлэр, ылақ-салақ сөйлибез, теге ыштан цыгарып куйған. Серләрнеңке (сезнең) Мәймүнә дигән кызы-ғыз бар икән. Тойларны да салышып китэлэр. Сип – подарок ансы, сип – бар нәрсәне бергә сип тилэр. Периdannы үзеңнәр беләсеңнәр. Салымға йә булса бер тай бирәрбез, тилэр. Нүгәрләр (кияү егетләре) килэлэр, кыз ишек шиленнән (ярык) генә йегетне күрә. Атам мынан инәм биреп куйғац ыризамын дигән.

Қызны күцереб алып қайталар. Қызрак ашы булган, йә бога (үгез), йә таны суйғаннар, цәй ашлары пешерә торған.

Қысты алып киттелэр. Йегет йақта той боло ғой (бит). Телем дә килби қазаннықца сөйләшкәле. Қышын цана, шыңғырақтар (кыңгыраулар) мыннан алып китә. Қодацалар әпкерэлэр. Озон көйнәк, озон цацақтуларны шәлләр бәйләп, бәлтә, аяқта ату (читек), кейәүдә пизун (хром) үтек...

*Сөйләүче: Әбдрәшитова Зәйнәп (1917 елгы),
Кызылкаш авылы.*

1996 елгы экспедиция язмасы

Калмак сөйләше

Фонетик үзенчәлекләр

Сузыклар, *a* авазы, мишәр һәм күпчелек себер сөйләшләрәндәге, урта диалектның дөбъяз, нократ, пермь, керәшен сөйләшләрәндәге кебек, иренләшү төсмере булмаган, ачык аваз булып әйтелә: *ат, агач* – урман, *баш бала* – гаиләдә беренче бала һ.б.

Сузыклар өлкәсендәге башка үзенчәлекләр аваз тәңгәллекләренә, төрле комбинатор үзгәрешләргә кайтып кала.

Бер төркем сүзләрдә һәм фигыль формаларында әдәби телдәге *ы* авазына *a* сузыгы туры килә: *сувақ* – *сузык* (суык), *бар-*

ба – бармы, *қыргыссыңба* – кыргызсыңмы, *утыртарга* – утыртырга, *барарсыз* – барырсыз, *алар идем* – алыр идем, *күрәр* – күрер – әд. карар һ.б.

ы ~ а түбәндәге очрақларда теркәлгән: *йаңы* – йаңа (яңа), *қызылчы* – диал. *қызылча* – чөгөндер; *барғынчы* – барганчы, *чыққынчы* – чыкканчы, *қызарғынчы* – кызарганчы һ.б.

Тамырларында *у, о* иренләшмә сузыклары булган сүзләрдә аннан соң килгән ижектә *о~а*: *туқсон* – туксан, *тусқон* – тузган, *ойнойдо* – *уйнайды* – уйный.

ы ~ у: *бы* – бу һ.б.

Сөйләш өчен характерлы үзенчәлекләренен берсе – сузыкларның гомумтөрки системасы, нигездә, сакланып килү. Бу исә түбәндәге тәңгәлләкләрдә чагыла.

Әдәби телдәге киң әйтелешле *ә* авазы урынына сөйләштә аның таррак әйтелешле, әдәби *ә* һәм *и* авазлары арасында торган варианты кулланыла (биредә без аны шартлы рәвештә *э* хәрефе белән күрсәтәбез). Бу вариант әйтелеш ягыннан берәз дифтонгоид характерда булуы һәм озынрак яңгыравы белән дә үзенчәлекле: *инәм* – инәм, *эртэрэк* – иртәрэк, *йэләкләр* – жиләкләр, *бэлгә* – билге, *нэ менэ кэлдеңэр* – нәрсә белән килдегез, *белгәнемде* – белгәнемне һ.б.

Шунысы характерлы, *ә* авазы тамырдагы *и* сузыгына да тәңгәл килә, шуның белән бергә, еш кына әдәби вариант үзе дә әйтелә: *мэн/мин* – мин, *эр/ир* – ир, *кэленчэк* – киленчэк, *йәңдү* – жиңле һ.б.; *бэйләгән* – бэйләгән, *мэлэй < малэй* – бияләй, *үткэзип* – *үткэзеп* – үткәрәп;

э (е)~и: *көрпеч* – кирпеч, *кебит/кэбит* – кибет һ.б.;

и ~ э (е): *тигермән* – тегермән, *эйбир* – әйбер һ.б.;

и ~ ә: *эйбит* – әйбәт, *бэйлиген* – бэйләгән, *иртигә* – иртәгә, *бетергин* – бетергән, *бэйримнир* – бэйрәмнәр, *эйбирлирне* – әйберләрне, *кердиңәрмү* – кердеңәрме – кердегезме һ.б. (татар теле урта диалекты касыйм сөйләшәндә дә шулай ук);

э (е) ~ ә: *күгевен* – кигәвен, *күкрәкче* – күкрәкчә, *менен* – белән һ.б.;

ә ~ э (е): күпмә – күпме, әйләндерәгә – әйләндерергә һ.б.;

ә ~ и кайбер сүзләрдә, фигыль формаларында күзәтелә: йөрәсез – йөрисез, мән – мин һ.б.

Калмак сөйләшендә хәзерге татар әдәби телендәге у, ү авазларына – ^ʏо, ^ʏо, ә о, ө авазларына у, ү сузыклары тәңгәл килә. Бу күренеш шактый системалы характерда:

^ʏо/о ~ у: к^ʏой – куй – сарык, к^ʏол – кул, зор – зур, бога – буга – үгез, алабода – алабута, йоқа – йука (юка), ^ʏорлау – урлау, ойнойдо – уйный һ.б.;

^ʏө/ө ~ ү: к^ʏөп – күп, бөгөн – бүген, т^ʏөштек – түшлек, чөбрөк – чүпрәк;

у ~ о: сурату – сорату, куңгыз – коңгыз;

у ~ ау: шулау – шаулау һ.б.;

ү ~ э(е): чәйнүк – чәйнек һ.б.;

ү ~ ө: йүткерү – йөткерү һ.б.;

ү ~ ә: чебрүк – чүпрәк, йәйү – йәйәү (жәяү), үлүн – үлән һ.б.

Сөйләш өчен характерлы үзенчәлекләрнең берсе – 2 һәм 3 нче ижекләрдәге ә – а сузыклары урынына ә – о ирен сузыклары әйтелү (чагышт.: **о ~ а** тәңгәллеге): көрәк – көрәк, йөрәк – йөрәк, үкчө – үкчә, сөйләп – сөйләп, көбрөк – күбрәк, кийөнтө – көйәнтә (көянтә), албомнор – альбомнар, кугузмөк – күгезмәк – әд. камзул, күркө – күркә.

ө ~ ә, о ~ а күренешләре беренче ижектә иренләшмә авазлар килмәгәндә, соңгы ижектә генә дә булырга мөмкин: бездекенчө – безнекенчә, кирөк – кирәк, сийләжәм – сөйләшәм, кийнок – күлмәк, сийлөр – сөйләр һ.б.

Мисаллардан күренгәнчә, аларның күпчелегенең чыганак формасы тамырында ирен-ирен сузыклары булган.

Сыйфатлар азагындагы һәм -лы/-ле кушымчасындагы **ы – е** сузыкларына у – ү авазлары тәңгәлләшә: олу – олы, кечү – кече, кату – каты, ачу – ачы, сазу – сасы, изү – эссе, табанну – табанлы – үкчәле һ.б.

Иренләшү гармониясе. Бу күренеш, беренче чиратта, 2 нче, 3 нче һ.б. ижекләрдәге сузыкларның иренләшүе һәм тамырдагы иренләшмә авазларга охшашлануында чагыла:

көпрөк – күбрөк, *чөгөн* (чагышт.: пермь. *чөгин*) – чуен, *соқмо* – сукма – эд. килесап, *өлчөйткөн* – үлчи торган (булган), *сөйлөр* – сөйләр, *көкәм* – күкәм (үзеннән кечерәкләргә, эне яки сеңелгә эндәшү сүзе), *болгондор* – булгандыр, *қоноқтор* – кунақлар, *болгон* – булган, *торо* < тура – эд. туры, *молло* – мулла, *тоқозно бөтергән көрөсөң* – тугызны бетергән күрәсең, *қоштонно* – куштанлы – киң бала итәкле, *туқтодомо* – туктадымы, *ойнойдо* – уйнайды – эд. уйный һ.б.

Билгеле бер төркем сүзләрдә *ы–е* авазлары иренләшә (кире ассимиляция булса кирәк): *қошқо көн* – кышкы көн.

Аңкау гармониясе. Алгы рәт сузыклары урынына арткы рәт сузыкларын куллану: *быжырадык* – пешерәбез, *қуқай* – күкәй, *тадау* – диал. *тәтәү* – эти, *тыт* – диал. тет – карагай, *қычу чанақ* – кечкенә чана, *йунату* – йүнәтү (юнәтү), *чынча* – чәнчә (бармак) һ.б.

Түбәндәге сүзләрдә киресенчә күренеш, ягъни арткы рәт сузыклары урынына алгы рәт сузыклары кулланыла: *чөгөн* – чуйын, *мәркүп* < морковь – кишер, *әрзән* – арзан, *сүкрәнү* – сукрану һ.б.

Рәт гармониясенә бозылу очрақлары табыла: *эшл'эды* – эшләде, *кийнок* – күлмәк, *иноу* – инәү – эни һ.б.

Авазлар төшү. *ы–е* авазлары төшә: *тороснан* – турысыннан, *эжегән* – ишегеннән һ.б.; *аузын* – амызын (авызын);

а: *баллар* – балалар һ.б.

Сузыклар өстәлү. *ә:* *тезә* – тез,

е: *кертмичә* – кертмичә.

Дифтонглар. *-өй* дифтонгы, татар әдәби телендәге кебек үк, үзе әйтелә: *көйәнтә* – көянтә, *төйәп* – төяп, *өй*, *сөйәк* – сөяк, *сөйләжәм* – сөйләшәм *төймә* һ.б. Шул ук вакытта: *өрәтү* – өйрәтү.

Фигыльләрдә әдәби *-ый/-и(й)* дифтонгының борынгырак *-ай/-әй* варианты кулланыла: *белмәйем* – белмим, *йасайдык* – йасыйбыз (ясыйбыз), *ашайсын* – ашыйсың, *болмайчы* – булмыйча һ.б.

Әдәби телдәге *у–ү* авазларына калмак сөйләшәндә *-оу, -өү* дифтонглары тәңгәл килә; бу очракта киләсе ижекләрдәге *ы–е* сузыклары иренләшү гармониясенә бирелми: *оуқытты* – укытты, *өүтек* – үтүк, *оурус* – урыс һ.б.

Ачык ижек оештыра торган *и* авазына *-эй* дифтонгы тәңгәл килү очраклары күзәтелә: *эней* – эни, *дейдең* – дидең, *этей* – эти һ.б.

Тартыклар. Күпчелек себер сөйләшләрәннән аермалы буларак, калмак сөйләше *ч*-лаштыручы сөйләш булып тора, *ч* авазы шартлау элементы булган кушык аваз булып әйтелә: *мчилэк* – чилэк, *мчәмчә* – ччә, *барга^мч* – баргач, *мчанақ* – чана, *мчардық* – чардуган, *пэле^мч* – бәләш, *пе^мчэн* – печән, *қуны^мч* – куныч, *қызыл^мчы* – чөгендер, *тадар^мча* – татарча һ.б.

ч авазының яңгырау пары *ж* авазында да шартлау элементы күзәтелә, тик бу күренеш, ассызыклап үтәргә кирәк, нигездә, сүз башында, аерым сүзләрдә генә урын ала һәм бик сирәк очрый.

Башка үзенчәлекләр тартыклар арасындагы тәңгәллекләргә, төрле комбинатор күренешләргә һ.б.га кайтып кала.

Билгеле бер төркем сүзләрдә һәм формаларда **б ~ м**: *иске-босқы* – иске-москы; *салбаган* – салмаган, *қалбады* – калмады, *бирбэйте* – бирми, *бэрбэделэр* – бирмәделәр, *кибэдек* – кимәдек һ.б. (саңгыраулардан соң юклык кушымчасы *-па/-пә* вариантында кулланыла: *чэчпэделэр* – чччмәделәр, *чықнас* – чыкмас һ.б.); *барба?* – бармы? Шулай ук: *итпэк* – икмәк.

Түбәндәге сүзләрдә **м ~ б**: *муз* – боз, *мэлэй* – бияләй, *мелен/менен* – белән.

Бер төркем төрки-татар сүзләрендә *п* авазы борынгы әйтелешне чагылдыра: *керпек* – керфек, *йапрақ* – йафрак (яфрак) һ.б.

Алынма сүзләрдә исә **п ~ ф**: *зэгыйп* – зэгыйфь, *мәркүп* < мәркүф < морковь – кишер, *партук* < фартук – альяпкыч, *сапер* – сәфәр, *Чәнар* – Жәгьфәр (Ягьфәр).

Алынмалардагы һәм *пешеру* сүзендәге *п* авазының яңгыраулашу очраклары бар: *Вапа* – Вафа, *Бәрқийа* – Фәрхия (*ф > п > б*), *быжырадық* – пешерәбез һ.б.

н ~ ң (II зат хикәя фигыльләрдә кушымчадагы этимологик *н* саклана): *йәшсен* – яшьсең, *ашайсын* – ашыйсың, *тыгасын* – тыгасың, *аузын тотасын* – авызын тотасың һ.б.; иялек килеше кушымчасында: *анын* – аның, *песнен* – безнең, *абаудын* – апамның һ.б.

Алмашлыкларның чыгыш килешендә сүз азагында **ң ~ н:** *анаң* – аннан, *минәң* – миннән, *тегенәң* – тегеннән һ.б. Шулай ук: *суыынаң* – соңыннан.

ч авазы сүз башында *й* (> *ж*) авазына тәңгәлләшә: *Чәкпәр* < Жәгфәр (Ягъфәр), *чан* – жан һ.б.; *Гөлчан* – Гөлжиһан, *арчақ* < аржак – арьак (аръяк) һ.б. Мондый күренеш сирәк.

Калмак сөйләшенә дә *й*-лаштыру хас: *йаулық* – яулык, *йә-йәү* – жәйәү (жәяү), *йәйен* – жәйен (жәен), *йөрү*, *ийийштырды* – жыйыштырды (жыештырды) һ.б.

Татар теленә үз сүзләрендә **қ** авазы үзе саклана: *қан* – хан, *қатын* – хатын, *йақшы* – яхшы һ.б. Гарәп-фарсы алынмаларында еш кына **қ ~ х**, ә сүз азагында **х** бөтенләй төшә: *қабәр* – хәбәр, *ника* – никах һ.б. **қ ~ х** чагыштырмача сирәк очрый.

Шуның белән бергә, калмак сөйләшенә дә, башка күпчелек сөйләшләрдәге кебек үк, **қ/к** авазларын спирантлаштыру хас: *Орхийә* – Оркыя, *тырах* < тырак – тракт, *тахйә* – такыя – бүрек һ.б.

Татар теле һәм аның сөйләшләре өчен дә ят фарингаль **һ** авазы төшә: *аман* – һаман, *аһа* – һава, *Әдийә* – һәдия, *уһ* – һуш, *Зөрә* – Зөһрә, *тәрәт* – тәһарәт, *Гөлчан* – Гөлжиһан, *Майсинә* – Маһизифа һ.б.

Аерым сүзләрдә генә күзәтелә торган тәңгәллекләр: **б ~ ч:** *бирқану* – чирқану; **м ~ н:** *тырмақ* – тырнак; **мд ~ мн:** *имдәргә* – имнәргә, *белгәнемде* – белгәнемне һ.б.; **н ~ л:** *тешнәү* – тешләү; **з ~ д:** *изән* – идән; **й ~ һ:** *мийә* – миңа, *сийә* – сиңа; **ч ~ ш:** *пәлеч* – бәләш; **й ~ ш:** *йоморт* – шомырт; **ш ~ с:** *Шәмши* – Шәмси (Шәмсетдин) һ.б.; **ш ~ к:** *қыйыш* – кыйык (кыек); **қ ~ у:** *чолгақ* – чолгау; **к ~ б:** *көдрә* – бөдрә.

Калмак сөйләшендә яңгырау тартыкларның кулланылышы, башка себер диалектларынан аермалы буларак, нигездә, әдәби телдәгечә: *Зөрә* – Зөһрә, *зәгыйт* – зәгыйфь, *бәйрим* – бәйрәм, *белгәнемде* – белгәнемне һ.б.

Шулай да, сүз уртасында бик сирәк кенә, яңгырауларның саңгыраулашу очраклары теркәлдә: *токоз* – тугыз, *пестеңке* – безнең, *йурқан* – йурган (юрган), *Көлчийан* – Гөлжиһан, *анта* – анда, *кәбәч/кәпәч* – түбәтәй, *Майсинә* – Маһизифа һ.б.

Ике сузык уртасындагы *с, ш, т* саңгырау тартыкларын яңгыраулаштыру актив:

с: *сазу* – сасы, *изу* < исеү – эссе, *қозоқ* – диал. *косок* – эрбет чикләвеге, *қайзы* – кайсы, *йазау* – йасау (ясау) һ.б.;

ш: *шежә* – шешә, *пежерү/быжыру* – пешерү, *қыжын* – кышын, *йомжақ* – йомшак, *тырыжадық* < тырышадық – тырышабыз, *сөйләжәм* – сөйләшәм, *йәжел* – йәшел (яшел) һ.б.;

т: *тадарча* – татарча, *қадын* – хатын, *бырады* – браты – энесе, *тадау* – диал. *тәтәү* – эти, *йарадам* – йаратам (яратам), *алабода* – алабута, *аду* – диал. *ату* – читек һ.б.;

к/қ: *күгерт* – күкерт – күк күкрәү, *йогы* – йокы һ.б.

Ике сузык уртасындагы *ә/ғ* авазлары редукцияләнгәнә яисә аларга *w* соноры тәңгәлләшә: *уыыз* – угыз, *тәwerмән* – тегермән, *теe/теге* – теге һ.б.

Авазларның охшашлануы (ассимиляция). Тел очы *n* тартыгы үзенең алдындагы авазларга өлешчә охшашлана: *бездеңке* – безнеке, *көштөңкө* – *көштнеке* – итнеке һ.б.

Саңгырау (*w, k*) тартыклардан соң килгән күплек һәм башка кушымчалардагы *л* соноры үзеннән алдагы саңгырау авазларга охшашлана; сонорлардан соң – яңгырау *д* авазына күчә: *кийнөктөр* – күлмәкләр, *йәштәр* – яшьләр, *чәчкәндәр* – чәчкәннәр, *йалдыйлар* – яллыйлар, *сыстай* – сызлый, *эштәдек* – эшләдек, *қорсақту* – корсаклы, *йәңдү* – жиңле, *ништәй* – нишли, *туқтау* < диал. *туклы* – туклыклы һ.б.

Кире һәм тулы ассимиляция очраклары түбәндәге сүзләрдә теркәлгән: *менен* – белән, *чөчө* – төче, шулай ук: *бессең* – безнең, *колосса* < колодец (кое) һ.б.

Авазларның охшашсызлануы (диссимиляция): *бер ләт* – бер рәт, *қылбагыш* – көнбагыш, *чөмөш/чүмеш* – чүмеч, *чычқан* – тычқан, *орыччы* – русча һ.б.

Тартыкларның төшүе. *л, н*: *исәгән* – исләгән – абайлаган, хәтердә тоткан, *муча* – мунча, *күптә йуқ* – күптән юк – күптән түгел, *йугату* – йугалту (югалту) һ.б.; *т*: *асында* – астында; *тырах* < тракт, *сирбан* – сервант; *ғ*: *йома* – жомга; *w*: *күгөөн* – кигәвен (кигәвен); *й*: *чинақ* – чынайак (чынаяк).

Икеләтелгән авазлар кыскара: *минән* – миннән, *араснан* – арасыннан, *анан* – аннан, *авзынан* – авызыннан, *килгәнәр* – килгәннәр, *әлә* – әллә, *изү* < исү – эссе һ.б.

Тартыклар өстәлү. *с: сәwәләп* – әwәләп (әwәләп), *г: илгәк* – иләк. *т: йелткә* – жылкә, *к: эkke* – ике. *қ/к: хәтлек* – хәтле, *чанақ* – чана. *йеткенчек* – житкәнче, *қайтқынчық* – кайтканчы.

Этимологик *л* саклану: *толтырба* – тутырма, *өлтөргән* – үтергән.

Авазларның урыны алмашыну (метатеза) очраklары бар: *чолоқ* < чолка – оек, *қурч'ук* < қр'учок – рус. крючок, *чөпчәрә* – диал. *чөпгәрә* – пилмән, *бала-барқа* – бала-чага һ.б.

Морфологик үзенчәлекләр

Исемнәр. Исем сүз төркеменәң грамматик категорияләре, аларны белдерә торган чаралар, нигездә, әдәби телдөгечә. Шулай да, калмак сөйләшәндә бу өлкәдә дә характерлы үзенчәлекләр табыла.

Иркәләү-кечерәйтү сөйләштә татар әдәби теленә хас *-қай/-кәй*, *-чық/-чек* кушымчалары белән белдерелә: *Мәрхүмкәй*, *инәм сүли иде*.

Бу кушымча ярдәмендә диалектизмнар да ясалган: *әчегәй/иҗекәй* – корт (кызарганчы кайнаткан эремчек), *саргай* – сарана, *эшлэкәй* – тел кереше, *чалқай* – кычыткан һ.б.

Кеше исемнәренәң кыскаруы һәм аларга *-й*, *-уқ/-ук*, *-қай/-кәй*, *-ч*, *-ш* иркәләү-кечерәйтү кушымчалары ялгану күренеше бар: *Сибай* – Сибгатулла, *Баркай* – Барый, *Wәсүк* – Wәсимә, *Мәтүк* – Mәдинә, *Файзуш* – Файзулла һ.б.

Мөрәжәгать итү, эндәшү формасы, тау ягы керәшеннәре һәм себер сөйләшләрәндәге кебек, *-ау/-әү* кушымчасы белән ясала: *бабау* – бабай, *мамау* – әби, *абау* – апай, *тәтәү/тадау* – эти, *инәү/инау* – әни һ.б. *Ғәйшә мамау дийәдек без* – Без Гәйшә әби дибез.

Нисбәтлелек белән бәйле үзенчәлекләр. Калмак сөйләшәндә гомуми нисбәтлелекне белдерә торган *-нықы/-неке* кушымчасы, әдәби һәм тарихи тулы вариантта да кулланыла. Әдәби

телдән аермалы буларак, ул хәбәрлек составында түгел, бәлки аергыч булып килә. Мәсәлән: *Қандықныңқы төбен ашайлар* – Кандыкның (Себер ягында үсә торган үлән) тамырын ашыйлар. *Чын қалмақтардыңқы сөзләрен өжәтөп* – Чын калмакларның сүзләрен ишеткән.

-ныңқы/-неңке/-нықы/-неке кушымчалы аергычлар еш кына инверсияләнәләр: *Уйықлы-чийықлы қунычы атунықы* – Читек-нең қунычы каюлы-каюлы.

Сан категориясе. Калмак сөйләшәндә бу категориянең ясалышында үзенчәлекле күренешләр бар. Әдәби телдәге кебек, ул *-лар/-ләр*, борын авазларына беткән сүзләрдән соң *-нар/-нәр* кушымчасы белән ясала. Шунысы характерлы, күплек кушымчалары иренләшү гармониясенә буйсыналар һәм, еш кына, иренләшкән вариантта (*-тор/-төр/ -нор/-нөр* һ.б.) да кулланылалар. Традицион сөйләштә аның ассимиляцияләшкән вариантлары да күзәтелә. Мәсәлән, саңгырау авазларга беткән сүзләргә күплек кушымчасының *-тар/-тәр/-тор/-төр* вариантлары ялгана: *ал'бомнор* – альбомнар, *қоноқтор* – кунаклар, *йәләктөр* – жиләкләр, *йәштәр* – йәшләр (яшьләр), *аттар* – атлар һ.б.

Сонор яки яңгырау авазларга беткән сүзләргә әлеге вариантының яңгырау төре ялгана: *өлөндөр* – үләннәр, *балдар* – баллар (бал – мёд).

Икенче ижектәге киң әйтелешле авазлар тарая, мондый очрақларда бу сүзләргә ялганган күплек кушымчалары да тар вариантта әйтелә: *бәйримнир* – бәйрәмнәр, *әйбирлир* – әйберләр, *балылыр/баллыр* – балалар һ.б.

Килеш категориясе. Иялек һәм төшем килешләре, әдәби *-ның/-нең*, *-ны/-не* кушымчасы белән беррәттән, *-тың/-тең*, *-ты/-те* (саңгырау авазлардан соң), *-дың/-дең* (сонор яки яңгырау авазлардан соң) вариантлары ярдәмендә ясалырга мөмкин, тик бу күренеш, нигездә, өлкән буын вәкилләре сөйләшәндә күзәтелә: *Әле ничте бозадық* – Әле мичне сүтәбез.

Юнәлеш килештә саңгырау авазга беткән исемнәргә яңгырау варианттагы кушымча ялганырга мөмкин: *Абасы* (апасы) *көйгүгә урысга* (руска) *чықты*.

I һәм II зат берлек сандагы тартымлы исемнәр төшем килешендә кыпчак тибында да (*ны/-не*), угыз тибында да (*-ы/-е*) формалашырга мөмкин, тик мондый күренеш сирәк очрый: *йоломо/йоломны* – йулымны (юлымны). *Күземе қан йәйде* – Күземне кан басты.

Алмашлыклар. Аларның составы, төркемчәләренең ясалышы-төрләнеше калмак сөйләшендә дә, нигездә, әдәби телдәгечә. Шул ук вакытта кайбер аерымлыклар да бар.

Нисбәтлелек кушымчасы алмашлыкларда да *-ныңқы/-неңке/-нықы/-неке/-дыңқы/-деңке/-тыңқы/-теңке* вариантларында күзәтелә, бу кушымчаны алган алмашлыклар, әдәби телдәгечә хәбәрлек составында түгел, ә бәлки аергыч ролендә киләләр. Мисаллар: *Анықы* (аның) *қызы Алабуғада тора. Мәнеңке админәм оуқығаннар* – Минем ата-анам – укыган кешеләр. *Сәнеңке инәң қалмақма?* – Синең әниң калмакмы? *Бездеңке ал'бомнар бар* – Безнең альбомнар бар.

Зат алмашлыклары: *мән /мән /мин* – мин, *сән/сән/син* – син, *ал/ул* – ул, *пес/бес/бесләр/без* – без, *сез/сезләр/сләр* – сез, *улар/алар* – алар. Мәсәлән: *Мән ләчинкәле туғач йарадам* – Мин эчле кабатма яратам. *Сезләр* (сез) *килү алнында гына туқтады йамгыр. Уларға барганда мамауға да кердем* – Аларга барганда әбигә дә кердем. *Сләр қоноқтор болодоларма?* – Сез кунаклар буласызмы? *Мән сурадым анан* – Мин аннан сорадым.

Алмашлыкларның төрләнеше. *Мин, син* алмашлыкларының иялек килешендә тамырдагы *-н-* төшә һәм түбәндәге вариантлар барлыкка килә: *мийең/мийң/минең* – минем; *сийең/сийң/синең* – синең, *аның/ааң/аң* – аның. Мәсәлән: *Мийең әтийем авылдыңқы* (авылныкы). *Минең инәм дә эштәде* (эшләде). *Сәнең дә баллар алтаума* (алтымы)? *Мийң* (минем) *бер малайым да киткәне йук. Минең тәтәм анда эштеды, күрөзен* – Минем әтием анда эшләде, күрәсең. *Мийң кийнок қоштонно* – Минем күлмәк балитәкле. *Аң* (аның) *йанына қалық йөрөткән* (йөри торган) *иде*.

Иялек килешендә сөйләшкә хас охшашлану күренеше чагыла: *Сездеңкеләр алар* – Сезнекеләр алар. *Бессең мамау ника оуқытты* – Безнең әби никах укытты.

Мин, син зат алмашлыклары юнәлеш килешендә *мэңэ/миңә/мийә, сэңэ/сиңә/сийә* формаларында кулланыла: *Эреңә* (иренә) *мамау* (эби) *булгач, мийә дә мамау* (миңа да эби) *була. Сэңә дә кэрәкпә эпәй?* – Сина да кирәкме ипи? *Иртән көн болбасба сиңә* (булмасмы сиңа).

Ул зат һәм күрсәтү алмашлыгы юнәлеш килешендә *аныңа* формасында да ясала (чагышт.: пермь сөйләшендә мондый форма барлык зат һәм күрсәтү алмашлыкларында күзәтелә): *Аныңа* (аңа) *бардым, аяқлары шешкән.*

Күрсәтү алмашлыклары. Калмак сөйләшендә аларның составы, нигездә, әдәби телдәгечә, аерымлыклар исә аларның фонетик яңгырашларында чагыла: *бу/бы/би* – бу, *ол/ул/у* – ул, *менәкә/менә* – менә, *теге/тее/ти* – теге, *мондый; андый* – андый, шундый; *монча* – моның хәтле һ.б. Мисаллар: *Аурыб алдым менәкә қату* – Менә каты авырып алдым. *Бы суу чумган* – Бу су коенган. *Бу құрқай* (курка) *икән, бармаган. Әле тее вақ* (черки) *чықты, мөшкә. Үремнәре монча иде* – Толымнары моның хәтле иде. *Бусага аша әйбер алырға да йарамый, бийагына* (бу ягына) *чыгыб аласың. Ол тау башқа кәттек, соу чәчештек.* – Шул тау башына киттек, су сибештек. *Анауны айырды икегә* – Өнә аны икегә бүлдә. *Теге дөнйада* (коймаклар) *пежерәлмәссең* (пешерә алмассың). *Майга салган соң, ул қабара. Ти + йагын* (теге ягын) *әйләндерәгә түгел аның. Бу йәш әле минән* (миннән).

Традицион сөйләшкә *шул* һәм аның нигезендә ясалган *шундый, шулай* һ.б. алмашлыклар хас түгел. Мәсәлән: *Песнеңке тәтәү ол йақтан* – Безнең эти шул яктан. *Кәбиттә безнеке андый, йомжақ* – Безнең кибеттә шундый (икмәк), йомшак. *Марда* (балык тоту жиһазы) *йасаганнар талдан өреп, эвеннәр булган, көлтә* (көлтә) *қоротқаннар, әлек андый* (шундый) *булган.*

Алмашлыкларның төрләнеше әдәби телдәгечә. Шулай да кайбер аерымлыкларны күрсәтеп үтәргә кирәк.

Белән, кебек бәйләкләре алдында килгән иялек килештәге алмашлыкларның азагында *ң* авазы кыскара: *Мырмашовка диләр, аны* (аның) *белән балық тоталар. Мине* (минем) *белән*

бер йәшле қызлары үлде. Безне кебекләр (безнең кебекләр) барысы да китте соугышқа.

Чыгыш килешендә ике *н* (-*нн*-) авазының берсе кыскара, азақта **ң ~ н**: *Минәң бәләкәйе* – Миннән кечкенәсе. *Анаң кәтте* – Аннан китте. *Өч бала қалған анаң* (аннан). *Анаң сун* (аннан соң) *инде өй салдылар. Минәң олу әвәм* (апам) *Минусинискида. Қапқасы тегенәң* (тегеннән).

Сорау алмашлыклары: *кем, нә/ни//нәрә/нәстә* – нәрсә, *қанча* – ничә, *күпме, қандий* – нинди, *ничек*; *қаа/қайа* – 1) *кая*; 2) *кайда*; *қайчан* һ.б. Мәсәлән: *Қанча йәштә?* – *Ничә яшьтә?* *Бозау қандый була, тай да андый* – *Бозау нинди була, тай да шундый* (ягъни, тай колын дигән сүз). *Қайа аптырады икән* – *Кая ашықты икән. Шәлем қаадыр* (кайдадыр). *Қызны бирмәгәннәр, буш қандый* (ничек) *қайтырға кирәк. Нәстә теләдем, аны ашадым. Қанди әле?* – *Ничек әле? Әллә қандийрәк бо ничә* – *Әллә ничегрәк бу хатын.*

Қайчан сорау алмашлығы «кайвакыт» мәгънәсендә дә кулланыла: *Күкрәге белән бергә озон партык* (альпяккыч) *кигәннәр, қайчан* (кайвакыт) *йақасы да булған.*

Билгеләү алмашлыклары: *бөтенесе/бөтөрәсе* – бөтенесе, *әр* – һәр, *әммә йугы* – барысы, бөтенесе; *өйсө/өсө/үзе* – үзе. Мәсәлән: *Әммә йугымны орлап ташладылар* – *Барысын урладылар. Ашны* (токмачны) *үзе йасай ул. Нәрсә тели, бөтөрәсен* (бөтенесен) *йасайлар туйга. Без сәгез қыз, барыбыз да терез.*

Юклык алмашлыклары, әдәби телдәге кебек, сорау алмашлыклары алдына *бер* яки *нич* сүзләре ялганып ясала: *бернәстә* – бернәрсә, *беркем/ичкем* – ничкем, *ичқаа/ берқаа* – беркая, *берқайда* һ.б. Мәсәлән: *Қайтып төштек, бернәстәбез йуқ. Ичкем белбәгән, ичкем көрбәгән* – *Ничкем белмәгән, ничкем күрмәгән.*

Калмак сөйләшендә билгесезлек алмашлыклары да әдәби телдәгечә ясала: *Нәдәр болгон, сөйләшбәй* – *Нәрсәдер булған, сөйләшми. Қаадыр анықы агачы булады* – *Кайдадыр аның агачы була.*

Сыйфатларның грамматик категорияләре, семантикасы һәм синтаксик функцияләре әдәби телдәгечә. Бары тик *-лы/-ле* кушымчасының *-лу/-лү, -ту/-тү* вариантларында әйтелүе генә калмак сөйләшенә үзенчәлекле төсмер өсти: *Қорсақту болгон* – Корсаклы булган. *Малды-қожту кэлде килен* – Килен маллы-кошлы (мал-туарлы) килде.

Рәвешләр. Әдәби телдәге *-дай/-дәй* кушымчасы калмак сөйләшендә тар вариантта кулланыла: *Чәчләре қамыштий. Самза* (чәкчәк) *чәчәктий матур була.*

-лай/-ләй рәвеш ясагыч кушымча сөйләштә шулай ук актив: *Ақчалай* (акчалата) *да бирделәр, ипи дә бирделәр. Әтийем йәшләй үлдә.*

Ел фасылларын һәм тәүлек вакытларын белдерә торган сүзләрдән вакыт рәвешләре әдәби формалар белән дә (*қышын, йәйен* – жәен һ.б.), башка чаралар ярдәмендә дә ясала.

-ын/-ен: *Йәйен чачадылар, печән чабадылар* – Жәен чәчәләр, печән чабалар. *Йәйен арба, қышын чанақ құлдан төшмәдә. Иртән қайтасыз.*

-гылық/-гелек, -қылық/-келек: *Қышқылық иликтр йанмады. Қышқылыққа оутын кертәм. Йәйгелек өчен эспүшкә* (кечкенә өй) *салдылар.*

-қыда/-кедә: *Қар төрлечә була қышқыда* (қышын).

-қы/-ке/-қо + көндә: *Қошқо көндә йаулықтан, мамық шәлем дә йуқ.*

Бәйлек сүзләр белән: *Қыш вахытны* (қышын) *қычу чанақ* (кечкенә чана) *белә китеп қала иде. Көм буйына* (көн буена) *йагып тора идек пичте. Қайтты иртәсе белә* (иртә белән). *Қар белән йаңгыр йаз-көз вахытта.*

Фигыльләр. Бу сүз төркеменә хас категорияләр (зат, сан, вакыт һ.б.) әдәби телдәгечә. Сөйләштә аларның формалашуы белән бәйле кайбер аерымлыklar да бар.

Юклык категориясе калмак сөйләшендә *-ба/-бә/-па/-пә* (*-ма/-мә*) кушымчасы белән ясала: *оуқытпады* – уқытмады, *бел-бәйем* – белмим, *болбасба* – булмасмы, *тотпаған* – тотмаган, *эш пөтпәй* – эш бетми һ.б. Мәсәлән: *Песнеңқеләр чәчпәделәр*

микән. Кәлбәсен (килмәсен) дип йазган. Албайдым – Алмыйм. Қонбойсоңмо? – Қунмыйсыңмы?

Затланышлы фигыль формалары. Хәзерге заман хикәя фигыльнең әдәби формасы I зат берлек санда тулы һәм кыска вариантларда күзәтелә (чагышт.: әдәби телдә һәм күп кенә сөйләшлөрдә дә шулай ук): *Мән оуқытамын* – Мин укытам. *Мән сөйләжәм тадарча* – Мин татарча сөйләшәм. *Су ийәсе тарта, мин құрқаймын* (куркам).

Кушымчаларда әдәби телдәге *-ый/-ий* урынына *-ай/-әй* әйтелергә дә мөмкин, тик ул системалы түгел. Мондый хәл калмакларга катнашкан этник компонентларның йогынтысы көчле булу белән аңлатыла булса кирәк: *Тадарча йырайбыз* (жырлайбыз). *Тешем сыстай, азамы сыстайды* (сызлай).

II зат берлек сан кушымчасында тарихи *n* саклана: *Қазы тыгасын* (тыгасың – тутырасың) *ат суйсан, анан ашайсын* (ашыйсын).

II зат күплек сан берлек формасына (*-сың/-сең*) өстәмә рәвештә *-ар/-әр* (< *-лар/-ләр*) кушымчасы ялганып ясала: *Бы йаққа барасыңар* (диал. *барасыңнар*) – Бу якка барасыз. *Күрсәтергә апқайтасыңар* (алып кайтасыңнар > алып кайтасыз).

Хәзерге заман хикәя фигыльнең калмак сөйләшенә хас традицион формасы *-ады/-әде/-ыйды/-иде* кушымчасы белән ясала һәм 2 нче төркем зат кушымчалары ярдәмендә төрләнә: *аладым, аладың, алады, аладық, аладыңыс, алады(лар)*. Мисаллар: *Самза пыжырадық, йеде-сәгез қадын* – 7–8 хатын чәкчәк пешерәбез. *Без аларны чакыртадық, тырыжадық, өстәлләр йасайдық* – Без аларны (өлкәннәрне) чакыртабыз, тырышабыз, өстәлләр ясайбыз. *Чабата болгон, қаадыр анықы агачы булады* – Чабата булган, кайдадыр аның агачы була. *Қырық көн булады* (була). *Бырады анықы монда торады* – Аның энесе монда тора. *Ақча бәрбәйте* (бирми). *Әжек ачық, анта тавықтар, қойлор торото* – Ишек ачық, анда (ул абзарда) тавықлар, сарықлар тора. *Пәүгән китөдө алар* – Алар бүген китә. *Өн салып сықтайды* – Кычкырып елай. *Белбидем, қаа китт+икән* – Белмим, кая китте икән. *Әле пичте бозадық* (мичне сүтәбез).

-ды/-де кушымчасы саңгырау вариантта да әйтелә, тик ул сирәгрәк. Бу исә калмак сөйләшәндә саңгыраулаштыру күренешенәң пассив булуы, чикләнгәнлегә һәм ике сузык арасында *t* авазының яңгыраулашуы белән аңлатыла.

Көнчыгыш диалектларның башка сөйләшләрәндәге кебек үк, әлегә сөйләштә дә *-ты/-те* кушымчасы башка сүзләргә, сорау алмашлыкларына да ялгана: *Әнийемте* (әнием) *инде миңеңке йәшләй қалган*.

Хәзерге заманның аналитик формалары. Калмак сөйләшәндә эшнәң гадәтилеген, даимилеген белдерә торган *-тқан/-ткән* (*-а торган/-ә торган*) формасы бар: *Өлчөйткән бездәңке тәдау* – Безнәң эти гадәттә үлчи. *Йәйен тачок була торган, былафкы уйный идек* – Жәй көнә гадәттә кичкә уен була, йөзек салыш уйный идек. *Силос салатқанбыз өләннәң* – Үләннән гадәттә силос салабыз. *Ураган дип қойотқомбыс* – Ураган дип куябыз (көчлө жил иссә).

Эшнәң шушы мизгелдә башкарылуын белдерә торган *-ып/-еп* + *утыра* яки *йата* төзелмәсе: *Ана, Көлчийаның кәләб утыра* – Әнә, Гөлҗиһаның килә. *Мин барганда мамайы қайтыб утыра* (әбисе қайтып килә). *Сез өй сайын йөрөп йатасыз* (йөрисез).

Үткән заманнар. Билгелә үткән заман, әдәби телдәге кебек, *-ды/-де/-ты/-те* кушымчасы белән ясала, төрләнеше дә әдәби телдәгечә: *Ул молло болдо айылда* – Ул мулла булды авылда. *Кийноктөр тектеләр йәжел* – Яшел күлмәкләр тектеләр. *Чабата болган, без кибәдек* – Чабата булган, без кимәдек. *Печинд + эштәдек, берг + өстөк* – Печәндә эшләдек, бергә үстөк.

II зат күплек сан *-(н/ң)ор/-н(ң)өр* (< *-нар/нар*) кушымчасы белән ясала: *Көрдөңөрбә?* – диал. *көрдөңнәрме?* – күрдәгезме? *Барка бабага кердиңәрмү?* – Барка бабага кердәгезме?

Билгелә үткән заман функциясендә *-ган/-гән* формасы кулланыла, ул I затта тартым кушымчалары да ала: *Без анда торғанбыз* – Без анда тордык. *Тайгага* (ав. ис.) *күчеп киткәнбез* (киткәнбез).

Күптән үткән заман, әдәби телдәге һәм татар теленең күпчелек сөйләшләрәндәге кебек, *-ган/-гән* һәм *иде* ярдәмче фигыле белән ясала: *Монан кәлгән идем* – Моннан кәлгән идем. *Көп килгәйниләр, бийүлөрө көп болды* – Күп килгәннәр иде (артистлар), биоләре күп булды.

Нәтижәле үткән заман, әдәби телдәге кебек үк, *-ган/гән* кушымчасы белән ясала: *Бер бала тыггансың* (тапкансың), *чачың аппақ. Терәнгән килеш қалқып киткән* – Сөялгән килеш йоклап киткән. *Өчөрөп* (сүндереп) *қуйгансыз тилебизырны. Инәсе көрбөгән* – Әнисе күрмәгән.

II зат күплектә зат кушымчасы (*сыс/-сес<-сыз/-сез*) кыскара: *Беркемдә дә чай эчмәгәндерес* (эчмәгәнсездер).

Калмак сөйләшәндә дәвамлы үткән заманның түбәндәге формалары күзәтелә:

-а + иде: Киндераш, дары бырын чәчәләр иде – Элек киндер, тары чәчәләр иде. *Тадарча кырук уйный идек* – Татарча түгәрәк уен уйный идек. *Қаш қарайталар иде.*

Бу конструкциядә зат кушымчасын төп фигыльгә ялгау очрақлары да бар, тик бу күренеш сирәк: *Сугып суқмада ашыйбыз иде киндерашны* – Киндер орлыгын киледә төеп ашый идек.

-а/-ә торған/-атқан/-әткән: Көләч қазып, көләчтән алатқан идек тәмне соу – Чишмә казып, чишмәдән ала торған идек тәмле су. *Элек зор алтын сырға* (алка) *бар иде, дутый дип қуйа торған ийек. Тоқмоқ йазый торған идек* – Тукмак ясыи торған идек. *Қалықтан жийиштырып йөрәткән идек* (йөри торған идек). *Айыл арқылы Йургага* (ав. ис.) *барат иде* – Авыл арқылы Юргага бара торғаннар иде.

-ыр/-ер иде (бу форма бик сирәк): *Йәйен одордык* – Жәен утар идек.

Билгесез киләчәк заман кушымчаларында фонетик үзгәрешләр күзәтелә. Иренләшү: *Сийлөр сезгә көп* – Сезгә күп сөйләр.

Киң авазларның тарауы яисә, киресенчә, тар авазларның кире: *Анда барарсыз* (барырсыз). *Басмыйм дисәң дә басарсың, тормош булгач. Малдарын күрәр* – Малларын карар.

II зат күплектә *-лар/-лар* күплек кушымчасы өстәлә: *Қарт бабайлардан сорарсызлар* (сорарсыз). *Бала-барқаңа* (бала-чагаңа) *сәләм әйтерсезләр*.

Юклык формасы *-нас/-пәс/-бас/-бәс*, сирәк: *-мас/-мәс* кушымчасы белән ясала: *Ул тиз чықнас* (чыкмас).

I затта кыскарган вариантлар да күзәтелә: *Алдылар аны, йарар, барымын* (барырмын) *тип. Ничек қайтырым* (кайтырмын) *дип қайғырып торам*.

I зат күплек сан *-ық/-ек* кушымчасы белән ясала: *Барарық адаларына дигән* – Аталарына барырбыз дигән. *Қоноққо чакырды, барарық* – Кунакка чакырды, барырбыз.

Боерык фигыльнең II зат берлек саны, әдәби форма белән беррәттән, керәшен һәм мишәр сөйләшләрендәге кебек, *-ғын/-ген* кушымчасы ярдәмендә дә ясала: *Ашлық алғын, ти, ақча бәрбәйте* – Ашлык ал, ди, акча бирми. *Ачқын, ачқын қыйарларыңы* – Ач, ач қыярларыңны.

II зат күплек сан *-ың/-ең* кушымчасы белән ясала. Шунның белән бергә, калмак сөйләшендә бу форма тағын да үзенчәлеклерәк, чөнки аңа өстәмә күплек кушымчасы (*-нар/-нәр/-ар/-әр*) да ялгана: *Анта барып тороңар* (торыгыз) *ти. Тайгага* (ав. ис.) *бармаңнар* (бармагыз) *дейде бабай*.

Теләк фигыльләренең калмак сөйләшендә әдәби һәм диалекталь формалары кулланыла: *Сләргә чәй қойобалыйқ* – Сөзгә чәй ясыяк. *Хәзер әйтәйен* – Хәзер әйтим әле. *Түгәрәккә пешеримме қуқай?* – Йомырканы йомрылата пешеримме? *Сөлөп бирийем* – Сөйләп бирим.

Эчке теләк (*-асы/әсе + кил-*) калмак сөйләшендә дә, мишәр һәм барлык себер диалектларындагы кебек үк, *-қы/-ке/-гы/-ге/-ақ/-әк + кел-/кил-* төзелмәсе белән белдерелә, зат, сан кушымчалары – төп фигыльгә, юклык кушымчасы ярдәмчә фигыльгә ялгана: *Айылда берәү дә йәшәгесе килми* – Берәүнең дә авылда яшисе килми. *Кем саваб + алғысы килә, чәйнүктә соу биреп тора, йиде чәйнүк* – Кемнең саваплы буласы килә, комган белән су биреп тора, жиде комган (мәетне юганда).

Әдәби форманы куллану очраklары да бар: *Авылны сагынып* (сагынганмын), *анда торасым килмәде*.

Ният, әдәби телдәге кебек үк, *-мақчы/-мәкче* кушымчасы белән белдерелә: *Тумга бармақчы була балықларга* – Томга (елга исеме) бармақчы була балык тотарга.

Татар теленең күпчелек сөйләшләрәндә таралган *инфинитив* + *итә* ярдәмче фигыленнән торган төзелмә дә күзәтелә: *Әвә, Пәридә мамау аны имдәргә итә* – Апа, Фәридә түтәй аны имләмәкче була.

Юнәлешләр. Йөкләтү юнәлешен *-гыр/гер, -кыр/кер, -газ/-гәз/-гыз/-гез* кушымчалары белән ясау әдәби тел белән чагыштырганда киңрәк күләмдә күзәтелә: *Алты баланы үзем үскердем* (үскердем). *Күземе қан йәйде, қызым балнисага йөргәзде* – Күземне қан басты, қызым больницага йөртте. *Тешле баранасы* (тырмасы) *бар, тот та йөргез* (йөрт), *суқа белән сәрдек*. *Өйгә чит тенне керкезмәң тигән* – Өйгә чит динне кертмәгез, дигән. *Сувақ үткәзип бетергин* – Суык тидереп бетергән.

Бер юнәлеш урынына икенче юнәлеш формасы куллану очраklары бар: *Йывышың қоллороғоздо* – Кулларыгызыны юыгыз. *Сезнең халық бик бәйләнә* (бәйли) *бит*. *Бераз эшләрне эшләнделәр* (эшләделәр) *дә, кәтеп қалды*. *Әйтешкәннәрдер* (әйткәннәрдер), *мин белмәйем*.

Затланышсыз фигыль формалары. Инфинитив. Калмак сөйләшенә инфинитивның әдәби формасы (*-ырга/-ергә*) хас. Шулай итеп, сөйләш себер диалектлары системасындагы башка сөйләшләрден аерылып тора һәм зур үзенчәлеккә ия. Мисаллар: *Су чумарга керәсең, соу йып-йылы анта* – Су коенырга керәсең (суга), су жып-жылы анда. *Дусларымның қәтре калған, Ничек бәқилләтергә* (халық жыры). *Әни бирмәскә тырышты, бармасың тип*. *Аның кешесе кирәк йунатып* (юнәтеп) *йөрергә*. *Ничек барбасқа керәк*.

Урал һәм Себер төбәкләрәндә таралган татар сөйләшләрәндәге кебек үк, инфинитив *белү, башлау* фигыльләре белән бәйләнешкә керә һәм әдәби телдәге *-ып/-еп, -а/-ә* кушымчалы хәл фигыль функциясен башкара: *Йәштәр йырларга*

(жырлый) белмиләр. *Мән бәйләнергә белбәйдем* – Мин бәйли белмим.

Исем фигыль. Калмак сөйләшәндә дә, әдәби телдәге кебек, исем фигыль -у/-ү кушымчасы белән ясала: *Баллар қайтуына пәлеч пешердек. Элек (эшкә) соңга қалу йоқ иде. Элке көдрә йазау йоқ* – Элек бөдрә ясау (чәч бөдрәләтү) юк (иде).

Билгеле бер төркем сүзләрдән -*мыш/-меш* кушымчалы формалар ясала: *Әйтмеш (әйтү) буйынчы гына пежерәлмәссең* (пешерә алмассың).

Сыйфат фигыльләр, нигездә, әдәби телдәгечә. Сөйләшкә хас үзенчәлекләр аларның фонетик вариантларында чагыла.

Хәзерге заман сыйфат фигыльнең -*тқан /-ткән /-а торған/-ә торған* формалары актив куллана: *Қой қыратқан қайчы* – Сарык йоны ала торған кайчы. *Йығышатқан қомған* – Юына торған комған. *Өй түбәгә чыга торған бачқыч* – Чормага менә торған басқыч.

-*ыр/ер, -ар/-әр*: *Бу йерләр су басар болоннар* – Бу жирләр – су баса торған болыннар. *Йебәрәр ойо йоқ* – Жибәрәргә исәбе юк. *Майга салыр чакта қамырны тартып-тартып йибәрәргә кәрәк.*

Үткән заман сыйфат фигыль: *Абаудың чыққан бәрәңге чөбөн кақтық.* – Апаның бәрәңге (арасына чыккан) чүбән утадык. *Бәйлиген көчөк өрдө.* – Бәйләгән эт өрдө.

Хәл фигыльләр. -*ып/-еп* кушымчалы хәл фигыльнең семантик функцияләре әдәби телдәгечә: *Мамайлардан соражып йазалар* – Әбиләрдән сорашып язалар. *Ашық уйный идек, соу бойынан таш йийып* – Су буеннан таш жыеп, бишташ уйный идек. *Айақлары йеңел болып (булып), йаңгыр йауды алар килгәч.*

Сөйләштә бу форманың юклык кушымчасы -*майчы/-мәйче, -мыйча/-мичә* вариантларында күзәтелә: *Йамгыр болмайчы қороп қалды йеләктәр* – Яңгыр булмыйча, жиләкләр корыдылар. *Қышын артлы кашавайда күчәргәннәр киленчәкне, йәш малайлар арқан тотқаннар, керетмичә қапқада.*

Калмак сөйләшенең специфик үзенчәлекләреннән берсе -*ып/-еп* кушымчасының төшүе: *Тагы лә + китте* (әләгеп китте). *Нәгыйм қайт + китте* (кайтып китте). *А + қайтып сандыгына*

басқан – Алып кайтып сандыгына тыккан. *Әкип* (< әпкилеп) *қойдо* – Алып килеп куйды.

Мондый күренеш яшүтә-чат сөйләшәндә аеруча актив, калмак сөйләшәндә ул чагыштырмача сирәк очрый.

-*гач/-гәч* кушымчасының түбәндәге вариантлары һәм эквивалентлары бар:

-*гач/-гәч*, -*қач/-кәч* (эд. вариант): *Мән эчмәгәч белмимен әремне. Мәнәкә мән чәрләп киткәч кәлдә инде. Мән кәлгәч зақ тормады;*

-*гачын/-гәчен*, -*қачын/-кәчен*: *Алар Жиләдәйдә* (ав. ис.) *булганнар, соу басқачын* (басқач), *тайгалыққа* (урманлыкка) *бу йаққа чыққаннар. Ол әйткәчен* (әйткәч) *кебиткә кердем қайтышлы;*

-*гансын/-гәнсен*: *Минән олувы үлдә, үлгәнсен* (үлгәч) *монда ал + кәлеп* (алып килеп) *күмделәр;*

-*ганчы/-гәнче*, -*қанчы/-кәнче* кушымчалы хәл фигыль кушымчасының -*гынчы/-генче*, -*қынчы/-кенче*, -*гынчык/-генчек*, -*қынчык/-кенчек* вариантлары күзәтелә: *Кәбиткә йеткенчек бер өй бар. Қысылып тормағыз, қайтқынчық чай эчеңәр* – Уңайсызланып тормағыз, киткәнче чәй эчегез. *Айгүл килгенче дорамын* (килгәнче торам).

Ярдәмлек сүз төркемнәре. Бәйләкләрнең составы белән калмак сөйләше әдәби телдән, нигездә, аерылмый, тик кайбер бәйләкләрдә фонетик үзгәрешләр чагыла: *мәнән/менен/мелен/белән/белә/белән* – белән, *хәтлек* – хәтле, *шикелле/шигелле* – шикелле; *кебек/күк/күвек* – кебек, *аша, сайын* – саен һ.б. Мисаллар: *Бусага аша әйбер алырга да йарамый, теләнче булдыңмы диләр. Нүгәрләр йегетне қыз йанына озаталар, қыз күчергәндә сақчы шикелле озаталар, кәвәп-қәтәр булмасын дип. Арчақ менен* (аръяк белән) *қайтып китте.*

Кисәкчәләр. Сорау кисәкчәсе тар (-*мы/-ме*, яғни әдәби) һәм киң (-*ма/-мә*) вариантларда әйтелә, сөйләшкә хас үзенчәлекләр белән бәйле рәвештә, аның күптөрле вариантлары бар: -*ба/-бә*, -*ма/-мә*, -*бы/-бе*, -*мы/-ме*, -*бо/-бө*, -*мо/-мө*, -*му/-мү*, -*бу/-бү*. Мәсәлән: *Барба?* – *Бармы?* *Мамавың кәләбә?* – *Әбиең киләме?*

Бер йәшле тайның йалына бер кэртмэ кәсэләр йәшен белер өчен, ике йәшлегә – ике кэртмэ (киртек), табунда күпмэ (күпме) тай барын белер өчен. Қоноқтор болодолормо? – Кунақлар буламы? Кердиңэрмү? – Кердегезме? Көрдөңөрбә? – Күрдегезме? Қонбойсоңмо? – Кунмыйсынмы? Журналиссыңарбы? – Журналистлармы сез?

Татар теленең Урал һәм Себер төбәкләрендә таралган сөйләшләрәнә хас *қой/қуй* раслау кисәкчәсе калмак сөйләшәндә дә күзәтелә: *Перг + өстөк қой, бергө + штәдек* – Бергә үстек бит, бергә эшләдек. *Пес кошмодок кой* (бит) аны.

Калмак сөйләшәндә *чы, ачы* кисәкчәсе кулланыла, ул раслауны, жөпләүне белдерә: *Қар белән йаңгыр, йаз-көз вақытта чы сл'акот' инде* (карлы-бозлы бит инде). *А-чы, Сәрийә, кәбит ачық қой* – Әйе шул, Сәрия, кибет ачык бит.

Синтаксик үзенчәлекләр

Сүзтезмәләр. Исем-исем сүзтезмәләрдә, компонентлары нисбәтлелекне белдерсә, бәйләнеш бернинди кушымчасыз да була. Материаллар күрсәтүенчә, кушымчасыз бәйләнеш аеруча бәйлек сүзләр булганда күзәтелә: *Без йақта* (безнең якта) *бернәстә дә йугыйде. Үзебез телдә сөйлөшөбез* – Үзебезнең телдә сөйләшәбез. *Үзебез телдә төгел, Қазан телдә йырайбыз* – Үзебезнең телдә түгел, Казан телендә жырлыйбыз. *Өй түбәгә* (түбәсенә) *шипер кэрәк. Зират тау башта* (тавы башында) *соу чәчештек* (сибештек). *Без йақта айу йуқ* – Безнең якта аю юк.

Фигыль сүзтезмәләр. Кайбер фигыльләр башка килешне таләп итәләр: *Нигә аны (аңа) тийәсез сез? Айылыма сагынгам қой, қызым көүчереп алған* – Авылымны сагындым бит, кызым алып килде.

Исем-сыйфат сүзтезмәләрендә билгесез килештәге аерымланган аергычлар килеш кушымчасы алалар: *Мамайлар түгәрәкне кийеп қуйа бүрек* (түгәрәк бүрек), *өстеннән йаулық бәйлиде*.

Хәбәрлек. Исем хәбәрләр, татар теленең күпчелек сөйләшләрәндәге кебек, калмак сөйләшәндә дә зат кушымчалары ала:

Йәшсез әле – Сөз яшь әле. Мән сурадым қой анаң, қазақсыңба, қырғыссыңба – Мин аннан, син казакмы, кыргызмы, дип сорадым бит. Син сөйлә, син беләрсең.

Билгесезлек, фараз катыш сорау нәтижәле үткән заман формасы ярдәмендә дә белдерелергә мөмкин, бу аеруча II затта күзәтелә: *Вана абзыйда булмагансыз (булмагансыздыр)? Чай эчмәгәнсез? – Чәй эчмәдегезме?*

Аналитик төзелешле гади яки кушма жөмлөләр күзәтелә: *Қойаш қайа әйләнә, ул анда әйләнә, анын өчен келбагыш әйткәннәр. Авырмасын, сызламасын өчен, әбиләр шыпшыйлар (пыш-пыш укыйлар). Нәрсә тели, бөтәрәсен (бөтенесен) йасыйлар туйга. Кем саваб алгысы килә, чәйнүктә соу биреп тора, йиде чәйнүк. Қандий (ничек) әтерсең, андий күмәрләр – Ничек әйтсәң, шулай күмәрләр.*

Лексик үзенчәлекләр

Калмак сөйләшенә үзенчәлекле лексика хас. Эмма төп лексик-семантик төркемнәрдәге нигез лексика татар теле белән уртақ. Бер төркем диалектизмнар себер диалектлары өчен гомуми характерда. Биредә калмак сөйләшенә хас диалекталь сүзләрнең кайбер төркемнәрен берникадәр яктыртып үтәбез.

Йолалар, горөф-гадәтләр: *сеп* – бирнә (кыз әйберсе), *сеп салышу* – бирнә эзерләшү, *нүгәр* – кияү егете, *имдәү* – имләү, *тачок* – кичке уен, *былафкы уйнау* – йөзек салыш уйнау, *тадарча кырук* – әйлән-бәйлән, түгәрәк уен, *бичыринка* – аулак өй, *ашық уйнау* – бишташ уйнау, *догалық* – бөти һ.б.

Қорбанныққа үгөз алып суйдылар, пешереп сарандылар йамгыр, азан әйттеләр. Кийәү йулы дип күчтәнәч биргәннәр. Кумдыйда (сандыкта) булыр қызнықы приданнары. Киштем – жирле халық атамасы.

Туганлык атамалары: *ада-инә* – ата-ана, *тәтәү* – әти, *мамау* – әби, әти-әнидән олы, кардәш яки чит хатын-кыз, *көкөм* – эне яки сөнелгә, каене яки каенсөнелгә, балдызга эндәшү сүзе, *қартәнәй* – әби, *қартәтәй* – бабай, *әкә* – абый, *йорчы* – 1) каене, 2) каениш, *тон бала* – беренче бала, *қанинә* – каенана һ.б. *Кар-*

топко отостық (утырттык), *абамнар* (абыйлар) *олулар эде, алар зштәделәр.*

Кеше һәм аны тасвирлый торган сүзләр: *чыганақ* – беләзек, *төндер* – чукрак, *қалқып китү* – йоклап китү, *чынча бармақ* – чәнчә бармак, *эшлэкэй* – тел кереше, *пичәл* – рахит, *тискәре* – кире, *кәс* – эшәке, явыз (кеше), *өн салып йылау* – кычкырып елау, *тезә* – тез, *тағым* – тез асты һ.б.

Йорт-жир, хужалык эшләре һ.б.ны белдерә торган сүзләр: *айыл* – авыл, *ызба* – өй, *синек* – өйалды, *кәсэнкә* – чолан, *түр* – сәке, *түр асты* – идән асты, *күшәгә* – сәкегә, караватка корган чаршау, тәрәзә, ишек пәрдәләре, чыбылдык, *тығым* – түшәм, түшәм тактасы, *тәвермән* – тегермән, *тешле барана* – тырма, *чау* – су чүмече, *стайка* – жылы абзар, *алны* – тышкы абзар, *тап* – йомычка, *одоу* – утау, *колосса* (< колодец) – кое, *ургыч* – урак, *балчы* – умартачы, *чырақ* – нечкә агач, кулга кадала торган шырпы), *суқмо/суқма* – киле, *тырмавыч* – кул тырмасы, *тартмагач* – каба, *кол'ко* – кисәү агачы, *табадан/ табадын* – таба, *кәләсә* – тәгәрмәч, *чанақ* – чана, *тушник* – күмер чүлмәге, *тотқо* – табагач, *сәкәлүк* – уклау, *туғолоқ* – чынаяк чоқыры һ.б. *Балыққа қатқан қалтыларын тотолар до китәләр. Қаймәл йамғыр* – болбойда кайвакыт, яңгыр булмый.

Аш-су белән бәйлә сүзләр: *самза* – чәкчәк, *пиреженик* – ачы камырдан, эченә жиләк-жимеш салып, табадагы майда әйләндермичә генә пешерелә торган камыр ашы, *кош(т)/көш(т)* – ит, *пыштақ* – сыр, *йураганга* – төчегә (камыр турында), *ләчинкәле туғач* – эчле кабартма, *пәлеч* – бәләш, *аш/озон аш* – токмач, *көрөч* – дөгә, *мишкә май* – ак май, *лүпсә* – итгарткычтан чыгарылган кипкән шомырт, *чөпчәрә/шөштәрә* – пилмән, *сөртмәч* – юка (камыр ашы), *арма* – куырмач, *әчекәй/иңсекәй* – корт һ.б.

Киём-салым атамалары: *артсалма* – жилет, *кәбәч/кибәч* – түбәтәй, *чарық* – чүпрәктән, тиредән яисә күннән теккән аяк киеме, *мәләй/мәләй* – бияләй, *кийнөк/кинок* – күлмәк, *әйнек* – догалыклар салу өчен ясалган бәрхет янчык, култык астына асып куела, *пима* – киез итек, *өүтек* – итек, *йышым* – йон оек,

кашник – беләзек (жиң очында), *китән* – киндер (тукыма), *чолок* – оек, носки, *күгезмөк* – сырған жилет, *қоштон* – балитәк, *төштөк* – түшлек (бизәнү әйбере), *кип* – кыяфәт (*Кипләре дә, төсләре дә шул ук*) һ.б.

Терек һәм терек булмаган табигать. Жир-су һәм рельефны белдерә торған сүзләр: *тайгалық* – урманлык, *қойо* – бәке, *көлөч* – чишмә, *бөк* – болын, су баса торған болын һ.б.

Хайваннар дөньясы белән бәйле диалектизмнар: *тайчақ* – тай, *қончақ* – колын, *ләчкә* – колын, *бога* – үгез, *қой* – сарык, *сазу горт* – кандала, *сипкә* – комбаш (пескарь), *қоча* – тәкә, *майған* – үрдәк, *турбақ* – бозау (ана булганы), *қышлақ* – кыш чыккан бозау, тана, *чагван* – шөпшә һ.б.

Үсемлек атамалары: *қандық* – татлы тамырлы үсемлек, *эт борно* – гөлжимеш, *тыт* – карагай, *қарагат* – карлыган, *қызыл қарагат* – кызыл карлыган, *агач* – урман, *қалба* – кыргый юаның бер төре, *чучқа йапрағы* – әрекмән, *саргай* – сарана, *чалқай* – кычытқан, *қызылча/қызылчы* – чөгендер, *мәркүп* – кишер, *киндераш* – киндер (үсемлеге), *әлән* – житен, *көгәмәй* – кара жиләк, *көпөрөц* – кара кура жиләге, *сайганақлы* – чәнечкеле, *йоморт* – шомырт, *қаштақ* – пешмәгән жиләк, *йамбас* – жир жиләге, *қыйтмыр* – гөлжимеш: *Қыйтмыр йуғып саттыған итек* – Гөлжимеш жыеп сата торған идек. һ.б.

Сөйләү үрнәкләре

Аш-су турында. Пес йақта қыстыбый қамырын пич өстендә (каршында) быжыратқан. Увыс қуйы, сап-сары, быжрыб ашайтқан, сап-сары, тәмнү. Сыйыр посаулаб алса қәйер бирәм перәр қарчыққа. Йырақ йулға болса, пер кисәк итмәк кисәген бала бер тешнәп алып, салып қуйасың, паланың эризығы өзелмәсен өйдән тип. Қайтқак йомшартып эткә бирәсең қәйергә, балам сау сәләмәт қайтсын дип пер кизәк итмәкне алай тығып қуйасың.

Пашына чипчик зур түгел, ақ жылан башы тағып қуйалар ыйы баланықы. Бишеккә тувалық мендәр астына баланыңқы (салалар), айу тырнағы бола мендәр аста, балаға шайтан килмәсен дип.

Пиреженик ачыга қой, йарты (литр) соу, экке қуқой, сары май, мишкә май да әйбит, йомшақ итеп кенә куйасың, күпкәч қағып (он өстәп яңартып) қабартасың, сәwәләп (әwәләп) таы қабартасың, анаң эченә әз генә йиләк салып қаплайсың, өстә артыпрақ торсын, табаданға саласың майға, асты қызарғач, әләндермәйсен, майын өсенә чәчеп-чәчеп кенә торасың.

Әнийемнеңке сеп отыс тәңкә, сондоқ, электә сеп салышқаннар, йастық, төшәнчек, чыбындық, сөлгө. Қызныңқы ратн'алары сеп салышалар. Сепкә салалар қодағыйлар. Сондоққа тәйәп күчертәләр қызныңқы әйбирлирен, аны нүгәрләр алып чығып чанаға утыталар. Минеке адам (әтием) инәйне көүчереп алған. Нүгәрләр – йәш малайлар, арқан тотқаннар, керетмиçә торалар қапқада. Мән табақ менән вак канфит тотып торам. Қозоқ (әрбет чикләвеге) қойалар иде киленнеке түбәсенә, бал менән май қаптыралар ийе, йәймә йәйәләр. Қайнәнисе, йахшымы килдегез, ди. Бусаға аша атлап керәсен. Бусаға аша әйбер алырға да йарамый, теләнче булдыңмы диләр, бийағына чығыб аласың. Қаршалғанда бал-май қаптыралар, йастыққа йә сөлгегә бастырғаннар, килен килеп баса йастыққа. Бала-барқа (бала-чага) талашып, йулашып, үзенә тарталар. Әжек бауы сатып алады нүгәрләр. Каралватқа күшәгә тартқаннар тыйықлап (томалап).

*Сөйләүче: Айнагулова Гайшә (1921 елғы).
Тумаел*

Тормыш-көнкүреш турында. Әйәңкеләр йаңған күрерсез, шулар төбөндә курчақлар булған. Әрберсенен курчағы булған. Әй төбәсендә дә шүрлекләртә курчақлар булған. Майчамал маманыңқы (әби) да полған. Мотыйгулла бабайларны уғытқан, тингә керткән. Курчақлы кешеләр қалмады инте. Wәли бабай бик қуатлы мулла булған, парсын да денгә күчереп петергән.

*Сөйләүче: Мәүлетов Робинзон Рәхмәтулла улы.
Тумаел*

Пес кечечәк қалтық, Сибертә торған итек. Әтәбесне соғышқа алп кәттелер. Пес аилға көчтек. Инәм қорсақту қалта. Картопко отосток. Абамнар олулар эде, алар эштәделәр. Энәм тегүче

иде, байбақ (тиредән тегелгән аяк киеме, унты) тегәткән ите, кечек аиллардан кэлэ тығаннар иде. Орос аиллары да бар, бестән йырақ имәс. Алар килэ тоғаннар итек тектергәлэ, кийнөк, бәшмэт, чарық тектергәлэ. Чарықны пайбақ пәлән кийэлэр. Кинөклөр йағалу, энечлү булған, астан ич тимэ тэ (нични дә) қоймойтолар. Ыштан озоннү кейгәндэр. Пицәт ителә йоқ қой бестең тел (безнең тел белән китап басмыйлар бит). Элке қарағат (кара карлыган) йудық (жыйдык), сата тоғон итек. Варинья ажабый тығын (ашамый торган) итек, пестә көпөрөц (яр бөрлегәне) тә йууалар, көгәмәй (кара жиләк), қыйтмыр (гөлжимеш) йууып саттырған итек, астыған (кура жиләге), тырнакүс (мүк жиләге) пес йақта үспәй (үсми). Инәм сыйыр сава тыған те, налук сала тығыннарте (торганнар иде). Кабыста чәчә тығын итек, қызылча (чөгендер), тыква. Йазын сыу йәйә, қапчықлап қыр суған йыйа тығамбыс. Киндерашны төйөп сала тырған йыйық тәрки (ачыга пешерелгән кабартма) быжырғанга (пешергәндә).

Йәш вахытны бишеккә китап (доғалык, иске китап) йазып салалар шайтан алыштырмасын дип. Йылан башы кебек нимә була торған ите, ақ, тешләре дә көрөнөп торадыр ите, чипчигенә тегеп қойодоғон. Балаға күс тисә, әби өшкөрәдер ите. Кәжә бәкәйебес пар иде, Сәрби мама өшкөрдә дә бетте. Белемчеләр булған (им-томчылар) элек, хәзер йоқ қой. Арпа чықса та тис бетә, бәләкәй генә. Терсәк була, ансы зур булып чыға. Арпа-көрпө, мә қуқыш тип, тфу-тфу тип төкөрәбес.

Қорбанныққа үгез алып, суйып, быжырып, сорандылар йамқыр, азан әйттеләр. Зур қазанлар, шунда пыжыртғылар, ажаттылар, сыу белән уйнап, берсен-берсе чәчрәп. Алланың эрәхмәте, йауды, кәзер бит йуқ менәкә. Өйдән табақлар, қажықлар китер (биредә: китереп). Пала-барқа (бала-чага) йаланайақ. Үгесне йығытып суйдылар, элек авылыбыста бәрәкәт пар иде.

Йома көннө ағым су да туктап торор ди, бер эш эшләргә йарамаған.

*Сөйләүче: Вәлиева Мәмдүхә Ахунҗан қызы (1918 елгы),
Новосибирск өлкәсенең Колывань районы
Ақбалык авылы*

Чын калмактардыңкы сөзлөрөн оҗоп, сөйлөп бирийем. Бәйлиген көчөк, курқымаң. Сөйлөп пирәрек (бирәбез), конокко чакырдылар, таңда барарык (барабыз).

Йәйен тачок (уеннар) боло торҗон, былафкы (йөзек салыш уены) уйный идек, тадарча кырук уйный идек, парлу кешене чакырасың, йырлыйлар:

Икегез бергә торасыз,
Буйларыҗыз бер икән;
Икегез дә пар килгәнсез,
Уйларыҗыз бер икән.

Вичеринка болодоҗон, аулақ өй. Ашық уйный идек, соу бойоннон таш йийып. Йәштәр йырларға та белпәйделәр. Йәштәр йок қәзер. бер табач (әз генә; бер уч) халық қалды монда қәзер. Мең баш мал иде, аты да бар, тайчағы (қолын) да бар иде, йегеп өрәткәннәр (жигәргә өйрәткәннәр) ләчкәсен (тай). Боғаны жигеп, сыйыр тотоп баранит қылтым, тешле баранасы бар, тот та йөргез сука белән.

Қарт әбиләр ақчалар таққаннар, доғалық болҗон. Доғалықны укымышлы халық йазып бирә. Күз тигәнән белсәләр, аның доғасы да бар, шул кешедән авызынан соу чайқатырыб алғаннар, баланыңкы аяк-кулын йүвешләгәннәр, башында чипчик зур түгел, ақ жылан башы тағып куйалар ыйы, бишеккә доғалык, мендәр астына баланықы айу тырнағы, балаға шайтан килмәсен дип. Йә қызыл чебрүк тағып қуйа баласыныңкы муйнына.

Урманның, соуныңкы ййәсе бар бит, қыш вахытны қычу (кечкенә) чанақ белә китеп қала иде ағачқа (урманга), көм буйына йағып тора торҗон идек. Минеке абам (апам) суға барҗан, су чумарға кергән вахытта, озон чачы, утыра ди, тарағы алтын, тараб утыра ди, суға төшөп киткән, абам қороқоп қайтқан. Су ййәсе тарта, мин қурқыймын. Тынычсыз ызбалар да бар ул. Бусаға аша әйбер алырға да йарамый, теләнче болдоңпу диләр, бийағына чығыб аласың.

Әнийем атасыз-әнәсез үсеп. Әнийемнеңке периданы бу сондоқ. Электә сеп салышқаннар (бүләк бирешкәннәр), ратн'алары

сеп салышалар. Сепкә салган диләр ике йаклап, берсе берсенә салалар, сеп салышу хәзер йаңадан чықты. Йастык, түшәк, чаршау, сөлгеләр биреп, сондоққа төйәп күчертәләр, аны нүгәрләр алып чыгып чанаға утырталар. Нүгәрләр – йегетнең иптәшләре, нүгәрләр йегетне кыз йанына озаталар, кыз күчәргәндә сақчы шилле (шикелле) озаталар қәуеп-қәтәр булмасын дип. Қаршалғанда бал-май қаптыралар, йастыққа йә сөлгегә бастырғаннар. Килен килеп баса йастыққа. Сөлгене бала-барқа (бала-чага) талашып-йуллашып үзенә тарталар. Ишек бауы сатып алуларны да чала (аз, чак кына) беләм. Бессең мамау (әби) ника оуқытты, ника дип қойотқамбыс (куябыз, дибез).

*Сөйләүче: Басымова Шәфика Корбан кызы.
Тумаел*

Тормыш-көнкүреш, туганлык атамалары һ.б. Мәненке адам-инәм оуқығаннар. Абыстай (1) әд.; 2) апа) өйләрен йийыштырды, эштеды. Инәм оуқытпады. Абыстамныңқы озур ызба (өй), анықы кызы Алабуғада торады, бесгә киләт (килә). Без аларны чакыртадык кырык көн булады да. Тырыждык, саңзалар (торпыча) йазадык. Бырады (абый) аныңқы монда торады. Мәненк Алабуғада болғаным йоқ. Песнең тәтәү (биредә: бабай) ол йақтан полпто, тәтәү (әти) ашылдыңқы, бабаулар, мамау да өлөп пөткәннәр. Абый – олу, брат – кечү. Нәчек әйтешкәннәрдер, мән пелмәйем. Мән сийләжәм тадарча. Паллар көпрөк (күбрәк) әде, артсалма (сырган жилет), кәбәч (түбәтәй) кейгесәделәр. Ороччо (киле сап) пөснөкө, кийөнтөлү (көянтәле) өлчәү былы. Безтә өүзе бәйләгән мэләйне (бияләйне). Кийнөктөр (күлмәкләр) тектеләр йәжел. Адазы бездеңке айылдан, безнен тороснан китап та йаздылар. Адазы (атасы) тоқсон эке, тоқсон өч йәштә, молло болдо айылда. Сләр тағы мамайлардан соражып пағың. Гәйшә мамау дийәдек без. Барқайақ саз йанында, көп сөйлөр иде. Көкөм (үзеннән кечерәкләргә эндәшү сүзе), оуғығанны йарадам.

Бездеке тормош нейчекмә? Тартмағач (каба) былы үверәбез (эрләү), мэләйне (бияләй) бәйләгән, көрөк (кирәк) нимәне эштедык, қол'қо (кисәү агачы), монда йығынатқан қомғон,

монда табадан (таба). Қарт бабайлардан да сорарсызлар. Чарада (ит тагарагы) кош (ит) чапқан, чапкычы бар, чөгөн (чуен) былы пыжыратық кошно, кэртүкне. Сумза (ит сумсасы) пыжырадық мал сойгач. Пиреженик чөчөдөн ол, куқай, йомжак қамыры. Минем инэм дә пежерэ, эштэде-эштэде, йетмеш бэшкэ йетте. Қамырды сәwэлэп-сәwэлэп(әwэләү) йайып (жәю), эженә йиләк салып пыжырасың майда, айландырмайсың, майны сәбеп-сәбеп кенә торалар. Чәчәктин болады, читләре қытырмақ полады. Ачығанға өрөжөп (кабарып) чығады, йурағанға (төче камыр) өрөшмәй. Мән соуғанни йарадам. Ойлы (Олейна – май сорты) әйбәт самсаға. Ләчинкәле (начинкалы) туғач (кабартма) та пыжырабыслар. Пәлеч ул көштөңке, балықнықы – пирок.

Эрем (ирем) соуғышқа барбады, зәғыйп полпто. Аурыб алдым менәкә қату. Алты баланы өзүм өскәрдөм. Олу қызым ире йук (ирсез) қалды, чәчләре қамыштий. Сэнең дә алтаумы? Сэн пер бала тыуғансын, чачың аппак. Ана, Көлчийаның кәлеб утыра, қалач әкилеб утыра, кебиттә болғондор.

Сыйырлар йаңы тоуды (бозаулады), берсе боға (үгез) тоуды, берсе теше (тана (бозау) тоуды. Қойлары (сарык) көп, бэрәннәгәне дә бар, тыубағаны (бэрәнләмәгән) да бар.

Әтей, энәй өлөп кәйткән, анда чатырық (чардуган) көргөнсес, мэйне қартәтәй (бабай) өскөргәннәр. Қышқылыққа сувақ (суык) бестә. Анта икенче әби-бабайға барып тороңар (торыгыз), ти қартәнәү, бы йаққа барасыңармы ти. Беркемдә дә чай эчмәгәндерес? Бестеңке айыл (авыл) озор.

Аш (токмач), шорбоға салған қамырны аш дибез, озон аш (токмач), шақмағ аш. Дәмәләгән (парга пешкән) көрөчне (дөгә) йарадам, майда дәмәләп кенә, парлап қына алып май салып, йемеш салып бәйрәмнәрдә пежерәбез, ул қәдерле аш. Бәлечләр, шурба, пылау, соңғарақ чай бирәбез, қатемнәрдә андый.

Увыз қуйы, сап-сары, пежереб ашайдылар. Сыйыр посаулаб алса, хәйер бирәм берәр қарчыққа.

Ачы (карале), Сәрийә минән бәләкәйе. Адам (атам) йәшләй өлдө, сувағ алдырған, әнийемнеңке әнийе – мамау көптән өлгән,

Пайдулла әкәм (абыем) катыны йиңә була, ул катын Көлчийан абама (апам) белә ике туған балалары. Мамамныңы ике систыра-сы үлде. Соуғыш йылларда авырчылык булды. Йәйен кыр үленә белән тамакландык, балтырған, сарғай (сарана), кандык (юаның бер төре), күбергән (юа). Сай күбергәне, таш күбергәне (кыргый суган), чалқай (кычыткан), алабода (алабута).

*Сөйләүчеләр: Басимова Шәфика Корбан кызы,
Садыкова Бәнат Мингали кызы,
Айнагулова Гайшә (1921 елгы).
Тумаел*

Авыл тарихы, йолалар һ.б. Айылдыңы (авыл) тарихны силәргә кем бар? Мийең әтийем – адам (әтием) энде – айылдыңы, минеңке инәм дә қалмақ. Алар Жиләдә, Тум арықта булғаннар. Соу басқачын, тайғалык (урманлык) тип бу йаққа чыққаннар. Айыл зор болпто. Бер табач (уч) қалық қалды монда қәзер. Мең баш мал, анда анчы ук, ике зор пастук, бер күс (бөртек) қалмады қәзер. Ашлық чәчкәннәр, балық балықлағаннар: чуртан, чабақ, кәрәс, қарабалық, сипкә (пескарь), нәлим. Мырмашовка әйтәделәр, аны белән балық тоталар. Қышын койо тишәделәр. Кәрчәшкә, марда диләр талдан үреп, алыи да тотқаннар (балықны). Сләргә чәй қойоб алыиқ? Йылқы ите, йылқы майы дигәннәр, элек андый булған, бийә, айғыр, тай (колын). Бозау қандый була, тай да андый. Қазы тығасын, анан йәйгедә ашайсын, өй башында қоротадылар.

Соуны көлдөн, тоз ташыйлар соу буйыннан, йомасына (атна) бер ләтпә, икемә барады. Монда тайга булған. Көлөч (кое) қазып, көлөчтән алатқан идек тәмне соу.

Қышқыта пима (киез итек) басадылар, өүтекне (итек) дә үсләре тегәделәр. Чабата болған, бес кибәдек, қаадыр анықы ағачы булады.

Сувак (суык) бестеңке йақ, Сибирийә, аның өчөн йуртыларда торғаннар. Бөк (тугай, болын) полпты кәң, Қарасу дигән пыротока болпты. Мәнәкә соу чоумарға керәсен, бы йақта қара соу, Курйа инде ул.

Тупсада (киле) исесең (тою) бәдер (төче күмәч) булады сулма (киле сабы) белән, кул тигермәнендә йарадылар, идергәннән (суктыру) қалған башакны суқтырып ала да.

Бер кисәк итпәк кисәген бала бер тешнәп алып салып қуйасың, баланыңқы эризығы өзөлмәсен өйдән. Қайтқач йомшартып эткә бирәсең хәйергә, балам сау сәләмәт қайтсын дип тешнәтеп каласын да.

*Сөйләүчеләр: Абзалимов Фәрит,
Абзалимова Минзифа, Тартыкова Вәсимә,
Садыков Сәнгәт Мөҗәй улы.
Тумаел*

Үсемлекләр турында. Мән эчпәгәч белмәймен әремне. Әрәхмән йафрағын йабам, бездә кән (күп) ол. Киндераш, дары (тары) бырын чәчәләр иде. Сазу үләнне (әрем) дә эчәләр. Менәкә мән чирләп киткәч кәлдә инде абам (апам), укул сайа (казау) өүз-өүзөнө.

Ашлық чәчкәндәр, бодай, арыш, соло, арпа. Песнеңкеләр чәчпәделәр микән.

Айылда берәү дә эшләгесе килбәй. Мән бер ғырада (түтәл) пыйас (суган), бер ғырада кәбестә оутызамын (утыртam). Кәзер әйтәйен: тайгада (урман) қарағай (нарат), қайын, шишка ағачы (эрбет, кедр), қосок (эрбет), миләш, этборно (гөлжимеш), шоморт, қарағат (карлыган), қызыл қарағат өүсәде. Тыт, сазүлән (әрем), ағачта (урман) төмөн-төрлө (мең төрле) өүсәде. Ачу қымыз ақ чәчәклү, ашлық арада үсәде. Чучқа йапрағыныңқы (әрекмән) қырмашығы (тигәнәк) йәбешеп қала торған. Сарғайныңқы (сарана) төбө суған фурмасына, қат-қат. Ашлығы алғын, бөгөн әкилдем. Ақча бәрбәйте эшләгәнгә, ашлығы әкиләте, мән дә өч йөз тородо.

Без йақта бернәстә дә йуғ ыйде. Тукмақбашлар үсәде, ала-бода, чалқай (қычытқан) бар. Бәрәңге, ғырадада үсәде мәркүп, қызылчы (чөгендер), пыйас (суган), қабақ утыртарға йарадам.

*Сөйләүчеләр: Әминова Миңнехәят,
Садыкова Рәйхәнә Фәхри кызы,
Садыков Барый Корбанғали улы.
Тумаел*

Киём-салым турында. Көнәк (күлмәк) ысқыладлап, төймәле, кашниклы (беләзек). Қайсы куштанлы (бала итәкле) тегелгән, бәленнән бөрмә йасап, кәң қысқа йәң. Партықлар (альпякыч) пой-аслу (билле), күкрәге белән бергә озон партык, қайсы йарты ғына.

Көнәкныңқы (күлмәк) қайчан йақасы булады. Ситса йаулық байлап йөриделәр, кашамир йаулықлар полпто. Қошқо көндө йаулықтан, шәл, мамық шәл, зур шәлләр (қышын юл йөргәндә ябына торган шәл) йабынып йөриделәр. Байларда ақ йебәк шәл болпты, оссон чачәкле (чуклы). Әбиләр түгәрәкне кийеп куйа бүрек, өстөтән йаулық, ақ булып. Қартлар қысқа қунычлы галуш пима (киез ката) кейәте. Боронқы атулар (киез ката) болпты, йомышақ қунычлу, қайсы уйықлы (каюлы), қазан йақлар читеге. Күбесе кейтәнне (киндер (туқыма) кейгән көнәген (күлмәк) дә, ирләр чалбарын да. Кейтәнне эләннәң (житен) эшләгәннәр, киндераштан да.

Элек зур алтын сырға (алка), дутый дип куйа тоғаннар иде. Ақчалар таққаннар қарт әбиләр. Чачны ишәделәр толомға, чачқа үргәнне тәңкә дигәннәр ийе, йөзөк, беләзекләр қатқаннар, қәзер дә андый уқ. Доғалықны уғымышлы қалық йазып бирә. Элгәре артсалма (жилет) эченә мамық салып тегеп куйа торғаннар ите.

*Сөйләүчеләр: Рафикова Майсифә,
Сайбаталова Наилә, Садыйкова Гөлҗиһан.
Тумаел*

**ТОМ ДИАЛЕКТЫНДА
ХАЛЫК ТРАДИЦИЯЛӘРЕ ҺӘМ ФОЛЬКЛОР
(этнолингвистик аспект)**

Флера Баязитова

Россия Федерациясенең Азия өлешендә, Көнбатыш Себернең көньяк-көнчыгышындагы Том һәм Кемерово өлкәләрендә яши торган татарларның сөйләше том диалектына карый.

Том диалекты өч сөйләшкә бүленә:

1. Яүштә сөйләше.
2. Чат сөйләше.
3. Калмак сөйләше.

Том диалектын күп галимнәр өйрәнгәннәр. А.И. Дульзон, А.М. Абдрахманов, Д.Г. Тумашева хезмәтләрендә беренчеләрдән булып том диалекты этнолингвистик яктан тикшерелгән. Соңгы берничә дистә ел дәвамында диалектологлар Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, Т.Х. Хәйретдиновлар да бу төбәкләрдә экспедицияләрдә булып күп материаллар тупладылар һәм аларны фәнни әйләнешкә керттеләр¹.

Том диалекты сөйләшләренең формалашуында өч этник төркем катнашканлыгы күрсәтелә:

¹ *Рамазанова Д.Б.* Том диалекты // Татар халык сөйләшләре: Ике китапта. Икенче китап / Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, Т.Х. Хәйретдинова һ.б. Казан: Мәгариф. 2008. 463 б.; *Баязитова Ф.С.* Себер ареалы татар диалектларында этнокультура лексикасы (йола һәм мифология текстлары ясылыгында). Казан, 2010, 736 б.

«Из проживающих сейчас по нижнему течению Томи тюркоязычных групп **эуштинцы**, сохранившиеся теперь только в деревне Эушта были отмечены в 1526 г. С. Герберштейном. Об их прежних местах жительства нет точных данных.

Чаты, проживающие в ряде деревень вблизи г. Томска, в начале XVII в. кочевали еще на р. Чик – левом притоке Оми.

Калмаки, живущие вблизи г. Юрга, являются потомками телеутов, которые осели по р. Томи в начале второй половины XVIII в.»¹.

Том өлкәсе Том районында яүштә-чат сөйләше таралган авыллар түбәндәгеләр: Яүштә (Эушта), Абытай (Черная Речка), Калтай (Калтай), Умавыл (Барабинка), Кызылкаш (Тахтамышево).

Кемерово өлкәсе Юрга районында калмак сөйләше таралган авыллар: Кышлау (Зимник), Тумаел (Юрта Константиновка), Искедим (Большой Улус).

Биредә төрки халыклар әле VI гасырда ук Алтай ягыннан үтеп кәргәннәр, IX–XII гасырларда Обь елгасының югары өлешләреннән кимақ-кыпчак кабиләләре, XII гасырда Енисей кыргызлары, XIII гасырда монгол яулары вакытында төркиләр үтеп керә. XVI–XVII гасырларда инде Көнбатыш Себернең жирле төрки халкы формалаша, алар арасында күпмедер дәрәжәдә угорлар, самоедлар, селькуплар да катнашып, үз булып, тел һәм көнкүрештә берникадәр эз калдыра.

Том елгасы ярының кыя ташлары өстендә борынгы кешеләрдән истәлек булып калган рәсем-язулар турында галимнәр тикшеренүләр уздырып торалар, үз фикерләрен белдерәләр. Алар фәндә «томская писанина», «тутальская писанина», «никольская писанина» исемнәре белән билгеле. Бу рәсем-петроглифларда кыя ташларына уеп атлар, пошилар, уклы-жәяле

¹ *Дульзон А.П.* Диалекты татар-аборигенов Томи // Ученые записки Томского пединститута. Т. XV. Томск, 1956. С. 120; *Дульзон А.П.* Этнолингвистическая дифференциация тюрков Сибири // Структура и история тюркских языков. М.: Наука, 1971. С. 198–208.

аучылар сурәтләнган. Шундый серле рәсемнәр Том елгасының ике як яры буйлап сузылган текә кыяларда табылып тора икән. Күрәсен, борынгы заманнарда ул урыннар һәм Том елгасы үзе дә ниндидер бик серле ритуаллар белән тыгыз бәйләнгән як булган. Аларны археологик планда да өйрәнәп тору зарур. Әлеге рәсем-язулар кыяның көньякка, кояшка каршы урынында, кешеләргә үтеп керү мөмкинлегенә булмаган яшеренрәк урыннарда сакланганнар. Ул табылдыклар шушы жирдә яшәгән борынгы халыкларның йола үтәү, кояшны, табигатьне олылау, урман жәнлекләренәң үрчемән теләү, урман хужаларына табыну һ.б.ны чагылдыра торган истәлекләр булу ягыннан кызыклы.

XVII гасырда Том шәһәре төзелә башлый. Кемерово өлкәсенәң Юрга шәһәре тирәсенә руслар һәм жирле төркиләр килеп утыра. Кемерово өлкәсендәге себер татарлары сөйләше фәндә том диалектының калмак сөйләше буларак билгелә¹.

Кемерово өлкәсен еш кына Кузбасс дип атап йөртәләр, чөнки биредә Россиядәге иң зур ташкүмер бассейны ята.

Кемерово өлкәсе Көнбатыш Себер тигезлегенәң таулар белән очрашкан урынына туры килә. Өлкәнәң күпчелек өлешен Алатау, Салаир тау сыртлары, таулы Шория алып тора, таулардан күп кенә зур һәм кечкенә елгалар агып чыга. Су артерияләренәң иң зурлары: Том, Кия, Яя, Иля.

Кемерово өлкәсендә себердәгечә континенталь климат, ягъни биредә озын һәм тирән карлы кыш, эссе һәм кыска жәй. Тауларның һәм тигезлекләренәң күп өлеше урман белән капланган.

Өлкәнәң тарихы гаять кызыклы. Моннан 30 мең еллар элек биредә аучы кабиләләре яшәгән. Бу турыда курганнарның археологик казылмалары, борынгы кешеләрнең яшәү урыннары һәм кыя ташларына уеп ясалган борынгы рәсемнәр күрсәтеп тора.

Кемерово өлкәсе Себернең кешеләр иң тыгыз урнашкан төбәгеннән исәпләнә. Төп халкы шәһәр һәм бистәләрдә яши. Шахталарда һәм рудникларда шахтерлар күмер һәм руда чыгара.

¹ Тумашева Д.Г. Диалекты сибирских татар. Казань, 1977. С. 237–238.

Биредә яшәүче жирле төрки халык элек-электән рудадан тимер ясауның серләрен белгән. Шуның өчен аларны борынгы рус язмаларында тимерчеләр (кузнецы) дип, яки «кузнецкие татары» дип атаганнар.

XVI гасырдан бу жирләргә руслар күчеп утыра башлаган. Халык бер-берсе белән аралашкан, тәҗрибә уртаклашкан, көнкүреш үзенчәлекләренә төшенгән.

Авылларда яшәүче халык бирегә төрле сәбәпләр аркасында килеп урнашкан. Соңгырак чорларда килеп төпләнгән авылларда шулай ук татар теленең урта һәм мишәр диалектына караган сөйләшләр дә сакланган.

Өлкән буын кешеләренең сөйләвенчә, бу якларга Столыпин реформасы чорында, ягъни 1906–1907 елларда, иркен буш жирләр эзләп килеп утыручылар булган. Мәсәлән, Юрга районы Сарсаз авылы шундыйлардан. Шулай ук, репрессияләнеп яки кулак итеп сөрелгән, күп жәфалар чиккән халыклардан оешкан авыллар да бар. Мәсәлән, Анжир районы Теплая Речка – Жылы Елга авылы. Элеге авылның халкын «спецпереселенецлар» дип тә атап йөрткәннәр. Бу авылның сөйләше урта диалектның минзәлә сөйләшенә якин. Биредә шулай ук сугыш елларында Идел буеннан сөрелгән немецлар да күп. Алар аеруча татар авылларында урнашып калырга тырышканнар. Хәзер алар барысы да татарча сөйләшә. Альма исемле әби хәтта татарча имтомнарны да яхшы белгән. Авыл халкы аны олылап «үзебезнең духтыр» дип йөрткән. Шуннан ерак түгел генә урнашкан икенче авылны «Яңа авыл» (русча Нижегородка) дип атыйлар. Бу авылның сөйләше исә мишәр диалектының Пенза өлкәсендә таралган сөйләшенә якин, бик матур сакланган татар сөйләше булып тора.

Экспедиция вакытында безгә калмак сөйләшенә караган, борынгы жирле үзенчәлекләр нык сакланган Кышлау, Искедим, Тумал авылларында материаллар туплау насып булды.

Кышлау (Зимник) авылы Юрга районындагы бик борынгы авыллардан санала. Аның барлыкка килүенең төгәл генә датасы билгеле түгел. Тарихчылар һәм этнографлар (мәсәлән, Кемерово

университеты галиме В.М. Кимеев) фикеренчә, бу авыл XVII гасырда оешкан булырга мөмкин. Ләкин археологлар, һәртөрле торак калдыкларын өйрәнәп, аларның тагын да борынгырак чорлардан калган булуы турында язалар.

1995 елда Кышлау авылында Кемерово университеты галимнәре археологик казылмалар ясап, фәнни тикшеренү эшләре алып барганнар. Авыл янындагы Искедим елгасы буенда, аның сул кушылдыгы Кожановка янында бик борынгы курган-каберлек табылган. Ул каберлектән каен тузына салып күмелгән кеше калдыклары чыккан. Аның аяк очына аю табаны үрнәкләре төшереп ясалган балчык савытлар да куелган булган. Шундый ук «серле» курганнарның Кышлау (Зимник) авылының тирәягында берничә урында булуы билгеле.

Югарыда искә алынган Кышлау, Искедим, Шалай, Тумаел (< Тум + аел; *аел* сүзе биредә авыл мәгънәсендә кулланыла) авылларындагы жирле халыкны калмаклар дип атап йөртәләр. Шалай һәм Искедим авылларындагы жирле халыкның бер өлеше, христиан динен кабул итеп, урыслаша, ә бер өлеше исә керәшен булып кала.

Калмаклар, Кемерово өлкәсендә яшәүче төрки халык – телеутлар белән бер тамырдан булып, хайван асраучылык һәм аучылык белән шөгыйльләнгәннәр һәм күченеп йөргәннәр. Соңыннан шушы тирәләрдә төпләнәп, утрак тормышка ияләнгән өчен булса кирәк, аларны ак калмаклар яки калмаклар дип йөртә башлаганнар (калмак – «калу» сүзеннән). 1734 елда Себерне өйрәнүче галим Г.Ф. Миллер: «Том елгасының көнчыгыш ярында Константиново (Тумаел) авылында татар-телеутлар яши», – дип язып калдырган¹.

Кышлау авылын биредәге жирле төркиләрнең кышкы торак урыны булган дип саныйлар. XIX гасырда Кышлау авылына Идел бие татарлары һәм Урта Азия төркиләре килеп утыра. Жирле калмаклар һәм аларның сөйләше ассимиляцияләнә, татар

¹ Миллер Г.Ф. История Сибири. Т. I, 1937; Т. II, 1941.

сөйләшләрә белән якыная. Биредәге халык ислам динен, гарәп графикасын, татарның рухи һәм матди мәдәниятен кабул итә.

Кышлау авылында ярты авыл – калмак, ярты авыл – мишәр. Калмак очы, мишәр очы, дип әйтәләр.

Лингвистик яктан калмак теле биредә яшәүче Том өлкәсе татарларының том диалекты калмак сөйләше дип таныла. 1930–1950 елларда биредәге мәктәпләрдә татарча укыганнар. Татар мәктәпләре ябылу сәбәпле хәзерге авыллар урыслашып бара. Яшьләр рус телендә генә сөйләшәләр. 1990 еллардан авылларда татар теле факультатив дәрес буларак кына укытыла башлаган.

Калмак сөйләше бигрәк тә фонетик яктан кызыклы һәм үзенчәлекле. Биредә алтай теле йогынтысында иренләшү гармониясе көчле: *болодогон* – була торган, *сөзмөкөр* – сүзмәкәр, сүзчән; *өзүм* – үзем, *көстүгүм* – күзлегем, *мончо* – мунча, *үкмөк* – икмәк һ.б. Морфологик үзенчәлекләрдән берничәсен күрсәтеп китәбез: I һәм II зат күшлек сандагы киләчәк заман формалары: *без аларык* – без алырбыз, *сез барсаңар* – сез барсагыз; хәзерге заманда: *нәк мәа кыйгыртырсын* – ник миңа кычкырасың; кабатлаулы үткән заман: *сөйләшеп утырткан идек* – сөйләшеп утыра идек һ.б.

Том һәм Кемерово өлкәләрендәге жирле себер сөйләшенә казан татарлары сөйләшенең йогынтысы зур булган. Моны алар элегрәк мәктәпләрдә татарча уку һәм бер үк авылда берләшеп, аралашып яшәү нәтижәсе дип аңлаталар.

Лексикада жирле сөйләш өчен хас булган сүзләрдән берничәсен күрсәтеп китәргә мөмкин: *инау* – эни, *адау* – эти, *әкәү* – абый, *абау* – ана, *мамау* – әби, *бабау* – бабай, *күкәм* – үзеннән кече туганына эндәшү, *бога* – үгез, *майган* – үрдәк, *пияз* – суган, *кызылча* – чөгендер, *мәркүп* – кишер, *тогом* – йомырка, *түбө* – түшәм, *сирәңкә* – шырпы, *күш* – ит, *сонма* – киле, *тырып* – торма, *сырга* – алка, *чалқай* – кычыткан, *карагат* – карлыган, *мишкә* – гөмбә, *дүләнә* – камыр җиләге, *гөреч* – дөгә, *қозоқ* – кедр чикләвеге, *самза* – урама, *сөртмәч* – юка, *күзикмәк*, *төштөк* – түшәк, *әйкүл* – хәситә, *сак* – пальто, *артсалма* – жиңсез камзул, *кәбәч* – түбәтэй, *тагайя* – бүрек, *мөйеш* – почмак һ.б.

ГАИЛӘ-КӨНКҮРЕШ ЙОЛАЛАРЫ ЛЕКСИКАСЫ

(ТЕКСТЛАР)

Туйлар

Саучы

Саучы – яучы; кыз димләргә килгән кеше.

– Ата-инәсе малайнықы өйләндергесе килә, өйләнергә вахыт йиткән. «Саучылағалы кирәк, өйләндергәле кирәк», – тиләр. Барайлар бу йақтан ата-инәсе, туғаны. Саучылап баралар. Қызға барып кергәч хәбәр бирәләр.

«Менә, қода-қодағый килә сиңа саучылап».

«Өрөхсәтме, кергәле буламы?» «Була, була».

Қаршылайлар, өстәлгә тастырхан (ашъяулык) йәйеп йибә-рәләр, доға қылайлар. Өстәл йанына утырып чәй эчеп алайлар, сөйләшәйләр.

«Без бик зур йомыш белән килдек. Менә сиңең қызың бар, минем малайым бар. Сиңең қызыңны саучылап килдек. Йақшы йер, йақшы кешенең баласы».

Малай қызны белми, қыз малайны белми әле. Бер генә килмәй инде, өч қатар баралар саучыға. Өченче қатта инде ыризалық бирәләр. Элек ай башы белән баралар ыйы бит. Айның унбишенә, йә йегермесенә, ыризалашалар инде. Туйлары була иде. *(Кызылкаш)*

Саучы бер ыштан балағын чығарып килә:

– Бер балағын чығарып киләдегән саучылар.

«Хуш килдеңез, әйдә, үтеңез».

– Бик элеке заманда саучы булып килгән кеше бер балағын төшереп қуйа икән, бер ыштан балағын күтәреп қуйа икән. Исәнләшеп, сәләм биреп, қадер-хөрмәт қылып килешеп қуйғаннар.

– Инәмә уналты йәш булған. Саучы килгән бер ыштан балағын чығарып. Дүрт қызлары булған икән.

«Қайсы қызыбызға килгәннәр икән», – дигәннәр. Бу уртанчы қызны сорарға килгән. Өрөхсәт белән кергәннәр, сәләмләшкәннәр.

«Без Тум сувы аша килдек. Мәймүнә дигән қызыңна йаучылап килдек».

«Хуш килдегез».

«Мәһәрен ни сорасағыз да бирәбез, туйны салышыйық», – дигәннәр. (*Умавил*)

«Бәрәкәтле тормыш булсын, маллы булсын», – дигәннәр.

Саучы килгәч, һәр ике якның нәсел-нәсәбен тикшерәләр, со-
рашалар:

– «Қызга саучы килде», қардәш-туғаннары килде», – диләр ийе. Йақын туғаннары килгәннәр қыз сорашып. Бу үзе йақтан йиған қардәш-туғаннарын. Бик қаты тикшергәннәр. Нинди кешеләр алар. Бөтен нәселен, туғаннарын йийғаннар. Ул нинди кеше, нинди бәндәләр, нәселе нинди, бик қаты сорашқаннар. Нәселендә бер бозық күнелле кеше булса, қызны бирмәгәннәр. Бик қаты тикшерү була иде қызны биргәндә. (*Яүштә*)

– Бер килүдә ыриза булмағаннар әле, сырук (< рус. срок) куйғаннар қызның әтиләре. Тирә-яктан, қардәш-туғаннардан сүз иштырып йөриләр, тотып қына қызны биреп йибәрмиләр.

Киңәшәп, килешәп сөйләшәп, ыриза булып килешәп туйлар йасап қызны биргәннәр. (*Яүштә*)

Сорату

Сорату – қызны яучылау.

– Қызны соратып куйғаннар икән, бөтен сипне (бирнәне) қыз әзерләп утыра. (*Яүштә*)

Қачып бару

Қачып бару – ата-ана белән сөйләшмичә, аларның ризалы-
гыннан башка гына кияүгә китү.

– Қызлар қачып та бардылар. Мин дә қачып бардым. Қыз өйендә бийедем бер малай белән. Ул миңә күз қыса. Икенче көнне хат килә. Хат өстенә хат килә.

«Қачам инде», – дийәм. Инәм өйдә йук. Күршеләргә керәм, «утырғалы», – дийәм.

Чығып киттем. Зур йақшы ат бәйләүдә тора. Атқа утырып кийәү өйенә киттем. Ул мине күтәрәп кертте синәк (< рус. сени) ишек алдына. Арттан быратлар килә мылтықлар белән. Мине йәшеренделәр, күрсәтмиләр.

«Үзең килдеңме, әллә көчләп алып киттеләрме?» «Йук, йук, үзем килдем», – дийәм. (*Кызылкаш*)

Кыз өйе

Кийәүгә китә торган кызның өендә, кияү килгәнче, авылның барлык кызларын чакырып, күңел ачу мәжлесе оештыралар. Ул шулай «кыз өйе» дип атала. Кыз өендә егетләр чәчәкләр тотып килгәннәр. Кызлар исә аларга бүләкләр эзерләп торалар. Кыз өендә уен-көлкә, жыр янгырап тора.

– Туй алдында йасайлар кыз өйе. Кызлар кара-каршы йырлашалар, бийешәләр. Ирләр, йегетләр бичуркага (кич утырырга) керәләр. Кызны қалфақ кийертәп, шәл бөркәп утырталар. Кара-каршы бийиләр кызлар-йегетләр. Гармушка була.

– Кыз өйендә кызларны төшерәп бийетәйләр. Кыз кийенеп басып торай. Кызлар күп була. Нүгәрләр тип малайларны кертәйләр.

– Кыз өйендә уйын була, бийү. Кийәү йақтан килә йегетләр, нүгәрләр. Анда кызны йәшерәп куйайлар, күрсәтмиләр. Кыз – кийәүне күрмәде, кийәү – кызны күрмәде. Кыз өйенә малайлар да килә, күкерәгенә чәчәкләр қадап. Чәй эчәләр. Малайлар чәчәкне кызларның күкерәгенә қадылар. Кызлар бүләк бирергә тийеш ул малайларга.

– Кызлар бийегәле төшәбез түрдән.

– Йәшләрне, кызларны чакыралар кыз өйенә. Кем чакырган, шунда барғаннар. Анда малайлар бүләк биргәннәр кызга.

Кыз өйендә йырлашабыз:

Йөзегезгә, йөзегезгә
Йөз карадым, туймадым.
Сезне нурдан йаратылган
Микән дийеп уйладым.

Сандугач қунган имәнгә,
Имән башын игәнгә.
Йырламыйм, йырла дигәнгә,
Йырлыйм, сине сөйгәнгә.

Гөл арасында йөрисен,
Гөлләргә үреләсең.
Ачық йөзләрегез нурлы,
Күркәмле күренәсез.

Сандугачлар килер әле,
Килер дә китәр әле.
Сақ белән Соқтан да үткән,
Бездән дә үтәр әле.

Алмагачның ботагына
Баулар бәйләсәк иде.
Йинаулашып, бергәләшеп
Жәйләр жәйләсәк иде. (*Яүштә*)

Чақырту

Чақырту, чақыртуға йөртү – ярәшелгән кызны мәжлескә йөртү.

– Қыз бер йыл утыра. Чақырту дип туғаннары чақыртуға йөрәтәләр туйға. (*Кызылкаш*)

Никә, неге

Никә – никах.

– Никәгә барғанда йегет күмәче дип, икмәк алып барғаннар. Йегет күмәченә тоз утыртасың, әйбәтләп тастарханга бәйләп алып барасың. (*Яүштә*)

Неге ашы – никах ашы.

– Неге ашларын қалтаға салып алып барғаннар. (*Умавыл*)

Туй хатым

Туй хатым – туй көннәрәндә уздырыла торған дини мәжлес.

– Никәдән суң туй хатым. Әрвахларны искә алып қорьән уқытатлар. Туй хатымға әркем ошлап килә салым. Қыс йақ та, кейәү йақ та туй хатымға килә. Буш қул бармыйсың. Ақча, ит, қаз, қаймақ, туғац (төче күмәч) пешереп бардым. (*Кызылкаш*)

Қыз йылату

Қыз йылату – кызны кияү йортына озатқанда моңлы көй белән жырлау.

– Қызны күчәрәп ақиткәндә қыз утырып йылый башлай. Қызлар йырлай:

Әткәйемнең мунчасы
Тау башында булсачы.
Әткәм-әнкәм қулларында
Тагын бер-ике йыл торсамчы.

Пайкәл йылға балықлы,
Йанкәй мамық йаулықлы.
Пайкәл сулары комлырақ,
Песнең башлар моңлырақ.

Ал пилбауларың атлас,	Қыс палақайның йатқан урны
Сыуларға салсаң да батмас.	Қасанқынай йақта пер такта.
Қулығыздан киткән қыслар	Шул такталарны қысғанып
Сағынсағыз да қайтмас.	Сатып йебәрәләр пер йатқа.

Тотоньшалар қыслар йыларға. Шундый йырлар йырлап алып киттеләр. (*Кызылкаш*)

Аталық, инәлек, үкел ата

Аталық, инәлек, үкел ата – туйда кияү белән кәләшкә икенче ата, икенче ана итеп билгеләп куелган кешеләр.

– Аталық, инәлек қуйайлар, ыризалық сорыйлар қыздан.

– Аталық бер олу кеше инде. Кийәү йағыннан була аталық. Аталық дигән кешесе қаравыллы кийәүне.

– Малай йақтан абыйсы бар – ул аталық була тоған. Үкел ата дигәннәр.

– Аталық мына хәрәндәше. Аталық утызайлар, қыз өчен ул жауап бирәй:

– Берәр йақын кешесен аталық итәләр. Әкәм дип йөриләр аталықны.

«Бардыңба – бардым»,

«Алдыңба – алдым».

Малайдан да, қыздан да сорайлар өч қатар. Аталықны қыз йақтан қуйайлар. Зурлайлар инде. Аталық ул күптән түгел генә өйләнгән йәш кеше була. (*Кышлау*)

Қызны күчереп килү

– Қызны күчереп килгәндә бау тотайлар, атларға бау тотайлар. Аларға ақча, козоқ сибәйләр.

Қызны аттан төшереп, уң йаққа бастырайлар, бал белән май қаптырайлар.

Барлу кеше қаптыра:

«Балда-майда торсоннар», – дип.

Камфит, козоқ (чикләвек) сибәләр, балалар талашайлар. Йәймә йәйеп сибәләр козоқны, қалын йәймә йәйәләр. Қызның башыннан сибәләр. (*Абытай*)

Җыз бикләү

Җыз бикләү – никахтан соң егет белән кызны кавыштыру.

– Бүген җыз бикләргә инде дип йөриләр. Пирбуй көнне никахтан суң җыз биклиләр. Җыз белән малай икесе қала. Түшәкне җызныңы йақыннары жәйә. Пастилне қарыйлар иртәгәсен. Үзе урынын иштырмасын, кергән йеңгә иштыра. Ул белә малай хәлен.

– Аулақ өйгә бикләйләр. Қыс йақтан әкәләре алып бара аулақ өйгә. Теге йақтан да нүгәрләр (кияү егетләре) бара мылтық мынан. Қыс мына йегет күрештеләр инде, аларға чәй куйасың, қомған, тас, сувын, пастилын әзерләп бикләп китәсең инде. Монда туй бара. Икенче көнне қыс йақтан әкәсе-абасы (абыйсы-анасы), малай йақтан әкәсе-йеңгәсе (абыйсы, жингәсе) барып, ишекне ачайлар, чәй куйайлар. Қода-қодағыйлар, хәрәндәш-туғаннары килә. Никахта бикләгәндә генә бер-берсен күргәннәр. (*Кышлау*)

Қуйын канфиты

Қуйын канфиты – кияү күчтәнәче; аны, кыз куенында кунып чыққаннан соң, кияү күчтәнәче итеп өләшәләр.

– Килен белән кийәүне айырым өйгә биклиләр. Анда кунып чыққач, кийәү қуйын канфиты қалдырып чыға. Аннан мунчаға баралар.

– Қуйын канфиты өләшкәннәр кийәү белән кыз кунып чыққан сун. Балалар жыйылып киләләр. Авылдағы бөтен бала килә қуйын канфиты алырға. (*Яүштә*)

Сип, сипне алып бару

Сип – кызның бирнәсе.

– Икмәк-тоз белән сипне алып бардылар. Алдан тозны алып бардылар, аның артыннан икмәкне алып бардылар тезелешеп. Сипне ақ чеберәкләргә бәйләп, гөлләп, тезелешеп алып бардылар.

Қодаларына, қодаларға көйнәкләр, йаулықтар куйайдар. Сип тип атала. Тоз-туғачлар мән барайлар. (*Яүштә*)

Қызға малай йақтан бирәләр:

– Без қызны бирәбез, йөз тәңкә бирегез, – диләр. Бер йәш кенә турбак тойоққа бирегез, қысырақ диләр. Суйарға инде. Бер

пот бал, чәкчәк йасарга. Барын да бирделәр. Бөтен радн'алары көйнәк бирделәр. Бер зур сандык тутырдылар. Без кечү ийек эле. Барын да тутырып алып бардылар кызга малай йактан. Бал күп, умарта күп ийе.

– Қызның атасы кийәү йактан ақча сорый, байтақ ит сорыйлар, гөрөс (дөгө), сары май, шикәр китереп кителәр туйға қәдәрлек. Қыз йағы қода сорый, кийәү йағы китерә (*Кышлау*).

Килен хезмәте

– Қәйнинәм әйтә:

«Килен, чык йилтеккә (келәткә). Ачқыз ал да кер. Чапчак (кисмәк) эчендә орбақ (көрпә, кибәк) бар. Ул орбақны ал да турбаққа (танага) сал».

– Қазан йағына себерәктән (себердән) килен алғаннар. Инәсе аш йасарга (токмач) кушқан килененә, минем күкәмә (апага). Ул камырны басқан, йәйәргә кирәк.

«Инәм, сәкәлүк қайа?» – дип сорый икән. «Нәстә ул сәкәлүк?» Ул себерәкчә сәкәлүк, ә казанча – уклау. Сөйләп-сөйләп аңлатып биргән.

– Инәм себерәкчә әйткән:

«Таплар иштырып алып кер эле». Бу бақыр кергән дә сораған «Нәрсә табарға?» Ә ул тап – йомычка. Пичкә йағарға.

– Қоймақ пешерәбес.

«Тап алып кер эле». Мин чықтым тышқа. Тордым, тордым. Ни табыйм? Белмим, ни тапқалы. Кердем.

«Инәм, нәстә ул тап?» Йомычқаны тап дийәләр себерәкләр.

– Кийәү Казан йақнықы булган.

«Хәсәйен, син састөп китер эле!»

Әгийем сазга барып, нәрсәдер эзләгән, белмәгән ни китергәле. Ә инәм себерәк иде.

«Қарчық, миңа саз төбе табып бир эле», – дигән.

Инәм көлгән: «Састөп – ул көрәк», – дигән.

– Йилгәктә (иләктә) оннар иләйләр киленнәр, орбағы қала. Сыйыр шәйкәсенә салабыз орбақны, типшегә (тагарак).

– Икмәкне ачыткы белән пешерәсең. Элеке «кувашна» (ипи күәсе) диләр ийе. Қайсы кеше «кушана» дийә. Аусақ (усақ) агачтан була кувашна. Олу мичтә пешерәләр.

– Элеке пичне йағасың. Пумала белән себерәсең ике кат. Элеке сукма пич булған балчықтан. Қалачны аунатып табақта күптерәсең (күпертәсең). (*Кышлау*)

Туй атлары

– Туй атларын көллиләр (гөлли, ягъни бизи), шыңғырақлар (кыңгыраулар) тагалар.

– Утызар пар ат йигеп баралар. Умбиш-йегерме хәзәин бара йақшы атлар йигеп.

– Қыз алырға барған йирдә қода булған кеше, киленнең кайнатасы йақшы ат алып бара. Урамның бер йағыннан икенче йағына арқан сузған була. Йиккән ат сикереп чықсын шул арқаны. Шундый иде. Сикереп чыга алмый икән, түли, ақча бирә. Аннан суң арқанны чишеп қуйалар, кертәләр. Йақшы атлар сикереп чыга торған ыйы арқаннан. (*Умавыл*)

Туйда жырлашулар

Туйда қайын инәм безгә жырлады:

Алтын балдақ, көмеш қаш,
Кирәк булса, сандық ач.
Сезнең кебек булса булыр
Сәхрәләрдә сандугач.

«Авылның беренче қызын малайыма алдым», – дип мақтанды.

Кийәвем жырлады:
Без андый малай түгел,
Без мондый малай түгел.
Төрле қулларға йарыйбыз
Күгәргән калай түгел. (*Яүйштә*)

Кыруг уйнау

– Кыруг уйныйлар қызлар. Йөргәнең белән кыругта йөрөп чығасың. Бийергә төшерсәләр, йөргәнең белән төшерәләр.

Кыругларда уйнаганда Әйләнмиме башларың? Күз өстендә хэләм кебек Синен кара кашларың.	Кылупларга килеп керсән, Салып кер галушыңны, Бер кычкырып жырлап жибәр, Йаратам тавышыңны.
Тумыски дип йөретәләр Үзебезнең қаланы. Қарурманнар, бийек таулар Капый безнең араны.	Бийек тауга менмә, дустым, Бийек тауда жил-давыл. Булма матур, бул бәхетле? Бәхетсезлек бик авыр. (Яүштә)

– Баш кашында (тау башында) йинала идек, йәшләр белән тотынышып кыруг уйный идек. «Ал Зәйнәбем» уйный идек. (Кызылкаш)

Аш-сулар

Том һәм Кемерово өлкәләрендә элек-электән атларны күп асраганнар. Шушы якның кырыс табигатенә җайлашкан атлар кыш көне дә жирдән тояклары белән карны казып, үзләренә ашарга азык таба торган булганнар.

Ат ите – иң күп кулланыла торган ашамлык. Ат итеннән казылык тутыру да гадәти күренеш. Өле хәзерге чорда да күп өйләрдә казылыкны затлы ризык итеп кунаклар алдына куялар.

Куллама – ит белән тоқмачтан әзерләнгән ашамлык.

– Кулламаны ат суйгач баш итеннән пешерәбез. Баш ите йомшақ була. Тоқмачны күкәйгә генә басып, шақмақлап кисәбез, итнең шулпасына салып, тоқмачны қайнатып алабыз. Шулпаның өстен жыйып алып, суган, борыч салып, ит белән тоқмач өстенә сибәбез. Менә сиңа куллама! (Яүштә)

Күш, көж

Күш – ит: **ат күше** – ат ите;

майған күше – үрдәк ите;

боға күше – үгез ите.

– Күшне күп ашаганнар. Бер қышқа дүрт-биш ат суйғаннар. Зур-зур сөйәкләр жыйылып қалған, әле дә чығалар бақчадан.

Куй күше – сарык ите.

– Куй күшеннән шулла, пылау пешерәләр.

Ат күше – ат ите.

– Ат күшеннән қазы тәмле була. Симез күш кирәк.

Күш бәләше – ит бәләше.

– Ат суйғанда, боға суйғанда күш бәләше пешерәбез.
(*Кышлау*)

Қазы тутыру

Қазы – қазылық.

– Итне туңырып элөп қуйалар келәткә. Йаңа йылдан соң қазы тутыралар, жәй буйы қазы ашыйлар.

– Күшнөң (итнөң) йомошагын, қазысын бергә турыйсың. Қазы – самый симез жире. Тоз белән борыч салып бер атна то-тасың. Пийаз (суган) салмыйсың. Аннан туңырасың да тышқа апчығыш эләсең қараңгы жиргә.

– Қазы – ат кожыннан (итеннән) була. Симез булсын кож. Қыр сөргәндә қазы ашый, тамақ тук була.

– Ат итен эчәккә тутыралар да ызба башына меңгереп элө-ләр. Ит бөгелөп тормаза, қазы эзер була. Хәзер ул заннар (гадәт-ләр) бетте инде.

– Йаз мәлендә тутыралар қазыны. Итне зур кәстрүлдә тоз-луйсың. Сугы-нийе белән тора. Инәм боға (үгез) итеннән дә ту-тырды қазы.

– Ат итен нәзек кенә кисөп, йақшы ғына тослайсың. Тос сеңә. Майы белән бергә тослайсың. Март айында қазыға тыға башлуйсың, ат эчөгесенә. Өй башына (чормага) эләсең. Ул кибә. Утыс, қырық, илле була. Аш-шулла йасайбыз, пешерөп тә, қыздырып та ашайсың. Йыл да йасайбыз қазы.

– Суғымны суйабыз да арт санын алабыз. Ике кәстрүлгә тоз-ладым. Өстенә су салам, салафан қуйып қалдырам. Қыш буйы утыра, йил сукмый.

– Ат эчөгесен йушып киптерәм. Қарт атнықы кирәк, йәшнеке тетелә. Тозлаған итне шунда тутырасың. Кәзәнкәдә тора йилдә. Кибә, өлгерә. Жәй буйы қазы ашыйбыз.

– Қазы турап пылау да пешерә, аш пешерә. Қырығар қазы тутыралар қайсы кеше. (*Яүштә*)

Балык шулпа

– Жәйен балықтан балық шулпа пешерәбез, туйга да шулай йаратабыз. (*Сарсаз*)

Бәтер, пәтер

Бәтер, пәтер – төче күмәч.

– Бәтер пешерәбез чөчедән. Майга салабыз да пешерәбез. Ул бәтер була, хәйергә бирәбез. (*Тумаел*)

Ипи, ипекәй

– Матча, матча йанында ағач киштә қадақлаған. Ипиләр шунда йуғарыда торған. Сорамыйча жайлы-жайсыз алып ашамағаннар. Ипекәйләр бик кадерле булган элек. (*Куркули*)

Кейәү өкмөгә, кийәү икмәге

Кейәү өкмөгә – кияү ағыннан китерелә торған күчтәнәч қалач, ак күмәч.

– Кейәү өкмөгә дип қалач салайлар, телемләп-телемләп өләйләр. Кейәүнең инәсе пешереп аппарата. (*Кышлау*)

Кийәү икмәге:

– «Авыз итенләр, кийәү икмәге», – диләр. Йемешләр кушып пешерәләр.

Никага (никахка) барганда кийәүнең инәсе пешерә кийәү икмәген. (*Яүштә*)

Кийәү чөпчәрәсе

Кийәү чөпчәрәсе – кияү пилмәне.

– Қамырны күкәй салып басасың да төйгән ит саласың да кийәү чөпчәрәсе пешерәсең. Кийәү қысты алғалы қилгәндә пешерәсең инде аны. (*Кызылкаш*)

– Дүрт читкелле чөпчәрә йасыйлар (яғни дүрт почмаклы пилмән ясыйлар). (*Кышлау*)

Озын аш, шақмақ аш

Озын аш – озын итеп киселгән токмач.

Шақмақ аш – шақмаклы итеп кисеп эзерлэгән токмач. – Туй-ашқа шақмақ аш унай.

Умач

Умач < ума+аш:

– Озын ашқа карағанда, умач ашы тәмлерәк. Сөтлү ашқа, балтырған ашына умач ушып салабыз.

Чумар

– Чумарны инде тоғомға (йомыркага) чиләсең (басасың). Без шулай «чиләбез» дип әйтәбез.

«Қайа чумар, кеше башына унар», – дип пешерә идеге. Балтырған белән чумар пешерәбез. (*Тумаел*)

Сөртмәч

Сөртмәч – юка итеп жәеп, казанга салып, майда пешерелгән күзикмәк.

– Сөртмәчне элек корьән ашларына пешергәннәр, хәзер аны белмиләр инде. Күкәйгә камыр басып, аны йука итеп жәйәләр дә, зур казаннарда май қайнатып, майда пешерәләр.

Сөртмәчләрне туғызар-туғызар итеп туғыз жиргә өйеп куйғаннар. Ник туғызарны пешергәннәр, анысын әйтә алмыйбыз. (*Кышлау*)

Шәңгә

Шәңгә – бәрәңге пәрәмәче.

– Шәңгәне ачу камырдан пешерәләр. Бәрәңгедән дә, туаруктан да әйбәт була шәңгә. Оло мичкә йағалар да тығалар шәңгәне. (*Сарсаз*)

Шишара

Шишара – кечкенә ипи.

– Ипи камырыннан шишара салабыз. Ипи пешкәнче бу шишара йарты сәғәт эчәндә пешеп чыға. Шул шишара белән чәй эчәргә күрше әбине эндәшәбез:

«Әйдә кер, шишара белән чәй эчеп алыһың».

Шишара озынча була. Ике-өч сыр ясап куйалар. Шишараны мич төбөндә пешерәләр, э көлчә табада пешә. (*Куркули*)

Пиреженник

Пиреженник [< рус. пирожки] – кечкенә бөккән.

– Камыр кабарып чыккач та жәйәсез дә, эченә кара қарлығанмы, маланмы салып, бер ун ыштук йасап куйасың да табаданға салып пешерәсең майда. Аны ике йақлап пешермисең, бер йақлап қына пешерәсең, өстенә майны сибеп торасың.

Қарағат (қарлыған) күп үсә бездә. Бер чиләк қарағат жыйып алабыз. Аны қайнатасыңмы, қоротасыңмы. Ул менә пиреженник эченә салырға да бик әйбәт була қарағат. (*Кышлау*)

Самза, самса

Самза, самса – эче камырдан пешерелгән кабартма.

– Самза – эче камырдан була. Күкәйгә қамыр басып қабартабыз да, кискеч белән кисәбез. Казанда майда пешерәбез. Элек самзаны сөртмәч өсләренә өйеп куйа торған булғаннар. Тастархан йәмле булып тулып торған. Қамырын уңса, самза бик кабарып пешә. (*Яүштә*)

Бавырсақ

– Бавырсақ; инде күкәйгә генә изеп түгәрәк-түгәрәк итеп, вак қына итеп май эчендә пешерәбез. Ачы қамырдан була. Өстәлгә куйарға матур, сарыға манған күкәй кебек тора ул.

Қырық қат

– Төче қамырны йуқа ғына итеп жәйәсең дә қамыр өстенә мәкне пешереп жәйәбез шикәрләп. Мәкне әз генә қайнатып алабыз шикәрләп. Шуны қамырға жәйәбез дә төрәбез, аннан кисәбез. Шул қырық қат була. Ачы қамырға да шулай уқ мәк йағып пешерәбез.

Киндер орлоғы төшен дә жағабыз қырық қатқа. Инәки шулай пешерәдерийе киндер орлоғы белән. Тимер кәйләдә чичти майланғынчық төйәдерийе шул киндер орлоғын. Тукмач қамырына жәйәдерийе. (*Сарсаз*)

Балтырған

– Қырны жаратқанға күрә қырға барамын, балтырғанға барамын. Балтырған жыйып алып қайтам. Менә сезгә дә пешерәм балтырған. Күкәйләр салып, қаймақлар алып пешерсәң, куырысаң да була балтырғанны. Бик тәмле. ул балтырған. Мин жаратам аны. Урманға барырдай қарчықлар жуқ хәзер.

Балтырғанлы умач:

– Әле беркөн генә балтырған турап, умач ушып аш пешердем. Балалар балтырған алып қайтып бирде.

Ачы қатық қатып былтырғанлы умач пешерү:

– Менә әле дә инәки умач уварға онны иләп өстәлгә қуйған да үзе чығып киткән. Ачы қатық қатып балтырғанлы умач ашарға килегез.

Чалқай

Чалқай – кычиткан.

– Чалқай – бик файдалы нәстә ул. Элеке қартлар аннан аш быжырган, чалқайлы аш ашағаннар.

Чалқай белән аяқларын чапқаннар мончаға кереп, аяқ сызлағанда чапқаннар. Быжырып ашағаннар қартлар. Чалқай бөтөн йирдә үсә ул. (*Кышлау*)

Шишка

Шишка – кедр (эрбет) чикләвеге.

– Шишка күп була. Кидрачлыкта була шишка. Айулар да шишканы йарата. Шишка булмаса, жыләк булмаса, айулар малларға да ташланалар. (*Яүштә*)

Күбүргән

Күбүргән – юа.

– Күбүргән тумар жирдә үсә ул. Пучуклап жыйасың. Күбүргән дип әйтәләр.

Сай күбүргәне – сазлык юасы.

Таш күбүргәне – ташлык жирдә үскәне.

– Кышлауға барсаңар, Кышлауда күп үсә ул. Табанлап (учлап) жыйасың, табачқа жыйасың да өзеп-өзеп, пучоклап бәйләп қуйасың билеңә. (*Тумаел*)

Канба

Канба – русча *черемша* диләр.

Тозлап та куйалар канбаны, қаймақлап та ашыйлар.

– Көн туса, шушы канбага жыйылып китәбез амыл балалары. Урман эчендә қапчықны тутырып, шушы канбаны алып кайтабыз да, шуны аш та итәсең, ботқа да итәсең. Күп булып үсә ул канба. Урып барасың да барасың.

Айу йөри урманда, ә без канба жыйып йөрибез. (*Жылы Елга*)

Саргай

Саргай – андыз.

– Саргайның чәчәкләре салынып тора. Аның төбәндә күкәй шикелле нәрсә үсә икән. Аннан бутға йасап, сөт салып ашаганнар. (*Кышлау*)

МӨГЪЛУМАТ БИРҮЧЕЛӘР ИСЕМЛЕГЕ

Том өлкәсе

Яүштә авылы: Галәветдин (Галук), Корбанбаев Мәхмүд, Кабаева Фаизә, Корбанбаева Көлжәвәр, Корбанбаева Көлсәрвәр, Корбанбаева Сания, Кусаиров Ходжәт, Кучкульдинов Әбүбәкер (Әүбә), Нәжметдинова Идия, Нәжметдинова Майура, Сәйфелмөлекова Бибиниса, Сәйфелмөлекова Рәхимә, Тушакова Мәүлия, Үтәгәнова Мөршидә, Фәсхетдинова Нәсимә, Хәмитов Харис, Хәмитова Нәгыймә, Шәрипова Зөләйха.

Кызылкаш авылы: Акумбатова Зөбәйдә, Аплина Хәмдениса, Баязитов Насыйбулла, Бикулов Халик, Вафина Хәдичә, Казаков Әпсәләм, Казакова Гөлжиһан, Казакова Сания, Рәхимова Нурия, Сәйфәмөлеков Гаяз, Фәйзуллина Наилә, Хәйдәрова Сария, Шаһивәлиева Диләфрүз.

Умавил: Абакаева Гайникамал, Абакаева Мәрхәбә, Бикмуллина Альфира, Бикулова Рауза, Измайлова Мәймүнә, Латыпова Маһруй, Мамышева Маһирә, Мамышева Румия, Мөхәммәтжанова Сафия, Мөхәммәтшин Әхмәтгали, Муксунова Майса, Нәжметдинов Насибулла, Пономарева Әминә, Пономарева Шәмсенур, Сәйфелмөлекова Нурия, Үтәгәнов Хәлиф, Фәхретдинова Нәзия, Шәйдуллина Сәкинә.

Абытай авылы: Вәлиуллин Марвит Шәрип улы.

Калтай авылы: Әбдрәшитова Зәйнәп, Фәтхуллин Шәрип, Хәлилов Ибраһим.

Кемерово өлкәсе

Юрга районы Кышлау авылы: Әбдрәшитов Рәшит, Әбдрәшитова Мәрвәрит, Әбдрәшитова Мәрвәрия, Әбдрәшитова Фәридә, Батталова Гафифә, Зариева Хәерниса, Кармушакова Заһидә, Кармушакова Мөхәррәмә, Кәшифә апа (Кәшей), Кинжәгулова Мәръям, Кинжәгулова Суфия, Кусов Рафис, Кусова Мөршидә, Кусова Флера, Мазитова Мәстүрә (Мамай), Садыкова Майнур, Селиванова Рәхимә, Сиражетдинов Фәрит, Тартыкова Галия, Фәйзуллина Галия, Фәйзуллина Фәрхиямал, Фәйзуллина Хәллә, Хисаметдинов Кәбиржан, Хөсетдинова Кәшифә, Шахманова Лилия.

Юрга районы Сарсаз авылы: Батталов Мәлик, Бикчәнтәев Камалетдин, Гыйләжетдинова Мәрфуга, Кусов Абдулхак, Фәйзуллина Сафура, Хабышева Мәхмүзә, Шаһабиев Рәшит, Шаһабиева Сания.

Мариин районы Куркули авылы: Абякова Тәслимә, Вәлимөхәмәтова Камилә, Гафурова Хәлимә, Ибраһимова Гөлнур, Кәлимуллина Рәхилә, Фусаинова Гарифә.

Ижмор районы Яна авыл: Алеева Зәйнәп, Алимова Хәлимә, Әхмәтова Гайшә, Әхсәнов Әюп, Гобәйдуллина Зәлидә, Ризванова Сания, Ходайбирдин Морат, Ходайбирдин Сәнгат, Ходайбирдина Зәбидә, Ходайбирдина Зәбирә, Ходайбирдина Рәшидә, Ходайбирдина Яһүәр, Юнысова Фәһимә.

Яшкин районы Тумаел авылы: Айнагулова Нурия, Атнагулова Кәйшә, Басимова Шәфика, Кәримова Әкһлимә, Лазерова Наилә, Пасимова Шәфика, Пономарева Майбәдәр, Садыков Бари, Садыков Сәнгат, Садыкова Гөлжиган, Садыкова Рәйхана, Сәвәргүлова Зияфә, Тартыкова Фәрзә.

Анжир районы Жылы Елга авылы: Алеева Фәүзия, Алиев Нурулла, Алтынбаева Фатыйма, Биккулова Бәгһймә, Бикмулла (Бикүш), Газизә (Газүш), Галиева Әсма, Гарифә (Гәрфүк), Латыйпова Асия, Латыйпова Фәһия, Маййәмәл (Маюк), Мөслимова Суфия, Мусина Даирә, Мусина Мөслиха, Ризванова Мәръям, Рамазанова Фәһия, Сәйфулла (Сәкүк), Хәкимова Рәшидә, Хәкимова Сания, Шабаева Мөршидә, Шабаева Рәшидә, Шабаева Яһүәрия.

ТОМСК ТАТАРЛАРЫНЫҢ ТЕЛ ҮЗЕНЧӨЛЕКЛӘРЕ ҺӘМ РУХИ МӘДӘНИЯТЕ

Миңнира Булатова

*Том буйлары, Том буйлары,
Борылып аққан аның сулары.
Том буйлары, Том буйлары,
Сызылып атқан алсу таңнары.*

Жырларда данланган Том елгасы тирәли сибелеп утырган Абытай, Казан, Калтай, Кирек, Кызылкаш, Умавил, Яңавыл, Яүштә исемле татар авылларына һәм Томск шәһәренең «Татар Бистәсе»енә 2015 елда уздырылган фәнни экспедициябез милләттәшләребезнең гореф-гадәтләрен, көндәлек һәм мәдәни тормышларын яктырткан материаллар тупларга һәм тел үзенчәлекләре жәһәттенән фәнни нәтижәләр ясарга мөмкинлек бирде.

Томск шәһәренең «Татар бистәсе» XVII гасыр башында ук барлыкка килгән. Аның төп урамы «Татарская» дип атала. Бу урам, башыннан ахырына кадәр, искиткеч матур итеп бизәкләп эшләнелгән, агачтан салынган ике катлы йортлардан тора. 1914 елга кадәр бистәне шәһәрдән Исток дип аталган кечкенә ерганак аерып торган. Хәзер бу Исток жир астыннан агып, Том елгасына килеп кушыла. Аның шушы өлешен Заисток дип атаганнар.

Татар бистәсенең М. Горький урамындагы 35 нче йортта татарларның төп жыелу урыны – «Татар мәдәни үзеге» бар. Ул 1906–1910 елларда ук салынган һәм ерактан ук күз явын алып торырлык зәңгәрсү төстәге «Кәрим бай йорты»нда урнашкан (205 нче биттәге фото). Заманында сәүдәгәр, хәйрияче, жәмәгәт

эшлеклесе Кәрим Хәмитов аны үз гаиләсе өчен салдырган булган. Бай атлар үрчетү белән шөгыйльләнгән, рус-япон сугышы чорында патша гаскәрен дә атлар белән тәмин итеп торган. 1919 елда, бай үлгәч, гаиләсе башка урынга күченә. Йорт дәүләткә кала һәм биредә 1920 елдан Тәрки-татар укуыту семинариясе, ә 1930 елдан Тәрки-татар педагогия техникумы вакытылыча эшләп алалар. Кәрим байның үз проекты буенча төзелгән бу йорт хәзерге көндә федераль дәрәжәдә сакланыла торган архитектура һәйкәле дип санала. Боларны безгә Татар мәдәни үзәге хезмәткәре Сафиуллина Елена Шәүкәт кызы сөйләде. Татар мәдәни үзәгенә барлыкка килүенә 20 ел, ә Кәрим бай йортына алар 1996 елда килеп урнашалар. 1994–2005 елларда үзәкне Әбдрәшитов Йосып Якуп улы, ә 2005 елдан Сабирова Флюра Гафур кызы житәкли. Мәдәни үзәкнең гөрләп алга китүенә 1970 елда оешкан «Халкым моңнары» вокаль ансамбле ныклы этәргеч була. Коллектив белән жыр-моң яратучы, мандолинада өздәрәп уйнаучы Әнвәр Шәйдулла улы Зиннәтов житәкчелек иткән. Хәзер бу ансамбль эшчәнлегә, олы яшьтәге әби-бабайлар саны кимү сәбәпле, сүлпәнәя төшкән. Биредә тагын зур унышлары белән сөендерәп «Нур» хор ансамбле эшләп тора. Быел алар Новосибирскида ике елга бер уздырыла торган «Себер йолдызлары» дигән конкурста катнашып беренче урынны яулаганнар. Үзәккә 4 яшьтән башлап 80 яшькә кадәр күпләп кеше йөри. Төрле яшьтәге балалар татар жырларын, шигырьләрен, биюләрен, кул эшләрен бик теләп өйрәнә. Бу йортта татар мәдәниятен саклау белән шөгыйльләнә торган 15 тән артык берләшмә эшли. Өлкәннәр өчен «Замандашлар» ретро-клубы, «Ялкын» вокаль-инструменталь ансамбле, яшьләр өчен «Айнур» бию төркеме, «Дуслык» клубы һ.б. бар.

Кәрим бай йортына кушылып ук урнашкан бинада Себер, Томск, Заисток районы тарихына караган төрле материалларга бик бай «Заисток» музейе бар. 30 елдан артык музейны житәкләүче Лидия Васильевна Муравьева Татар Бистәсе һәм Кәрим бай турында бик күп мәгълүмат бирде. Аның Заисток районы тарихына багышланган «Моя малая родина (из истории Заистока)» исемле китабы (автордашы – Н.Г. Савельева)

басылып чыккан. Бу хезмәттә Кәрим байның килеп урнашуынан алып, бөтен гомер юлы, яшәеше, ул үлгәннән соң бу йортта ниләр булуы турындагы мәгълүматлар һәм байның балалары, оныклары сөйләгән истәлекләр урын алган.

Томск шәһәренең Татар бистәсендә ике мәчет тә бар: ак мәчет һәм кызыл мәчет (206 нчы биттәге фото). Халык әйтүенчә, татарларның күпчелеге кызыл мәчеткә йөрсә, башка милләттәге мөселманнар ак мәчеткә агыла.

Том авыллары халкы безне ачык йөз белән каршы алдылар. Хәтта Татар мәдәни үзәгенә 10–15 ләп «Нур» (берничәсе «Халкым моңнары»ннан) ансамбле апалары жылышып безне көтеп утыралар иде (184, 205 нче биттәге фотолар). Алар үзләренең туган якка мөхәббәтләрен көй-моңнары, җыр-биюләре аша җиткерделәр. Ярымтүгәрәк итеп тезелешеп утырып, Себер ягы, аның халкы, көнкүреше турындагы төрле хәлләрне, легенда, бәетләрен сөйләп ишеттерделәр.

Гомумән, фәнни экспедиция вакытында бай һәм бик кызыклы материал тупланды. Җирле сөйләш үзенчәлекләрен яктырткан, традицион культура, авыллар тарихы, горөф-гадәт, йолаларга караган этнолингвистик материаллар һәм күпләгән лексик берәмлекләр җыелды. Җирле сөйләш үзенчәлекләренә килгәндә, аралашу, әңгәмә алып бару вакытында шул күзгә ташланды: 60 яштән түбәнрәк информантларыбыз әдәби телдәрәк сөйләшә һәм рус сүзләрен рәхәтләнеп кулланалар, тәржемәсен әйтә дә алмыйлар. Өлкәнең тел үзенчәлекләрен беренчеләрдән булып ныклы өйрәнүче тел белеме галимәсе Д.Г. Тумашева һәм аннан соңгы буын фән докторлары Д.Б. Рамазанова, Ф.С. Баязитова, биредә том диалектының яүштә-чат һәм калмак сөйләшләре таралган дип исбатлыйлар¹. Д.Б. Рамазанова яүштә-чат сөйләшен Д.Г. Тумашева хезмәтләренә таянып һәм үзе 1996, 2005 елларда

¹ Тумашева Д.Г. Диалекты сибирских татар. Опыт сравнительного исследования. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1977. 295 с.; Рамазанова Д.Б. Себер диалектларыннан материаллар. Казан: Фикер, 2001. 143 б.; Рамазанова Д.Б. Татар теленең көнчыгыш диалектлары. Төмән: Вектор Бук, 2007. 258 б.; Баязитова Ф.С. Себер ареалы татар диалектларында этнокультура лексикасы: йола һәм мифология текстлары яссылыгында. Казан: Алма-Лит, 2010. 738 б.

уздырылган экспедиция вакытында туплаган материалларына нигезләнеп «Татар халык сөйләшләре» дип аталган китапта тасвирлый. Шунда ук Т.Х. Хәйретдинова, Ф.С. Баязитова белән берлектә 2003 елда уздырылган экспедиция материаллары нигезендә аның тарафыннан калмак сөйләше дә тәфсилләп языла¹. М.Р. Булатованың да 2014–2015 елларда Омск һәм Томск өлкәләренә башкарылган комплекслы экспедицияләр нәтижәсендә себер татарлары сөйләшләренә багышланган хезмәтләре басылып чыга². Әлегә сөйләшләрдәге үзенчәлекләр күбрәк өлкәнрәк яшьтәге әби-бабайлар сөйләмендә сакланган. Күрәсен, сөйләш вәкилләрененң үзара аралашып яшәве, татар әдәби телененң совет чорында күчеп килгән татарлар сөйләше борынгыдан себер жирендә көн күргән «себерәкләр» сөйләшенә ныклы тәэсир иткән. Алар Татарстаннан башлап көнбатышка таба территорияне «Казан як» дигәннәр. «Безнеңке мамау-бабаулар (*әби-бабайлар*) Казан йактан (*ягыннан*) килгәннәр» дип сөйләләр. Монда Түбән Новгород, Пенза, Сергач якларынан күпләп мишәрләр дә килгән һәм алар себер сөйләше йогынтысына бик бирелмәгән. Мәсәлән, Мөхәррәмов Фәсхетдин Кәлимулла улы сөйләвенчә, башта киржаклар яшәгән Кирек авылына Сергач районының Парчалы (хәзер Тукай дип атала) һәм Бозлау авылларынан мишәрләр гаиләләре белән күченеп килеп утырганнар (авыллар тарихы турында мәгълүмат сөйләм үрнәкләре бүлекләрендә тулырак бирелә).

Түбәндә Томск өлкәсендә таралган татар теле көнчыгыш (себер) диалектының яүштә-чат һәм калмак сөйләшләрененң кыскача фонетик, грамматик, лексик үзенчәлекләре һәм матди-рухи мәдәниятен чагылдырган сөйләү үрнәкләре тәкъдим ителә.

¹ Татар халык сөйләшләре: Ике китапта: Икенче китап / Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, Т.Х. Хәйретдинова һ.б. Казан: Мәгариф, 2008. Б. 427–459.

² Булатова М.Р. Языковые особенности сибирских татар // Историческая судьба Искера. Тобольск, 2014. С. 12–17; Булатова М.Р. Том диалекты яүштә-чат сөйләшененң морфологик һәм синтаксик үзенчәлекләре // Историческая судьба Искера. Тобольск, 2014. С. 54–60; Булатова М.Р. Татар телененң яүштә-чат сөйләше: 2015 елда Томск өлкәсенә булган экспедиция материаллары буенча // Фәнни Татарстан. Казан, 2016. № 1. Б. 137–150 һ.б.

Фонетик үзенчәлекләр

Сузыклар. Яүштә-чат сөйләше сузык авазлар составы ягыннан татар әдәби теленнән, нигездә, аерылмый. Ә калмак сөйләшндә *a* авазы татар теленең мишәр, себер һәм урта диалектларының кайбер сөйләшләрәндәге кебек иренләшмәгән: *қатыштыру* – әдәби *ка^отыштыру* (чагыш.: тевриз сөйләшндә, ягъни янәшәдәге Омск өлкәсе татарларында, сүз башындагы *a* авазына, әдәби телдән аермалы буларак, бик көчле иренләштерү хас, ул *o^a*, хәтта *o* рәвешендә дә әйтелә: *қо^oпқа* – әд. *ка^oпка*)¹.

Сузыклар өлкәсендәге үзенчәлекләр төрле тәңгәллекләргә, комбинатор үзгәрешләргә кайтып кала. **а ~ ы** (*ы* авазы урынына *a* авазын куллану): *сувақ* – әд. *сувык* (суык), *авырап йатты* – авырып ятты; **ы ~ а**: *туйғынча* – туйганчы, *йаңы* – йаңа (яңа); **ө ~ о**: *йөн* – йон; **о ~ у**: *тогыс* – тугыз, *зор* – зур, *қоанды* – куанды; **ө ~ ү**: *көптән* – күптән, *өскәрү* – үзгәрү; **ү ~ и**: *күгүвөн* – кигәвен, *үтек* – итек һ.б.

Әдәби телдәге *-ый/-ий* дифтонгына *-ай/-эй* дифтонгы тәңгәлләшә: *сөйләй* – әд. *сөйли*, *теләй* – *тели*, *барлай* – *барлый*.

III зат хәзерге заман хикәя фиғыльләренә *-а/-ә* кушымчасы да *-ай/-эй* дип яңгырый: *төшәй* – әд. *төшә*, *үсәй* – *үсә*, *күренәй* – *күренә* һ.б.

Тартыклар. **ц ~ ч**: *мәцет* – әд. *мәчет*, *кецкенә* – *кечкенә*, *ацық* – *ачык*, *перенце* – *беренче*, *цытық* – *чыпчык*; **п ~ б**: *пийыл* – *быйыл* (быел), *пала* – *бала*, *поронгы* – *борынгы*; **б ~ п** (алынма сүзләрдә): *былау* < *плов* – *пылау*; **м ~ б**: *малан* – *балан*, *йарабий* – *йарамый*, *әйбә* – *әйеме*; **з ~ с** (ике сузык арасында): *кизеп* – *кисеп*, *баразың* – *барасың*; **с ~ з**: *қасылған* – *казылған*, *барабыс* – *барабыз*; **й ~ ж**: *йеләк* – *жиләк*, *йыр* – *жыр*; **ж ~ ш** (ике сузык арасында): *тажы* – *ташы*, *қыжын* – *кышын*, *быжырақ* – *пычрақ*; **қ ~ х**: *қатын* – *хатын*, *бәркет* – *бәрхет* һ.б.

Кушымчадагы башлангыч *л* авазының үзеннән алда килгән тартыкларга (*п, к/қ, т, с, ш, ц, ч*) охшашлануы:

¹ Булатова М.Р. Себер дә үзөбезнеке (Омск татарларының тел үзенчәлекләре) // Милли-мәдәни мирасыбыз: Омск өлкәсе татарлары. Казан, 2015. (Фәнни экспедицияләр хәзинәсеннән; алтынчы китап). Б. 195.

а) күплек кушымчалары: *кунақтар* – эд. кунаклар, *орыстар* – урыслар, *қоштар* – кошлар, *кирпецтәр* – кирпичләр;

ә) сүзьясагыч *-ла/-лә, -лык/-лек* кушымчаларында: *баштаган* – эд. башлаган, *көстек* – күзлек;

б) сыйфат ясагыч *-лу/-лү (-лы/-ле)* кушымчасында: *терәстү* – эд. тәрәзәле, *ике йаташты* – ике йаташлы (ике катлы) һ.б.

Унай ассимиляция күренеше: *с, қ, к, р, п, т, ш, ц* тартыкларынан соң килгән төшем һәм чыгыш килеш кушымчаларындагы *н* авазы *т, э* сонорлардан соң *д* авазы белән тәңгәлләшә: *сөттә* – эд. сөтне, *мәктәптә* – мәктәпне, *бестеке* – безнеке, *тамырдың* – тамырның һ.б. *Йәштәргә кирәк клубты эшләткәле* – Яшьләргә клубны эшләтергә кирәк.

Морфологик үзенчәлекләр

Иялек килеше, әдәби *-ның/-нең* кушымчасы белән беррәтгән, *-нықы/-неке* кушымчасы ярдәмендә дә ясала: *Калхустықы* (эд. колхозның) *ысклат иде. Бу атамныңқы* (этиемнең) *бер туған сестрасы. Бы орысларныңқы* (урысларның) *заимкасы. Ишмәй бабамныңқы* (бабамның) *өйөндә ул. Менә бу Тумавылныңқы* (Тумавылның) *халыгы – инәмнеңке туған йере.*

Компонентлары нисбәтлек мөнәсәбәтендә торган исем-исем сүзтезмәләрне (эбинең күлмәге, урам коесы һ.б.) кушымчасыз куллану: *Қасан йақ* – Казан ягы һ.б. *Сез йақта* (эд. сезнең якта) *сөйләйләр инде. Анда Воронин йақтан* (ягыннан) *килеп урлаганнар. Авыл йанында Қазанцево заимка* (заимкасы) *булай. Икенче атнада тегендә туй, йегет йақта* (егет ягында) *туй.*

I һәм II зат алмашлыкларының юнәлеш килеше *мәңа/маға/маңа/миңә, сәңа/саға/саңа/сиңә* формаларында ясала. *Син баштай* (эд. башла), *мин сиңә* (сиңа) *булышырым* (булышырмын). *Син миңә* (миңа) *әйт кенә сүзләрен. Миңә* һәм *сиңә* формалары Башкортстанда яшәүче татарлар сөйләшләрәндә, бигрәк тә кормантау сөйләшендә, бик актив¹.

¹ Булатова М.Р. Морфологические особенности татарских говоров ареала «Юг Башкортостана». Казань, 2013. С. 104; Булатова М.Р. Курмантауский говор среднего диалекта татарского языка в этнолингвистическом аспекте. Казань: Магариф – Вақыт, 2016. С. ...

Сорау алмашлыклары: *кем/ни/нимә* – эд. нәрсә, *қандый* – ничек, *нинди, қайсы, қанца* – ничә, *қацан* – кайчан. *Қандый* (эд. ничек) *әйттим инде. Әйтәй син монда килен булып килденмәле, урлап килгәннәрмә, нимәй итеп, қандый* (нинди) *булгансың, сөйлә.*

Анца – ‘шуннан бирле, шул чаклы, шул хәтле’ рәвешен куллану: *Алтмышынцы йылда тормошқа цыгып, анца* (аннан < шуннан бирле, ул чаклы) *торам инде. Анца* (шул хәтле) *қазлар, ике ат, өңәр сыйыр буладаган.*

Сыйфатлар азагындагы *-ы/-е* сузыклары *-у/-ү* белән тәңгәлләшә: *терлү* – эд. төрле, *йәмнү* – ямьле, *йарлу* – ярлы, *сикемнү* – сөйкемле һ.б.

Сөйләштә *-дый/-дий (-дәй/-дай)* кушымчасы белән рәвешләр ясау актив: *Элеккеләрдә генә сандық булган, бездий* (эд. безнең кебек) *халықта булбаган. Әнийемнеңке күлмәкләр бөдрә-бөдрә итеп, халадай* (халат кебек) *йеңнәре киң, итәкләре қатқат, қуштанлы* (бәбәй итәк) *итеп тегелгән.*

-а/-ә/-ый/-и кушымчалы хәзерге заман, нигездә, әдәби телдәгечә: *сизәм/сизәмен, сизәсең, сизә; сизәбес, сизәсес/сизәсеңнәр, сизәләр.* Мисаллар: *Мин китәмен циткә, йырақларга. Бесе ташлап китәсес* (эд. китәсез). *Вечерга урыс авылыннан да қызлар киләләр. Шулай итеп донья көтәбес* (көтәбес). *Ул асылга да барасыңнарба* (барасызмы)?

Чат урынчылыгында II зат күплектә *-сыңнар* кушымчасына *-ңнар/-ңдар* кушымчасы тәңгәл килергә мөмкин: *Йәш вақытта қандай* (эд. нинди) *уйындар уйнаганды искә төшөрәңдәрбә* (искә төшерәсезме)? – *Яш вақытта нинди уеннар уйнаганыгызыны искә төшерәсезме? Сес қайа бараңнар, дийеп әйтәй* – Сес кая барасыз дип әйтә (сорый). *Нигә қорога эңәңнәр* (эчәсез)? *Йетешесез, ашаңнар* (ашагыз), *эңәңнәр* (эчегез), *тип қыстайбыс қунақтарды.*

Татар теленең көнчыгыш диалектларына хас *-ты/-те* кушымчалы хәзерге заман хикәя фигыль күбесенчә *-ди* формасында кулланыла: *борадим* – эд. борам, юклықта – *борбайдим* – бормыйм; *борайдиң* – борасың, *борбайдиң* – бормыйсың; *боради/бораты/борат* – бора, күплектә *борадиләр/борадылар/бораттар* – боралар.

III заттагы нигез форма (*күрә, килә*) -*әй* кушымчасы белән дә ясалырга мөмкин (*күрәй – күрә, киләй – килә*) һәм аңа -*ди* күрсәткече ялгана. Берлектә – *күрәйди, күплектә – күрәйдиләр*. Юклык формасы: *күрбәй – күрми*, һәм шуларга -*ди* күрсәткече ялгана: *күрбәйди*. Мисаллар: *Килбәйдәм – килмим. Минзифага булышай* (эд. булыша). *Кунакқа киләйдиләр* (килэләр). *Оцрашуга килбәйди* (килми).

Күптән үткән заманның ике формасы күзәтелә: -*ган/-гән/-қан/-кән* + *иде* формасында (*барган иде*) һәм *даган* сыйфат фигыль + *ите* ярдәмче фигыле ярдәмендә (*барадаганнар ите – бара торганнар иде*). *Минем атам бик матур йырлыдаган ите* (эд. жырлый торган иде). *Урамда, су буйында йәйен йөридаганнар, уйныйдаганнар иде* (йөри, уйный торганнар иде).

Ул -*адаган/-отоган* (-а торган) формалы хәзерге заман сыйфат фигыльгә нигезләнеп тә ясала. Үткән заманда даими булып тора торган, гадәти булган эшне белдерә: *Лисичканы, грудасын йыштырма* (жыеп) *қайтып, тостап қышқыга әзерлидәгәнбес. Фронтвикларға дип бәйлидәгәнбес бийәлий, наски. Өцәр сұтый ашлыққа йер қазыйдаганнар көнөнә*.

Бер юнәлеш урынына икенче юнәлеш формасын кулланы: *Мамашына* (эд. дәү әнисенә) *барышып* (барып) *килделәр. Салқын мунцага кереп тә йуыша* (юына) *идем. Цәйе суымаган* (суынмаган). *Көлөшләнбес* (көлешәбез) *шулай. Хәйер өлән* (өләшпә), *мулла қақырайлар. Тотондым йылашқалы* (< йылағалы – еларга). *Кеңкенә қақта мунцада мине инәм йуыша* (юындыра) *торган иде. Мат' мачеха йыштыра* (жыя) *идем.*

Әдәби телдәге -*ырға/-ергә* формасындагы инфинитив белән беррәтгән барлык себер диалектларындагыча -*галы/-гәле* формасы хас: *Сөйләйгәле қушай сиңә – Сиңа сөйләргә куша. Тыңнагалы* (эд. тыңнарға) *ғына йаратам. Мин мишкә* (гөмбә) *йыштыргалы* (жыярга) *йөрим. Көйөм дә йуқ йырлагалы* (жырларга). *Ғыйлимма мамы* (әби) *ике сәгәткә қәдәр йомға көннә йууашқалы* (юарға) *йарабый, мондой эште эшлэгәле* (эшләргә) *йарый дийә ите. Қайа уңай сатқалы* (сатарга) – *барадаганмын. Ышкулга килгәле* (киләргә) *тийеш.*

Сыйфат фигыль: *-адаган/-атаган/-атқын* (эд. *-а торган*): *Он саладаган савыт – Он сала торган савыт. Чәчкә тагадаганнары йуқ. Элек әнийемнең әйберләр, кийемнәрде саладаган сандыгы қалған иде. Пеңән чабадаган (чаба торган) йергә китәй.*

-ганчы/-гәнче формалы хәл фигыль сөйләштә *-гынчы/-генче, -ганцақ/-гынчық/-генчек* вариантларында кулланыла: *Догалықты ышкулга барганцақ* (эд. *барганчы*) *йөрәдаганнар тагып. Мин килгенче* (килгәнче) *қайтып киткән.*

Бәйләкләр: *менән/мынаң/менәң/белән* – эд. *белән*: *Аның менән (белән) күгемәйгә йөрөй дэгәнбес. Циләк менәң йөгөрөп-йөгөрөп су ташыйдаганбыс. Мин абам (апам) мынан вечерга йөрбәйдем.*

Сорау кисәкчәсе *-ба/-бә/-ма/-мә/-бы/-ме* вариантларында күзәтелә: *Хәер қуйдым, дога қылырсыс, әйбә (әйеме)? Синең элекке әйберләрең барма* (эд. *бармы*), *фотога төшөргәле? Қызың бар түгелбә* (түгелме) *инде?*

Сөйләштә *зуй/зөй/қуй* (рус. *ведь*) раслау кисәкчәсе кулланыла: *Циккән цепрәктәрде музейга бирдем зуй* – *Чиккән чүпрәкләрне музейга бирдем бит. Күршеләр қуй* (бит), *кереп күрәрбес. Омск өлкәсе татарлары белән чагыштырганда, жүштә-чат сөйләшәндә бу сирәк күренеш.*

Синтаксик үзенчәлекләр

Исем-исем сүзтезмәләрдә, компонентлары нисбәтлекне белдерсә, бәйләнеш бернинди кушымчасыз да була: *Сез йақта* (эд. *сезнең якта*) *пешергәле осталарма* (осталармы)? *Қызылқаштан* (авыл исеме) *урлады иртән қорбан бәйрәм көн* (көнне). *Бестә Черна Речка мулла* (мулласы) *йөрәй көбесенцә. Менә тиз* (тиздән) *булай Ураза бәйрәм* (бәйрәме).

Сыйфат-исем сүзтезмәләрдә сыйфатның кушымчасын төшереп калдыру: *Ул ал урамда* (эд. *алгы урамда*) *торай иде, без арт урамда* (арткы урамда) *торай идек. Цийган* (чегән) *қаш* (тау) *пашында ал урамда* (алгы урамда) *торадаган ите. Пестеке Садовайя, ал* (алгы) *урамныңы* – *Береговайя, анан ар* (ары) *урыс амыллары.*

Хәрәкәтнең төшем яки урын-вакыт ноктасын белдерә торган исемнәрне баш килештә куллану очрақлары да бар: *Бабайым ишегалды* (эд. *ишегалдында*) *нәрсәдер йасап тора икән. Ишегалды* (ишегалдын) *йабабыс бит* – *ул сарай.*

Кайбер фигыльләр башка килешне таләп итәләр: *Бала берас айақтан* (әд. аякка) *баса башласа, утыра башласа, агаң крават инде. Авылда* (авылны) *пычратмаңнар* (пычратмагыз), *кул йанына килмәңнәр. Чигү белән ун йәшләрне* (яшыләрдә) *булгандыр. Без бәләкәй булганда Рәхим бабай безне* (безгә) *әйтәй иде: «Кеменәр йақшы йөгәрәр, айылны* (авылны) *түгәрәккә әйләнәп кем алдан чықса, аңа бер камфит» тип.*

Жәмләдә туу, тудыру сүзендәге аермалыклар: *Ә мин бер бала менән икенче балам, икене тудым* (тудырдым/таптым) *Байазитовтан. Бу авылда туылып* (туып), *монда үстем. Пала тудым* (тудырдым), *қайнинә сем'асын қарадым. Тетка дүрттебиште туған* (тудырган), *ул белә инде.*

«Син ничәнче елгы?» дигән сорауга, -гы кушымчасы урынына -нықы кушымчасын куеп әйтү: *Мин қырық беренце йылнықы* (елгы). *Минекә әби белән бабай 1887 йылнықы* (елгы) *берсе. 1931 елнықы* (елгы) *мин булган.*

Лексик үзенчәлекләр

Затларны белдерә тогрган сүзләр: *баба* – авыл бабайлары, *баба/бабау* – дәү әти, *мамай* – әби, *карчык, мама/мамау* – дәү әни, *нәнәм/нәнә/индәй/инә* – әни, *тәтә/тәтәм/әттә/ата* – әти, *күкәм/күкәләр* – энем, *сеңлем, аба/абам* – апа, *әкә* – абый, *инә/әни* – ирнең әнисенә дәшү, *ата/әти* – ирнең әтисенә, *кендегәү әби* – кендек әби.

Тормыш-көнкүреш белән бәйлә сүзләр: *тора* – шәһәр, *йаташту/йаташлы йорт* – катлы (этажлы) йорт, *сарай* – ишегалды, *ябык йорт алды, аран* – сарай, *синек* – ишегалды, *веранда, көпкә* – кечкенә жылы абзар (тавыклар, бозау асрар өчен), *кәзүнкә/кәзүңкә* – чолан, *кәтәк* – кетәк (рус. курятник), *әңәлдәк* – туалет, *басмақ* – күперчек, *пиц* – мич, *кәңәк* – тәрәзә кырые (эчке яктан), *терәстү* – тәрәзәләр, *чанақ* – кечкенә чана, *табатан* – таба, *шимовка/чимовка/цимовка* – күмер ала торган соскыч, *келүкә/қыйчауғач/кәкре тимер* – кисәү агачы (кочерга), *цумец* – чүмеч, *суқма* – киле, *сәкәлүк/цәкәлүк/ықлау* – уклау (рус. скалка), *туқмақ* – төйгеч, *типшә* – он иләр өчен агач савыт, *түбә* – түшәм, *цәй тәринкәсе* – чынаяк тәлинкәсе, *шама* – чәй

чүбе (рус. остатки заваренного чая, чайнки), *шәрәмнек* – сукуыр лампа, *өстәл* – урындык, *зур өстәл* – өстәл, *себерке* – миллек, *тырмавыц* – тырма, *могол* – чүмәлә.

Киём-салым, чүпрәк-чапрак: *пима* – киез итек, *сырга* – алка, *куштақлы итәк* – бала итәкле, *мәрцән* – мәржән, *кибәц* – кәпәч, түбәтэй, *байбақ* – оек, *тагыя* – бүрек, *қоршау* – тәрәзә пәрделәре, *күчәгә* – чаршау, *йастық* – мендәр, *фәрда* – пәрда.

Аш-су: *қазы* – казылык, *күч/кушит* – ит, *чегелдәк* – бавыр-сак, *туач* – паштет, *лүпсә* – киптереп төелгән шомырт, *яисә шуца* шикәр кушылып ясалган ашамлык, *бәдер* – черек бәрәңге күмәче, *хәлвә* – камырын токмач рәвешендә кисеп ясалган чәкчәк.

Терек һәм терек булмаган табигать: *бога* – үгез, *кәзә* – кәжә, *песи/мыжық* – мәче, *көцек* – эт, *қуй/мәшкә* – сарык, *әтәц* – этәч, *цөбен* – черки, *майган* – үрдәк, *цыцқан* – тычкан, *цалца* – талпан, *утрац* – утрау, *эт борны* – гөлжимеш, *күгәмәй* – кара жиләк, *күк йеләк* – кара бөрлегән, *қарлыган/қарагат* – карлыган, *малан* – балан, *таш* – төш (рус. косточка), *күбергән* – кыр суганы, *ләпләк* – чөгендер, *қы(з)цылца* – кызыл чөгендер, *мәшкә/мишкә* – гөмбә, *ныяс* – суган, *мәркүп* – кишер.

Эш-хәрәкәтне белдерә торган һ.б. сүзләр: *йетешегес* – ашагыз, *йыштыргалы* – жыярга, *әкиләләр* – алып киләләр, *қырсый* – кисә, *тиргәү* – жыю, эзерләү, бизәү (мәсәлән, бирнә эзерләү, йортны кирәкле әйберләр белән бизәү), *қурқыган* – курыккан, *туган* – тудырган, *йаман* – начар, *төнән* – төнлә.

Себер татарларының фонетик, грамматик, лексик үзенчәлекләре һәм аларга хас булган гореф-гадәт, йола һ.б.лар сөйләү үрнәкләрендә аеруча тәэсирле яңгырый. Жирле халыктан тупланган материалның (сөйләү үрнәкләре) беренче яртысында яүштә-чат сөйләшәндәгечә язылса, икенче яртысында мишәр диалекты сөйләшләрәндәгечә (бигрәк тә сергач сөйләше) бирелгән. Текстларда сүзләрнең әйтелешә транскрипциядә бирелә. Я, ю, е хәрәфләре урынына [йа], [йә], [йу], [йы], [йы], [йе] авазлары, өстәмә билгеләрдән [w] – ирен-ирен өрелмәле тартык аваз һәм [к], [ҕ] – тирән тел арты тартык авазлары кулланылды. Кыскартылмалар: *әд.* – әдәби, *рус.* – русча, *һ.б.* – һәм башкалар.

ЭКСПЕДИЦИЯ ВАКЫТЫНДА ТАТАР ТЕЛЕ КӨНЧЫГЫШ (СЕБЕР)
ДИАЛЕКТЫНЫҢ ЯҮШТӘ-ЧАТ ҺӘМ КАЛМАК СӨЙЛӘШЛӘРЕ
ВӨКИЛЛӘРЕННӘН ЯЗЫП АЛЫНГАН, ХАЛЫК ТРАДИЦИЯЛӘРЕН
ЧАГЫЛДЫРГАН МАТЕРИАЛЛАР (СӨЙЛӘУ ҮРНӘКЛӘРЕ)

Авыллар тарихыннан

Умавил/Омайыл (Барабинка) авылы. Мен Омаил торысында силәгәле итәм (әд. *сөйләргә телим*). Орысца ул Барабинка, ә татарца – Омаил (Умавил) дип аталадый. Аилның (*авылының*) исеме Ом-судан цыққантыр, ул порон заманнан су буйында торадый. Ом-су Том-суға Қафтан аилдан йырақта төгел ағып батай (*төшә*). Омаил бек поронгы аил. Аны 1575 йылда Пономаревтарың (муэзин ул булған) бабайларныкы бабайлары баштаған дип әйтәдийләр. Аныкы (*аның*) тоқомнары аилда бестеке заманға кәдәр торадыйлар. «Йарти Омаил – Пономаревтар, йарти – Абанейлар», – дип келеп әйтеп қуйабыс. Цыннап, Абанейлар, дересцә Абаниевтар, көптән бестеке аилда йәшидиләр, йедебә-сигеспә бойын санап цығарасың. Алардан башқа аилда көп (*күп*) «килгән кешеләр»: Измайловтар, Қамаловтар, Сайдашевтар Қазан йақтан (*ягыннан*), «тоболоқтар» Абанейлар, Орта Азиядан – Хайровтар, аннан соң Муксуновтар Томаулдан (*авыл исеме*), Айбаттар, Сайфамлүковтар. Бик көп Үтәгәновтар, Мамашевтар һәм башқалар. Аилдағы йорттар бетеннәй электән үк ағацтан салынғаннар. «Тора (*Томск шәһәре*) булбаған әле, ә бестеке Омаил булған», – андый бабайлар бескә сөйлдиләр. XX ғасырныкы башында, Омаил бек зор, йәмнү (*зур, ямьле*) аил болған: ике йаташту (*катлы*) йорттар, зор матур терәстү (*тәрәзәле*), йалт иткән тимердән өй баштары – бай аил! 1929 йылдан соң аилыбыс йарлу булды. «Раскулачивание», «саботаж», «колхоз», «сослать» – йаңы сөстәр (*сүзләр*), йаңы кешеләр (*кешеләр*), йаңы рәистәр аилыбысты йелгә таратылар. Мәцетте йаптылар. Мәцеттеке кәләмнәренә (*кәләмнәрен*), циккән кийестәренә, паластарны, қораннәрнә арбаларға тийәп исполкомга әкиттеләр. Аил өскәрде (*үзгәрде*). Хәзер аилда көп орыстар, цит илләрдән килгән кешеләр торадыйлар (*торалар*). Аилда йеде урам: ике урам – Советская, Береговая «Иске Омаилда»,

биш урам – «Йаңы Омаилда» – «монолиткада». Бәребер минеке аилым иң матур, йәмлү, йанға, күскә (күзгә) сикемнү (сөйкемле). Табиғатебес эле бай – урманнар, болоннар, колләр (күлләр), цишмәләр, терлү цыпчыктар һәм коштар коандырайлар (куандыралар) халықты. Омаилда хәзер мәктәп, клуб йок, бар бер кибет. Балалар да эзәйде. Алар Қафтанға (авыл исеме) укыгалы беренце класстан ук тогызынчыга йә онберенцегә қәдәр йеридиләр.

Сөйләүчеләр: Абанеева Әминә.

Умавил.

Әбдрәшитова Зәмәрә Минһаж кызы (1936 елгы).

Кызылкаш авылы

Абытай (Черная речка) авылы. Мин Аудайылнықымын (авыл исеме), Абытай тип тә әйтәйләр. Ул цақта бестең авылда үзестең халық қына торадаған. Урыстар булбыйдаған. Бес урысца сөләшә (әд. *сөйләшә*) дә пелбәй идек. Бақца утыртпый идек. Аттар күп тотай иде атамнар. Йәйен пецән цабай иделәр. Қышын ул пецәнне тораға (*шәһәргә*) алпарып сатадағаннар. Қацан-қацан урыстар килеп авылдағы ирләрне обосқа йалыйлар иде. Өркеткә (*Иркутскка*), Нарыймға обостар авылдан үткәндә, қарлар шығыр-шығыр итеп торадаған. Қыштар ул цақта бик суақ булай иде. Айкақка кигәле пималар (*киез текләр*) барыбысқа да йетпәгәц, өйдә сәкедә генә утырып ашық уйныйдағанбыс. Ноғыт таш булай даған. Аларны сикертеп бер кулға сәкедәге ноғытты алып өлгәргәле кирәк. Бик қызық уйын ул. Кицен, кәрәсин лампасы байырақтарда ғына булғац, бес шәрәмнек (*суқыр лампа*) йақтысында, йә тимер пиц йақтысында йыйылышып, курқыныц хикәйәләр сөйлидәгәнбес.

Сөйләүче: Әбдрәшитова Зәмәрә

Минһаж кызы (1936 елгы).

Кызылкаш авылы¹

¹ З.М. Әбдрәшитова Абытай авылында туып-үскән Сәйфәмлюкова Әсхәп-жамал (1903 елгы) хагирәсен житкерде.

Калтай авылы. Бу авылга 1964 йылны килдем. Мин Башкортостанның Дәүләкән районы Чуенчы дигән татар авылыннан килен булып төштөм. Ике улым, бер кызым бар. Сыйыр сауычы булып эшләдем. Иртән китәм, кичен кайтам. Мин килгән йылыны, 62 йылны, йартысы Ленин йулы колхоз иде. Йартысы урыс. Бүленгән иде. Матур иде Қалтай. Әби-бабайлар бар иде, йәш'ләр. Әле 85 йәш Қалтайга. Монда бөтөнесе дә килгән қалық (*халык*). Суғыш вақытында да.

Сөләүләр буйынча, Қалтай теге очта булған, өченчегәме күчкән ул. Монда безнең ферма иде. Молоканка бар иде – сөт кабул итү, сепарат чығару урыны. Урманга, покоска йөрөдек. Печән чаптық. Калмакский утрачы (*утрау*) йанында су бар. Күл бар иде, беткән дә инде. Ғыйляжев күле бар монда, анда Ғыйляжев Ғәзиз абый тора иде. Светлый дигән бар. Ум бар – ул Барабинка (*авыл исеме*) йылғасы, зур түгел генә. Томның протогы дип атала. Утрачта бер күл бар. Аны Төпсез күл диләр иде. Аннан без баланға бара идек.

*Сөйләүче: Фәхретдинова Рәйхана
Фәйзрахман кызы (1938 елгы).
Калтай авылы*

Туктамыш/ Тахтамыш (легенда). Борон заманда бестең бабаларыбыс йырақ йерләрдән күцкилгәннәр (эд. *күчеп килгәннәр*). Йахшы йерләр эстәгәннәр (*эзләгәннәр*). Анда-монда туктап қарағаннар. Ошаған урын таппағаннар. Ту йере йәмсес, ту суы тәмсес булған. Зур, киң сулар буйлап та барғаннар, күлләрне дә үткәннәр. Бара торғац, бер матур урынға кил'еткәннәр. Бер йақта зур су ағай (*ага*) икән, аңа чип-чиста кецкенәрәк суның тамағы төшәй икән. Шул кецкенә суға Ауды дип исем биргәннәр дә, аның тамағыннан үргә киткәннәр. Бик матур, бийек йарлу урынға килеп йеткәц, шунда туктағаннар. Су буйлап йеләктәре пешкән шоморттар, қызарған эт борно (*гөлжәмеш*) үсәй икән. Суы бик циста да, тәмнү (*тәмле*) дә икән. Бийек йардан тирейәқтар ап-ацық күренторай икән. Бестең татарлар белән қала урысы килгән булған. Ул сораған: «Где дома будете ставить?».

Болар әйткәннәр: «Бу йердә туктамышбыс». Шуннан урыс қала башлығына «Юрты Туктамышевы (Тахтамышевы)» дип йасқан. Бу асылның исеме булқалған (*булып калган*).

*Сөйләүче: Әбдрәшитова Зәмәрә
Минһаж кызы (1936 елгы).
Кызылкаш авылы*

Умавил/Омайыл (Барабинка) авылы. Теге йактан, Булгарийа йактан килгәндә тегүцеләре килгән. Икеме-өцме сөймагына килгән. Чуқындырғаннан қацып килгәннәр беснеңке (әд. *безнең*) Умавилға. Скрипачи килгәннәр. Бай кешеләре килгән: Сөләймановлар, Исмәғыйлевлар... Анан инде Сөләймановлар Понамаревка әйләнгән. Мәзем булып әшләгән мәчеттә. Исмәғыйлевлар Измайловка әйләнгән. Урыслар әйләндөргәннәр. Аннан инде кушылғаннар. Қурчақлар килгән. Қурчақ уйнауцылар менә Барабинскийда. Цөпрәктән матур қурчақлар йасап уйнағаннар. Башта чучелодан, ағацтан йасауцылар булған. Монда килбәгәннәр алар. Мәчет салғанар. Тахтамышта булған оноғы, Чиңгизханның оноғын озатқан. Тыңнамаған күрәсең. Йасақ түлөгәннәр мондағылар Тахтамышқа. Тахтамыш ханы булған. Мангуллар нимәгә (*нәрсәгә*) табынғаннар. Чучело йасағаннар. Безнеңкеләр кушыла башлағаннар алар менән. 605 йыл аларға. Безгә дә еде йөзме йыл, Умавилға.

Безнекеләр килгәндә алар матур бүрәнәлү йорттар салғаннар. Алар зоны йөрдән килгән. Ә болар йурты булған. Шул Тахтамыш ханнары. Ә тегеләр инде йорт салғанар тиз генә. Монда барып, Тахтамышқа қаршы урнашқан булғаннар. Костерлар-ниләр, монда матур йер. Мәчет, Том (*елга*) күренә матур йөрдән – йарда – бийек йөрдә. Цүпләр, әллә ниләр чүбәннәргә атып-атып киткәннәр. Болар булған инде. Болар монда йеннәр икән дип, тегендә киткәннәр, Умавилға түбәндөрәк. Скрипачлар, музыкантлар, тегүцеләр булған. Орыслар (*урыслар*) соңрақ килгән. Килә-килә килеп йөткәннәр монда. Мәскәүдән, Қазан йактан килгәннәр. Матур қалық (*халык*) булған безнеңкеләр. Зәңгәр күслү (*күзле*), бийек. Ә болар өләнешкәннәр, Томныңқы теге йағында инде

Кемеровский област'тән. Берсе инде қалмақлар. Алар да төркөй гуй (*төрки бит*). Берас йәшелрәк күслү. Рыжоватый. Матур төгелләр. Алар бер-берсе белән кушылғаннар. Ә черкеслар матурлар. Минең бабамныңқы хатыны үлгән. Ул аны алған. Өләнгән. Шул черкесларныңқы. Шул токомға мин киткәнмен.

Сөйләүче: Әгъләмова Шәрфүк

Рәжәп кызы (1933 елгы).

Умавыл

Казан авылы (Казанка). Авылда хәзер дачниклар. Өц урам. Арга дөртенчесе – йаңы урам. Пестеке Садовойа, ал (әд. *алгы*) урамныңқы – Береговойа. Пестеке йартысы урысца, йартысы – татарца. Хәзер монда йартысы орыс (*урыс*). Суғыштан соң, Томскийныңқылар алар орыслар. Элек дачалар йук иде. Пестең авыл зор төгел. Қандый (*ничек*) булған, шундый инде. Қалароваға (*авыл исеме*) хәдәр дачниктар. Ғызылғаш, Умавыл, Қалтай – татар авыллары. Анан ар (*ары*) урыс авыллары. Өнийем Тумавылдан (рус. Константиновкадан) килде. Атам мондағы. Бес – себерәктәр. Минеңке бабайымныңқы туғаннары килгән. Алар йүргә йақныңқы (*ягыннан*), Йүргәдән. Аларны сорап урыннарын алғаннар. Лагер ачқаннар анда. Йүргә ул Тайгадан ары.

Суғыш башланғанда миңә (*миңа*) уңйеде йәш булған. Өнә уннан тотонғаннар песте қуғалы эшкә. Қайа ғына кумадағаннар песте. Авылда ферма бар иде, зор (*зур*) иде. Урманнан қайтмадық, ағац кистерделәр, лесзаготовка. Тум (*елга исеме*) аша йәйәү (*жәяү*) барабыс, йәйәү қайтабыс. Қайтып ике генә көн булмайбыс, бесте тағын қуалар. Без 15 йәшлү қыс палалары. Қалтайдан, аннан урыс авылыннан урманға кереп китәдәгәнбес эцкә, заготовкаға.

Узбәк, қырғыз, қазах эшкә киләләр, килеп эшләйттәр. Көтүцебес бестнеңке – қазах. Башта қырғыз көткәле (*көтә*) иде. Хәзер кибет тә йук, халық та йук. Дачниклар йәйен генә торай (*тора*), қыжын (*қышын*) алар китеп қалалар.

Сөйләүче: Гобәйдуллина Гаширә

Исмәғыйль кызы (1928). Казан авылы

Кызылкаш авылы. Қаш – калку урын (рус. возвышенность). Төс түгел, матур булганга – кызыл. XVI ғасырның 1 нче йартысында барлыққа килгән. 1500 дә ничәнче йыллар була инде. Казаковларның шәжәрәсен укыған вақытны, анда шулай дип әйтеп йазғаннар. Мәскәү тракты буйлап қазақлар анда торғаннар. Азықтарын сақлйдаған урыннарын барлыққа китергәле тийеш булғаннар. Холотник дип әйтәй торған идек. Менә сез монда килгән вақытта Черная Речканы үттегес. Ауды асыл и Абытай дип тә әйткәле инде бес аны. Аны беснеңке себерәктәр шулай дип әйткәндер инде. Но бу йылғаның исеме Ауды. Ул ағачлар ауды микән инде. Ул йакта хутор кебек бер урын бар. Күпер. Ул йағында уйсулық. Менә шуннан өстә, бийегрәк урында. Қышын қарлар салып, йазын бозлар салып, менә шунда ағызып сақлйдаған (*саклый торган*) өлөш. Ул йерләрне саттылар. Қазақлар сақчылар булганда Казаковлар менә шунан соң асыл үсә башлаған. Шулай итеп сөйләйләр. Патша армисендә хезмәт иткән солдат күп пулған. Монда йәшәгән халықны инородецы дип әйткәннәр. Инородецларны армыйаға албағаннар. Минең әтийемнеңке әтисе Қазан губернийасының Саба йақларыннан булса кирәк дип әйтәйләр. Ә без урысча сөйлибес хәсер. Хәсер монда килгән халық. Менә минем әнийем йақтан да әтийем йақтан да жемтөп себерәкләрдән беркем дә йуқ. Алар инде аралашып беткән бестең туған тумачалар. Шуңа күрә сөйләмдә дә себерәк сүстәре дә, кырғыз сүстәре дә бар. Мәктәп салып укыта башлағац, Татарийадан килгән укытучылар менә шул әдәби телдә өйрәтә башлағаннардыр. Минем апам 1943 йылны бетергән иде ул Томскидағы татар педучилище дип әйтеп. Татарский педучилище булган 1925–56 йыллардама. Бу асылда татар теле берас укытылды. 1990 йылдан 2000 йылларға қәдәр. Бер ун йыл тирәсе. Педучилище бетергән менә без укыттық та инде.

*Сөйләүче: Әбдрәшитова Зәмәрә
Минһаж кызы (1936 елгы).
Кызылкаш авылы*

Яңавыл (Березовая Речка). Йәңавылға күбрәге Татарстанның Саба районыннан килгәннәр. Ике бабай да Қазан йақтан (*яғыннан*) килгән. Менә минеке (*минең*) әбейләр килгән Қазақлар дигән асыл булған. Анан Тәкәнеш дигән асылдан. Менә Биби әбиләр иде. Хасановлар Мәтәскә дигән асылдан. Алар революцийгә қәдәр килгәннәр. Бабайның абыйсы моннан суғышқа киткән 1914 йылны. Олы Шомар дигән асылдан. Сәғыйт бабай. Неграмотный сем'яа булған.

Урманчылық менән шөғылләндем, ағачлар утырттық. Йәнәшә Кирәк авылы. Асыл тирәли 13 заимка булған. Килгәннәр дә утырғаннар урыслар. Килгәннәр анда қайа биш кеше, қайа ун кеше. Шулай қалғаннар тороп. Асыл йанында Қазанцево заимка (*заимкасы*). Белоруслар булған и пол'аклар. Бәрхет менә донской қазақ булған ул. Қачып йатқан. Заимка Йакимово (*Якимово заимкасын*) күңел ачу өчөн салған. Алар байлар булған Томскида. Аннан сыйырлар тотқан, рабочийлары, кибетләре булған. Малиновский булған аның артында. Бәрхет (*заимка*) – қазақ булған, қачып йәшәгән, мал тотқан. Йасап май сатқаннар урысларға тегендә. 25 чакрым бездән Об' (*елга исеме*) бит. 1885 йылда заимка салынған. 5–6 йыл торып Қазанкаға барғаннар. Кривошечный, Куз'мины, Нижные Озера дигән заимкалар да бар. Атамалары хужаларының фамилийәләре буйынча әйтелә. Алар алышынғаннар. 20 йылдан йәңалар килгәннәр и икенче исемнәр. Дубровинада киржаклар иде. Алышынды.

Березова Речка йанында Муса йылғасы, ике тау арасында. Йырақ күл, Зур күл бар. Сара әби йорты йанында күл. Асыл йанғыннан соң барлыкка килгән. Кедрач булған. Аучылар йандырғаннар. Шунда килгән татарлар. Анда кыругом урыс басып алған булған. Боларның печәнлекләре дә – бернәстә булмаған. Бишмәт кийем теккәннәр урысларға. Урысқа эшләп йөргәннәр. Аннан қышын Могильникка (*авыл исеме*) барып, печән сатып аладағаннар. Кругом асыл булғач, болар соңғыдан ғына асылны төзегәннәр. Шуңа Йәңавыл.

Башта урыс авылы булған ул Кирәк, анда киржаклар торған. Татарлар киләй. Аннан әкрен генә урыслар ычқынғаннар аннан.

Киржаклар – старообрядцы. Тәмәке тартмый, аракы эчми алар, сүгешмиләр. Бездә аларның чиркәүләре дә бар. Алар әле дә бар. Алар элекке колхозга да кермичә качканнар. Безгә бер киржагы кереп йөрәй иде. Үзенә кашыгы, крушкасы белән. Кешене ашатмыйлар, үзләре шуннан ғына ашыйлар иде. Керсәң аларга, аларның посуда айырым иде. Қышын катып үлсәң, өйөнә кертмәйләр. Бездә бар қушамат: кеше кире (*рус. упрямый*) икән, «киржак» дийәйләр иде. Алар айырым торғаннар.

Революцийгә қәдәр йарты асыл қарак булған Йәнашылда. Алар ғайләләре белән Барнаул йаққа киткәннәр. Ат жигеп утыртып бара икән хатыннарын, сандықларын. «Куда едете?» дип сорасалар, «В Барнаул» дигәннәр. Цыптыралар берәр табунны анда. Ул вақытта крест'аннар, атлар күп булған. Ирләре ат алып кача, хатыннары боролып йәнадан қайта. Анда Воронин йақтан (*ягыннан*) килеп урлағаннар. Йәнашылға килеп алыштырганнар алар мондағы атны, тегеләре теге. Бу 1920 йылларда. Йулда қайберләре урлағаннар. Ашылға килеп қыйнағаннар қарақларны, сел'советтан килеп.

Сөйләүче: *Фәхретдинов Сәйфулла*
Сабит улы (1950 елгы).
Яңавыл

Кызылкаш (Тахтамышево) авылы. Мин Қызыл Қашта тарам. Бестең асыл бик матур урсында салынған. Бер йақта Тум – зур су, ә икенце йақта бәләкәй Ауды (*елга исемнәре*). Өйебес озон күл йанында торай. Йазын күлдәгә (*әд. күлдәге*) су ишек алдына қәдәр керәй (*керә*). Басмақтар (*күперчек*) салабыс йөргәле (*йөпергә*). Өй тәрәсеннән трак күренәй. Мамам (*дәү әни*) тәрәс төбендә машиналар үткәнен озақ қарап утырай. Йәйен ишек алдыбыста йәшел үләннәр үсәй. Су цумғалы Аудыға төшәбес, йә Тумға барабыс. Көс (*көз*) килсә, мишкәгә йөрибес. Мин мишкә (*гөмбә*) йыштырғалы (*жсыярга*) йаратам. Қалаға аппарып та сатабыс, үзәбес тә ашайбыс, қунақтарға да бирәбес. Бескә йәйен қунақтар көп (*күп*) киләй. Матур йер дийәйләр. Минәң күкәләрем (*әнә-сеңелләрем*) дә урманға йөрәйләр, тол'ко хәзер

цалца (*талпан*) көп, куркып кына, кийенеп йөрибес. Ну көзөн цалца булбый, ә урманда чиста, матур урыннар күп. Әле маман күгемәйгә (*кара жыләк*) дә апарған иде. Үткән йәйне күп шоморт йыйдык. Шоморт бик уңған иде. Маман шоморттан лүпсә (*киптереп төелгән шомырт*) йасай. Қыжын (*кышын*) лүпсәдән пирошкилар пешерәй. Маманның пирошкилары гел тәмне булай. Қыжын мәктәпкә йөргәле (*йөрергә*) йырақ. Буран булса, бигрәк тә йаман (*начар*): қар тирән, сүктәп бара-бара хәл бетәй. Шкулда шәп, йылу, йақту. Анда уйнағалы да булай. Бестән амылда торғалы әйбәт.

*Сөйләүче: Әбдрәшитова Зәмәрә
Минһаж кызы (1936 елгы).
Кызылкаш авылы¹.*

Тормыш-көн күреш турында

Әлек төз-цәй, шикәр сорап йөридәгәннәр күршеләргә. Хәзер йомошқа йөрү йук. Хәзер бигрәк тә йеңел, йәштәргә рай. Афтобус киләй, утырап китәй. Қайтып төшәй өйөнә. Әлек қалаға эшкә йәйәү йөредек. Көйәнтә менән сөт ташый итек. Сатадаған (әд. *сата торған*) әйберенне апарасың. Палық апара итек. Сөт, кем бәрәңге апарадағын, ике циләген қойып. Нийе бар сатқалы (*сатарга*) – апара иде. Нижнийга қәдәр ике цақырым. Нижнийдан соң тағын қалаға қәдәр. Биш цақырым була инде. Батқыцты (*баскычны, күперне*) тағын менгеле әле. Туқсан бацқыцларын санағайдем, менгәндә. Тумнан (*елга исеме*) суны ташыйдағанбыс. Әлек хайваннарға былай-былай тишәйләр иде. Осон (*озын*) итеп. Ә үсепескә эцкәле (*эчәргә*) берас циттәрәк буладағын, ағымнықы быяағындарақ инде. Циләк менән йөгөрәп-йөгөрәп су ташыйдағанбыс йәйен дә қышын да. Хәзер инде қазыдылар бит. Йазын үсепестә су киләй башласа, йөрик тибес қайа малларны апчыққалы дийеп. Бестә бит су басырай (*баса*).

¹ З.М. Әбдрәшитова үзәндә сакланған бер истәлекне укып күрсәтте.

Бақцаны басты. Быйыл су зур, соңғы су булды. Баштағы су бик булмады, бос менән.

Сөйләүче: Сәйфетдинова Мөнирә
Мифтахетдин кызы (1925 елгы).
Яүштә авылы

Мин йеде классты бетергәндә суғыш башталды (эд. *башланды*). Инәм (*әнием*) олу (*олы*) йәштә иде инде ғуй. Атам (*әтием*) үгәй. Ул колхоз фермасында қаравылцы иде. Мине дә фермаға учетчик итеп эшкә алдылар. Сыйырлар йәй пуйы утрацта (*уртау*) торайлар иде. Сөтте битоннар менән көймәдә Тум аша цыгарып, ат арбасына төйәгәле (*төяргә*) туры киләй иде. Аннан шул сөтте маслобойға аппарабыс. Утыс-қырық литрлык битоннарны үсебес арбаға күтәрәп төйәйбес. Арбадан төшөрәп маслобойға керетәбес. Иртәге биштән кичке унға қәдәр эшти идек. Түләү булбый иде. Эшкә цыққан көннә қағаска сысық сысқуйа (*сызык сызып куя*) торғаннар. Бу трудоден' иде. Шуна эштәдек, сысыққа.

Сөйләүче: Назмутдинова Кәүсәр.
Кызылкаш авылы

Монда унйеде йәшемтә килделәр урлап. Урлама килделәр. Мин Тахтамышевадан килен булып төштәм. Өтисе-инәсе йук, йеңгәсендә үскән малайға. Калхуста 12 йәшемтән эштәттеләр. Өтийем, әкәм (*абыем*) служит итәйе. Аларға йәрдәм иткәле тип. Вәт эштәгән биш йыл. Ни генә эштәмәдек. Урақ та урдык, молотилкада да пулдык. Қыжын (*кышын*) маллар йанында да. Тел'атник куйадағаннар. Анандый эшти-эшти, эштәдем әлегә қәдәр. Ул калхуста эштәгән. Төнгәсенә китерәйләр: «Синең икәү фронтовиғың, давай в'азай» дип. Фронтовикларға дип бәйлидәгәнбес бийәлий, наски. Мине инәм (*әнием*) берқайа йебәрмәде уйнағалы клупқа. Бәйлидәгәнбес. Ә икенце көнне бит эшкә барғалы кирәк тағы. Таң атуға.

Бақцада қыйарлар үстергәле (*үстерергә*) мине йөрөттеләр. Қуйларның (*сарыкларның*) йөнөн алғалы булса, мине килеп ақитәйләр. Син остасың дип. Анандый йөрөттеләр. Өцәр сутый ашлыққа йер қазыйдағынбыс көнөнә. Бәрәңгегә қазыйдағанбыс.

Көзен урасын утытқан ашлығыңны. Эштәмәгән эш қалмады. Торф иттерәдәгәннәр бушырақ вақытың булса. Парахутларға йаққалы. Пален кирпец дип аны кисәдәгәнбес. Ике мең сигес йөс кирпец ике кешегә. Кирпецең алтмыш ыштук өйәсең дә, тачка менән болотадан апчығасың.

*Сөйләүче: Сәйфетдинова Мөһирә
Мифтахетдин кызы (1925 елгы).
Яүштә авылы*

Умавылда чатлар торған. Эти-энийем Умавылдан. Монда күл булған. Күл киткән. Бөктә (*урман/болын*) тегендәрәк өц күл. Түгәрәк күл – ул бик тирән, түгәрәк. Аны күл дип кенә йөртәләр. Чербашка күле – озон күл. Тот күле – ул да озон күл. Мәцет бар. Муллабыс Қазанка дигән амылдан. Амылда ике урам. Иске амыл – бу иске Барабинка. Йаңасы – Барабинка. Тумавыл дигән амыл бар (русчасы: Константиновка Кемеровский область), моннан 40–50 км.

Амылны цыққац тегендә бөк (*урман*) инде андый. Бу йақта урман – йалан, теге йақта урман бөк дип әйтелә. Түгәрәк күл йанында дачалар. Тум ташса йасын (*язын*), аларны батырай. Амылны батырған иде ғуй, суғыш башланған йылны. Тағын бер өц йылны булды су. Черная Речканы батырды Тум суы. Элек зур фермалар иде, маллар торадаған. Мал, суғым суйған хардәшләрәң килеп булыша иде суйышқалы. Йылы вақыт булса, йылғада йуа идек эцәкләрән. Хәзер ашамыйлар эцәкләрән.

Элек мәктәп дүрткә хадәр бар иде. Йаптылар. Биг элек укыттылар (татар телен). Без укығанда татар иде, татарца укыдық. Кафтан – рус авылы. Кафтанга йөрим. Урысца белмим. Эй укыйсым киләй. Сөйләшәй беләм берас. Но укығанны сөйләй белмим. «Анда укый алмыйм. Қалага барам», дим. «Анда баргалы иртә сиңә», ди. Монда укыдым. Безнең амылда тоже урыслар татарца укыдылар. Тумавылдағы қалмақларның телләре дә, йөзләре дә айырылай. Без чатлар. Қалмақлар Тумавылда.

*Сөйләүче: Мөхәмәтшина Фәүзия
Сәйфи кызы (1930 елгы).
Умавыл*

Мин Йәңәшылдан (рус. Березовая Речкадан). Бабаңныкы бабалары Лаиш районы, Қазаклар дигән ашылдан. Алар монда килгәннәр и беснеңке ашылны барлыкқа китергәннәр. Бу тайга уртасында йылға булған, родник сувақ (*суык*). Минеке әби белән бабай 1887 йылныкы берсе. Хәсән бабай белән Мәмдуха әби өйләнешәләр. Алар революцийәгә қәдәр килгәннәр. Томскийдан 75 км шул ашылға барғаннар. Килгәц қарабодай, иген чәчкәннәр. Әбинен қарабодай келәте бар иде. Мин үскәндә қарабодайлар йук иде инде. Суғышқа бабай пиш паласын қалдырып киткәц, йәңә өйгә күцкәннәр. Ашылда йортты Қасандағы кебек салғаннар. Печка и қазан әчкә кертелеп қуйылған. Бестең бүлмәдә бар иде. Аннан килгән ул андый бүлем анда, йәйен йөрәй итек. Хәдийәба йахшы беләй. Безнеңке әни Кирәкнеке, әти – Йәңәшылныкы.

Кирәк – аларныкы анда күл. Родниклары бик тә кецкенә инде анда. Менә бу ашыллар: Барабинка, Черна Речка – алар чурныйлар. Ә без рыжийлар. Ә Кирәктә мишәрләр. Тирән йылға – тирән булғанға.

Бездә заимкалар булған: Бәрхет, Заимка (*исемсез*) һ.б. 3 км бестең ашылдан. Заимка – анда болоннар. Бәрхет – ул урыслардан қалған ул. Безнекеләр килгәндә руслар булған дип сөйләмәйделәр. Симаков заимкасы. Анда кедрачлар үсәй. Йакимов, Қазак заимкалары. Аларның даже зиратлары да бар ите. Қазак заимкасында Томскийлар булған. Әби Қазактан, Лаишевский районның. Қазаклар берқайа да булмаған. Қазак заимкасы урысларныкы бит ул, татарларға қатнашы йук. Никита заимка. Ә татарларныкы кеше исемнәре генә.

Йылға бер генә. Без аны йылға ғына дийәй идек. Пецән цабадаған йер – Лугин, әпәт заимка. Бәләкәй күл йәйен кибә иде. Йырақ күл бар тағын.

Берницә семйа килгәннәр. Земл'аклар да бар иде. Төп фамилийәләр: Хабибуллиннар, Гайнетдиновлар, Фахрутдиновлар, Валитовлар, Әбрәшитовлар (ә Сафиннар земляк қына).

*Сөйләүче: Латыйпова Фәйрүзә
Язьфәр кызы (1955 елғы).
Яңавыл*

Минекә қыз фамилийәм Бикүлова иде, хәсер фамилийәм Әмирханова. Әмирханов Қазаннан килгән бабайым булған. Мин Ғалиәскар қызы. Ғалиәскарның атасы Қазаннықылар (*ягъни Татарстаннан*). Ғалиәскарның атасы Тухтамыш Әхтәмөвич.

Бу ашылда туылып (әд. *туып*), монда үстем. 1941 йылда 13 йәш. Суғыш башланды, эшлэгәле (*эшләргә*) куштылар. 1946 йылда заготовкада суғыштан қайтқан ирләр менән. Безнеңкә әтийебес суғышта қалды, қайтбады. Бес алту (*алты*) бала, мин воспитат' иттәм әкәм менән икебес. Әбийем дә исән иде әле. Эшләттеләр дә эшләттеләр.

Мин кийәүгә бардым. Минем ирем Байзитов. Бала тудым (*тудырдым*), сем'асын қарадым, йәйәү сөт ташып. Мин пер пала (*бала*) менән икенце палам, икене тудым (*таптым*) Байзитовтан. Ә бу инде алар Кемеровский област'тә Юрт Константиновкада тордылар. Алар бервахытта сосланный булғаннар бит. Монда тимәсеннәр тип, күлнең теге йағына цығабыс тип қазаннықылар килгәннәр дә анда торғаннар. Анда тороп, Қызыл Қашка килеп, өйләнә менә бу иремнең әнисенә. Алар Қазаннан килгән булғаннар. Төп қазаннықылар. Анықы (*аның*) бабасы менә быйыл ғына үлде. 93 йәшендә Қазанда үлде. Вәлүттекен (*Вәлитнекен*) әйтәм. Қазаннан бит алар. Аталары Әмирханов Әбзәл булған.

Әбийем пик укымышлу ите. Ғыйлмимаға керәбес дә, ул 12 сәғәттән ике сәғәтка қәдәр йомға көнне йуашкалы (*юарға*) йарамый, мондый эште эшлэгәле (*эшләргә*) йарый дийә ите. Уйнап-көлеп аның йанында утырып безгә укыйдаған ите. Миңә (*миңа*) ул вақытта недо этого (мин дә укығалы өйрәнгән булып идем). Алты пала қарадағанмын. Ун йыл ашырады әкәм (*абыем*). Өч-алты ашылға собрания йасап йөрдем. Трижды депутат булдым. Сыйыр саудым, передавайа идем. Депутат звеновой бултым савхуста.

*Сөйләүче: Әмирханова Гафифә
Ғалиәскар қызы (1928 елгы).
Қызылкаш авылы*

Монда 1954 йылны килдем, кийәүгә цыктым. Бер күрештем, икенче атнада өйләнештек. 27 йыл тордык. «Нур» коллективында эшлим. Коллективка ун йыл. «Халык моңнары» ансамбле туктап тора. Житәкчесе аныңқы Надия. «Нур»ныңқы житәкчесе Рәифә Бородихина исемле. Авылларда булабыс, сабантуйларда йырладык. Томск өлкәсендә Старокороткина авыл бар. Анда керәшеннәр торайдилар. Анда да концерт куйдык.

*Сөйләүче: Мөрсәлимова Маямал
Шәйхулла кызы (1937 елгы).
Томск шәһәре*

Урманнан цыбыкларны, ағацларны чанақ (әд. *чана*) белән ташыйдагамбыс. Суғыш вақытында күкәм (*сеңлем*) белән ташый итек. Керәбес урманға, йығытабыс, кырсыйбыс (*кисәбез*), апцығабыс. Пила белән кырсыйдагамбыс. Чанақ (*чана*) зур тартып йөртәдаған. Бес (*безнең*) йақта урманда қарлыған, шоморт үсәй. Күгемәй, тау йеләге, қайын йеләге дә бар.

Суны күлдән ташый идек. Қыш буйы Тумнан монда хадәр көйәнтә белән ташыйдаған итек суны. Хәзер эжик (*ишек*) алдында.

Безнең авылға айу кәргән йук. Төлке көп (*күб*) иде. Қуйан ашый идек. Хәзер төлке дә, қуйан да петте. Майған (*үрдәк*) ашый идек. Хәзер аның төме йук. Ашатырға бодай да йук. Элек қыр тулы бодай, соло иде.

Аранда (*сарайда*) сыйыр, маллар торай. Аран энә урамда (*йорт алдында*). Көпкәдә (*кечкенә жылы абзар*) тавық, сарық, бозау тота идек. Пице бар иде. Сыйыр бозауласа, пиц йаға идек. Сувақ булса өшөмәсеннәр дип. Хәзер дә анда йәйен бозау торай. Бу бәләкәй өй безнеке (*бу безнең бәләкәй өй*).

*Сөйләүче: Гобәйдуллина Гащурә
Исмәгыйль кызы (1928 елгы).
Казан авылы*

Минекке этийемнәр дә, мин дә, палаларым да биредә үскән. Қалтайда тудым. Мин Қалтайдан монда тормошқа цыктым. Томскқа кәдәр 20 цақрым. Аннан тағы 20 цақрым. Монда кәдәр

(ике асыл арасы). Клупта «Зилем-зилем» уйынын уйныйдағанбыс. Круг итеп тотонып йырлыйдағанбыс. Иремнеке (эд. *иремнең*) энесе бестә Қалтайда иде. Клупта алар инде таныштырдылар бесте. Ирнеңке әни-әтисенә әни-әти дип әйтәм. Кемнеке нәрсәсе бар әсерләдек кийәүгә цыққалы.

Унйеде йыл қалада тордом. Монда мәктәп бар иде. Башта өц, анан дөрт. Аннан сәвсим бетте. Батуринаға, Қалароваға (*авыл исемнәре*) китте. Қалтайда сигезгә қәдәр. Үзем татар телендә ике класс уқыйдаған. Бу асылда да татар теле бар иде. Минеке (*минең*) балаларым уқыдылар ике класска қәдәр татар, ә аннан киттеләр Батуринаға. Мәктәпне йапқац.

Маллар тора аранда (*сарайда*). Көпкә йуқ хәсер. Элек бар иде. Көпкәдә бәләкәй босау, йаңы туған, тавықлар бергә торғаннар. Ул бәләкәйрәк. Йердән қазылған. Өстә монандый палатка кебек нитеп тавықлар тотайдамбыс. Сарық булмағанда тавықлар ғына тора иде. Тавықлар булмағанда сарықлар ғына. Хәзер көпкәләр бетте.

*Сөйләүче: Казакова Фәүзия
Фәхри кызы (1938 елғы).
Казан авылы*

Мин өц кенә класс бетергән кешемен. Өц класс менән хәзер көрән (эд. *Корьән*) дә уқыйм, аллаға шөкөр. Намазны уқыйм, уразаны тотам. Кийәүгә бардым. Минеке сигез балам булды. Онықтарым бар. 28 йыл сыйыр сауучы (булып) эштәдем. Соңыннан мин ун йыл телятница эштәдем. Передовой булдым. Аннан садикта ун йыл эштәдем. Уналтыдан кийәүгә цықтым. Мине урлап алкиттеләр (*алып киттеләр*). Этйем утыра икән самавыр қайнатып. Соңыннан сөйләйди: «Синең өцөн, қысым, ой переживайт итттем». Иптәшемне армияға алдылар. Бес қат (*хат*) алыштық. Бес заготовкаларға йөрәбес. Силсәүит персидәтеле, милиция менән эшкә қуғаннар элек. Ә бестең ни кигәле йуқ суғыш вақыттан соң.

Йөзәр тавық тотайдаған итек. Қаз, үрдәктәребес, тавықтарыбыс булды. Анца (*шул хәтле*) қазлар. Өцәр сыйыр. Өцәр сыйыр-

ныкы бысаулары буладаган. Ике ат буладаган ите. Бестеке бик мал күп ите. Анда атларныкы конюшн'а иде.

1931 йылныкы найабрыныкы мин булган. Паспортта башка. Абам әйтәй: «Син ништәп сорамыйца барып паспортыңа куйтың» дийәй. Элек бит йаздырмаганнар. Алар әйтәләр иде: «Менә карлыган вақытында тудык, пецән өстендә» дип. Кибән күренгәндә туғаннар. Шундай әйткәннәр бит элек. Силсәүиткә барбаганнар, урысца белбәгәннәр. Урыстарны күрбәгәннәр, урыстарны белбәгәннәр. Қоттары цыққан урыстарны күргәле (*күрргә*). Бер урыс килсә, қаца торған булғаннар. Безнең асылда бер урыс кеше булбаган. Бер марйа булбаган. Абқай әкәне Абдулла дийәбес инде. Ә менә Қызылқашта йартысы урыс, йартысы татар. Аяққа цитектәр кийгәннәр. Минекә дә цитегем бар эле. Бес чабаталарны белбәдек.

Бес Алды дибес речканы. Ағым су Ауды. Анан су ташый идек эчәдаган (*эчә торган*). Йуына торганны күлдән ташыйбыс. Мунцага сыйырларыңа эцәсең (*эчерәсең*).

*Сөйләүче: Юнысова Зөрия
Гали кызы (1931 елгы).
Абытай авылы*

Йорт салу, йорт-жир турында

Өйне өйгәндә өмә буладаган. Туғаннар киләдырған, алар булышқалы, өйөшкәле бүрәнәләрне. Эшләшкәле киләдәгәннәр. Кем йаллый. Безнеке тоже андый уқ күтәрдек. Матқага ақца куйадаганнар. Өй урынын основайт иткәндә куйадаганнар. Уголларына һәм матқага күтәргәндә ақца сала дағаннар.

*Сөйләүчеләр:
Курбаева Румәнә Әхмәтвали кызы (1950 елгы),
Касанова Тәнзилә Сәрвәретдин кызы (1941 елгы).
Яүштә авылы*

Төнен (эд. *төнлә*) йоқлағаннар пиц пашында. Байырақларның ике бүлмәле булган. Мамауымның (*дәү әниемнең*) ике бүлмәле. Аныңкы қайнанасы бай қызы булған. Өйөн тиргәгән

(*кирәкле әйберләрне жыйган, йортын бизәгән*). Сәгәте, матур сәке, зор (*зур*) өстәл иде.

Монда да кәтәк диләр, тавыкка йасалган абзарда (*абзарны*). Өстә тавыклар. Аста өстәл инде. Уголда утыра иде. Өй эцендә булбай. Монда сәке. Монда зур пиц (*мич*). Ипи пешерәдаган (*пешерә торган*). Аның пашында бес йоклайдык. Дүртәү сыйа иде.

*Сөйләүче: Әгъләмова Шәрфүк
Рәжәп кызы (1933 елгы).
Умавил*

51 йыл менә бу өйдә торабыс. Теге өйдән бу өйгә чыктык. Күршебездәге мулла менән маткага ақча салдык. Монет ақча. Чақырып көрән уқыттык. Мулла Абытайда (*авыл исеме*) торай. Мулла хәзер аннан киләй, монда хәзер мулла йук. Мәцет бар иде. Мәцетте саттылар. Минекә бабайныкы братыныкы алып салдылар. Уголда. Қайтқанда күрерсес. Мәцет өйе. Мәцет йук. Бер хатын йөрөде мәцет салам дип. Анда кем барсын, Баргалы мамай да йук, баба (*авыл әби-бабайлары*) да йук.

*Сөйләүче: Гобәйдуллина Гаширә
Исмәгыйль кызы (1928 елгы).
Казан авылы*

Өйне салсаң, кешеләр йаллыйсың. Ақца түлэгәннәр. Өмә йасатып, аларны ашатып-эцереп өйә торған булғаннар. Бес монау йортны дүрт айның эцендә күтәреп, сылап, буйап монда цыктык. Қору (*коры*) өй генә утырды әле. Анда қапка-ни йук, стайкалар да йук әле. Стайкалар йасаттык. Монау йортқа қырық пиш йыл. Зур пицтә пешеренә идем. Улым аларны базды (*сүтте, жимерде*). Безнеңке сылаған бүрәнәләр кердем-цыктым иделәр. Су керде. Бездә 2010 йылда су басу булды бик көцлү (*көчле*). Тәрәсәгә хәтле. Ун көн эцендә кипте ул. Халадил'никтар ақтарылған. Мин йөрәм (*йөрим*) Рәмзийәдә. Йөрәм-йөрәм, аннан минем қызым киләй, су керде дийәй. Өц маши-

на Камаз озон ағацтар иде. Алары вис ағып китте. Ананда (*әнә анда*) тулған. Клуп мынан. Хранилище бит колхостыкы, шунан ғына суны туктатайлар да. Андый көцлү бестең асылда ғына булды. Қалған асылларда қырыйдан ғына. Халықтыкы үгездәр, аттар ағып китте, бетте. Суны туктатайлар да инде, шунан ғына.

*Сөйләүче: Юнысова Зерия
Гали кызы (1931 елгы).
Абытай авылы*

Гореф-гадәтләр, йолалар, бәйрәмнәр, ырымнар, ышанулар

Яңа туган бала белән бәйле йолалар

Асылда бәбәйләйтүге әбиләр бар иде. Әби булып йөри иде минем бабайымныкы әнисе. Бала туғац, өстәл әзерләнәй, мулланы цақырабыс. Мулла баланыңкы қолағына исем қыцқырай. Аракы эцү йук көрән (*эд. Коръән*) укытқаннан соң. Аш пешерәләр, цәй эцәләр. Бала туғац, бишек бар иде, тибрәтәсең. Ағац краватлар аннан соң. Доғалар йук иде.

*Сөйләүче: Гобәйдуллина Гашурә
Исмәгыйль кызы (1928 елгы).
Казан авылы*

Қырығына кәдәр дип баладың үзен генә қалдырмасқа. Бишектә йатқан вақытны, әнисенә цығып йөрөп керергә кирек бит, қайцы куйалар. Одеал өстенәме баланыкы. Мендәр астына төгел. Шайтан килмәсен дип әйтеп. Ә башына кийеп йата торғанына төрлө төймәләр, қабырцықлар. Шайтаннан курқып, баланы алыштырмасын дип. Қолағына татарца әйтеп, азан әйтеп исем қушалар.

*Сөйләүче: Әбдрәшитова Зәмәрә
Минһаж кызы (1936 елгы).
Кызылкаш авылы*

Кырыгына хәтлем цәцен кырапыс. Теше цықты дип бүләк бирәләр. Кем первый күрде, бирәй. Бишеккә доғалық сала дағаннар. Күс тимәсенгә доғалық йасдырып элөп куйадаған итек. Бау менән күлмәкнеңке эценнән, цөпрөк эцендә. Ышкулға барғанцақ (әд. *барганчы*) йөрә дағаннар тагып. Менә тиз (*тиз-дән*) булай Ураза бәйрәм (*бәйрәме*).

*Сөйләүче: Мөхәммәтшина Фәүзия
Сәйфи кызы (1930 елгы).
Умавыл*

Исем куштыралар. Мәжлес йыйалар. Күс тимәсен өчөн маңгайына қором сөртеп куйайдилар. Шөпчикларына төймәләр тегәйдиләр. Бөснөң балалар бишектә үстеләр. Бишектә үсөбөс тектек. Шәл барма (әд. *бармы*), қапчык барма – шулардан тегөп-тегөп куйасың. Материал йуқ бит. Доғалықтар салып куйай итек. Өтү пөриләр күстөрөнә көренә (*күренә*) қайсыларнықына. Өй ийәсө қайсы кешөгә өйөнә керәй икән. Көшө булып керәй икән.

*Сөйләүче: Үтәгәнова Мәрзия
Хөсәен кызы (1937 елгы).
Умавыл*

Баланы тәрәздә аша чыгару. Менә дөртөнцө қысым. Гөл мамылар (*әбиләр*) кендегәц әбиләр (*кендек әби*) менән бәбәйләдем. Икө рәт игөзөкләр булды. Менә Сабиржанны алладан сорап башка әбидән китөрдөм. Тәрәсәдән қысымны. Бәбәйлөгәц тәрәзәдән алып. Ишектән алды тәрәсәдән бабайым. Менә телөп алған балам. Торбай балаларыбыс. Бәбәйлим дә дөрт ай йарымда, пиш ай торайлар. Йәш тә едө көн тордо Қадиморат исөмлө малайым. Аннан икө игөзөк малайларым булды. Көйәнтә менән қайттым да базардан авырап. Менә бер қысымны бәбәйләдем дә, икенцөсөн бабайыма куйды апкитөргә индө минө. Мунцаға кертә. Әбилөк кертә, баланы йуындыра, минө дә йуындыра. Өц мөртәбә дә кертә, бер мөртәбә дә кертә.

Бәби туйы шул исем куштырабыс инде анда. Бер атнадан-ма (атнаданмы), ике атнаданма. Хәйер өләп (өләшеп), мулла цақырайлар.

*Сөйләүче: Кабеева Факизә
Абдулла кызы (1923 елгы).
Яүштә авылы¹*

Балаларны имнәү. Күз тимәсен дийеп мин үсем имним. Дару-льйым үсемцә. Им-том үткәрәм, килешә дә. Қором сөртөп куйайлар күс тимәсен дип. Энәләр, йалтыр-йолтыр бырушкалар тағып куйалар. Бала бишегенә ысақ (әд. *усак*) ағацы тағып куйа идек.

*Сөйләүче: Кабеева Факизә
Абдулла кызы (1923 елгы).
Яүштә авылы²*

Элгәре бес күз тигәннән өстәлнеңке почмақларын йуып, 3—4 суға бисмилла итеп ишекнең бавын нитеп баланың башына, күкрәгенә, қулларына сөртөп бисмилла әйтеп, ишекне ачып қыстырадырыйық. Суны түгәсең. Ишекне қыстырасың.

*Сөйләүче: Фәхретдинова Рәйхана
Фәйзрахман кызы (1938 елгы).
Калтай авылы*

Өйләнешү, туй йолалары

Туй йақшы үтәй (әд. *үтә*). Нивисталар кийенәйдиләр. Йаулықлар, фоталар кийәйдиләр, күлмәкләр алайдилар. Приданны бирнә дип әйтмәдек, просто пүләк. Мин кийәүгә барғанда минеке әнийем бер босау китерде. Босауының муйынына бер лента пәйләте дә қысылны, аны китерде. Йурғаным бар иде, мендәрәм бар и все. Йастығым. Элеккеләрдә генә сандық булған. Бездий (безнең кебек) халықта булмаған.

*Сөйләүче: Юнысова Зөрия
Гали кызы (1931 елгы).
Абытай авылы*

¹ Язма Сафиуллина Елена Шәүкәт кызы аудиотасмасында саклана.

² Шунда ук.

Нәнәм (эд. *әнийем*) уңйеде йәшендә кийәүгә барған, сурап (*соран*) алғаннар. Күрше асылнықы. Ә мине инде урлап, аннан сөйләште, килде. Никах булды. Никах укырға мулла килбәгән. Ижап қабул дип бер бабай ғына цақырганнар. Ижап қабул ғына дигәннәр. Ул никах шикелле була икән. Аннан туй йасадык үзевескә күрә инде.

*Сөйләүче: Мөхәммәтшина Фәүзия
Сәйфи кызы (1930 елгы).
Умавил*

Бабайым утыра менә мондой мескенем:

«Кәкрә бөкрә карағай
Балта цабына йарамай.
Бабайы да мамыы да
Бер эшкә дә йарамай»,

дисәм, әйләнәп мондой утырып куйадағын. Ацуланадағын. Анан:

«Мой миленок татарёнок
Я его татарочка.
Урлап қайтқан Абытайдан
Мирауайа татарочка»,

тисәм, бийегән булып китәдағын. Ике йыл хат йасыштым. Базарда бер күрдем дә, қацырып килде. Қырық еде йыл бергә йәшәдек.

Чурна речкадан (*авыл исеме*) урлады иртән қорбан бәйрәм көн (*көнне*). Әтийем намазға китте. Нуқайга барам дип киткән. «Әнийем, мин анда әллә кемгә кереп цығам әле» – дип, йөгөрәп цығып киттем дә, кийендем дә, бәйләгән сарық йөнөннән (*йоныннан*) шәл иде. Жикет кидем. И қацтым да килдем. Соратып барсалар мине, әтийем йасый туй. Әтийем никах укыта. Ә қацырып китсәләр, бу йақта йегет йақта никах укыттылар. Әтийем пресидәтел иде, әтийем туй йасады. Монда туй йасар-

лык хәл йүк иде. Бабайым үзе генә. Йәтим өч бала үстергән унөч йәшеннән.

*Сөйләүче: Кабеева Факизә
Абдулла кызы (1923 елгы).
Яүштә авылы¹*

Таныштык, хаттар йазыштык. Ирем Қазан йакнықы (*Казан ягыннан*). Монда килгән Почтовоға. Офицер иде, суғыш вақы- тында Йапонийада қатнашқан. 1943 йылда аны укығалы йебәр- деләр Чиләбегә. Анан соң анда қалған. 1945 тә япон суғышы цықты. Қытайда служит итеп монда Почтовойга килгән. Йа- расы бар иде. Солдатлар белән килгән дә. Йазыша башладык. Монда қалды. Матур кеше иде ул. Йук, мин әйтәм, бармыймын. Себерәк халқына да барбаймын. «Дом офицеров» дигән поме- щение бар иде. Минем осон қара цәц, атласовый бантиқ иде. Икенчегә цәцте кистердем дә, челкалар йасадым да килдем аны күргәле. Нигә цәцегезне кистегес, ди. Йөрөшөп киттек. Анан ба- лаларым берас матур булсыннар тип, аңа бардым гуй. Кийәүгә цыққалы әзерләгәндә бер нимә дә йүк. Бер малай, бер қыс үстердем.

*Сөйләүче: Әгъләмова Шәрфүк
Рәжәп кызы (1933 елгы).
Умавил*

Мамауныңқы (әд. *дәү әниемнең*) матур әкәсе (*абыйсы*) бул- ган. Өләнөргә (*өйләнөргә*) кирәк ғой (*бит*). Ә өйләнөргә барғалы үзләре танышмай. Әнисе-әтисе барып сорашай. Үстәре дә бай. Байырақ кирәк дигәннәр. Күзләгәннәр. Бу байның ике қызы бар дигәннәр. Шулай булған электә. Болай танышу йүк. Инәй-аталар барып күрә. Қызларын күрсәткәннәр матуррағын. Сөләшәләр (*сөйләшәләр*). Аннан сон (*соң*) малайына әйтәйләр. Малай- ны китерәйләр. Сөләшөп қуйалар. Никахқа киләйләр. Ә олосы шадра икән. Малай күрбәй әле аны. Халық инде белә кемне би- ререн. Бер-берсен күрмичә (егет белән қыз) свидетели йауап

¹ Язма Сафиуллина Елена Шәүкәт кызы аудиотасмасында саклана.

бирәй: «Ризама?» «Риза». Аннан суң бикләп куйалар кызны. Қызлар башта киләй. Кийендереп утыртып куйалар. Монда бите йабылған. Йегетләр гармошка менән киләләр, йырлайлар. Йегетне қалдырып цыгып китәләр. Бу килгән дә, йөзөңне күрсәт инде, катыным, дигән. Ачса, шадыра рыжий нивиста утыра...

Аннан соң икенце көннө кийендергәннәр инде. Аляпқыц менән. Самавар артында утырай, цәй салып торай килен. «Инде әйдә, – ди, әбийем сөйли, – киленегезнең қулыннан цәй эцегес». Әйдәгес, дийә. Кердек, битемнән как будто ошпарили дийә. Утыра шадыра кыз дийә. Менә шул. Йегеткә ошамай инде. Ә йарамый кире боролғалы. Апқайтып китәләр. Икенце атнада тегендә туй, йегет йақта (*егет ягында*) туй. Придан менән кыз килә. Болар инде апкиттеләр придан менән. Аннан икенце килгәндә қодалар киләдаған. Ә монда йоқлау йуқ. Болар килә. Туй була. Әпкитәләр кызны йегет менән теге йаққа, қунаққа. Қунақтан қайталар – син мин любов' аларның бик була. Бабай балықчы иде. Алдан үлде. Қалада торалар иде. Суғыш вақытында киткән. Кийәше киткән иде, балалар қалған. Қызлар ашырап киткән иде. Анда йырақ түгел тора идем. Аларға киләм. Каждый килә көйәнтәләр менән теге ағылдан. Шылтыр-былтыр. Аларға керәләр. Цәй қайнап торай. Бабай пич йаға. «Ах-ха-ха – ба-ха-ха» көләләр. Күңелләләр. Йеде бала туды (*тудырган*). Ағылда торғанда қайнаңасы сүгә икән: «Туасың да туасың (*тудырасың*)». Ә ул: «Синең өчөн булбасын. Нәби мине йарата. Нәбийемне йаратам», дип әйтәдаған. Без аны йараттық әби вақытында. Әйбәт иде ул. Матур бабай иде. Матур-матур балалары туа. Шадра балалар булбый. Йегет кеше (бабайыбыз) қарарақ иде. Бу йаққа тартқан. Әби дигән шадра ак-рыжоватый кыз – қалмақ иде.

Сөйләүче: Әгъләмова Шәрфүк

Рәжәп кызы (1933 елғы).

Умағыл

Унтоғыста кийәүгә цықтым. Элек урлау иде бит. Элек сорау йуқ иде. Ниқах, аннан туй. Сөйләштек икәү, урамға кицен цықтым да, аңа киттек. Ул ал урамда (*алғы урамда*) тора иде,

бес арт урамда (*арткы урамда*) тора идек. Анан (*аннан*) тэтәм-инәм (*әти-әнием*) бардылар цақырып никахқа. Анан инде туй. Кыржуалар бэйлийдағаным. Миңә хадэрге сандық иде. Минем бабайымнықы сандығы эле анда утыра, теге йақта, менә күрсәтерем (*күрсәтермен*) эле. Сандық приданға бара иде.

*Сөйләүче: Гобәйдуллина Гаширә
Исмәгыйль кызы (1928).
Казан авылы*

Ураза гаете, Корбан гаете

Скоро ураза бэйрәме була уңьедесе. Ураза бэйрәмендә монда намазга барырлар мәцеткә. Бестә мәцет тә бар ғой (*бит*). Кем ни пешерә, шуны апара инде. Кем самса, бәрәңге, кем туғач (*пәштит*) инде апара. Мәшкә (*сарык*) суйдылар. Мәцетне ацқанда кеше күб иде. Мулла азан қыцқырды. Мулла қандый (*нинди/шундый*) инде: Әхтәм мулла қаладан килеп йөрит, анда торат. Бестә Черна Речканы (*Черная речканың*) мулла (*мулласы*) Ғали мулла йөрәй күбесенцә.

*Сөйләүчеләр:
Касанова Тәнзилә Сәрвәретдин кызы (1941 елгы)
һәм Курбаева Румәнә Әхмәтвәли кызы (1950 елгы).
Яуштә авылы*

Бездә қорбан бэйрәменә цығалар бала-цаға, тәғбир әйтеп зийаратқа қәдәр. Кереп цығайлар. Конфит эзерләп куйасың инде бэйрәмегес котту (*котлы*) булсын дип, керәйләр бәләкәйе-бәләкәйе. Табун-табун киләләр. Бер оцтан бер оцқа йөрийләр. Бер-берсенә бэйрәм цәйен эцқәле йөрийләр.

*Сөйләүче: Әгъләмова Шәрфүк
Рәжәп кызы (1933 елгы).
Умавил*

Қорбан бэйрәме, 19 ында ураза бэйрәме була. Мәүлет Ғашура бэйрәме бар. Үткәрә идек. Элек халық күп иде. Өц мәртәбә өстәлгә утырадаған. Перенце бабайлар. Аннан мамылар. Аннан

йәшләр. Ә хәзер ике-үч (*ике-өч*) кеше өстәл артында. Мантый, цәкцәк хәзер йасыйлар. Икмәкне бетүдән бетүгә сала идем бик тәмнү (*тәмле*) итеп. Элек икмәк қамырыннан қалдыралар иде (әчетке итеп). Өйгә бәрәкәт керсен өчөн доғалық элдек. Элек доғалар күп иде.

*Сөйләүче: Гобәйдуллина Гаширә
Исмәгыйль кызы (1928).
Казан авылы*

Көрән укытқанда жиде партия укытып чығаралар иде. Алдан бабайлар укыйдаған иде. Элекке вақытта монда мөселман зираты булған. Қалтайга 385 йыл инде. Бақчаларны сөргәндә кешеләрнең баш сөйәкләрен тавып (*табып*) күмеп куйдылар аны. Бездә бит монда бөтөнесе дә татарлар торалар иде бит. Ашылның мәчете булған. Анықы Мостафа (Сафа) бабай мулла булған.

*Сөйләүче: Фәхретдинова Рәйхана
Фәйзрахман кызы (1938 елгы).
Калтай авылы*

Хайраннарға мин қалам,
Бисмиллә әйтә белмәсәм дә
Қорән ашына мин барам.
Қорән ашына барып,
Битемне сыйбап утырамын.
Өйгә қайтып керү белән
Русца сөйләгәле тотынамын.

Бер әби цақыра-цақыра күршеләрен. «Вақыт йуқ, вақыт табалбайым», тиләр. Үлеп китте әби. Мал бүләшәләр балалар. Анан соң қалық йыйнаталар та, кеше ашаталар. Йылылар корән ашында. Мин дә бардым инде. Чақырдылар ашылда. Миңә әйтә. Эх, минәйтәм (....) әби бу бананнарны ашаса иде.

Аналары ашырап йатса,
Рәнжетәләр ананы.
Үлгәннән соң халық йыйып
Ашаталар бананны.

(.....) аба авырап йатты
Туғаннары килмәде.
Үлгәннән соң халық йийылып
Рухы аның шатланды.

Эй, туғаннар, шуны әйтәм:
Көймәне кире борыйк.
Авырап йатқан туғаннарның
Барып хәлләрен белик.

Зур итеп йазып йебәрдем. Нийә кирәк мин әйтәм бананнар ашап утырабыс. Үсен сыйлылар, анагызны сыйлагыс тере цақта.

*Сөйләүче: Әгъләмова Шәрфүк
Рәжәп кызы (1933 елгы).
Умавыл*

Яңгыр теләү. Су буйында қойынғаннар. Киң йер. Су сибешәләр иде циләк менән. Йамғыр теләп.

*Сөйләүче: Гобәйдуллина Гаширә
Исмәгыйль кызы (1928).
Казан авылы*

Доғалықлар. Бай торғалы (*торырга*) ишек өстенә қуйалар монандый әйбер. Менә буны миңә (*миңа*) 1989 йылны бүләк иткәннәр иде. Ақчасы да, тары йармасы да бар анда. Ишек пашында доғалық.

Монда *туйда суға бару йук*. Монда шишмә йук.

Яшьләр көне. Монда йәшләр көне үткәзәләр иде. Хәзер йук инде. Клуб булмаған.

Изге урын. Рәшит Измайлович килә изге урынға – су буйына. Томның шифа суы аға. Шуннан ирләрне фронтка жибәргәннәр. Ул шулай дип әйтә иде.

*Сөйләүче: Фәхретдинова Рәйхана
Фәйзрахман кызы (1938 елгы).
Калтай авылы*

Киём-салым, бизәнү әйберләре

Ойык кисәк инде, ойықты байбақ дийә иделәр. Бүректә тағы-йа дийәйләр иде элеккеләр. Элекке хатыннар монда матур эн-желәр менән шапкалар кийәйләр иде. Ошон цуклы ақ шәлләр йабыналар иде. Күкрәк күренмәцен өчөн күкрәкнәмә кийгәннәр. Цәцләренә үрәп тәңгәләр тағалардаған. Түгәрәк кенә. Алар Сөләйкә (әд. *Зөләйха*) маманықы (*карчыкныкы*) буладаған иде. Алар йөзәр йәштә үлделәр. Ишеткәнем бар иде аның «Қайни-нәмнеке (*кайнанамның*) тәңкәләре миндә әле һаман бар», дип сийләнгәнән.

*Сөйләүче: Юнысова Зәрия
Гали кызы (1931 елгы).
Абытай авылы*

Ашагалы да йук кебек кигәле дә булбаған. Мәрцән (әд. *мәр-жән*) әйтәдек. Тақыйа цәцәктән үргәннәрдәген, башқа кийәсен бит. Цуклы зур шәлләр кигәннәр қышын. Внучқам цигәдәген төрлү, паласлар да. Элек әнийемнең сандығы қалған иде. Әйбер-ләр, кийемнәрде саладаған.

*Сөйләүче: Мөхәммәтшина Фәүзия
Сәйфи кызы (1930 елгы).
Умавыл*

Бишмәт бар иде. Музейға бирдем ғуй. Минәң йеңле. Муйын-ца тағадаған. Монда цигелгән. Әнийемнеңке бишмәте булған. Ул придан белән килгән. Анықы асты колонок, сары ул. Күлмәкләр бөдрә-бөдрә итеп. Халадай (әд. *халат кебек*) йеңнәре киң. Итәкләре кат-кат, қуштанлы (*бәбәй итәк*). Суғыш вақытында. Әбийемнең сандығыннан бишмәт алып, колонокларын сүттем. Ике қулны тығып йөрә (*йөри*) торған муфта тегеп утырайлар иде. Ә бу бархат. Монда мех белән. Собол' йәнлегенеңке. Мин теккәле (*тегәргә*) өйрәнгән идем шапкалар. Башлары қала, мәрцәннәр қуйып ансамбл' менән йырлағанда кийеп йөрә идем. Башларға мех менән эшләтелгән бүрекләр. Қалфақ, түбәтәй цик-тем. Оста цигәйдем. Қатыннар шәлләр, йаулықлар йабынадаған.

Шәлләр кәзә, сарык йөненнән (*йоныннан*). Кәзә тотучы булбады. Бер әбей генә оста тотто. Сез (*сезнең*) йақта кәзәләр тоталар. Шәлләр йахшы. Киндер утыртылган. Теге йақтан, Булгария йақтан килгәндә цигүцеләре килгән. Икеме-өцме сем'яа ғына килгән. Цуқындырғаннан қацып килгәннәр бестеке Умавылға. Бездә лапти кигән кеше булмады. Пима (*киез итек*), галош кигәннәр. Сестә тула ойок. Бестә йуқ тула ойок.

Сөйләүче: Әгъләмова Шәрфүк
Рәжәп кызы (1933 елгы).
Умавыл

Инәмне (эд. *әниемне*) белмим, но мамам (*дәү әнием*) чөченә үреп тәңкә тагай иде. Безнең чәчебес осон (*озын*) буладаган. Хәзер қайчы алам да, қырц(ш)ыйм-қырц(ш)ыйм (*кисәм*) да атам. Қолакқа сырғалар кийәләр иде. Мәрцән (*мәржән*) бар иде. Батинкы, түфлә, үтек (*итек*) кийә идек. Үтекне йәй, йаз, көс кигәннәр, қыжын (*қышын*) – пима (*киез итек*). Ыштан кийәйләр иде. Ойық дийә идек. Мамайлар осон күлмәкләр кийәдаған ите. Башқа түбәтәй кийәдаған ителәр. Йаулық бәйләп. Қыш көнө ирләр тун кийәдағаннар, без – тиләгрейкә, бишмәт. Сарык йөнөнән үсем (*үзем*) эрли идем. Йөн наскиләр кидек. Орцык менән эштәп. Тәрәзәгә қорғалы фәрдә, түл'. Қыржуалар бәйлий идем. Минекке инәм (*минем әнием*) пал'то тегә иде ул. Пал'то тегеп сатып, бесте ашатты.

Сөйләүче: Гобәйдуллина Гаширә
Исмәгыйль кызы (1928 елгы).
Казан

Иске чүпрәкләрне чигелгәнне орлағаннар (эд. *урлаганнар*). Безнең амылда да чигәләр, шәл бәйлиләр иде. Үзем дә чиктем.

Сөйләүче: Фәхретдинова Рәйхана
Фәйзрахман кызы (1938 елгы).
Калтай авылы

Дорожкалар, чүпрәкләр бар иде. Бәйли, чигә идем: қамут өсләренә, тәрәсәләргә, карават өстөнә, тәрәс фәрдәсе. Минекке

Бибинисабам чигә иде. Анан өрәндем (эд. *өйрәндем*). Чигү белән ун йәшләрне (*яшьләрдә*) булгандыр. Аннан инде алар кирәкмәс булдылар. Молада иде чигү. Хәсер бетеп китте. Кирәкмәс булдылар алар.

*Сөйләүче: Казакова Фәүзия
Фәхри кызы (1938 елгы).
Казан авылы*

Аш-сулар

Бәйрәмнәрдә самса пешерелә. Уратылган. Зур пәлеш пешерәләр иттекен, бәрәмәц, пирошкилар. Йә цәк-цәк кемдер пешерә инде. Хәлвә қатыралар. Цәк-цәкне қандый (эд. *ничек*) пежерәсен (*пешерәсең*), хәлвәне дә. Хәлвәгә, например, пиш күкәйгә мондый кружоктар йасыйсың да, аны йәйәсең дә, әз генә қорытасын. Аннан кисеп-кисеп лапша кебек, майны жарит' ителәр. Хәлвә пер майда ғына пешерелә. Ә цәк-цәк өц майда пешерелә. Перенце ақ майға саласың, аннан суң әз эссүгә (*эссегә<кызуга*) саласың, аннан инде бик эссүгә саласың. Әц майда пешерелә. Ә хәлвә пер майда ғына. Пер майны жарит' итеп алсаң, лапшасын да кисеп-кисеп әзерләп аласың да, сал да сал, сал да сал. Озонлықта тотбыйцы (*тотмыйча*) ғына. Палды (*балны*) қайнатасың да петерә пешереп алғац, палға бутыйсың, сауытқа саласың да, тапап-тапап куйасың. Пер чәшкегә пер чәшке шикәр саласың икән, пер паллитрга пер паллитр шикәр саласың. Палны қайнатасың. Сууақ (*суык*) суға салып. Күрәсен, сууақ суда нителсә (оешса), өстенә паливат' иткәле. Қайнамаған палны қойсаң, таралып торай. Йәбешбәй (*ябышмый*) пер-персенә. Палны қаладан алабыс. Алтайскины.

*Сөйләүчеләр:
Курбаева Румәнә Әхмәтвәли кызы (1950 елгы),
Касанова Тәнзилә Сәрвәретдин кызы (1941 елгы).
Яүштә авылы*

Әлек черек бәтер (эд. *черек бәрәңге күмәче*) ашағаннар. Көзөн қалған бәрәңгене йығасын, әрчисен. Тосын-нийен саласын

да, менә сиңә (*сиңа*) бәтер. Аны табатанда (*табада*) бешерәсен. Бер өң бәрәңгене қырадаған, аннан икесен бергә басып, қаладаған. Балық каптит итәдаған. Бабайым балықцы иде. Аппарып сатасың. Қалаға да апарғаладым. Городокка да апарғалый даған. Қайа уңай сатқалы (*сатарға*). Анда бит тотайлар. Қаңып-котып сатайлар. Элек разрешены булмыйдаған. Сөт битонына тутырадаған да, көйәнтәләп барадаған, йәнәсе сөт апарадаған. Аны сатадаған. Қысларым бәләкәй буладағаннар. Икесен биктәп китәдәгән идем өйдә. Цәнецкене, пыцакны қалдырмыйдаған. Қурқыйдаған. Мин қайтқынцы көтеп утырайлар, тәрәс төбенә утырып. Бабай балық тотыдаған, мин каптит итәдаған. Ул эштәгәң, берни эштәй албайдим (*берни эшли алмый идем*). Фермада скотник иде бабайым. Қайта да миңә қалдырай (балыкны), үзе эшкә китәй. Мин инде монда балыкны йә тостыйм, йарит' итәм, каптит' итәм. Шундый йәшәдек инде. Ацтан үлмәстән (*үлмәс өчен/үлмәскә*).

Минем абам (*апам*) бар иде. Аның менән клюквага йөрөйдәгәнбес. Қышқыға әзерләйдәгәнбес азық. Мишкә (*гөмбә*) тоздыйдағанбыс. Ул вақытта кеше мишкәгә йөрөмийдәгән, бес икебес генә йөрөйдәгәнбес. Лисичканы, груздасын йыштырма (*жыеп*) қайтып, тостап қышқыға әзерли дәгәнбес. Ә клюкваны сатқалы. Кәрәсин, сабын – андый ниләр алғалы. Ул бақытта бит бернимә (*бернәрсә*) йуғ иде. Шоморт бар, ләкин қортлар покой бирмәйләр. Күбәләкләре. Йәйнең уртасы йетсә, шомыртты ашап китәй. Шоморттан лүпсә (*киптереп төелгән шомырт*) йасый идек. Сатқалы аны. Лүпсә қышқыға пешергәле. Хет пирошки йаса. Лүпсәгә элек сукма (*киле*) булалған. Элек сукма мынан лупсаны йасаған. Шомортты мисарубкадан крутит итә дәгәннәр сөйәкләре (*төшләре*) қалсын өчөн. Вақ булалған. Суғып ала торған. Шомортқа, қарлығанға йөрәдәгәннәр. Аларны қалаға саттық. Ә ақдасына рам йасатқалы, ике-бер тәңкәлек ашыдағанбыс да.

Сөйләүче: Сәйфетдинова Мәһирә
Мифтахетдин кызы (1925 елғы).
Яүштә авылы

Гөбәдийә пешермиләр бестә. Тукмачлы аш төрлөчә иттереп пешерәләр. Қасыберсе тықмачлы ашқа тавық итене пешергән вақытны то кәбестә салалар, тәм керсен дип әйтеп. Пәрәмәч, урамалар йасайлар. Төчө қамырдан, әче қамырдан. Пәрәмәчләрне төрле начинкалар белән йасайлар. Төрлү (әд. *төрле*) бәлешләр пешергәннәр.

*Сөйләүче: Әбдрәшитова Зәмәрә
Минһаж кызы (1936 елгы).
Кызылкаш авылы*

Иттән аш, пәрәмәц пешерәләр. Хәзер өцпоцмақ. Әнийем цамца, цәкцәк пешерә иде. Зур пицтә бәлештәр пешерә торған идек. Мин дә пешерәдаған, минем дә зур пицем бар иде. Онны иләп, салып. Типшә – он иләр өцен ағачтан сауыт. Инәмнең бар иде андый.

*Сөйләүче: Мөхәмәтшина Фәүзия
Сәйфи кызы (1930 елгы).
Умавыл*

Йарлылық. Церек бәрәңге ашап үскән кешемен. Урамалар пешерәләр. Цәкцәк, пылаулар. Сез йакта (*сезнең якта*) қатық. Монда қатық пешергән кеше йуқ. Тәбикмәк, пәрәмәч, өчпочмақ.

Қыр суғаны, қандық жийалар. Қандық – теге пучка дийәләр. Аның нәзеге дә, зуры да бар. Айу қандығы да бар. Аның цачәге (*чәчәге*) ата. Ақ цачәк ата, сарырақ була башлана. Цачәге йарма кебек. Саласың сөттү (*сөтле*) ашқа. Умач диләр инде болай итеп галошка шикелле. Лапша галушкалар. Йәйен сөтле аш пешерәләр иде. Кишерне ботағы белән вақ қына турап. Цөгөндер, йаңы бәрәңгене турап. Аннан иде тосту (*тозлы*) ғына итеп пешереп алалар да қайнаған сөтне салалар. Йомырқаны салалар. Тәмнү овощной аш булып чыға. Дачада барсы да бар. Турадым турадым да. Тимер пиц анда. Утырттым. Сөт, күкәй, укроп, суған салып. Суғыш вақытында әбийем қандықны апқайта да, вақ қына турый да, күкәйне сөтне, аш булып чыға.

Галушкалар. Күкәйне он белән бутыйсың-бутыйсың да, тосту суны қамырны, аннан галушка итәсең.

Әнийем: «Киттеңме Мичуринга?! Қычытқан апкайт!» дийәй. Первым долгом қычытқан ашы иде. Шпарит' итеп ала да вак кына рубит итәй.

Август айында арыш китәй. Бирәләр бер умацлык. Умац диләр. Галушқалық. Бер тәринкә (*тәлинкә*) қала инде. Аны бескә бүлеп-бүлеп бирәй. Исе чығай. Көтеп ала идек инде шуны.

Суғанның исеме күбергән. Күбергән дийәбес қыр суғаны кебек. Аны апқатасың, ашыйсың-ашыйсың. Мамау (*дәү әнием*) аны творогка нитеп нәрсәдер пешерә иде.

*Сөйләүче: Әгъләмова Шәрфүк
Рәжәп кызы (1933 елгы).
Умавыл*

Урама пешерәләр. Аны майда пешерәләр. Ун күкәйгә 150 грамм май саласың. Қаймақ. Шикәр әз генә. Тозын, әчетке саласың әз генә, қабартасың. Бер қабарып чықтымы, аннан әвәләп, жәйеп-кисеп. Көрәк шикелле тайақ белән урыйсың. Шуның белән қайнап торған майға төшөрәсең. Менә бес инде ураза бәйрәменә пешерәбес, алла бирса. Аны монда ғына пешерәләр. Пәрәмәч, пылау пешерәләр.

*Сөйләүче: Фәхретдинова Рәйхана
Фәйзрахман кызы (1938 елгы).
Калтай авылы*

Суғыш вақытында урманда үлән йыйып йөрдек. Ачка. Қандық, сарғантай ашый идек. Сарғантай – тамыры чиснук шикелле. Қандық – үлән, зур үсә иде. Қандығы бик тәмнү (*тәмле*) иде. Йердән қазып, сөттә пешерәйдек. Прәме бек тәмнү иде. Йәйен үсә дә, үләннәрдән аш пешерәдаған. Бәрәңге қырып. Галубцилар, бәрәңге қоймағы. Он, икмәк йук. Тормош авыр булды суғышта, күпме халық үлде ачтан. Инәм (*әнием*) бәрәңге пешерә иде. Өчәр-төртәр күстән мондый ғына. Совхоз булмаған. Ашлык

чәчкәннәр үстәре, мал тотқаннар үстәре. Шундый торғаннар. Шуннан калхуз йыйып вис. Даже сыйырларны да йыйдылар. Инәм пал'то тегеп сатып, бесте ашатты. Лапша йасыйбыз сәкәлүк (*уклау*) менән.

*Сөйләүче: Гобәйдуллина Гаширә
Исмәгыйль кызы (1928 елгы).
Казан авылы*

Тау жиләге менә бездә йырак түгел. Аннан шоморт булса шоморт. Карлыған, балан. Бәләшләр пешерәбес. Балан бәләше. Шоморт булса, әйләндереп шоморт пирогы дийәбес. Карлыған туже. Вақыт булганда пешерәбес.

*Сөйләүче: Казакова Фәүзия
Фәхри кызы (1938 елгы).
Казан авылы*

Доғалықлар да белми идек. Үзәбес инде монандый белгә-небесте, әтийем өйрәтә иде. Бәләкәймәнән үк сәхәр ашап үстем эти-әнийемнәр менән. Қоймақтар, пәрәмәц, пилмән баребер йасап. Ит (мал) суйғаннар. Базарға барасың сату йасап. Аннан инде икмәк алып қайтайлар иде. Тигермәнгә йөрә идек, онны тигермәнгә тартып ақайта идек. Кисил йасый идек. Солоны тарттырасың да, аны цығып кисел йасыйсың. Ул ап-ақ сөттій (*сөттәй*) була инде. Әнийләр эшлидаған, бес ашый идек. Мат'мачеха йыштыра (*жыя*) идем. Зверобой. Матрушкә урманда болотада ул. Анда йеләккә барғанда, әнийем сындырып-сындырып апқайтып, себеркене сындыра иде дә, мәтрүшкәне бәйләй иде. Мунца керсәләр, мунцада цабыналар мине йуыша (*юиндыра*) торғаннар иде. Себерке (*миллек*) дийә идек. Қайын себеркесе. Салқын мунцаға ғына кереп йуыша (*юына*) идем. Шундый хәлдәр. Пицтә пешертәк. Пицләрне йасауцылар бар.

*Сөйләүче: Юнысова Зөрия
Гали кызы (1931 елгы).
Абытай авылы*

Шәңкәләр (рус. *шаньга*) пешерәбес. Эрәмцектән дә пешерәсең. Пәрәмәц кебек ачык була. Цәкцәк тә пешерәбес. Анан «Нигә қорыға эцәннәр (эчәсез)? Йетешегес, йетешегес. Ашаңнар (ашагыз). Эценнәр (эчегез)» тип қыстайбыс қунақтарды.

Сөйләүче: *Үтәгәнова Мәрзия*
Хөсәен кызы (1937 елгы).
Умавыл

Қарлыған, қара қарлыған, қызыл қарағат үсәй иде бестә. Қара қарағат миндә үсәй. Күренәйбә (күренәме) тәрәстән? Урманда күк йеләк, күгемәй, малан, малина үсәй. Йеләкләр үсәй. Алардан төрлүсен пешерәдаған. Бақцаны да қарый алмайым – йәш зурайды (олыгайдым). Мәтрүшкә йыйып қайтайдек.

Сөйләүче: *Мөхәммәтшина Фәүзия*
Сәйфи кызы (1930 елгы).
Умавыл

Туганлык атамалары

Иремә исеме менән әйтәй идем. Кечерәкләргә дә исеме белән әйтәм. Фәүзийә – ул минеке иремнеке сеңлесе. Хәмиттән бәләкәй булгац, Фәүзия генә дийәм. Олорақ булса, абам, әкәм дийәм. Ирнеке абый-апасы – аба-әкә, кеце булса, исеме белән әйтәсең. Ирнең әти-әнисен – инә-ата. Без йақта күкәм, күкәләр дип тә әйтәләр энем-сеңлемне.

Минем әтийем Қазаннықы кешеләр. Әнийем себерәк. Сибирский областнықы булған. Әнием себерәкцә сөйләшә иде. Ә әтийем үз ницек, қазанца сөләште.

Тумавыллар (авыл исеме) бик қату сөлийләр. Себерәкцә дә төгел. Йөзләре инде хәзер қушылды инде. Йәүештәләр (авыл исеме) булалар иде бүтән төстә. Күзләре қысық, битләре зур була иде. Ә хәзер қушылып, йәшәрде бит халық. Халық матурайды хәзер. Урыс белән дә қушылып. Әлекке Йәүештәләр бик йәмсезләр иде, матурайдылар. Қушылып-қушылып беттеләр.

Күбрәге монда Хөснетдиновлар, Фәйрутдиновлар. Мамай тип әбийләргә әйтәләр. Мамау – қазанца була дәү әни. Бабау –

бабай. Балдыз, энекәш дип әйтү бик йуқ. Исеме белән әйтәйләр. Шундый исемнәр бестә: Рәмил, Рәхимулла, Маһинур, Маһира, Зәйнәп, Зөхрә, Маһикамал, Минзифа, Әминә һ.б. Элек кушаматлар булган, хәзер әйтбәйләр (*әйтмиләр*).

Сөйләүчеләр:

Үтәгәнова Мәрзия Хөсәен кызы (1937 елгы).

Умавил.

Фәхретдинова Рәйхана Фәйзрахман кызы (1938 елгы).

Калтай авылы

Ышанулар

Адаштыру. Бер бабай әйткән иде: «Кисловка (*авыл исеме*) таба барганда адаштыра», дийәй. Усақлық, усақ йафрақлар үсләре шаулап тора. «Аларныңқы йафрақлары әйләнгән вақытта, йафрақлары башларны әйләндерә дип әйтәләр. Ул йаққа йөрмәңнәр, балалар», дип әйтәләр иде. Вақ-вақ усақлар иде. Адашқанбыс инде.

Сөйләүче: Әбдрәшитова Зәмәрә

Минһаж кызы (1936 елгы).

Кызылкаш авылы

Суныңқы ийәләре йәшәй. Әйтәләр иде, ышанбай идем. Бервақыт Е(и)патоваға шышкаға киттек. Безнең каблацок бар иде, утырдық өцебес киттек тә. Калароваға йетеп утырғанда, суда безнең көймәне бер нәрсә йебәрми. Мин ишетә идем элек су анасы бар дигәнне. Настоящий белдем су анасы барын. Без килеп йеттек Калороваға. Қазанаулға безгә төшкәле кирәк. Йебәрми. Фәхри әйтә: «Менә монда йегерме тийенгә йөзөк йасаған идем», дийә. Алды да мондый терп (*иттереп*) төшөргән иде, киттек тә қалдық – су анасы бесне йебәрде. Ату әйтәй иделәр, мин ышанбай идем. Су инәсе бар. Менә анандый будық, орехка бардық. Ипатово йырақ бит. Өц цақрым тау пашына мендек. Көймәне қуйдық та Нуриман безне апкитте. Йәйәү апкитте, анда мендек. Быйақтан анда безне бәйрәмгә дә апарғаннар иде. Савхузлар қушылышқанда. 1953 йылда Ипотовада булдық

бәйрәмдә. Менә Линнур күрдә микән су анасын. Аннан телсез булып қайтты, су анасы тотты дип қайтты бервақытны. Аннан суң аны мат' воды дийә атый башладылар. Тотқан. Ул анда йатып сөйләшәлмичә. Анандый қайтты. Анда сәннәр қарады. Барған булған. Су анасы тотып, нишләгән. Андый қайтты бит.

Урман ийәсе адаштыра. Адаштық. Киттем теге нигә. Эшләр йөргән вақытыбыс иде әле. Нәрсәгәдер ойоштырғалы бардық. Кафтаннан ары киттем. Хәмидәләр қайтып китте. Мин барам. Билцән күленә йетәм. Анда су анасы бар дип тә әйтәйләр иде. Билцәндә адаштыра. Мин тағын китәм дә, Умауыл артына қәдәр барып йетәмен. Өц мәртәбә көн буйына адашып йөрдөм. Аннан соң әйттеләр. Билцән бик йенле, йаман диделәр. Билцәнгә йетәм. Тағын башым әйләнәп, бер минуттан тағын китеп қалам өц мәртәбә.

Йаман юл. Безнең эценце зират бар иде бит, анда йул йасадылар и күпме үлем. Күпме халық үлдә ул йаман йулда. Анда хәзер Сабирнықы бақцацы. Ул йулға қыран (*корьән*) уқыдылар. Бер йегет өйләндә дә, анда китеп утырғанда басылды да.

*Сөйләүче: Әмирханова Гафифә
Галиәскар кызы (1928 елгы).
Кызылкаш авылы*

Өй ийәсе дә бар икән. Өйдә берәү дә йук. Бабайым ишеғалды (*ишеғалдында*) нәрсәдер йасап тора икән. «Бер ақ йаулықлы қатын өйгә кереп китте», дийә. Бабай бу нинди қатын керде, дип, артыннан кергән өйгә. Эзләгән-эзләгән – өйдә берәү дә йук. Ул әйтте миңә: «Монда өй хужасы қатын кеже (*кеше*)». Ир кеже бестеңке бәләкәй өй бар ишеғалда. Анда тордык. Бәләкәй бала күп булғац, бабайы бу өйне салды. Ир кеже анда қалды. Өй хужасы бар барын. Кеше үлсә, өйдә кеше булбаса, озақ торса, өй ийәләнә. Аннан тыныцлық бирмий кешегә. Безнең монда бер әйбәт ир бар иде. Әйбәт йәшәп йатқан йереннән марйа моны тартып алды. Ул айырылып, бу марйага өйләнде. Бу қатын эцеп, ирен дә эцереп үлгәц, аннан соң барды бер йегеткә. Матур малай

иде. Ө үлгән ире покой бирмәгән, өйдә йөрөгән. Аннан өйдә кунмыйча, бүтән өйгә барып кунып йөргәннәр. Менә өй хужасы бар. Муллалар цақыртып укытқалы (*укытырга*) кирәк.

*Сөйләүче: Гобәйдуллина Гашурә
Исмәгыйль кызы (1928 елгы).
Казан авылы*

Су иясе. Йыш элек-электән адаштыра. Анда безнеке йыш уртасында бер күл булган. Йыланлы күл бар. Элек анда йыланнар булган. Әйтәләр таудан төшкән. Көймәбес туктайды да қуйды, дийәбес. Көймәдән йырақ түгел генә чықты озон цәцлү (әд. *чәчле*) қыз дийә. Чәчен тарый, ди. Аннан төшөп киткән. Йәш' вақытта суда цума идек. Урман қырыны белән урманға кереп йуғалды дийәйләр йенде. Су буйына барсам, минеке әнийем: «Тирән суға кермәңнәр (*кермәгез*), батып китерсеңнәр (*китерсең*)», дийәтаған. Сунықы ийәләре бар. Керсәң сунықы ийәсе тартып ала икән.

Мунца ийәсе дә бар дийәләр. Мунцаға кергәндә әйтәм: «Рөхсәт барма (*бармы*), рөхсәт барма? Әйбәт кенә йуышып (*юынып*) чығарға насып ит». Аннан чыққанда тоже. Мунчаның эчендә рәхмәт әйтергә кушбайлар дийәләр элек-электән. Цыққац қына. «Бик зур рәхмәт, хужа, рөхсәт иттереп йуындырдың. Рәхмәт Сиңә!». Шундый итеп цығам. Өйгә дә, мунцаға да тыныцлык сорағалы кирәк. Маллар тотқанда абзарнықы хужасына да. Үсем белгәнемне укып инде.

*Сөйләүче: Казакова Фәүзия
Фәхри кызы (1938).
Казан авылы*

Су инәсенә эләгәләр иде. Баталар иде. Йазын су басадырыйы. Ташқын ташқанда. Кичен белән суға йөрөмәйләр. Без көнөн генә йөрөдек.

Тәрәсәдән қойаш байығанда урамға қарарға йарамай – бәхетәң булмас. Тыштан да. Элек мин балаларны қурқытадырыйым.

Қарамағыс, қаз бәбкәләре чықмый, дийеп, тыштан өйгә қарасаң. Әйе қаз (т)утырған вақытта гел әйтәдерейем.

*Сөйләүче: Фәхретдинова Рәйхана
Фәйзрахман кызы (1938 елгы).
Калтай авылы*

Уеннар

Беснеке заманда клуб бар иде. Қаш (әд. *tau*) башында. Менә монанда. Анда первый круг уйныйдағанбыс. Аннан суң «Алды сулар»ын уйныйдағанбыс. «Третий лишний». Утырадаған клубта Вәсимаба (*Вәсимә ана*), Қафийаба... – андый қарт хатыннар инде. Клуб әле дә эшлэй. Быйыл бестә сабантуй булды йақшы менә. Анда төрлү уйыннар булды.

*Сөйләүчеләр:
Касанова Тәнзилә Сәрвәретдин кызы (1941 елгы)
һәм Курбаева Румәнә Әхмәтвали кызы (1950 елгы).
Яушә авылы*

Минем заманда клупка йөрийләр иде. Аулақ өйләр булбаған. Урамда уйнаған балалар. Күкәй тәгәрәтеп диләр иде. «Қачырмақ» дип әйтеп уйныйлар иде. Қачырмақ – ул қуышу. «Әбәп» (салки) дийәләр себерәкләр. Йәшеренеп уйнағанда шипалки әйтеп бетергәннән соң бер төркөм балалар. Алып баручы бер-ике-өч әйтешкәннән соң таралып йөгөрешәләр. Алып баручы кем дә булса тотоп алғалы тийеш. Ансы «әбәп» дип әйтелә инде. Әбәп – тоттом сүзен аңнатадыр. «Йөгөрөк туп» дип әйтеп уйныйлар иде.

Күкәй тәгәрәтәләр иде. Кемнең ойасында туктый туп, шуныңқы ойасына. Пиш бала уйный икән, шуның қәдәр оя йасайлар. Зур төгел генә туп. Кемне ойасында туктай, шуңа майа салалар. Урамда уйный идек. Өйдә булсақ, сәкедә утырышып уйный идек. «Йөзек салыш» уйный иде олурақлар.

*Сөйләүче: Әбдрәшитова Зәмәрә
Минһаж кызы (1936 елгы).
Кызылкаш авылы*

Зур клуп буладаган. «Алды су» уйыны уйныйдаганбыс. Круг мән тотынасын да. Ике пары менән цыгып уртада йырлатып, тапанып йөрәсен. Синеке йырыны йырлап куйгац, син башканы сайлайсың.

«Третий лишний» дип ике кеше монандый тотынайлар. Монандый халық күп. Тоже круг әйләнеп, әкертен генә төртеп, этеп цыгарып, китәй йөрөп. Андай йырлай даганбыс.

Бу «Ал Зәйнәбем»неке йыры:

Ал Зәйнәбем, гөл Зәйнәбем,
Йетте матур йәйләрем.
Кылубларға килеп керсән,
Салып кер галушыңны шул.
Салып кер галушыңны.
Бер қыцқырып йырлап йебәр,
Йаратам тавышыңны.

Круг көйенеке сүзләре:

Кыругларда ла уйнағанда лә
Әйләнбәйме башларың шул.
Йаза ла торған қәләм кебек
Күс өстөндә лә қашлары.

Йәүештә йыры:

Йәүештәгә ат туқтаған,
Эшлиәсен чуқлаған.
Бер икесе йырлап тора,
Қалғаннары йоқлаған.

Тағы да була йырлагалы. Өнә ғызым дәште дә: «Әбей йыр-лалә. Беләй, беләй ул. Син баштай, мин сиңә булышырым. Үзең генә әкертен генә йырлап утырасың. Чек кенә утырғанда көйләп утырттыра мамаң (әби). Йырла тағы берәр қандыйны (ниндине), әйбәтерәкте» тип.

*Сөйләүче: Касанова Тәнзилә
Сәргәретдин кызы (1941 елгы).
Яүштә авылы*

«Вечерлар» уздыру¹

Элек клуптар, шукуллар булбаган. Шукулларны кешеләрнеңкә өйләрендә укытканнар. Өйләрен биргәннәр. Йугары өйнеке йортында шукул була торган. Без анда укыдык инде. Вечер үткәрергә дә өйләрен биргәннәр мамайлар (*эбиләр*). Утын китерсәләр, биргәннәр, вечер итеп уйыннарны кышқы вақытта уздыргалы (*эд. уздырырга*). Йөш балаларга әйтәләр: «Улым, бар пер ат менән урманга барып утын китер». Бирсәләр, ул сиңә өйен бирәйдаган. Исмай бабаңныкы әнисе Фәрхияба гел өйен бирә иде. Вечер йасатай. Бес, бәләкәй балалар, вечерга цақырып йөрәбес. Кемдә булай? Ишмәй бабамныкы өйөндә. Менә өй сайын бес цақырып йөрәй идек.

Элекке мамайлар қыйландырғаннар инде. Йуқ торғаннар инде мескеннәр. Утыннар биреп, утын китереп өйләрен биреп, вечерлар йасатқан. Мамай утырып торай. Шыр-шыр, шыр-шыр. Ишекте ацып торай, йабып торай. Ул мамайым әйтәй: «Үзем андый ницек утырған». Балалары нийе бергә уйнайлар. Әбей карап утыра инде, ташлап цықмай өйөн. Әбейләр кереп, тезелешеп, йәшләрнең уйнаганын, күреп утырған. Алар вечер уйнайлар иде. Тотын куйып (*тотынышып*), йырлап, йыр мынан, йыр мынан. Танцалар. Бию көйөн уйнасалар, төшөп китәрләр. Ике кеше кара-қаршы бийерләр. Күпер уйнайлар. Аннан суғып «Третий лишний» дип уйнайлар иде. Клупта түгел. Миңцифалар йанында тауға бара идек тә, хәзер Миңнулланың өйө урынында вечер уйныйдаган йөш цағыбыста.

«Күпер» уйыны. Ике йақтан икебес тотынып қуйабыс та, каждый тотынай, бер-икәү ацтан цығай да инде, анандый уйнайлар иде. Қызлар, малайлар йыйылышқаннар. Кем йөргәннәр, кем танышқаннар. Цигүләр цигеп, бәйләнеп утырғаннар. Мендәр

¹ Аңлавыбызча, татар халкында традицион «аулак өй» термины Томск төбәге татарларында кулланылмый. Аларда бу йола «вечер» сүзе белән әйтәләр. Шулай ук, яшләрнең авыл башында, урамда жылышып, жырлап-биеп уйнаулары да «вечер» дип атала.

авыстарын бәйләп, кидереп ақ материалға, простын'аға бәйләп. Кружыуалар бәйли идек.

*Сөйләүче: Юнысова Зерия
Гали кызы (1931 елгы).
Абытай авылы*

Рәшидә йеңгәгә йөрөгәннәр йәшләр. Кем цигү цигә, кем бәйләү бәйлит. Карават цикләре, йастык авыстары бәйлидэгәннәр. Мин бийәлий бәйләгән бик күп. Мин аулақ өйгә йөрбәйдем. Абам (эд. *апам*) мынан ғына. Аларны қатыштырмадык та. Көп (*күп*) йөрәдэгәннәр андый. Аулақ өй дип аталмаған бестә. Байтак йастык қуйдык.

*Сөйләүче: Сәйфетдинова Мәһирә
Мифтахетдин кызы (1925 елгы).
Яүштә авылы*

Беснеңке вақытта күпер, кругка нитеп йырлар, йырлый идек. Уртада парочка цығай. Йырлашасың. Ручийокны йырлапмын (*жырлаганмын*).

Күперләрне уйный идек. Бер-берсенә парлап. Миңә кем ошай. Йегетне тартып китәм дә, күпер астыннан цығып тороп қуйам. Берәү қала да сайлап ала да үзенә, монан цығып китәдаған. Парлашып, кругка басып йырлашасың (*жырлайсың*).

Өмәле йук инде хәзер. Йөргәннәр қызлар бер-берсенә. Бүген, бу йулы атнада берсенен эшен эшлийләр. Икенце атнада икенцесенен бәйләп. Кич утырганнар инде. Йыралышып, хикәйә сөйләп. Бигрәк тә бәйеткә бай булғаннар. Бабам да бәйетце иде қуй (*бит*). Миңең вақытта рукоделье белән заниматса итмәгәннәр. Йарлу иде. Сату белән генә йөргәннәр күбесе. Кручок менән бәйләгәннәр. Пәрдә – тәрәсә қорорға. Йептән бәйлиләр иде. Покрывал читенә бәйләгәннәр. Эрләгәнә эрләгән. Рукодел'йы белән бек шөгәлләнмәгәннәр. Ацлық вақытта Татарийадан күп халык килгән. Алар осталар иде. Қалфақ, түбәтәйне үзем оста цигәйдем.

*Сөйләүче: Әгъләмова Шәрфүк
Рәжәп кызы (1933 елгы).
Умавил*

Клублар, гармуннар була иде. Уйный идек. Йэшләр. Круглар уйный идек. Йырлый идем:

Китәм дисең, китәм дисең,
Китәм дисең қайларға.
Нигә син сабыр итмәдең
Тағын берәр айларға.

Минем атам бек матур йырлайдаған ите. Тумабылда (*Тумабылга*) кунаққа барса, анда өй сайын йөрткәннәр. Анандый иде элек. Аулақ өй дигән йуқ иде, вечер ғына. Йыйылып утырып, цигү цигү йуқ иде. Гармун менән, йыр менән. Просто урамда, су буйында йәйен йөридаған идек, уйныйдаған. Вечерларда кругларда йәштәр йегетгәр дә, қызлар бар да.

*Сөйләүче: Гобәйдуллина Гаширә
Исмәгыйль кызы (1928).
Казан авылы*

Жырлар, шигырләр

Мин элек йырлай идем:

Иртә белән тышқа цыққан цақта
Бергә идек эле, дусларым.
«Айырылабыс» дигән сүзләр
Қабатлана иде сүз сайын.

Цылтыр-цылтыр тышта йамғыр йава,
Бөркән шәлең тамцы тамғанцы.
Мин китәмен циткә йырақларға,
Озатып қал күзең талғынцық.

Мин китәмен циткә йырақларға,
Маллар урлап түгел – Себергә.
Исән булса минем бу күкрәгем,
Қайтырмын мин, булырбыс бергә.

Үткен кайным чаба таш күмерем,
Чапқан күмерем кери көрәгем.
Исән булса минем йәш йөрәгем,
Қайтырмын мин, булырбыс бергә.

Даһида гармун уйный иде, ә бес йырлый идек. Йырладым да,
«Зәңгәр»не дә йырладым. Бик йырладық.

*Сөйләүче: Әмирханова Гафифә
Галиәска́р кызы (1928 елгы).
Кызылкаш авылы*

Том суы җыры

Туған авылым бигрәк матур,
Бийек үскән ақ қайынарны.
Тум (*Том*) буйлары, Тум буйлары,
Бигрәк текә аның йарлары.

Авылымны ташлап циткә киттем,
Күз алдымнан бер дә китмисең.
Тормош дулқыннары қайда қиң,
Туған авылым истән цықмыйсың.

Тум буйлары, Тум буйлары,
Боролып аққан аның сулары.
Тум буйлары, Тум буйлары,
Сызылып атқан алсу аңнары.

*Сөйләүче: Әгъләмова Шәрфүк
Рәҗәп кызы (1933 елгы).
Умавил*

Ай йақтылары микән,
Көн йақтылары микән.
Ақтык күрүләрем микән,
Тағы да күрермен микән.

Сөйәм сине, сөйәм сине,
Сөйәм сине, цачагем.
Сөйәмен сине, цачагем.
Җөмөрлек сөйәчөгем.

*Сөйләүче: Гобәйдуллина Гаширә
Исмәгыйль кызы (1928).
Казан авылы*

Себер җыры

Мин йаратам салкын Себеремне:
Қуйы урман, иркен далалар.
Бөдрә таллар йәшел наратлары
Күз алдымнан китми торалар.

Себер, Себер,
Матур туған илем.
Мәңгелеккә сине ташламам.

Безнең себер халқы киң күңелле,
Һәрвақытта ишек ачармын.
Себер, Себер, матур туған илем,
Мәңгелеккә сине ташламам.

Дуслар, Себер дийеп куракмағыс,
Чиста һава, иркен йеребес.
Ачык йөзлү безнең себер халқы,
Һәрвақытта безгә килегес.

*Сөйләүче: Әгъләмова Шәрфүк
Рәжәп кызы (1933 елгы).
Умавыл*

Иртә тордым таң атқац,
Йегеткә дип күз атқац.
Базарда бер күрдем, килдем,
Бабайымны йаратқац.

Һавадағы йақты йолдыс –
Ул бит минем йолдысым.
Бабайым йәлләмәде,
Қалдырды бит йалғызым.

Балалар, мин сезгә бер сүз әйтәм дидем.
Ғөмөремнең буйына булды минем туғыз бала
Үстердем мин тол'ке өң бала.
Өң балаға кушылдылар тағын өң бала,
Булды мине алты бала.
Ышанамын шул алты балаға
Цығарып ташламаслар дип уйлыым безне далаға.

Эй, балаларым, киләсес дә
Китәсес, атқа авыр итәсес.
Атқа авыр, йатка йеңел,
Бесне ташлап китәсес.

Кәзер йәшләр байлық диләр,
Байлық саулық түгел дим.
Әжәлең житсә, туғаным,
Байлық алып қалбай, дий.

Самавар куйдым цәй эцәргә
Әстерханнан килгән кешеләргә.
Исәпләсәм исем китә
Пашларымнан үткән хәлләргә.

Ағыладыр болыт, ағыладыр.
Таудин тауға қаладыр.
Қайғырмағыс, дуслар, йуқ-бар өчөн
Баш сау булса, маллар табыладыр.

Матур ла иде, ай, бу бақцам,
Серле цәцәкләрем бар цақта.
Қадерле лә иде бу башқайым
Әткәйем-әнкәйем исән цақта.

Туғаннарым, йәш гөмөрне
Нужалар менән үттек.
Килде йахшы заманалар,
Саулықларыбыс бетте.

Фатыйма апам
(бабайымның апасы)

Абамны мин йақын күрдем
Родной туғаным кебек.
Исәннәшкән вақытында да
Исәннәшә иде көлөп.

Абам белән йәшәдек,
Отыс (утыз) сигес йыл үтте.
Отыс сигес йыл, туғаннар,
Бөгенге кебек килеп китте.

* * *

Аққош оңар, йөнен қойар,
Аның йөнен кем йыйар.
Хәзер қартлар бетеп бара,
Ченаза уқып кем йыйар.

Қара бүрек қара күн
Бай баласы башында.
Нинди жаваптар бирербес
Хақ тәгәлә қаршында.

Дөңйаларға мәңге килгән кебек
Шулай итеп дөңйа көтәбес.
Үтәй айлар, үтәй йышлар,
Ахры бер көн үлеп китәрбес.

Бақцадағы гөлләремә
Көн дә су сибим микән.
Қартайғачтын бабаларға
Ник кирәкмибес икән.

Балаларның була төрлөләрә
Йөрәк йанганында биздерә.
Тормош көткән цақта төрле хәл бар,
Қайсылары бигерәк көйдерә.

Ана бәғырләрә йомшақ бит ул,
Барысын да ғафу итәй ул.
Авырлықмы, әллә йеңеллекме,
Балалар өцөн ана дөңйә көтәй ул.

*Сөйләүче: Кабеева Факизә
Абдулла кызы (1923 елгы).
Яүштә авылы¹*

Сугыш

Табиғатнең матур бер кицендә
Су буйында икәү утырдык.
Йәйге йылы жилләр исте,
Күккә карап без дә соқландык.

Қызык икән беренце мэхәббәт,
Сәғәт сайын йөрәк ашқынай.
Йегереп–йегереп килеп житәйдем,
Йөрәгемә сөйү қабынай.

Әх, сөйгән йарым,
Ниләр сөйлим инде үзеңә.
Өгәр инде мине аңнасаң,
Серләр сөйлим үзеңә.

Нидер минем күңел сизә –
Нинди дошман безне айыртыр.
Күз алдымнан китмәс гәүдәң
Томаннарға китеп йуғалыр.

¹ Язма Сафиуллина Елена Шәүкәт кызы аудиотасмасында саклана.

Шул сүзләрне әйтөп бетерүгә
Нидер күктә йаңгырады.
Күк йаңгыратып немец самолетлары
Бомбаларын жиргә төшөрдө.

Сөйгән йәрем, китәм инде
Сызылып алсу таңнар атқанда.
Шул цағында мине искә алырсың
Иртә-кицен қойаш батқанда.

Беренце көн суғыш көцтү (*көчле*) булды,
Әсәрле булып мин пленга эләктем.
Сәғәт сайын үлем көтеп йатам,
Сау бул инде, йақын дусқайым.

Суғыш цықты дип хәбәр килде,
Салқын йәйде минең тәнемә.
19 йәшем, көцтү матур цағым,
Ут ташладың минем илемә.

Сау бул, атам, сау бул, анам.
Сау бул, туған, сөйгән йарқайым.
Сау бул, урман, сау бул, қырлар,
Сау бул, туған илкәйем.

Суғыш, суғыш, дошман көцтү
Йерне қара болыт қаплады.
Мин дә сафқа бастым –
Алға, алға, алға.

*Сөйләүче: Әгъләмова Шәрфүк
Рәжәп кызы (1933 елгы).
Умавил*

ТОМСК ӨЛКӘСЕНДӘ ЯШӘУЧЕ, ЗАМАНЫНДА ПЕНЗА
ҺӘМ ТҮБӘН НОВГОРОД ЯКЛАРЫННАН КҮЧЕНЕП КИЛГӘН
ҺӘМ ӘБИ-БАБАЛАРЫНЫҢ ТЕЛЕН ОНЫТМАГАН
ТАТАР ТЕЛЕНЕҢ МИШӘР ДИАЛЕКТЫ СӨЙЛӘШЛӨРЕ
ВӘКИЛЛӘРЕННӨН ТУПЛАНГАН
СӨЙЛӘУ ҮРНӘКЛӨРЕ

Авыл тарихы. Безнең тамырлар Нижегородскидан. Без Сергач мишәрләре. Түбән Новгород өлкәсендәге Сергач районының Парчалы (хәзер Тукай дип атала) һәм Бозлау авылларынан килгәннәр **Кирек** авылына. Күле бар аның. Күле йанында тчашкы (рус. *чашка* > тат. эд. *чынаяк, йомры*) кебек авылы бар иде. Шул авылда безнең мишәрләр килеп урнашканнар. Килеп төшкәннәр. Ә Кирәктә утырганнар киржаклар. Өч сем'яи киржак торган анда. Берничә гаилә килгәннәр. Килгәч кар'илар (*карыллар*): күле бар, бар кедралары. Жиләкләр бар. Бай тайга дип ол'илар (*уйлылар*). Шуңа күрә урнашырга жийилалар. Земл'анка каз'илар (*казылар*). Өстенә бүрәнәләргә йасилар да. Шунда килеп тора башлилар. Аннан суңгыдан (*соңыннан*) киржаклар әйтәләр: «Сез малларыгызны тирмәндә (тирмән артында), энә тегендә, барып суйыгыз. Авылда (*авылны*) пычратмагыз, к'өл (*күл*) йанына килмәгез». Татарларны жәберләгәннәр. Пычрак кеше дип уйлаганнар татарларны. Безнең анда дөртле татарлар булган. Безнекеләр жийыла барганнар, берсе килгән, икенче, өчөнчө килгән. Суңгыдан, күбрәк булгач инде, тегеләргә теш кага башлылар: түзгәннәр-түзгәннәр дә, йагып жибәрәләр кибәннәрен киржакларыныкын. Печәннәрен йакканнар. Кышкылыкка инде эзерләгәннәр булган тегеләр печән, ашатырбыз дип малны. Хәзер малларга ашатырга йук. Шуннан соң алар күтәреләләр дә китәләр. Шулай итеп, киржакларны куалар. Үзләре ийә булып калалар анда. Алар килгәннәр революцийгә хәтлек. Чөнки безнең әби сүли булган. Шуннан безнекеләр урнашканнар шул Кирәктә берничә 3–4 гаилә. Аннан ишеткәннәр: «Сибирда ризык бар, ит тә бар, куйан да бар». Ризык табырга була дигәннәр. Күрәсен, Сергач районында ашарга ризык белән начар булгандыр. Ризык эзләп килгәннәр дип ол'им (*уйлыим*)

мин. Жир булмаган. Кысканнар татарларны. Берсе киткән, икенчесе хәбәр жибәргән ничектер. Алар тимерейул белән килгәннәр Болотныйга хәтлек дип ол'им мин, безнең боронгы бабалар.

Әти сүлэгән иде: в чест' Кирилла асылны Кирәк дип атаганар. Тау башында урыс каберләре иде. Аннан жийилганнар күп халык. Аннан берничә халык килгән Рәсәйдән. Сибирны айырып. Әле дә әйтәләр Рәсәйдән килгәннәр. Нижегородский төбәкне Рәсәй диләр. «Кайа барасың?». «Рәсәйгә барып кайтырга кирәк», – дийәләр иде. Ә бу Сибирны үзенә дәүләте дип ол'илар иде микән. Безнең бабамның бабасы бик динле кеше булган. Асылның мулласы – Садыйк мулла. Революциягә кәдер ул булган. Аныкы булган зур йорты. Анан сун ул йорты аларныкын конфесковат' итеп, шукул итәләр. Ул шукулда без укыдык. Йаңа асылга алып киттеләр йортны.

Шул вакытта безнең бик иске мәчет бар иде. Ул ауды, череде. 1993 йылы без аны сүтеп, икенчене куйдык. Ул асылда йәшәдим. Ул асыл 1971 йылы тузылган. Башта шукулны сүтеп Йаңа асылга (*авыл исеме*) күчәрделәр. Шукулны күчәргәч, халыкка бит укытырга кирәк балаларын, эш тә бетте. Пилорама бар иде, аны да алып киттеләр. Халык вынужденно күчтеләр. Күбесе килде менә Томскига, Калтай татар асылына килделәр. Тузылды асыл. Сунгыдан тагын да бер тапкыр күтәрелгән кебек булды, дачный булып. Бәрәңге утыртты халык, килделәр, йортларын бастырдылар. Кем анда башта сарайын. Анда безнең бит сосновый бор бигрәк тә йахшы. Күөл кырында. Карандаш кебек наратлары. Аларны кисеп йортлар бурадык. Дачный поселок йасадык. Халык анда соңгы йылларда эзрәк йөри башлады. Кибайтайды (*кыйбатланды*) бензинмы. Хәзер йәшибез Томск шәһәрәндә. Кирәк асылыннан күченеп Томск каласына килгәндә безгә алты-ун йәшләр иде. Безнең асылның күөле кәкере «Г» кебек. Кырыны наратлык. Ә өстә асыл. Тау башында и тау астында бер урам. Матур урыны. Хәзер Кирәкнең урамнарында айулар йөриләр ййен.

Сөйләүче: Мөхәррәмов Фасхетдин
Кәлимулла улы (1959 елгы). Кирәк асылы

Кузни арты йылга дийәләр иде. Су Йәнашылдан (*авыл исеме*) килә иде.

Кирәк күленнән «лечебный грязь» табалар, чыгаралар.

Сөлек күл бар. Ашылдан алты-жиде чакрымда. Бәләкәй чакта тотток сөлекләр. Сөлекне ашырткан йергә салалар. Балаларыма әйтә идем: аякларыгызны төшереп утырыгыз. Әлләнишәшәр йәбешеп менә иде. Әбинен башлары ашыртыр булган. Әбигә гел сөлек куйганнар. Сөлекләр хәзер йук.

Чорен берек бар. Анда койона идек. Хатын-кызлар гына. Урыслар торалар иде, *Подсочка* дийа идек. **Әржән тауы**. Без кешенен торган урыны белән әйтә идек. Кирәк к^үөлән (*күлен*) бик тирән, даже икенче төбе да бар дийәләр иде.

Сазлыклар. Урыс болотасы, татар болотасы бар иде. Шишка суга иде безнен ашылныкылар. **Шишкалык** бар иде. Күл артыннан йулы иде аның. Жиде чакырым бара идек, кидрач иде безнен. Пихтачка да керәләр иде. Күгәмәй жиарга йөри идек. Косой болотада клюква жийа идек.

Ак балчык. Сугыш вакытында ^үөгезләр (*үгезләр*) белән горodka китерә булганнар. Томның кырыйыннан балчык алып, аны урыслар ашылына итә идек. Аны бодайга алыштырып. Бер чиләк балчыкка бер чиләк бодай алыштырдык. Алар өй агартканнар ак балчык белән. Могил'никтан Уртанга (*авыл исемнәре*) керә идек. Уртаннан Чирговкага. Анда урыс ашыллары к^үөп (*күп*) иде. Уртаннан узып игенгә алыштыра булганнар ак балчыкны.

Сөйләүче: Мөхәммәтова Нәгыймә

Ибраһим кызы (1929 елгы).

Кирек авылы

Минекә туганнарым Пенза йагыннан. Баһам Пензадан. Эти туган монда, Томск каласының, Береговая урамында. Бу Томск шәһәренең Заисток районы. Баһам купец иде. Алар ике брат иде. Баһайым Хөсәин, әбийем Мәликә. Анненкова нәселе Болгариядан килә – баһамның баһамнары. Баһамнар Пензинский төбәктән килгеннәр. Монда 1967 йылда килдем, 18 йәш'тә.

Эрем (*ирем*) минеке (Зиннатов Әнвәр Шагидуллович) 22 йәшкә миннән олырак. Мандолинда уйный иде, музыка йарата иде. Әнвәрнең бабалары Татарстаннан Малый Кушман авылыннан килгеннәр.

Бабам борынгы китапларны йәшергән. Беркем дә белми иде. Без таптык 15 йыл элек иске китапларны. Бабамны 1937 йылда атып үтерәләр, китапларны саклап йәшереп калган үчен (*өчен*).

Киң танылган Кәрим бай йортында урнашкан Татар мәдәни үзәгенә 20 йыл. Элек без йөри идек «Халык моңнары» исемле ансамбл'-хорга. 1970 йылларда ойошты. 2014 йылларга кадр дәвам итте. «Халык моңнары»нда хәзер ике-үч кеше генә калган. Мин хәзер йөрим «Нур»га. «Нур» коллективында 15–16 кеше. Йәш'ләр килә, бийергә, вокал үрәтәләр. Шушы бинага (Кәрим бай йортына) йөриләр. Новосибирскийда ике йыл аша «Себер йолдызлары» дигән конкурс бар. Быйыл йегерме кешедән артык дөрт (*дүрт*) йәш'тән башлап барганнар иде. Беренче урын алганнар. Кәрим Камалетдинов Томский вал'с йазды. Йегермедән артык бала йырылап йөри.

Сөйләүче: Анненкова Эльза
Фәттаһетдин кызы (1948 елгы).
Томск шәһәре

Мәчет. Авылда мәчет булган. Бик динлы кешеләр булган. Дин бигрәк тә каты булган безнең авылда. Подземелйедә торганнар, ә мәчет бурап куйганнар. Мең тугыз йөз туксан ничәнчедер йылны без аны сүттек. Безнең анда Идрис абый бар иде. «Әйдәгез сүтәбез мәчетне, – ди. – Складчина йасыйбыз да, йаңа мәчет бастырабыз», – дий. Хәзер авылы йук, ә мәчете басып тора. Безнең этиләр элекке 1960–1950 йылларны воскресенйыны признават' итмәгәннәр. «Сез, урыслар, воскресенйы йал итегез» дигәннәр, без жомгада йал итә булганнар. Аннан суң йәкшәмбе эшкә чыгалар, жомга йал итәләр. Өкерт-өкерт кенә (әд. *акрын гына*) кысалар. Мәчетне йабалар. Исемдә, ул мәчет тузан гына иде, эшләмичә торды ул. Авыл тузылды, мәчет

кәкерәйде. Бала чакта мәчетнең эчен, стеналарын йывып йөргән эни. Бер 10–12 шәр йәш булгандыр анда. Сеңелләре белән. 1996 йылларны йаңы (яңа) мәчет төзелде.

Сөйләүчеләр:

Мөхәррәмов Фәсхетдин Кәлимулла улы (1959 елгы),

Мөхәррәмова Хәлимә Зәйнетдин кызы (1960 елгы).

Кирек авылы

Аш-су. Казы (әд. *казылык*) һәрвакыт булды бездә. Әни тутыра иде, зур итеп. Чердакка элэләр иде эниләр. Без бәләкәй чакта, эни өйдә булмаганда, менә идек үзебез. Хәзер бәләкәй генә тутыралар. Элек прәме шундый зур. Пангаларны (*гөмбәләрне*) бочками тозлый иде. Сипараты белән каймаклар йасый иде. Сыйырлар, казлар тоттык. Элек сипарат бер-ике кешедә генә булган. Жийыла булган анда, бөтен хатыннар, әбиләр килә булганнар анда.

Сөйләүче: Әйбәтова Рәмзия

Кәлимулла кызы (1968 елгы).

Кирек авылы

Туй. Аби (әд. *әби*) сүли иде. Кийәү белән йегет бер-берсен күрмәгәннәр элек. Битләрен йабып йөри булган, күрсәтергә йарамаган йегетләргә.

Безнең аби белән бабай дуслар булган. Бабай йәш'рәк булган абидән. Бервакытны башкода жибәрә безнең бабай. Безнең аби авылда бик видный кыз була. Аның артыннан күп йөрүчеләр була. Ибраһим бабай – мулланың улы, тоже достойный кеше булган. Элек йөрешеп түгел, эти-эниләре сөләшүвә буйынча. Безнең эти-эни дә шулай.

Элекке запискалар галушларда йөрөткәннәр икән алар. Кийәү һәм киленнең эниләреме, этиләреме киләләр. Запискалар тотоп йегетенә китерсен: менә записка. Галушларда запискалар йөртә булганнар. Аби сүли иде. Алар стелка астына куйалар запискаларны. Өйгә кайталар да, салалар галушны. Ә малай

белә инде анда нәрсә барын. Галушка салып «смс йебәрәләр». Әнийемә дә хатлар йазып йебәрә булганнар.

Туйларда бик тә каты бизәклиләр (*бизиләр*) иде атларны. Ленталар белән. Авыл буйлап йөри идек. Кийәү бүтән авылдан булса, капка тоталар ийи. Бүрәнә белән йабып куйалар иде йулыны. Кийәү килә инде тегеннән. Йебәрмиләр. Пока откупитса итми, «Капка тоту» дийәләр иде. Аракы бирәләр, ачалар иде.

Туйлар үткәндә. Мәсәлән, без туй үткәрәбез. Абыйларыгыз икенче көнен могли туйны үзләренә алырга. Бер йорттагына булмый иде. Чиратлап туйларны кертә булганнар. Күршеләр, туганармы анда. Башта кызның өйөндә туй була иде. Туганарыңны, дусларыңны дәшәйдең. Икенче көнне кийәү йагында зур туй була иде шулай ук. Өченче көнне якынарың килә иде тагың. Бер родственник ат'а (*әйтә*) иде, туйны үләрәнә (*өйләрәнә*) кертә булган, туганнарга. Чиләкләр, күәнтәләр (*көйәнтәләр*) белән койога суга бару безнең йакта йук! Бездә андыйлар йук иде.

*Сөйләүче: Төхвәтуллина Румия
Кәлимулла кызы (1957 елгы).
Кирек авылы*

Кич утыру. Сугыш вакытында Борханнан киләләр иде. Урыс авылынан, кызлар киләләр иде вечерларга. Әни миңа сүлэгәй (*эд. сөйләгән*) иде, андагы частушкаларны йазгай идем, оноттым.

Кич утырырга йөри булганнар. Кичен жийыла булганнар. Кем бәйләгән, кем йыраган. Әни безнең комик булган, бик каты көлдөрә булган безнең хатыннары. Әти безнең йырчы иде. Бөтөн йәшләр аның йанына жийыла иде. Сәрмәнне йырларга йарата иде. Менә бер йыры:

Мәңге сөнми (*сүнми*) утлар йана Тайга вокзалларында,
Бер йебәрми тотар идем сезне күз алларымда.
Мәңге сөнмәс утлар йана Ленин каберләрендә,
И, дусларым, сез генә бит йөрәк бәгерләремдә.

Уеннар. Без урамда уйный идек. «Солдат» уйыны. Ике кеше тотына идек. Алдагы ике кеше, аннан ике кеше тотына. Алып чыгалар иде.

Ломка сыйыр йоннарыннан эшләп, тәгәрәтеп туп белән уйный идек.

«Городки» уйный идек малның сүвәкләрәннән (*сөякләрәннән*) эшләп. Бастырасың да, сугасың городки белән.

«Йәдәч» уйнаганнар. Тавык ашыйсың, грудкасын рогатка кебек. Исемдә дип өлгермәсәң, нәрсә булса да сындырып бирәсең, «мә, ал», дисең. Ул ала, но «йәдәч» дийә. Ә если йәдәч димәсә или исемдәме дисә, көн буйы сине слугаң була, йесли ул кеше проиграг' итсә. Йәдәч – сүвәк исеме.

«Чычыкай». Пыйала сауыт ватыклары жийа идек. Кемнеке күбрәк чычыкай и матурырак. Чынаяк ватыклары балчыктандамы. И пыйала белән йаба идек. Тау башында карлыгач оялары. Аларны тикшереп тора идек.

Сөйләүчеләр:

Әйбәтова Рауза Калимулла кызы (1964 елгы).

Әхмәтхужина Динә Калимулла кызы (1961 елгы).

Кирек авылы

Йолалар

Корбан бәйрәме. Корәннәр укыттык, берен дә калдырмый идек. Бәйрәм котлап йөрдек. Ураза, корбан бәйрәмнәре. Әни кисетлар бәйли иде. Анда конфетлар сала идек. Һәр өйгә кереп. Иртүк керә идек тә, ача идек тә, бәйрәмегез котлы булсын дип, конфетмы, чегелдәкме салалар иде. Чәкчәк, багырсак кебегрәк иде. Конфетлары булмагандыр, йарлырак шуны салалар иде. Көтөп өлгерәлмый идек, уянып-уянып. Обоздат' итмәдекме дип. Төне буйы көтөп йата идек иртүк барырга. Әни үзе күлмәкләр, йәнчекләр тегеп куйа иде. Бәйрәмгә йаңгы күлмәк инде.

Кендек әбиләр. Фатима әби бәби таптырган. Кендек әби дийәләр иде. Барып дәшәләр, киләләр аннан. Аннары мынча

кертә булганнар. Чэй эчертәләр. Бүләк бирәләр иде. Грыжаларны лечит' итә иде әбиләр. Хәзер йук андыйлар.

Исем куштыру, сөннәткә утырту. Исем куштырганнар мулла чакырып. Колагына азан кычкыралар. Мулла бабайлар йөргәннәр, сөннәткә утыртканнар.

Курчакка табыну. Кайбер себерәкләр чүпрәктән курчаклар эшләп табынганнар. Курчак кауымы дийәләр иде аларны. Ишеткән бар аларны.

Ышанулар

Мунча пәрие. Мынча пәрийе дип куркыталар ийи. Саимә әйтә: Киләм Ибраһим абзыйлар турысында. Өндөржән тауы йанында. Күрәм, дир (эд. *ди*), кыз-хатын сүләшәләр, дир, кычкырып. Бу төнен (*төнлә*). Төнен элек йәш'ләр жийыла иде костерлар белән. Килеп життем – бер кемдә йук, дир. Хатыннар ак әйберләрдә диде ул. Келешеп-келешеп киләләр алар. Килеп життем. Беркем дә йук дир. Курктым дир.

12 дән соң мынчага керергә ярамый, йарамый йуышырга (*юынырга*) и күрмисең мынча пәрийен.

Көчле йаңгыр булса, кучерга бәрәләр.

Кичен идән йуарга, себерергә йарамый – тауыш чыга.

Кырдагы умырзайа чәчәген өзәргә йарамый. Аның гүмере кыскара булгандыр. Гүмерең зайа була, дир.

Су анасы. Кирәк күлен бик тирән, даже икенче төбө дә бар дийәләр иде. Ике катлы. Бер кеше баткай (*баткан*) иде, аны йарты йылдан гына таптылар. Каладан килгән бер студент. Браты белән бик каты көрәшкән. Күрәсең йөрәгенә йарамаган, батып үлгән. Элек суга бату йук дийә иде әби. Су тарта дийәләр иде. Элеккеге әби су анасын күрә булганнар дип сүли иде. Утыра булган, чәчен тарый булган.

Абзар ийдесе. Әби ат'а (*әйтә*) иде, безнең атыбыз бар дийә иде. Эртә (*иртә*) белән торып карасак сарайга, атныкы койрыклары үрелгән. Кемдер үрә булган.

«Гаданийы». Әби сүлэгәй (*сөйләгән*) иде гаданийылар дип. Сарыкларны кереп тота булганнар. Тәкәне тоталар. Значит эргә

(иргә) чыга. Әгәр тотмый, то чыкмый. Бер эр кереп тулупны әйләндергән дә, кереп качкан. Берсе килеп тоткан и шуңарга чыккан.

*Сөйләүчеләр:
Әхмәтхужина Динә Кәлимулла кызы (1961 елгы),
Әйбәтова Рәмзия Кәлимулла кызы (1968 елгы).
Кирек авылы*

Йаңа туган балага бер ай – кырык кенсез (*көнсез*) карарга йарамый.

Балага беренче тапкыр күрергә килгәндә күчтәнәчсез килергә йарамый. Күзтегәчтен (*күз тигәч < тисә*) күлмәк итәгеңә эчке йагына төкереп өч тапкыр бала битен сыйпарга.

Бала тугачтын, аны йарамый кырык кен бер секундта да үзен генә калдырырга. Шайтаннар алыштыргылы килә икән.

Коран ашыннан песигә бирергә йарамый. Коран ашын узгарасың. Аннан нәрсә дә булса калган, шуны песигә бирергә йарамый.

*Сөйләүче: Анненкова Эльза
Фәттахетдин кызы (1948 елгы).
Томск шәһәре*

Димәк, милләттәшләребезнең бер өлеше – Себер татарлары – гаять зур территориядә таралып яшиләр һәм аларның сөйләше фәндә тубыл-иртыш, бараба, том диалектларына бүленеп карала; Том өлкәсе авыллары сөйләше татар теленең көнчыгыш (себер) диалектларының том диалекты яшүтә-чат һәм калмак сөйләшләре дип билгеләнә. Шулай ук Томск өлкәсендә соңрак чорда Пенза, Түбән Новгород якларыннан күченеп килгән мишәр диалекты вәкилләре дә гомер кичерә. Сөйләшләрнең фонетик, грамматик һәм лексик системасы гомум татар теле белән уртаклык күрсәтә. Себер татарларының матди-рухи мәдәниятен чагылдырган сөйләү үрнәкләрендә бу үзенчәлекләр тулырак яктыртылды.

ИМЯ ЧЕРЕЗ ВЕКА

Гузелия Хазиева-Демирбаш

Несмотря на значительные исследования в области антропонимики, остается много проблем, требующих к себе более пристального внимания, в том числе и в области изучения исторической антропонимики. В этом плане немаловажную роль представляет историко-лингвистическое изучение «ревизских сказок», задачей которых была подушная перепись населения, начиная с правления Петра I, проводившаяся периодически каждые 18–20 лет.

Системному изучению лексики и введению в научный оборот антропонимической системы сибирских татар посвящены работы Х.Ч. Алишиной, Ф.С. Баязитовой, А.П. Дульзона, Ф.Т. Валеева, Г.Ф. Саттарова, Д.Г. Тумашевой, Н.К. Фролова, Ф.Ю. Юсупова и др. На огромном материале этнолингвистическому исследованию ономастикон сибирских татар в сравнительном плане с другими тюркскими языками подвергнут в работе Х.Ч. Алишиной «Историко-лингвистическое исследование ономастикона Сибирских татар (на материале Тюменской области)»¹, в которой удалось определить факторы, приведшие к этническим преобразованиям сибирских татар. Логическим продолжением этого труда является работа Л.Х. Айтбаевой

¹ Алишина Х.Ч. Историко-лингвистическое исследование ономастикона сибирских татар (на материале Тюменской области): автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Казань, 1999. 48 с.

«Историко-лингвистическое исследование антропонимии татар междуречья нижней Оби и Иртыша», в которой предпринимается попытка историко-лингвистического исследования личных имен, отчеств и фамилий междуречья нижней Оби и Иртыша в XX веке, а также доказываемая тесная связь с общетатарским антропонимическим наследием, с учетом региональных особенностей исследуемой территории¹.

Плодотворным представляется подход освещения личных имен в историко-лингвистическом аспекте Г.Ф. Тимкановой «Историко-лингвистический анализ личных имен татар г. Тюмени XX в.». В ней с привлечением статистических данных показана антропонимическая система тюменских татар в диахронии с учетом всех явлений, которые оказали влияние на развитие, функционирование личных имен².

В работе Л.Г. Замалутдиновой «Историко-лингвистическое исследование антропонимии татар нижнего течения р. Тура II половины XX в.: на материале Тюменского района Тюменской области» показывается тесная связь с общетатарским антропонимическим наследием, а также выделяется отличительная черта тюменского антропонимикона, которая проявляется в наличии в личных именах фонетических особенностей, свойственных тюменскому говору тоболо-иртышского диалекта языка сибирских татар³.

В кандидатской диссертации Ф.Ф. Гильфановой «Антропонимия тобольских и тюменских татар середины XVIII–XIX в. К проблеме этнической истории» раскрываются проблемы эт-

¹ *Айтбаева Л.Х.* Историко-лингвистическое исследование антропонимии татар междуречья нижней Оби и иртыша (XX век): автореф. дис. ... канд. филол. наук. Тюмень: Тюмен. гос. ун-т, 2004. 24 с.

² *Тимканова Г.Ф.* Историко-лингвистический анализ личных имен татар г. Тюмени XX века: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Казань: Казан. гос. ун-т, 2005. 23 с.

³ *Замалутдинова Л.Г.* Историко-лингвистическое исследование антропонимии татар нижнего течения р. Тура II половины XX в.: на материале Тюменского района Тюменской области: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Тюмень: Тюмен. гос. ун-т, 2007. 24 с.

ногенеза на материале антропонимов XVIII–XIX вв. Продолжением этой работы является докторская диссертация «Антропонимия сибирских татар в этнолингвистическом аспекте (на материале русских архивных документов XIX–XX вв.)»¹. Ф.Ф. Гильфановой с помощью сравнительно-сопоставительного метода проведен анализ антропонимии тарских, барабинских, тобольских и тюменских татар XIX–XX вв. и антропонимии контактирующих тюркоязычных этносов: казахов, башкир, обских угров, славян; выявляются их этнокультурные истоки².

В работе Ф.Ю. Юсупова «Сафакульские татары» (2006) описана и проанализирована этнолингвистическая лексика, в том числе ономастическая лексика сафакульских татар. Автором представлены многочисленные татарские шеджере, которые впервые вошли в научный оборот.

В целом на основе проведенного обзора можно утверждать, что хотя и накоплен огромный опыт в изучении антропонимикона сибирских татар, но все же существуют некоторые пробелы в теоретическом направлении рассмотрения вопроса. В данной статье предпринята попытка системного изучения антропонимикона томских татар, которая еще не становилась объектом исследования. Источником послужили материалы Первой подушной переписи населения России 1720 г. Малой Байкульской волости, юрт Бурлакова, Барабины, Колтайские и др., в которых ярко отражается антропонимическая система томских татар первой половины XVIII в. Антропонимикон томских татар в указанный отрезок времени изучается впервые. В этом смысле предпринятое нами исследование в определенной степени восполнит существующий пробел в исторической антропонимии.

В данном исследовании предпринимается попытка реконструкции личных имен на основании сематических и структурных критериев личного имени. При этом основным критерием

¹ Гильфанова Ф.Ф. Антропонимия тобольских и тюменских татар середины XVIII–XIX в.: автореф. дис.... канд. истор. наук. Новосибирск, 1999.

² Гильфанова Ф.Х. Антропонимия сибирских татар в этнолингвистическом аспекте: дис. ... д-ра филол. наук. Казань, 2010. 370 с.

выбран принцип сдвоенного – семантико-категориального учета, во-первых, общности слов (от которых образованы личные имена) по тематическому признаку, во-вторых, принадлежности их к какой-либо части речи. По нашему мнению, построенная таким образом реконструкция помогает раскрыть совокупность понятийно-семантической структуры личного имени и их первоосновы.

Как известно, свой след в формировании томских (эуштинских) татар оставили южные самодийцы, древние тюрки, в том числе кыргызские и телесские племена, кимаки и затем вышедшие из них кыпчаки. В период с конца XVI в. до XIX в. в их состав вошли также, видимо, выходцы из тоболо-иртышских татар, частично бухарцы (узбеки) и чулымские тюрки¹. Данные этнические группы оставили след и в антропонимической системе томских татар. Происхождение тюркских напластований в составе томских татар является очевидным, разновременным. Первоначально на эту территорию, видимо, проникали древние тюрки. В Томском Приобье определенную роль в формировании тюркоязычного населения сыграли кыргызские и телесские племена. В IX–X вв. сюда продвигались кимаки. Из их среды вышли кыпчакские племена и народности, которые также оказали сильное влияние на этногенез сибирских татар, в том числе эуштинцев². В начале XVII в. в Томске появляется небольшая группа казанских татар³. Таким образом, данные тюркские племена и народы оставили явный отпечаток в истории формирования томских татар, о чем свидетельствует и их система личных имен.

В семантических признаках антропонимической лексики томских татар прослеживается в тесная взаимосвязь личных имен с тюркской апеллятивной лексикой. Многие антропонимические единицы образованы от зоологической апеллятивной

¹ *Томилов Н.А.* Этнография тюркоязычного населения Томского Приобья. Томск: Изд-во Томского ун-та, 1980. С. 287.

² Там же. С. 188

³ *Томилов Н.А.* Тюркоязычное население Западно-Сибирской равнины в конце XVI – первой четверти XIX в. Томск: Изд-во Томского ун-та, 1980. С. 195.

лексики: *Тайчи* < *тай* «жеребенок» + *-чы* < пастух, *Акбалык* < *ак* «белый» + *балык* «рыба», *Аюгач* < *аю* «медведь» + *-гач*; *Балык* «рыба». Личные имена с зоокомпонентами отражают культурно-бытовой уклад жизни татар – носителей томского диалекта. Как известно, основными видами хозяйственной деятельности томских тюркоязычных групп были охота и рыболовство, собирание корней дикорастущих съедобных растений, а также собирание грибов, ягод, кедровых орехов. Охота и рыбная ловля были основными видами занятий в целом для сибирских татар, проживающих в лесостепных и лесных районах¹. Таким образом, социально-бытовой уклад томских татар заметно отразился и в антропонимической системе. Как видно уже из предпринятого нами комплексного подхода реконструкции антропонимов, здесь явно очерчивается связь с семантической структурой раннетюркской антропонимической системы.

Специфичность семантической структуры личных имен отражается в тотемных именах, в которых очерчиваются различные верования и этнические традиции древних тюрков. Культ животных появился в древности, в эпоху, когда человек не отделял себя от природы, не сопоставлял себя с природой, человек уподоблял себя, свое племя животным. Древний человек познавал окружающий мир через понятливые и близкие для него племенные отношения и все это перевел на животных, в том числе и на природу. Волк был общетюркским тотемом². Кроме волка у народов, занимающихся кочевым скотоводством, был также развит культ собаки. Культ собаки прослеживается во многих тюркских народах, в том числе среди татар, башкир, чувашей и турков. В некоторых преданиях собака представлялась как родоначальница племени, рода. Собака была тотемом некоторых кыпчакских родов³. В этнографической литературе

¹ *Томилов Н.А.* Тюркоязычное население Западно-Сибирской равнины в конце XVI – первой четверти XIX в. Томск: Изд-во Томского ун-та, 1980. С. 11.

² *Давлетшин Г.* Очерки по истории духовной культуры предков татарского народа (истоки, становление и развитие). Казань: Татар. кн. изд-во, 2004. С. 32.

³ Там же. С. 33.

у многих народов собака играла центральную роль в магических обрядах. В основном культ собаки ограждал человека от преждевременной смерти. Есть так же сведения о принесении собак в жертву во время заключения договора для скрепления клятвы кровью¹. В антропонимиконе томских татар прослеживается употребление личных имен *Көчекбай* < *көчек* «щенок» + *бай* «богатый», *Кончаугул* < *кончак* «собака» + *угул* < *угыл* «сын», *Корташ* < *корт* «волк» + *-аш* и др. Слово *кобәк* претерпело ряд изменений: *köbäk* ~ *köbek* ~ *köpek*². Оно встречается во многих тюркских языках в одном и том же значении с небольшими отклонениями: в кыпчакских языках отмечена семантика «небольшая собака», в огузских языках – «большая собака». В данных именах сохранились черты конкретной этнокультурной семантики, которые постепенно утратили тотемистическую семантику и претерпели метафоризацию, в результате чего превратились в имена-пожелания. По мнению Г.Ф. Саттарова, древние болгары нарекали новорожденного таким именем, чтобы ребенок был не восприимчив к болезням³. Аристократы кыпчакских племен, гордясь связью с собакой в их генеалогиях, называли своих детей именами, связанными с собакой: *Кобәк*, *Кончак*, *Әнәк*, *Көчек*, *Муйнак*, *Бойнак* и др. О почитании собаки и волка свидетельствуют также имена кыпчакских вождей – *Итлар* (и рода *Итобичи*), *Кутуз* («бешеный пес»), *Кобяк* («большая собака»), *Ит Барак* («длинношерстная собака»).

Совокупность раннетюркских антропонимов сохраняет теснейшую связь с древними этническими традициями тюрков, прежде всего с традициями наречения именем младенца. В материалах томских татар начала XVIII в. зафиксированы отглагольные имена, которые наиболее ярко отражают особенности традиций и атрибутов имянаречения. Имя является магической

¹ *Исхаков Д.М., Измайлов И.Л.* Этнополитическая история татар (III – середина XVI в.). Казань: Школа, 2007. С. 73.

² Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969. С. 317.

³ *Саттаров Г.Ф.* Татар исемнәре сүзлегә. Казан: Татар. кит. нәшр., 1981. Б. 24.

силой, влияющей на всю судьбу человека. В основном отглагольные имена являются именами-оберегами: *Сатубал* < *сатып* + *ал* «купи», *Сатубалды* < *сатып* + *алды* «купил», *Сатар* «продаст», *Туктар* «остановится», *Бакмас* «не посмотрит», *Туктамыш* «остановившийся», *Кыспулды* < *кыс* < *кыз* + *пулды* < *булды* «досл. родилась девочка» и др. Личные имена *Сатыбал*, *Сатубалды*, *Сатар* образованы от глагола *сату* – «продавать». Данные имена связаны с магическим обрядом продажи ребенка с целью запутать, обмануть злых духов. Обряд проводился таким образом: три раза кричали в окно, что продают ребенка. Передавали ребенка «покупателю» через окно. Смысл обряда продажи ребенка сводился к выкупу дитя. Проданный ребенок, по мнению родителей, чужой, который не интересуется злых духов, «озлобленных» на родителей.

Личные имена *Сатар* «продаст», *Туктар* «остановится», *Калыр* «останется» образованы от положительной формы причастия будущего времени при помощи деривации аффиксами *-р/-ар/-ер*, что характерно для исторической антропонимии. В данных именах прослеживаются верования древних тюрков в магическую силу слова. Отглагольные имена *Сатар*, *Туктар*, *Калыр* давались для предотвращения смерти исключительно сыновей.

Зафиксированные в материалах личные имена *Суйдук*, *Суйундук* (от гл. аппелятива *сөөн* – «радоваться», значение «мы обрадовались») образованы от формы субстантивированного глагола первого лица множественного прошедшего категорического времени изъявительного наклонения. В именнике томских татар именное словообразование превалирует над глагольным. Имена с глагольными основами выражают наиболее частые действия людей в быту, их состояние и различные побуждения.

В материалах данного периода зафиксированы также АФ цветообозначения, которые отражают мировосприятие древних тюрков. В материалах встречаем такие имена, как *Акчечек* < тат. *ак* «белый, чистый невинный» + чэчэк «цветок»; *Акбалык* < тат. *ак* + т. *балык* «рыба»; *Кызылак* < *кызыл* «красный» + *ак*

«белый». В личных именах компонент *ак* имеет несколько значений: 1) белый – во всех источниках; 2) чистый (прямое и переносное); 3) прекрасный, чудесный, роскошный, великолепный¹. Компонент *ак* «белый» в личных именах отражает древние верования верховного бога, ибо белый цвет ассоциируется с дневным цветом. В личном имени *Кобачак* компонент *коба* в говорах нагорной стороны имеет значение темно-коричневый; в диалектах сибирских татар обозначает светло-желтый цвет². Поэтому личные имена, образованные при помощи данного компонента, функционировали в период, когда не было четкого разделения имени и клички. От данного компонента образованы фамилии *Кобаев-Кабаев*. В личных именах *Кара, Карабаиш* компонент *кара* встречается в древнетюркском, в эвенкском в значении «сивый, темносерый»; в манчжурском, монгольском, якутском, нанайском языках означает «черный, темный». В антропонимической системе многих народов не только белый, но и черный цвет относится к цвету земли, плодородия. Зафиксировано так же женское личное имя *Алчешак* < *Алчәчәк* ал «розовый» + чәчәк «цветок». По мнению Г.Ф. Благовой, прилагательные цветообозначения привлекаются к обозначению физических примет нарекаемого (цвет волос, глаз), наряду с этим обозначают ориентировку по частям света, передают также ряд отвлеченных понятий, таких как, например, мудрость носителя имени, его мощь, долгожительность³. В материалах зафиксировано личное имя *Козыр* < *Хозыр* < *Хызыр* < *Хадир* < *Хидр*, имеющее значение «зеленый», которое указывает непосредственную связь денотата с растительным миром. По мусульманской мифологии Хозыр – герой, вошедший в себя черты разных мифологических персонажей до-

¹ Севортьян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. М.: Наука, 1974. С. 114.

² Татар теленең зур диалектологик сүзлеге. Казан: Татар. кит. нәшр., 2009. С. 406.

³ Благова Г.Ф. К характеристике типов раннетюркских антропонимов // Вопросы языкознания, № 4. 1998. С. 184.

исламского Ближнего Востока¹. Образ Хозыра получил широкое распространение как в мусульманском мире, так и в народных верованиях. Согласно мусульманской традиции, главным качеством Хозыра является бессмертие, вследствие чего его отождествляют с Ильясом. В фольклорных текстах тюркоязычных народов *Хозыр Ильяс* предстает таинственным путником, странником-нищим. В татарском фольклоре Хозыр предстает как помощник путников, как праведник, одаряющий и наказующий. Вышеуказанные цветообозначения впервые встречаются в словаре М. Кашгари «Дивану лугат ит-тюрк» (1072)² и функционируют в именнике татар вплоть до середины XVII века.

В именнике томских татар зафиксированы личные имена с компонентом иш «пара». В древнетюркском языке слово *еӷ* имеет значение «друг, приятель, сподвижник»³: *Ишмень* и др. Обычно к использованию этого антропоформанта при имяназвании прибегали тогда, когда у родителей до этого не было детей, чтобы родившийся ребенок в дальнейшем стал товарищем, помощником: *Туиш* < тат. *ту* ‘родись’ + *иш* (возможно, это имя трансонимизировалось в фамилию Туишев); *Агыш* < тат. *аг* ~ *ак* ‘белый, невинный, чистый’ + (*и*) ~ *ыш*; в препозиции: *Ишкэй* < тат. *иш* + *-кэй* (уменьш.-ласк. форма); *Иштуган* < тат. *иш* + тат. *туган* ‘рожденный, родился’. В антропонимиконах всех тюркских народов зафиксированы личные имена с антропоформантом *иш*. В татарской антропонимике синонимом форманта *иш* является формант *тиң* – *Тиңдәш*, *Тиңтуган*, *Тиңәш*.

В материалах томских татар встречаются древнетюркские личные имена *Тотыш*, *Кутум*, *Тулэк* и др. Древнетюркское личное имя *Тотыш* < *tutuš* встречается в словаре М. Кашгари «Диване лугат ит-тюрк»⁴. Зафиксированное древнетюркское

¹ Мифы народов мира. Энциклопедия. В двух томах. Т. 2. К–Я / гл. ред. С.А. Токарев. М.: Сов. энциклопедия, 1982. С. 576.

² *Kaşgarlı M. Divanü Lügat-it-Türk. Çev. B. Atalay. Cilt 4. Ankara, 2006. 530 s.*

³ Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969. С. 184.

⁴ *Kaşgarlı M. Divanü Lügat-it-Türk. S. 306.*

женское личное имя Түләк (ж.) имеет два значения: 1) весенний ягнёнок; дорогой ребенок; 2) долг¹. Значение мужского личного имени *Пегеш* < *Бегеш* < *Бигеш* восходит к слову *биг* < *бәк* «правитель, вождь, бек, князь»² и компонента *иш* < *еş* «друг, приятель, сподвижник»³.

В именнике томских татар зафиксированы личные имена с синонимичными компонентами *бахт* (а.) < *кот* (т.) < *ураз* (т.) в значении «счастье»: *Бахт*, *Бахтгулу*, *Котогулу*, *Коттугач*, *Урузоглу* и др. Личные имена с данными компонентами давались с пожеланием, чтобы ребенок был счастливым. Компонент *qut* в именах *Котогулу*, *Коттугач* в древнетюркском языке имеет несколько значений: 1) душа, жизненная сила, дух; 2) счастье, благо, благодать, благополучие⁴. Понятие *кот* бытовало у разных групп сибирских татар, связанное с представлениями тюрков с духом *Кут*⁵, а также имело широкое распространение и в традиционной народной медицине томских татар (*кот койу* применяется при лечении души человека, при испугах)⁶. По мнению Г.Р. Галиуллиной, имена с компонентами *кот* связаны с культом Тенгри. С этим понятием тюрки связывали жизненную силу человека от его зарождения до самой смерти. Кот приходит человеку из Космоса⁷. Кут в значении одного из духов встречается в призывах по шаманизму у алтайцев⁸. Понятие *кут* у сибир-

¹ *Саттаров Г.Ф.* Татар исемнәре сүзлеге. Казан: Татар. кит. нәшр., 1981. С. 187.

² ДТС, С. 91.

³ Там же. С. 189.

⁴ ДТС. С. 473.

⁵ *Валеев Ф.Т.* Западносибирские татары во второй половине XIX – в начале XX в. Историко-этнографические очерки. Казань, 1993. С. 180.

⁶ *Баязитова Ф.С.* Себер ареалы татар диалектларында этнокультура лексикасы (йола һәм мифология текстлары яссылыгында). Казан, 2009. Б. 346.

⁷ *Галиуллина Г.Р.* Татарские личные имена в контексте лингвокультурных традиций. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2008. 352 с.

⁸ *Валеев Ф.Т.* Западносибирские татары во второй половине XIX – в начале XX в. С. 180.

ских татар применяется так же и в значении «счастье»¹. Личные имена *Котогулу* < кот «счастье» + огулу <огыл< улы «сын», *Коттугач* <кот «счастье» + тугач «родиться» связаны с понятием счастья. Компонент *уруз* употребляется во многих тюркских языках в форме *ырыс* < *ирыс* < *рыс* < *ураз* < *урас* имеет несколько значений 1) примета, предзнаменование; счастливое предзнаменование; 2) доля; счастливая доля 3) счастье; благосостояние; состояние². Синонимичным именам *Котлы*, *Коттуды* являются имена с компонентами *ходай*<*кодай* п. «бог»: *Кодай*, *Кодайбирде* и др. Персидский термин *ходай*, по мнению ученых, является пережитком далекого алтайского периода³. Согласно мировоззрению хакасов, Ак худай олицетворяет мужское и вообще всякое доброе начало.

В антропонимиконе томских татар зафиксированы имена, обозначающие месяц, время рождения ребенка: личное имя *Нәүрүз* образовано от персидского слова *нәүрүз* «новый день», от названия праздника нового года по астрономическому солнечному календарю у иранских и тюркских народов. Различные варианты имен *Гурбан* < *Курбан* < *Корман* < *Корбан* образованы от арабского слова курбан «жертвоприношение», связанного с исламским праздником окончания хаджа, отмечаемым через 70 дней после праздника Ураза-байрам, в 10-й день месяца Зульхиджа в память жертвоприношения пророка Ибрахима. Личным именем *Сафар* нарекали детей, рожденных во втором месяце мусульманского календаря.

Среди исследуемых антропонимов томских татар особое место занимают простые производные (аффиксальные) антропонимы, образованные с помощью уменьшительно-

¹ Валеев Ф.Т. Западносибирские татары во второй половине XIX – в начале XX в. С. 180

² Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. М.: Наука, 1974. С. 666.

³ Садекова А.Х. Идеология ислама и татарское народное творчество. Казань: Фикер, 2001. С. 199.

ласкательных суффиксов, передающих значение сочувствия, уважения:

-*кәй*: *Илчикей илчи* 1) посол, посланник, посланец; 2) вестник; 3) сваха; 4) правитель¹ + *-кәй* уменьшительно-ласкательная форма. С помощью суффикса *-кәй* образованы преимущественно мужские имена.

-*тай*: *Арыктай, Боротай, Конотай, Отроштай*. Аффикс принадлежности 1-го лица единственного лица *-тай* (*тайым*) используется при ласковом обращении к детям или лицам младше себя в различных диалектах татарского языка.

-*чык*: *Тулголчык, Набучак, Сепечек, Топачак, Кулчак, Балтачак, Анжечак* и др. В данных имена *-чык/-чек* является высокопродуктивным стилистическим суффиксом².

-*мән*: *Ишмән, Үрсәмән*. В указанных именах суффикс *-ман/-мән* обозначает объект, характеризующийся признаком, указанным в основе.

-*ба*: *Кочекба, Арыба, Туксыба*. Данные имена являются средневековыми кыпчакскими именами. Имя *Кочекба* < *кочек* «щенок» + *ба* < *оба* «род»³. В практике наречения именами такого типа существовал обычай использовать в качестве имени человека название родоплеменного объединения, и напротив, для названия родоплеменного объединения – собственное имя. По мнению Д.Г. Тумашевой, *Туксыба* – *Токсоба* – раннесредневековое кыпчакское племя⁴. Оно упоминается в числе 11 кыпчакских племен арабоязычными авторами XIII–XIV веков. Н.А. Баскаков отмечает, что в практике именованья всех этих типов имен существовал обычай использовать для присвоения человеку на-

¹ *Севортян Э.В.* Этимологический словарь тюркских языков. М.: Наука, 1974. С. 351.

² *Ганиев Ф.А.* Современный татарский литературный язык: суффиксальное и фонетическое словообразование. Казань: Дом Печати, 2005. С. 90.

³ *Баскаков Н.А.* Имена половцев и названия половецких племен в русских летописях // Тюркская ономастика. Алма-Ата, 1984. С. 75.

⁴ *Тумашева Д.Г.* Этнические связи западно-сибирских татар (по материалам топонимии и антропонимии) // Советская тюркология. 1987. № 2. С. 51.

звания родоплеменных объединений и, напротив, для названия родоплеменного объединения – собственное имя человека¹. Он возводит этимологию имени *Токсоба* к компонентам *токус* «девять» + *оба* «род». Однако Д.Г. Тумашева предполагает этимологию личного имени *Токсоба*, восходящего от собственного имени *Туксыбай*: *туксы* (-тохсы) + *бай* > *туксыба*².

-*анак*: *Суманак*, *Кутанак*, *Бектенек Аганак*, *Еманак*, *Тохтанак*; -*анак*/-*энэк*/-*ынак* встречается во многих тюркских языках в значении 1) друг; 2) надежда, вера; 3) приют, убежище; 4) верный; 5) правитель, доверенное лицо, министр; 6) симпатия, любовь; 7) чистый, без примеси; 8) красивый, прекрасный³. По-мнению Ф.А. Ганиева, -*анак*/-*энэк* генетически связан с суффиксом -*ганак*. Существительные с суффиксом -*анак* обозначают лицо или предмет, характеризующиеся с какой-то стороны признаками, указанными в основе: диал. *көйэлэк* «человек, склонный к печали»⁴. Личное имя *Еманак* образовано из двух компонентов: *ем* + *анак*; 1. слово *ем* встречается в древнейших памятниках и сохранившиеся в своих прямых или синонимических значениях в отдельных диалектах татарского и башкирского языков: «целительное средство», «лечебное средство». Данное личное имя имеет значение прекрасное целительное средство».

-*мэт*: *Аймэт*, *Акмэт*.

-*эш* аффикс обращения: *Юкэш*, *Мамаш*, *Сэйдэш*, *Имаш*, *Камаш*. Личное имя *Сэйдэш* образовано из двух компонентов: первый компонент «сэет» обозначает титул + -*эш*.

Некоторые антропонимы образованы от именных основ и аффиксов -*чы*/-*че*, обозначающие деятеля или носителя какой-

¹ *Баскаков Н.А.* Имена половцев и названия половецких племен в русских летописях. С. 75.

² *Тумашева Д.Г.* Этнические связи западно-сибирских татар (по материалам топонимии и антропонимии). С. 45.

³ *Севортян Э.В.* Этимологический словарь тюркских языков. М.: Наука, 1974. С. 655.

⁴ *Баскаков Н.А.* Имена половцев и названия половецких племен в русских летописях. С. 180.

либо профессии: *Чиричи* < *чири* < *çerig* войско + *-че*: «предводитель войск»; *Тайчи* < тай 1) жеребенок; 2) молодой конь¹ + *чи* < *чы*: «конюх».

Антропонимическая система томских татар начала XVIII века характеризуется устойчивостью древнетюркского ядра личных имен. В материалах антропонимии отложилось значительное количество данных, свидетельствующих об этнических и исторических связях томских татар с кыпчакскими племенами, сыгравшими решающую роль в формировании сибирских татар. Рассмотренный материал в совокупности позволяет сделать вывод о том, что антропонимикон томских татар начала XVIII века является живым памятником для изучения исторической антропонимики.

¹ ДТС. С. 527.

ТОМСК ТАТАРЛАРЫ ХАЛЫК ИЖАТЫ

Илсәяр Закирова

Себер татарлары фольклоры шактый ук өйрәнелгән булса да, Томск өлкәсендә яшәгән татарларның авыз ижаты тикшерүчеләр игътибарыннан читтәрәк калып килә иде. Бу, беренче чиратта, Томск өлкәсенең ераклыгы белән аңлатыла торгандыр. Икенче сәбәбе – Томск өлкәсе татарлары фольклоры В.В. Радловның «Халык әдәбияты үрнәкләре» күптомлыгының Себер татарларының халык ижатын һәм тел үзенчәлекләрен туплаган дүртенче томында чагылмавында түгел микән?.. Себер татарлары фольклоры антологиясе ролен үтәүче бу хезмәт инде гасырдан артык фольклорчы галимнәр өчен гаять әһәмиятле материал гына түгел, алга таба материал туплау өчен юл күрсәткеч ролен дә уйный.

Шул ук вакытта, тирәнрәк тикшерә башласаң, Томск өлкәсендә яшәүче татарларның фольклорын тупланмаган һәм өйрәнелмәгән дип тә әйтеп булмый.

Томск татарларының этногенезы шактый катлаулы. Алар формалашуда телеутлар яки теленгитлар, чатлар, чулым татарлары, Күчем татарлары, Урта Азиядән килгән бохаралылар, Россиянең төрле төбәкләреннән килгән татарлар катнашкан. Һәм, әлбәттә, бу төрлелек күпмедер дәрәжәдә фольклорда да чагылыш таба.

Информантлар үз бабаларының калмаклар (телеутлар), чатлар, чулым татарлары булуларын, яисә (читтән күчеп килгән

очракта) Пенза, Пермь, Түбән Новгород яки Татарстанның кайсы райониннан, авылыннан килүләренә кадәр жентекләп сөйләп бирә алалар.

Күп халыкларның синтезын хасил иткән Томск татарлары бүгенге көндә әдәби татар телендә сөйләшә. Жирле татарларның икенче бер өлеше тулысынча руслашкан.

Томск татарлары бүгенге көндә князь Тоян вакытында XVII йөз урталарында нигез салынган Томск шәһәрәндә һәм аның тирәсендә урнашкан авылларда яшиләр. Томск каласын ике өлешкә бүлүргә мөмкин – иске һәм яңа кала.

Шәһәрнең борынгы өлешендә ике катлы агач йортлар тәзелеп киткән. Аларның агач челтәр тәрәзә йөзлекләре, йорт кәрнизләре үзләренә нәфислегә һәм купшылыгы белән таң калдыра. Йортлар, кагыйдә буларак, буялмаган. Сирәк кенә бары тәрәзә челтәрләре генә буялган йортлар да очрый. Шунысы да игътибарга лаек, тәрәзәләр бик биек, зур. Ике ягында сирень, балан куаклары, чия, юкә, миләш агачлары утыртылган, чәчәккә күмелгән бу урамнарда йөргәндә ерак Себердә булуыңны да онытасың. Чөнки мондый зур тәрәзәле йортларны жылырак өлкәләрдә күрергә гадәтләнгәнбез.

Шәһәрнең агач корылмаларга бай иске үзәгенә сакланып калуын информантларыбыз жирле администрациянең бер карары белән бәйләп аңлаттылар. Архитектура истәлегә булып торган бу йортларны сүтү, алар урынына бина төзү тыелган. Берәр сәбәп белән юкка чыккан очракта йорт урыны буш калырга тиеш икән. Карар чыккан көннән бу тирәдә янғын чыгулар да туктаган, башка табигый бәла-казалар да йортларны жимермәгән. Чынлап та мондый карар булганмы, әллә бу чорыбыз фольклоры гынамы, билгесез. Әмма Томск урамнары шул кадәр гүзәл, бер поезддан икенчесенә күчә-күчә, аларны күрер өчен генә дә килергә була бирегә.

Томск каласы тирәсендә аның кырыена сыенып сакланып калган татар авыллары урнашкан. Томскида татар мәчетләре, мәдрәсәләре булу, Бөек Ватан сугышына кадәр Татар педагогия училищесы эшләү, милләтен һәм шәһәрән кайгыртып яшәгән та-

тар меценатлары – болар барысы да берничә гасыр дәвамында элеге шәһәрнең татарның ерак Себердәге бер мәдәни мәркәзе булып торуына китергән. Хәзерге вакытта да Томск татарлары үзләрен татар халкы гына түгел, Татарстан халкы итеп тә санылар. Татарстанның һәр уңышы өчен сөенеп яшиләр алар. «Татарстан көчле булганда, без көчле! Татарстанга булган хөрмәт безгә карата, Томск татарларына карата да хөрмәт бит ул», – диләр. Шулай да, Томск белән Казан спорт командалары очрашканда хәлләре мөшкелләнә икән. Кем өчен жан атканнарын сораучыларга «үзезбезнекеләр өчен!» дип жавап бирсәләр дә, үзләре кем өчен күбрәк жан атуларын төгәл генә аңлатып бирә алмаслар иде.

Экспедиция Томск татарлары яши торган Яүштә (Эушта), Абытай (Черная Речка), Тахтамыш яки икенче исеме Кызылкаш (Тахтамышево), Умавил (Барабинка), Казан авыл (Казанка), Калтай авылларында һәм Томск шәһәрндә эшләде. Аталып киткән авыллардан тыш, Кирек, Исламгөл авылларында туып-үскән информантлардан да материал тупланды.

Совет дәверендә миллионер булган колхозлар таралган, халык, нигездә, калага йөрөп эшли. Шәһәрнең якин булуы, автобуслар сәгать саен йөрөп тору нәтижәсендә, анда барып эшләү мөмкинлеге бу авылларның сакланып калуына ярдәм иткән. Авыллар төзек, чиста, йортлар зур. Юллар яхшы. Авылларның күпчелеге Том елгасы буенда урнашкан. Капка төбенә чыгуга Том ярына чыгасың. Аның утраулар ясый-ясый боргалануы гажәеп манзара тудыра. Биредә чит галәмнәргә үтә торган капка – «инопланетный портал» урыны булуын сөйлиләр. Башка дөньяларга яки параллель вакытка эләккән кешене очратмадым, әмма кеше, бу матурлыкта сокланып беразга фани дөнья мәшәкәтләрән онытып торса да, начар түгел.

Томскиның татарлар яшәгән урыны Заисток дип аталган. Биредә вакыт туктап калган кебек. Тып-тыныч урамнарның берсендә Кәрим бай йорты урнашкан. Ачык зәңгәр төскә буялган бу йорт хәзерге вакытта да шәһәрнең иң матур биналарының

берсе. Шәһәр астында әйләнеп-йөрөп чыкмаслык жир асты юллары булган. Кәрим байның пар атларда шул юллардан чыгып киткәннен легенда итеп сөйләләр. Кәрим бай да, башка татар байлары да атлар үстерү белән шөгыйльләнгәннәр, ул атларда кешеләр һәм товар ташытканнар. Патша армиясен атлар белән тәэмин итеп тә торганнар.

Янадан В.В. Радловка әйләнеп кайтабыз. Галим Том елгасы буенда төрки халыклар – телеутлар, шорлар, карагаслар, саян төркіләре һ.б. яшәгән бик күп авылларны йөрөп чыга. Кызганычка каршы, ул Томск янында ук урнашкан татар авылларын игътибарсыз калдыра. «Образцы народной литературы»ның Алтай халыклары ижатын һәм тел үзенчәлекләрен өйрәнүгә багышланган беренче томында В.В. Радловның Кузнецк (Новокузнецк) шәһәрәннән ерак түгел урнашкан телеут авылларында язып алган берничә текст бар. Шуларның икесе игътибарны жәлеп итә. Беренчесе «Идегәй» дастаныннан өзек. Татар халкының иң күренекле дастаны телеутларда да билгеле булганмы икән? Бу күренешкә артык гажәпләнеп тә булмый. «Идегәй» дастаны күпчелек төркіләренң уртак мирасы санала. Ул телеутларга татарлардан да, казак халкынан да күчәргә мөмкин. Себер татарлары белән телеутлар бик якин аралашып яши. «Кузы Көрпә белән Баян-сылу» дастанының телеут версиясе белән татар версиясе дә бер үк әсәрнең вариантларын тәшкит итәләр. Әмма шушы ук томда икенче бер текст бар. Сүз телеут халкының беренче галиме М. Чибалков язып алып В.В. Радловка жибергән өзек турында. М. Чибалков аны «Осип жыры» дип атый – «Мән Осиптың жүрүмин сарыңга кидиргәним, паштапкы сөстөр пу туру»¹. Ягъни «Мин Йосыфның жырын ... китергән идем, баштагы сүзләре бу булыр». Сүз «Йосыф кыйссасы» турында бара. В.В. Радловта бу әсәрнең халыклашкан бер өзеге басылган.

¹ *Радлов В.В.* Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи., Ч. I. СПб., 1866. С. 190.

Якоп тэгән кижн полгон,
 Яткан жәри Канаган полгон.
 Аның улдары ун әки полгон,
 Артык сүгәни Осип полгон¹.

*Якуп дигән кеше булган,
 Яшәгән жире Кәнгән булган.
 Аның уллары уника булган,
 Артык сөйгәнә Йосыф булган.*

Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф» поэмасы, нигездә, Идел буенда таралган. Әсәр, басма китап буларак та, йөзләгән кулъязмаларда да, татар халкында бик популяр була. Аның халыклашып, телдән башкарыла торган күпсанлы вариантлары да билгеле. Әлбәттә, бу өзек телеутларга бары татарлардан гына керә алган. Ул Идел буе татарлары белән Том ягына килгән, биредә дә башка халыклар өйрәнәп-отып алырлык популярлык казанган. Икенче фаразыбыз да бар. М. Чибалков бу әсәрне телеутлардан түгел, нәкъ менә Томск тирәсендә яшәгән татарлардан язып алган булырга да мөмкин. Чөнки телеутларның теле себер татарлары теленә никадәр генә якин булса да, гарәп-фарсы алынмалары белән баetylган Идел буе татарларының теле һәм ислам идеологиясе белән сугарылган язма әдәбияты алар өчен жиңел була алмый.

Бу әсәрләр, Томск татарлары этногенезында урын тоткан телеутларның татарлар белән тыгыз мөнәсәбәтен күрсәтәме, яки телеутларның татар халкына кушылып бетмәгән этабына ишарәләүче бер ядкәрме, бу киләчәктә галимнәргә тикшерү өчен бер ачык мәсьәлә булып кала. Әмма бу өзекләр, иң беренче язып алынган фольклор үрнәкләре буларак, Томск ягы татарларының фольклор мирасы булырга дөгъва кыла ала дип уйлыйбыз. В.В. Радлов «Томские губернские ведомости»дан алган космогоник легенда да Томск татарлары фольклоры үрнәге түгелме икән әле?

¹ Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи., Ч. I. СПб., 1866. С. 190.

Бүгенге фольклорга әйләнеп кайтабыз. Биредә татар фольклорының күпчелек жанрларына караган әсәрләр бар. Әкиятләр, дастаннар кебек күләмле әсәрләрне хәтерләгән информантлар очрамаса да, топонимик һәм тарихи риваятьләр, легендалар, мифологик хикәятләр, кыска жырлар, бәетләр, мөнәжәтләр, ышанулар һәм йола фольклоры үрнәкләре шактый тупланды.

Бәетләр һәм мөнәжәтләр бу якка Казан татарлары белән килгән булырга тиеш. Шулай ук информантларның әбиләреннән калган дөфтәрдә сакланган бәетләр дә язып алынды. Биредә язма әдәбиятның халыклашу күренеше дә очрады. Умавыл авылында туып-үскән Әгъләмова Шәрфүк ападан язып алынган «Мужик бәете» һәм «Теләнче бәете» язма әдәбиятның халыклашкан үрнәкләре. Информант бу әсәрләрне көйләп башкара, аларны борынгы бәетләр дип аңлата. Шәрфүк апа үзе дә шигырьләр яза, бик күп жырлар белә, бүгенгә кадәр «Халык моңнары» татар хорында жырлый.

Өлеге хорга йөргән апалар башкаруында «Сак-Сок» бәетен язып алдык. Татар халкының иң киң таралган бәетен биредә дә яратып башкаралар. «Ялгыз ана», «Әфган бәете» кебек бәетләрне дә яхшы беләләр.

«Халык моңнары» хоры Томск шәһәрәндә яшәүче татарларны берләштергән үзәк тә. Биредә озак еллар жырлаган Надия апа Сәмитова, Эльза апа Анненкова, Хажиморат абый Алимов, Нурия апа Ибраһимова, Флүрә апа Урманчеева, Майямал апа Мөрсалимова башкаруында күп жырлар язып алдык. Алар татар халык жырларын да, татар композиторлары әсәрләрен дә яхшы беләләр. Әлбәттә, иң популяр жанр – ул кыска жырлар. Аларны һәр информант белә. Алар үз чорының жырларын гына түгел, әниләре яки әби-бабалары жырларын да хәтерләргә мөмкин. Шулай ук вакытта, нәкъ менә кыска жырларны төрле регионнарда яшәгән татар халкын берләштереп торган жанр дияргә була. Татар халкының популяр «Ал, Зәйнәбем», «Сарман» жырлары белән бергә бу якларда гына жырлана торган жырлар да очрады. Мәсәлән, туйларда жырлана торган «Городок» жырын

мин башка жирдә очратканым булмады. Информантлар: «Бу “Городок” жырын туйларда жырлыйлар. Туйга килгән халык авыл буенча шушы көйне жырлап килә. Кыз ягы жырлый. Егет ягы каршы жырлый. Кодаларны мактап жырлыйлар» дип аңлаттылар.

1927 елда П.Г. Иванов «Труды Общества изучения Томского края»¹ жыентыгында Томск татарларына багышланган мәкалә бастыра. Бу мәкаләдә Томск татарларының бер жыр үрнәге дә китерелә. «Нам рассказывали, что некоторые из стариков, когда выпивали, пели непонятные приезжим татарам песни. Вот одна из них», – дип яза П.Г. Иванов:

И Полатбе, Полатбей,
Кайда киттең, Полатбей?
Ун эшн бар ашказар улым бар,
Алтын чачле кызм бар.

Бу мисалдан күренгәнчә, бу юллар хәзерге татар теленә бик якын телдә һәм анда аңлашылып бетмәгән юллар бары язып алучының татар телен белмәвен генә күрсәтә булса кирәк:

И Полат (Булат) би, Полат би,
Кайда киттең, Полат би?
Ун эшем бар (яки ни эшең бар)
Ашказар улым бар,
Алтын чәчле кызым бар.

Шулай да, бу юллар кыска жыр булмыйча, берәр дастан кыйпылчыгы түгелме икән дигән сорау да туа. Борынгы дастаннарның аерым юллары кыска жыр булып йөрү күренеше фольклорда билгеле.

Хәзерге вакытта Томск татарларында, халык жырлары белән бергә, татар композиторларының жырлары да бик популяр.

¹ *Иванов П.Г.* Труды Общества изучения Томского края. Вып. 1. Томск, 1927. 104 с.

Гомумән, халык татар жырларын жырларга да бик ярата. Биредә булган вакытта бер күңелле күренешнең шаһитлары булдык. Кич белән кафедра ял итеп утырган яшьләрнең популяр татар жырлары жырлаганын күрәп шаккаттык. Нәкъ шушы жыр аркасында танышып китеп, алардан Себер һәм Россия символы – Аю турында күп кенә хикәятләр дә ишеттек. Аю – гаять акыллы, искиткеч житез, бернәрсәдән курыкмый торган куркыныч ерткыч. Аңардан йөгереп тә, агачка менеп тә качып катылып булмый. Баскач дүрт метрга житә торган аюлар бер сугуда үгезне үтерә, дип сөйләләр. Шуңа күрә аю белән очрашу күпчелек очракта фажига белән тәмамлана икән. Берәр жирдә аю күргән очракта тизрәк ул жирдән китәргә ашыгалар. Озак вакыт ул жиргә бармый торалар. Шуңа ук вакытта хәзерге вакытта аю атуның бары вәхшилек булуына, аю булмыйча, күңел ачу өчен үтерү булуына да ачына яшьләр. Элек заманда, аучылык төп шөгыльләренең берсе булган халык та аюны сирәк үтергән. Хәзерге вакытта Себер аюлары турындагы аучы хикәяләрендә аны хөрмәтләү, олылау, аңардан курку гына түгел, яңа бер мотив өстәлгән. Бу – аучылар һәлак иткән аюларны кызгану, табигатьне сакларга өндәү.

Дөресен әйткәндә, жирле халык, чын Себер халкы бервакытта да табигатьне кыерсытып яшәмәгән. Һәр гамәлендә табигать белән гармониягә омтылган. Бу Томск татарларының ышану һәм табуларында да ачык чагылыш тапкан. Ышанулар жирне һәм табигатьне жанландыруга корылган. Табигатьтә, агач-үсемлекләрдә, туфракта жан һәм акыл, тою сәләте күрү аларны сакларга, алар дөньясының чикләрен бозмаска тырышуга китергән. Агачлар да, үләннәр дә, жир-туфрак та кояш баю белән йокыга тала, шуңа күрә аларга кояш баеганнан алып кояш чыккан вакытка кадәр тияргә ярамый. Агач кисәргә бары көндөз генә рөхсәт ителә. Кышын, алар йокыга талган вакытта да агачларга кагылырга ярамый. Урманнарда кергәндә исәнләшеп, рөхсәт сорап керәләр. Агачларны кисәр алдыннан, алардан гафу сорыйлар, ихтыяжыны аңлаталар.

Гомумән алганда, биредә тыюлар шактый күп. Аларның беренчеләре ышанулар белән бәйле рәвештә формалашса, икенчеләрендә тәрбия мәсьәләсе алга чыга. Мәсәлән, «урам уртасында басып сөйләшеп торырга ярамый» дигәнне бүгенге көндә тәрбиялелек, этикет нормалары белән аңлатып булыр иде. Әлбәттә, бу төр тыюларның да мифологик ышанулар белән бәйле нигезе булган. Урам уртасында һәрвакыт юл үтә, юл икенче дөнья белән бәйли торган урын. Аннан икенче дөнья вәкилләре дә узып йөри, ваемсызланып юлда сөйләшеп торган кешегә аларның зыяны тияргә дә мөмкин.

«Кояш баткач су керергә ярамый», «кояш баткач агач кисәргә ярамый» кебек табулар бер яктан, урман, су ияләреннән курку, аларның тынычлыкларын саклау белән бәйле булса, шул ук вакытта, үзләренең тынычлыгын саклауга да юнәлтелгән.

Жирнең тынычлыгын бозу да тыела. Кояш баеганнан соң жиргә көрәк тыгарга да рөхсәт ителми. Томск татарларының төп шөгиле балыкчылык, аучылык һәм терлекчелек булып, күпчелек авыллар XIX йөз ахырына гына игенчелек белән шөгилләнә башлый. Икенче яктан, бу тыю Тибет, Монголия халыкларының жиргә казык кагу да гөнаһ дигән ышанулары белән бәйле булырга да мөмкин. Жир эшләренә караган табуны өлешчә саклап булса да, халык ата-бабаларынан традицияне сакларга омтылган.

Мифологик хикәятләрдә Хозыр Ильяс, Су анасы, Шүрәле, Урман иясе, женнәр, ияләр турында сүз бара. Информантлар бөтен вакыйгаларны да чынбарлыкта булган хәл итеп тасвирлый. Бу, гомумән, мифологик хикәятләргә хас алым. Мифологик эсәрләрдә вакыйга, чынбарлыктан никадәр ерак булмасын, һәрвакыт реалистик тонда сурәтләнә һәм сөйләүче тарафыннан да, тыңлаучы тарафыннан да булган хәл дип кабул ителә. Монда ярдәмгә «шаһит» күрсәтмәсе килә. Сөйләүче исә «үзем күрдәм» ди, яки икенче бер кешенең авторитетына таяна.

Хозыр Ильясны ак сакаллы, ак киемле карт буларак тасвирлыйлар. Ул хәер сорап, кунар урын сорап керергә мөмкин

булган. Шуңа күрә, риваятьләр хәер эстәп килгән картларга шәфкатьле булырга чакыра.

Татар халкының иң популяр мифологик образы, әлбәттә, Су анасы. Татарлар яшәгән бөтен регионнарда Су анасы яки су ияләре турындагы мифологик хикәятләр еш очрый. «Су иясез булмый» дигән ышану да бар. Бу хикәятләр, Су анасын күргән кешеләргә сылтама белән, чынбарлыкка дөгъва белдерәләр.

Су анасы турында мифологик хикәятләр биредә дә күп. Ул елга-күлләрдә яши. Габдулла Тукайның шул ук исемдәге поэма-сындагы кебек үк сурәтләнә, ул еш кына басмага чыгып алтын тарагы белән чөчен тарый. Кайбер сулыкларда ак киемле Су иясе дә күренә. Кагыйдә буларак, алар вакытсыз йөргән кешеләргә очрый. Вакытсыз ара – кояш баеганнан алып кояш чыкканга кадәр вакыт. Кояш чыгып иң беренче нурлары су өстенә төшкән вакытта күз тиюдән, төрле авырулардан дэвалау һәм өшкерер өчен таң суы алалар. Су иясен таң суы алырга баручылар да күрә торган булган. Су иясенең корбан сорап көймәне тотуы турында да хикәятләр бар. Анда, суга йөзек салгач, Су иясе көймәне тотып торган жиреннән жибәрә.

Яңгырсыз коры елларда су буенда авыл картлары Коръән сурәләре укыганнар. Элегрәк елларда яңгыр сорарга хатын-кызлар да кушылган. Хатын-кызлар төнлә суның аргы ягына чыгып коенганнар. Алар суны алып өскә – күккә чөйгәннәр, яңгыр сораганнар. Информантлар бу йоланың бөтен элементларын да белмиләр. Нык коры елларда су буенда корбан чалынган. Хәзерге вакытта бу йолалар онытылган.

Икенче популяр персонаж – Урман иясе яки Шүрәле. Урман иясе урманның иминлеген-тынычлыгын саклый торган зат. Урманга кергәндә Урман иясе белән исәнләшәләр: «Сәлам, Хужа, сәлам!» дип керәләр. Урманга баручылар Урман иясенә икмәк алып бара, аны урманга кергәндә агачларга элөп калдыралар. Урманга керүләре турында аны кисәтеп керәләр, урманда йөрергә рөхсәт сорыйлар. Урман иясе, кеше начар ният белән килсә, аны адаштыра.

Йорт иясе, абзар иясе турындагы сюжетлар да башка регионнарда яшәүче татарларныкы белән аваздаш. Биредә дә Абзар иясенең яраткан атының ялын үрүен бәян итәләр, ул яратмаган малына каныга, аңа көн күрсәтми, ялын-койрыгын кисә дип сөйләләр.

Биредә Идел бие татарларында онытылган Тау ияләре образлары да сакланган. Аерым тауларның ияләре һәр юлаучыга бүре булып, сакаллы карт булып күренгән, куркып юлларыннан кире кайтучылар да булган имеш. Тау иясе – тауларны жанландыру һәм изгеләштерү белән бәйле борынгы ышануларның эзен саклаган образ. Борынгы төркиләр тауларны изге санаган, аларга табынган. Таулар илне саклаучы рух буларак күзалланган. Бу Алтай төркиләреннән килгән ышану булырга мөмкин. Татар халкының иң үзенчәлекле дастаннарының берсе булган «Түләк» дастанында да тауларга табыну эзләре саклана. Шулай ук, тауларны жанландыруның бер эзе булып, тауларга мөнәсәбәттә соматизмнар куллануны күрсәтеп була. Тауларның кеше кебек башы, кашы, бите, сырты һ.б. бар.

Томск татарларының календарь йола ижатында яңа ел бәйрәме Әмәл дип атала. Ул Иран-фарсы халкының Нәүруз бәйрәменең варианты, язгы көн белән төн тигезләшкән 21 мартка туры килә. Әмәл бик таралган бәйрәм булып, аны бөтен кеше көтеп алган. Бәйрәмнең үз такмаклары да булган. Әмәлгә бодай бүрттереп, аның ярмасыннан ботка пешергәннәр.

Боз озату йоласы бу якларда бәйрәм төсен алмаса да, боз озатканда бөтен кеше «Яманлык китсен, яхшылык булсын!» дип теләк теләгән, догалар укыганнар.

Язын «Каргатуй» ягъни «Карга туен» бәйрәм иткәннәр. «Карга боткасы» бәйрәме бөтен авыл белән бәйрәм ителгән. Карга туе башка бик күп мәжүси йолалардан аермалы буларак, егерменче йөзгә кадәр яхшы сакланып, йола элементларын да күпләп саклавы белән үзенчәлекле.

Каргалар килгәч, жир кардан ачыла төшкәч, сукмак төшә башлагач, карга туеның көне билгеләнгән. Язгы бәйрәмнәрнең барысына да хас булганча, бу көнне яшьләр, үсмерләр йорттан

йортка кереп ботка пешерер өчен азык – төрле ярмалар, май, йомырка жыйган.

Бу яшьләр, беренчедән, бәйрәм житүен бөтен кешегә хәбәр итсә, икенчедән, берәү дә бәйрәмнән читтә калырга тиеш булмаган. Шулай бәйрәм турында бөтен халыкка белдергәннән соң, авылдан ерак түгел, тау бите, су-елга бие кебек жиргә юнәлгәннәр. Һәр йорттан жыелган ярма, ит-май, йомыркалардан зур казанда ботка пешергәннәр. Ботка пешеп өлгергәч, иң беренче өлешне жиргә сибәләр, чишмә яки елга суына салалар. Бу жир-су ияләренә корбан бирү, аларның күңелен күрү булган. Елның уңышлы килүен, вакытында яңгыр явуны, жир-су ияләренең мәрхәмәтле булуын сораганнар.

Ботканы илгә-көнгә иминлек теләп бөтен кеше авыз иткән. Бер өлешен авылга алып кайту мәжбүри булган. Авылда калган өлкән яшәтәгеләргә, килә алмаучыларга да ботканы авыз иттергәннәр. Халык карга боткасы ашаган кешегә хаста-авырулар килми, ул ел бие сау-сәламәт була дип ышанган. Бәйрәмнең асылында кара каргаларның жиргә яз, жылы алып кайтуларына ышану ята. Борынгылар жирнең салкын кардан арынуын, кыш бетеп яз башлануын кара каргалар белән бәйләнештә караган. Көзен кара каргалар иң соңгы кошлар булып жылы якларга китәләр. Алар жирнең жанын да үзләре белән алып китә, каргалар китү белән жир «йокыга тала». Халык каргалар кайтуын көтеп яшәгән. Кара каргалар яз көне жирнең жанын кире алып кайта, алар кайткач жир «уяна».

Шул рәвешле кара каргалар кыш белән жәй арасында, ә мифология буенча – яшәү белән үлем арасында медиатор ролен үтиләр. Томск татарлары этногенезында селькуплар да бар. Ә селькупларда карга изге кош санала. Алар, кеше үлгәч, аның жаны карга булып очып китә, дип ышанганнар. Шуңа күрә «Каргатуй» бу якларда ике халыкның да ышануларын искә алып үткәреп булырга мөмкин.

Гаилә-көнкүреш йолаларының иң күңеллесе, әлбәттә, туй йолалары. Никахлар ике төрле булган. Беренче очракта, алдан кызны сорап, никахлашканнар. Бу очракта, бөтенесе алдан

сөйләшәнгән. Икенчесендә исә туй йолалары, кызны «урлап китү» белән башланып киткән. Дөресрәге, егет белән кыз бер-берсен яратканга алдан ук урлау турында сөйләшеп куя торган булганнар. Кызларны атта урлаганнар. Мәсәлән, Яүштә яшьләре урланган кызны Нижний Айылга алып барып, анда танышларында яки туганнарында калдырган. Шул ук көнне кызның ата-анасына кызларын урлау турында хәбәр ителгән. Икенче көнне кызны атлар белән барып алып, шул көнне никах укутканнар. Туй көнне атларга кыңгыраулар такканнар, туй арбалары төрле төстәге тасмалар белән бизәлгән. Туй мәжлесе мул табынлы сый-хөрмәт, жыр-бию белән аралашып барган. Туйга килүче кунаклар (туй егет ягында булса, кыз ягы һәм, киресенчә, кыз ягында булса, егет ягы) авыл буенча жырлап килгәннәр. Гадәттә, кода-кодагыйларны, кияү-кәләшне, кунакларны мактап «Городок» жырын жырлаганнар.

Егетләр белән кызлар ачыктан-ачык очрашып йөрмәсә дә, аралашып, бер-берсен ошатып өйләнешкән. Егет һәм кызларның бер-берсенә хат язу йоласы булган. Бу хатларны, арадашчы булуларын үзләре дә белмәгән килеш, әбиләр «йөрткән». Яшьләр үзләренең хатларын, авыл буйлап кунактан кунакка йөрергә ярата торган әбиләрнең аяк киёмнәренә куеп жибәрә торган булганнар икән. Шул рәвешле хат тиешле адресатка барып ирешкән.

Экспедиция вакытында шактый гына риваятьләр һәм легендалар да язып алдык. Риваятьләрдә Томск татарларының тарихы, авыллар тарихы баян ителә. Һәрбер информант ата-бабаларының кайдан килеп урнашуын, алар тормышына бәйле төрле вакыйгаларны белә. Кайбер риваятьләрдә чынбарлык белән фантазия яки халыкның хыялы, тормышны күзаллавы кушылып китәргә дә мөмкин. Мәсәлән, Тахтамыш авылы исеменең килеп чыгуын Алтын Урданың соңгы ханы Туктамыш хан исеме белән бәйләү, әлбәттә, чынбарлыктан ерак. Шулай да, Туктамыш исеме бу якларда XX йөзгә кадәр шактый таралган исем булуын искә алсак, авыл аңа нигез салган Туктамыш исемле башка кеше хөрмәтенә аталуы дөреслеккә туры килә. Бу якларда

яшәгән ат караклары да риваятьләргә кергән. Татар халкында ат каракларына карата ниндидер аңлатып булмый торган хөрмәт бар. Бу риваятьләрдә дә ат каракларының хәйләләре бәян ителә.

Элегрәк бу якларда өчәр метрлы кешеләр – Алыплар күрүләре турында да легендалар сакланган. Аларда Алыпларның елганы атлап кына чыгулары, ике ярында торып туп уйнаулары, елганың бер ярыннан икенчесенә балта атып күңел ачулары бәян ителә. Олы гәүдәле кешеләр турындагы риваятьләр һәм легендалар дөньяның күп халыкларында таралган. Кешеләр соңгы гасырга кадәр, чынлап та, жирдә кайчандыр шундый кешеләр яшәгән дип ышанганнар. Биредә Алыплар турындагы легендалар соңгы елларда күпмедер дәрәжәдә трансформация дә кичергән. Аларны кар кешесе турындагы легендалар белән кушып сөйләләр. Аның кеше яныннан бер тавышсыз үтеп китеп күздән югалуы, зур эзләр калдыруы әйтелә.

Космогоник характердагы легендаларда жир, күкләр, дөнья төзелеше бәян ителә. Тахтамыш авылында язып алган легендаларда Айда яши торган Зөһрә кыз турында сүз бара. Бу легенда бөтен татарларга да яхшы таныш. Биредә аның селькупларда да популяр булуына инандык. Икенче космогоник легендада жир белән болытларның бер-берсенә бик якин торулары турында сүз бара. Космогоник легендалар буенча борын заманда жир белән күк бер-берсенә бик якин булган. Кешеләрнең берәр тиешсез эшенә үпкәләп күк жирне ташлап киткән. Бу легенданың күп санлы вариантлары бар. Томск татарлары вариантында бер хатын юган керен кая эләргә белмичә, болытларга элөп куя. Болытлар бик үпкәләп һәм ачуланып өскә менеп китәләр. Жир ялангач кала. Шунда этләр өрә башлый. Аллаһы Тәгалә этләрне кызганып болытларны берәз кире төшерә. Шуңа күрә, биредә яшәүчеләр үзләре ашаганчы этләргә ризык бирә торган булалар.

Дөнья бетү турындагы легендалар эсхатологик легендалар дип атала. Алар һәрбер халыкта бар. Алдарак В.В. Радлов «Томские губерньские ведомости»дан алып үзенә I томына

керткән легенданы искә алган идек. Ул дөнья яратылуны һәм дөнья бетүне тасвирлаган космогоник эсәр. Безгә дә ахырзаман турында легендалар очрады. Ул татар халкында «Ахырзаман китабы» дип аталган эсәрнең халыклашкан версиясе. «Ахырзаман китабы» «Тәкый гажәб китабы» исеме белән дә мәгълүм. Аны Сөләйман Бакыргани язган дип санала. Китап урта гасырлар суфичылык әдәбияты традицияләрендә, башлыча, Ә. Ясәви хикмәтләре тәэсирендә язылган. Эсәрдә Ахырзаман көне (Кыямәт), бакый дөньядагы тормыш тасвирлана.

Бу легенда буенча, Төньяк боз океаны эреп, дөньяны су басачак дип ышаналар. Бу ышануның бер чагылышы белән Омск өлкәсендә узган экспедиция вакытында очрашкан идек. Төньяк боз океанын алар Мәңге (Мәңке) бабай, Мәңгелек дип атадылар. Ягъни бөтен дөнья беткәндә дә Мәңгелек калачак. Омск өлкәсе информантлары язын боз киткәндә «Мәңге (Мәңке) бабайга (яки Мәңгелеккә) сәлам!» дип калалар.

Томск өлкәсендә язып алынган материал да бу ышануны тулыландыра. Шул ук вакытта бик борынгы йоланың эзе түгел микән ул?... Информант әбисенең, мәчесе үлгәч, аны чүпрәккә төреп, эчкәрәк кереп боз өстендә калдырырга кушуын сөйләде. Әби «боз кирәк җиргә илтер» дигән. Бу да жаннарны Мәңгелеккә озатуның эзләрен күрсәткән йола булырга мөмкин.

Томск татарлары ислам динен шактый соң кабул иткән. Аңа кадәр алар потларга табынган. Агачтан ясалган потлар урманда торган. Һәр өйдә гаиләне саклаучы пот – курчак булган. Курчакларны чүпрәктән ясаганнар. Үзенә вазыйфаларын үтәмәгән курчаклар юк ителгән, алар урынына яңаларын ясаганнар. Курчакларга табыну хәзерге вакытта риваятьләрдә сакланган. Риваятьләрдә курчакларның сөйләшүе, кешеләр белән аралашуы баян ителә.

Йомгак ясап әйткәндә, Томск өлкәсендә яши торган татарларда халык иҗатының матур үрнәкләрен язып алып кайттык. Бу эсәрләр безнең бер халык булуыбызны тагын да тирәнрәк раслый.

**ТОМСК ӨЛКӘСЕНДӘ ЯЗЫП АЛЫНГАН
ФОЛЬКЛОР ҮРНӘКЛӘРЕ**

Кыска жырлар

Яүштә урамнары, Уйный жил бураннары. Сагынганда сөйләшергә Юк телег(ы)рамнары.	Сандугачлар су дип эчә Урмандагы чыкларны. Сагынганда биш уйларсың Бергә булган чакларны.
Яүштәгә килгән чакта Күтәрелде томаннар. Дөнья хәлен белеп булмый Сау булыгыз, туганнар.	Су буенда үсә торган Яшел тирәк булсагыз шул, Яшел тирәк булсагыз. Кайлар дип эзләп табармын Әгәр кирәк булсагыз.
Туганнарга кердегез, Исәнләшә белдегез. Мәкнең ак сачкәсе кебек Күземә күрендегез.	Уйна, туган, гармуныңны, Без жырлаган көйләргә. Шул без жырлаган көйләргә Сез уйнаган, без жырлаган Калсын саг(ы)нып сөйләргә.
Болар кемнәр килгәннәр, Жиңсез камзол кигәннәр. Болар безнең ятлар түгел, Үзебезнең туганнар.	Сандугачым да сайрамый, Сандугачым да сабыр. Уртаклашыгыз кайгымны. Берүземә бик авыр.
Ал булам сезнең өчен, Гөл булам сезнең өчен. Лагерь тауларына менеп, Югалам сезнең өчен.	Кайгыра белми кайгырдым, Кайгыларым юк чакта. Хәзер инде тарата алмыйм Төрлесен төрле якка.
Басмыйм дисәң дә, басарсың, Баскычлары сынмагач. Төшмим дисәң дә, төшәрсең, Туганкаең сыйлагач.	Яүштәнең капкасы Ачыла да ябыла. Төन्नә йөргән егетләргә Матур кызлар табыла.
Тәрәзә дип, тәрәзәгә Исле гөлләр күчерәм. Сагынам сезне, бик сагынам, Сагынып гомер кичерәм.	

Кыз урлау йоласы

Кыз белән егет бер-берсен белгәннәр, яратышканнар. Кызны атта урлаганнар. Урлау турында кыз белән сөйләшкән була. Кызны Нижний аелга алып барып татарларда (туганнар танышлар булган) калдыра. Шул ук көнне кызның эти-эниләренә барып әйтәләр. Икенче көнне инде кызны атлар белән алырга киләләр. Шул көнне никах укыйлар.

Бала багу

Баланы мунча керткәндә мондый сүзләр әйткәннәр:

Куяндай йөгерек бул,
Аюдай таза бул,
Картны күрсәң – каткырма (көлмә),
Яшьне күрсәң – чакырма!

Баланы мунчада чабындырганда мондый сүзләр әйткәннәр:

Истый, бристый,
Куяндай йөгерек бул,
Аюдай таза бул!

Өгәр урманда адашсаң аяк киemen алыштырып унын сулга, сулын унга кигәннәр. Аннары Аллаһы Тәгалә алып чыккан.

*Яүштә авылында
Корбанбаева Нурҗиян Бәдретдин кызыннан (1940 елгы),
Низаметдинова Фәния Бәдретдин кызыннан (1948 елгы)
язып алынды*

Су иясе

Черная Речкада су иясе булган. Иртән дә баргач, кич тә баргач, күргәннәр. Бу су иясе ак киемле булган. Малик һәм Мингач күләндә күренгән булган.

Мингач күленең исемен Мингач исеMLE бабай (мулла) исеменә багышлап атаганнар. Ул мулла бик итагатыле булган, барысы да аны яратканнар. Аңа хәер биргәннәр һәм ул хәерләренә

балаларга тараткан. Мингач картның йорты күл янында булган, шунда балык тоткан.

Иртән Мингач күленә таң суын авырганнарны өшкерергә дип алырга барганнар. Шул вакыт су иясе күренгән.

Таң суы алу

Таң суын күз тиюдән, авырудан коткару өчен алынган, яки өшкерергә дип. Таң суын таңга керүгә 1–2 сәгать калгач алган булганнар.

Курчаклар

Кызылкаш авылында бер әби булган. Алар чүпрәктән курчаклар ясаганнар. Аларны уйнатканнар. Аларны уйнатып, сикертеп, сөйләтеп уйнатканнар. Аларны ашатканнар да. Курчакларны бала дип йөрөткәннәр.

Боз озату

Боз киткән вакытта укынганнар. Яманлык китсен, яхшылык булсын, дип.

Кыска жырлар

Абытай урамнары,
Уйный телег(ы)рамнары.
Сагынганда сөйләшергә
Юк телег(ы)рамнары.

Йөгертөп житәлмәдем,
Сикертөп житәлмәдем.
Ни булды икән телләремә
Сау бул, дип әйтә алмадым.

Болар кемнәр килгәннәр
Жиңсез камзол кигәннәр.
Болар безгә ятлар түгел,
Үзөбезнең туганнар.

И туганым, китәм дисен,
Киткән юлың еракмы?
Киткән юлларың еракмы,
Әллә Ленинг(ы)радмы?

Кругларга кергән чакта
Салып кергалушыңны.
Кычкырып жырлап жибәр,
Яратам тавышыңны.

Абытай авылында

*Тактабаева (Әминева) Сәҗидә Ибраһим кызыннан (1927 елгы),
Әминова Сәрвәр Гыйззәт кызыннан (1948 елгы)
язып алынды*

Кызылкаш

Ни өчен авыл Кызылкаш дип аталган? Чөнки Том буенда урнашкан. Комак тукаш дип әйтә идек бит, анда комлык, төбе дә ком, яры да комлык, шуңа күрә шулай атаганнар.

Ни өчен Тахтамыш дигәннәр? Чөнки монда Алтын Урданың соңгы ханы – Туктамыш хан күмелгән дип сөйләләр. Аны Тамерлан үтергән. Мең сигез йөз ничәнчедер елда казыганнар бу жирләрне. Картлар белгәннәр, әйтмәгәннәр кайда икән. Таба алмаганнар. Зират буенда, революция булган вакытта, Корьән китапларын яшергән булганнар.

Авылга 1636 елны нигез салганнар.

Авыл исеменең килеп чыгуының ике версиясе бар: хан Тахтамышны монда күмелгән дип әйтәләр. Һәм тагын бер версия бар, урын эзләп йөргәннәр дә, монда килеп туктаганнар. Тукталган урын. Бәләкәй чакта ишеткән бар, Тахтамыш хан Туктамыш исемнән түгел, а туктау (место стоянки) сүзеннән.

Кызылкашта бүгенге көндә 600–700 кеше яши. Жирле халык – чатлар. Шулай ук бараба якларыннан килгәннәр дигән версия дә бар.

Кызылкаш авылында

*Абзалимов Гарифулла Габделгани улыннан (1952 елгы),
Абанеев Мансур Хәсән улыннан (1947 елгы),
Казакова Рәмилә Шәүкәт кызыннан язып алынды*

Курчакларны төрле чүпрәк кисәкләрәннән ясаганнар. Төрле размерда ясаганнар. Нинди максат белән ясалганына карап. Балаларга уйнар өчен дә ясаганнар.

Бер апа сөйләвеннән: бер хатын үзенең базына төшәргә кушмый икән. Аш уздырганда беренче ашны шул курчакларга төшереп куя торган булганнар.

– Без сорый идек, – ди. – Алар зурмы соң, – дип.

– Менә теземә хәтле булдылар инде, – дигән.

Балаларга уйнар өчен бәләкәй курчакларны балалар әниләре белән бергә ясаганнар. Төрле киёмнәр киерткәннәр, яулыклар бәйләткәннәр.

Ул курчакларны урманда да куя торган булганнар икән. Өйдә түгәрәк урынга утыртканнар.

*Кызылкаш авылында
Әбдрәшитова Зәмрә Минһаж кызыннан (1936 елгы)
язып алынды*

Легенда

Элек заманда болытлар жиргә якин булган. Бер хатын юган керен алып чыккан да, эләргә башка урын тапмагач, болытка элөп куйган. Болытлар бу эшкә бик ачуланып өскә менеп киткәннәр. Шуннан соң этләр эрә башлаган. Аллаһы Тәгалә этләрне жәлләп, болытларны кире төшергән. Шуңа күрә, үзебез ашаганчы этләргә ризык бирәбез.

*Вәлиев Шәйхулла Габдулла улыннан (1948 елгы)
язып алынды*

Су иясе

Су иясе көймәне тотта. Шулай корбан сорый. Корбан биргәч, көймәне жибәрә. Йөзек салгач жибәрә.

*Кызылкаш авылында
Әмирханова Гафифә Галиәскәр кызыннан (1928 елгы)
язып алынды*

Круг уены

Круг уены уйнаганнар. Яшьләр жылып круг буенча әйләнәп йөрөгән, круг эчендә ике кеше кулга-кул тотынышып йөри, кругны әйләнгән яшьләр бу ике кешене жырлата, круг үзенә жырлап йөри.

Круг эчендәге жыр:

Кругларда йөрөгән чакта
Әйләнмиме башларың?
Яза торган каләм кебек
Күз өстендә кашларың.

Су анасы

Кояш баткач су керергә ярамаган. Су анасыннан курыкканнар. Бер көтүче малай сөйләгән, йоклап киткәч судан бер озын чөчле кыз чыккан. Алтын тарагы да булган.

Курчаклар турында

Курчак уйнатканнар. Бәләкәй чагымда, күршәдә бер ялгыз гына әби яши иде. Олы апа күршесенә куна кергән. Берәз торгач, кунмыйча өенә кайткан. Аңарда курчаклар бар, карчык курчак уйный, дигән. Карчык өндәге тавык кетәгенә килеп: – Шик булыгыз, бездә кунак бар, – дигән. Апа, кемгә әйтә икән, карчыкның тавыгы да юк, дигән. Аннан караса, анда әллә нәрсәдер селкенә икән.

Золовкам кияүгә барган икән Тахтамыш авылына. Аннан курчып кайткан. Анда да курчак уйнатканнар. Мин:

– Суфия, ник кайттың соң? – дидем.

– Мин курыктым, – диде.

Бабайлары исән булган. Ул бабайның исеме дә Курчак бабай булган. Караватта утырганда бабай, тәрәзә чыбылдыгын тарта икән. Курчак селкенеп тора икән. Суфия моны күрәп курыккан. Бабай курчакка:

– Әнә, жиңгәң чыгып китте, – дигән.

Чыгып барганда өй башыннан берәү:

– Жиңгәй, кайда киттең, кайда барасың? – дигән. Беркем юк ди, курчаклар сөйләшә икән.

Ул курчакарны агач төпләрендә яшереп тотканнар. Аларны ашатканнар.

Бер кеше карчыкка куна кергән булган. Чәчен тарап утырганда кулыннан тарагы төшкән.

– Әй, тарагым кая, – дигән.

Бу әби әйтә икән:

– Мин сиңа әйттем, бездә бүген кунак куна, дип, тимә кешегә, дип.

Бу кеше әбидән куркып чыгып киткән. Әби бу курчакны сүгеп өй башына ыргыткан.

Бу курчакларны кешеләр үзләре чүпрәктән ясаган. Өйдә табык кәтәгендә биктә тотканнар. Әгәр курчакларны ашатмасаң, эчермәсэн, алар ачуланган. Кеше кунганны да яратмаганнар.

Кендегәч әби

Балаларны кендегәч әби таптырган. Кендегәч әбиләрне пәри балаларын таптырырга да чакырганнар.

Берзаман кендегәч әбине бала таптырырга чакырганнар. Әби барган, ди. Өйдә бер хатын бәбәйләргә, ята ди. Бу бер таныш булмаган кеше булган. Кендегәч әби бала таптыргач, хужа:

– Әби чәй эчеп ал, әби, чәй эчеп ал, – дип, өстәл янына чакырган.

Әби:

– Юююк, чәй эчмим, өйдә үзем генә, кайтам, – дигән.

Бу женнәр булган икән. Әбине женнәр алып киткән булган.

Женнең ире:

– Әби, алып кайтып куям, әби, алып кайтып куям, – дигән.

Әби:

– Үзем генә кайтам, – дигән дә, һәм укынып кайтып киткән.

Элек әбиләрне женнәр еш кына алдаштырып алып киткән булганнар.

Умавилда

Мөхәммәтшина Фәүзия Сафи кызыннан (1930 елгы)

язып алынды

Риваять

Кафтан татарлар авылы булган, Понамарев һәм безнең бабаларыбызның бабалалары авылга жирле татарлар янына яшәргә килгәннәр. Ә монда даими авыл булмаган. Утлау гына булган. Авыл булган Кафтанда. Текә һәм комлы тау булган. Шуңа күрә анда авыл урнашкан. Шундый тарих булган. Бу урында Понамаревлар килгән (аларның үз фамилияләре Понамарев булмаган, алар үзләренең исемнәрен яшергән), алар татарлар белән сөешмаганнар. Кем сез? Кайдан килдегез? дип сораганнар. Соңыннан инде, Понамаревларның һәм безнең бабаларыбыз монда килеп авылга нигез салганнар. Шушы вакыттан инде Барабинка авылы килеп чыккан.

1575 елда чатлар торган, һәм шушындый версия бар: Томск шәһәренең университетының бер белгече Галина Ивановна Перех ошбу гипотезаның авторы: Себер авылларының татарлары ул селькуплар һәм чатлардан килеп чыккан, дип әйтә.

Селькуплар, татарлар, алар исламга кергән. Бу күренеш хан Кучум белән бәйле булган. Шулай Себер татарлары барлыкка килгән.

Безнең авылның исеме Калтай. Колта авыл. Селькуплар үзләрен Колта дип атыйлар, урман кешесе дигән сүз. Колта авыл дигән сүз. Кәнскәй айыл Канский татарлары, Канско-Качинский татарлары белән бәйләнештә булган. Безнең бер бабабызның беренче хатыны Качинский татарлардан була, Качи мама дип йөрткәннәр. Касыйм бабай Казанга барып икенче хатын китерә – казанлык. Ак тәнле, зәңгәр күзле була. Казан кызы монда килгәч бабайның хатынын, балаларын күргән дә хушы китеп егылган. Ияләшкән, нишләсән – татар кызы бит ул!

Татарлар ике төрле халык биредә. Бер ишләре – ак тәнле, икенчеләре – кара-кучкыл, кара күзле.

Кафтанда татарлар да, урыслар да яшәгән. Урыслар татарларны окончательно куар өчен бөтен жиргә дунгыз башлары элөп куйганнар. Шуннан татарлар бирегә күчкән.

Курчаклар

Курчаклар булган. Размерлары зур һәм кечкенә булырга мөмкин. Агачтан һәм чүпрәктән ясалган. Йөзен күмер белән төшергәннәр.

Бу курчакларны ясау һәм уйнату хатын-кызлар эше булган. Аларны сандыкта тотканнар.

Кыш көнне өй башында бер беглый (беженец из каторги) яшеренгән булган. Анда сандык эчендә курчак яшәгән һәм ул ашый башлаган, яшеренеп кенә. Һәм ул кеше (исеме булган) өй хужасына килеп:

– Курчаклар пәтер¹ ашый башладылар, курчаклар пәтер ашый башладылар, – дип әйтә.

Аларның ашый башлавы ул яхшы примета булган. Сандыкка, өй башына куйганнар ул пәтерне.

Елына бер-ике тапкыр ул курчакларны яңартканнар, жил-ләткәннәр. Ул курчакларны урманга алып барып түгәрәк түкмәч²кә утыртканнар. Ул түкмәч түп-түгәрәк булырга тиеш булган. Бөтен яклап түгәрәк ясап ул курчакларны утыртканнар.

Ул вакытта курчаклар нәрсә эшлэгәннәр? Көч алганнармы?

Элек балалар бик үлгән. Балаларны саклауны, үзләрен саклауны, исәнлек-саулык алардан сораганнар.

Хатын-кызларның урманга баруын беркем дә күрергә тиеш булмаган. Ул курчакларга урманда экрен генә, беркемгә дә ишетерлек булмасык итеп жырлар жырлаганнар. Кояш буенча түгәрәкләп йөрегәннәр. Аннары курчакларны алып кайтып кире сандыкка салганнар.

Әгәр курчак кешенең үтенечен эшләмәсә, аны утка якканнар, яндырганнар.

Өй хужасы

Әгәр ашаганда азык идәнгә төшсә, аны кире күтәрергә ярамаган, ул өй хужасының өлеше булган.

¹ *Пәтер* (бәтер) – лепешка.

² *Түкмәч* – агач төбе – пень.

Яңгыр сорау

Яңгыр булмаганда бабайлар яланга жыелып Коръән китабыннан сүрәләр укыганнар. Ә аннары мәжүси йолалар башлаганнар. Ә төннә хатын-кызлар суны аргы яктан чыгып нәрсәдер эшлэгәннәр. Суны алып өскә, күккә таба бәргәннәр. Яңгыр теләгәннәр.

Әгәр нык корылык булса корбан суйганнар. Итен кешеләр ашаганнар, ә сөяген суга бәргәннәр. Хәзерге вакытта да корбанлыкның сөяген суга ташлылар.

Каргатуй

Карга туен сукмак төшә башлагач үткәргәннәр. Кошлар кайтсын өчен үткәргәннәр. Ботка пешергәннәр, үзләре ашаганнар, балалар уйнашып, сикерешеп, җырлап калган ботканы үләнгә сипкәннәр. Өйдән өйгә йөрегәннәр.

Селькупларда карга изге кош булган. Чөнки кешенең душасы, кеше үлгәннән соң, селькуплар уйлавынча, карга булып очып йөрегән.

Әмәл

Әмәл бәйрәмен бөтен халык бәйрәм иткән. Хәзерге вакытта онытылган. Әмәлгә башта зерно проращивали, затем высушивали, перемалывали, һәм казанда озак итеп болгатканнар, һәм ул ак төстәге сыек боткага әйләнгән. Аны бөтен кеше ашый алган. Шушындый сүзләр әйткәннәр:

Әмәл, әмәл,
бер аягыңа бер кәлцә,
икенче аягыңа ике кәлцә.
(переход от кольца зимы к кольцу весны и лета).

Сабантуй

Сабантуйлар булган байлар булганда гына. Чөнки бәйрәмне үткәрергә акча кирәк булган.

Риваять

Борынгы заманда авылга килгән бер ком гарәбе. Ул ком гарәбе бу жирне белгән һәм аларга әйткән: – Мин монда үлэргә килдем, мине монда жирләрсез, – дигән. Бу егет әллә жылы яклардан килгән, тәне кап-кара булган. Ул бөтен кешене дингә өйрәткән. Бу авылны ул изге урында урнашкан, место медитаций дигән. Так как примета есть: река должна плыть на север, и в эту реку попадает другая речка, и между ними появлялась излучина, т.е. место медитации. Ул бөтен кешене дингә өйрәткән, южные страны турында тарих сөйләгән. Үлгәннән соң аны авыл зиратында күмгәннәр. Кабер ташы ярым түгәрәк булган һәм анда XVII саны язылган, бәлки XVII гасырда туганы, үлгәне язылгандыр. Андый ярым түгәрәк ташларны гарәпләр ясаган. Хәзерге көндә ул таш югалган.

Авыл халкы башка кабергә барып йөри. Бездә Астана бар. Анда мулла күмелгән. Зур кеше. Бу урынга табыналар. Икенче жирдә бродящий мулла күмелгән. Ул каберне бабайлар чыбыклар белән киртәләгәннәр. Хәзерге көндә караучысы юк.

Тыю, ышанулар

Әнә, кара атка утырган кара егет сине килеп үзе белән алып китәр. Баланы караңгы төшкәч урамда йөрәмәсен дип куркытканнар. (Кояш баеган вакытта куркытканнар.)

Әгәр китеп барган жирдә егыласың икән: зәхмәт кит, зәхмәт кит, зәхмәт кит (3 тапкыр) дип әйтергә кушканнар. Аягың авыртмас, сызлаулар бетәр.

Риваять

Асия исемле кызга Барабинка авылында бер егет ошаган. Ул кызга бу егеткә кияүгә чыгарга ризалык булмаган. Асия Средний Азияга китеп шунда кияүгә чыккан. Бервакыт авылга кайткан. Кайтыр вакыт житкәч, урамда дөм караңгы икән. Умайылдан Калтайга чаклы юллар сикәлтәле булган. Шушы ике авыл арасында тирәнцәт булган. (Ул тирәнцәтнең кайсы урында урнаш-

канын белмәгәннәр). Тирәнцәттә һәрвакыт страннные вакыйгалар булган. Йә бу урында страннные люди, существа килеп чыккан, йә югалган. Тирәнцәт янына житкәч Асия курка башлаган, калтыранган, бисмиллаларын укыган. – Инде өемә исән-сау кайтыйм дигәндә, алдында бер ирнең басып торганын күрә. Кыз бер аз тынычланып бу егет артыннан китә. Карый, үз авылларыныкы түгел икәнән күрә. Приглядеться итеп караса, егет Средний Азия киёмнәренә киенгән. Өстендә чапан, йомшак аяк киеме. Бу егетнең йөзен ничек карарга тырышса да, карап булмаган. Калтайга барып житкәч бу егет юкка чыкты ди. Бу кыз әйбәт кенә өенә кайтып житкән. Аннары Асия бу егетне Хызыр Ильясы булгандыр дип уйлаган.

Нәнәм белән тәтәм арбага утырып Калтайдан Умайылга кайтып барганнар. Аннары нәнәсе: – Зәки, Зәки кара, артыбыздан кара эт йөгәрә, дигән. Тәтәсе карый икән, ул эт күренми һәм юлларын дәвам итәләр. Нәнәсе тагын артка борылып карый икән, бу эт артларыннан йөгәрә икән, һәм бу тирәнцәтне үткәнче бу эт артларыннан йөгөргән. Авылларында берсендә дә мондый эт булмаган.

*Умавылда
Абанеева Әминә Закир кызыннан (1948 нче елгы)
язып алынды*

Жир асты юллары

Томск астында шәһәр булган. Бик күп тоннельләр булган анда. Алар хәзер дә сакланганнар да. Купецлар бу юлларны бик яхшы белгән. Кәрим бай үз өеннән чыгып, өч ат жиккән карета белән, полноводье вакытында да, коры, булмаган килеш башка авылларга барып чыккан.

Абытайда роцца булган. Анда табынганнар курчакларга. Изге роцца булган.

Тью һәм ышанулар

Өстәл астында аякны селкергә ярамый, женнәр чакырасың. Утка төкерергә ярамый, авызыңа кутыр чыга.

Тәрәзә аша чыгарга ярамый.

Тәрәзә аша авырған баланы кире кайтаралар.

Бусагадан башлап идән юарга ярамый, алдагы юлыңны бетерәсең.

Кеше үлгәч, янына килеп, өч тапкыр «Без ач, без ач, без ач» дип әйтәләр.

Урман иясе, кеше начар ният белән килсә, адаштыра.

Агач йоклаганда, аны кисәргә ярамый. Ул кичен йоклый. Кисәргә туры килсә, агачка мөрәжәгать итә, кисәргә туры килә, дип.

Юкә агачы авыруларны ала. Артыш куагы чистарта. Каенны өй каршына утыртмыйлар.

*Томск шәһәрәндә
Сафиуллина Елена Шәүкәт кызыннан
(Татарстанның Саба районында туып-үскән, 1961 елгы)
язып алынды*

Экспедиция барышында шактый гына жыр, бәет текстлары язып алынды. Аларны безгә Томск шәһәрәнең «Халык моннары» ансамбленә йөрүче милләттәшләребез житкерде. Әлеге ансамбльдә жырлаучылар: Сәмитова Надия Габдулла кызы (1938 елгы, Томск шәһәре), Анненкова Эльза Фәттаһ кызы, Әгъләмова (Понамарева) Шәрфүк Рәжәп кызы (1933 елгы), Алимов Хажиморат Әхмәдулла улы (1935 елда Умавылда туган), Ибраһимова Нурия Шәйхетдин кызы (1942 елгы), Урманчеева Флүрә Габделгани кызы (1933 елда Яңа Исламгөл авылында туган), Мөрсәлимова Майямал Шәйхулла кызы. Бу жырларны матур итеп башкарып та күрсәттеләр.

Кыска жырлар

Биек икән тавыгыз да,
Каршы тауга карагыз.
Без килдек тә
Кунак булдык,
Инде үзегез барыгыз.

* * *

Бөрлегәннәр, төрле үләннәр
Юл буйларында гына.
Матур сүзләр, якты йөзләр
Сез дусларымда гына.

* * *

Өстәлләрдә тальян-гармун,
Уйныйлар тартып-тартып.
Сандугачым беренче кош,
Сез алардан да артык.

* * *

Салкыннарда сөйгән ярның
Ике бите кызара.
Иреннәре – кызыл миләш,
Шомырт күзләр чакыра.

* * *

Җилләргә без карамыйбыз,
Салкынга карамыйбыз,
Салкын, иркен Себер(е)бездә
Рәхәтләнеп яшибез.

* * *

Безнең авыл түгәрәк,
Чорнап алган күбәләк.
Чорнап алган күбәләктәй
Яшик, дуслар, бергәләп.

* * *

Без үскәндә үскән идек,
Гөл тамырлары кебек.
Үсеп җиткәч таралаштык,
Кош балалары кебек.

Мужик бәете

(1915 елгы)

Кайта мужик, чыланган,
Лап-лып басып урманнан.
Өсте ертык, туңган мескен,
Кызганырлык моңланган.

Балтасы да билендә,
Бер азыгы жиңендә,
Тәне күренә бичараның,
Кырык ямау киемендә.

Әнкәм карчык карт инде,
Көтә торгандыр мине.
Ашарга да бер нәрсә юк,
Нишләтим дөньясын.

Тәрәзәдә карындык,
Идән чүпле абынырлык,
Өй үтәле жыллар исә,
Ходай бирсен сабырлык.

Китте мужик муллага,
Әнкәм карчык үлде, – дип,
Әнкәм яхшы кеше иде,
Файдалары күп иде.
Йөзе нурлы, кабере рушан,
Бичараның булса иде.

– Фидиягә ни бирәсең,
Муллага ни диясең,
Ахирәтнең газабын
Нәрсә белән жуясың.

– Кайда кәжәң бар иде.
Мал тапмаслык син мени.
Малым юк, дип лыгырдыйсың,
Син кешедән ким мени.

* * *

Авырлыктан түзэлмичә,
Килсә теләнче капкаңа,
Авыр сүзләр белән әйтеп,
Күңелләрен таптама.

Булса – бир, булмаса исә,
Ипләп сөйлә булмаслыгын.
Белми калма, аксакаллы карт –
Хозер Ильяслыгын.

Әйләнә көпчәк кебек,
Вафалы бит дөнья.
Син бүген бай,
Шайтаннан да ярлы син иртәгә.

Жир асты юллары

Томский астында, жир асты юллары бар. Репрессия елларында кешеләрне алып киткәннәр дә, аларны шунда алып төшкәннәр. Алар берсе дә кире кайтмаган. НКВД аларны аткан.

Анда Кәрим бай атларын яшергән, дип сөйлиләр.

Зур кешеләр

Урманда 3 метрлы кешеләр йөргән. Аяклары бик зур булган. Бу революциягә кадәр булган. Алар Кызылкаш астындагы Бичән күленә төшөп югала торган булганнар. Бу кешеләр бер кешегә дә игътибар итмәгәннәр. Үз юллары белән йөрегәннәр.

Легенда

Уршай дигән егет Тома исемле кызга гашыйк булган. Тома-ның атасы аны Уршайга бирергә теләмәгән. Кыз суга баткан. Ан-нары Уршай да батып үлгән.

Зәйнәбем

(халык җыры)

Бакчадагы гөлләрәмнен
Тамырлары бер генә шул, Зәйнәбем.

Ал Зәйнәбем, гөл Зәйнәбем,
Рәхәт үтсен җәйләрең.

Ал Зәйнәбем, гөл Зәйнәбем,
Рәхәт үтсен җәйләрең.

Кайчан да бер күрешербез,
Белмим көннәрен генә шул, Зәйнәбем.

Ал Зәйнәбем, гөл Зәйнәбем,
Рәхәт үтсен җәйләрең.

Ал Зәйнәбем, гөл Зәйнәбем,
Рәхәт үтсен җәйләрең.

Һавадагы йолдызларны
Нигәдер санамадым шул, Зәйнәбем.

Ал Зәйнәбем, гөл Зәйнәбем,
Рәхәт үтсен җәйләрең.

Ал Зәйнәбем, гөл Зәйнәбем,
Рәхәт үтсен җәйләрең.

Уракчы кыз

(Н. Исәнбәт сүзләре, татар халык көе)

Ай урагын салып иң башыңа,
Кояш нурларыннан нур алдың;
Кояш нурларыннан нур алдың да
Салкын чишмәләрдән су алдың.

Басма өстендә басып су алганда
Кулъяулыгың кемгә болгадың?
Талир тәңкәләрең чыңлаганда
Кем исеменә җырлар җырладың?

Рәжәп бабай турында

Безнең авылда Рәжәп бабай бар иде. Вәт әкиятләрне күп сөйли иде ул. Кич белән килә, чәй эчәсең бергә, шуннан әкият сөйли башлай. Сөйли-сөйли дә, до конца сөйләми, туктап кала. Озын әкиятләре. Туктап кала да: Балалар, караңгы икән, кайткалы¹ кирәк, ди. Икенче көнне ашамыйча аның килгәннен көтеп утырасың.

Талы, талы

(уен җыры)

Тал әйләнә, тал әйләнә,
Талга ефәк бәйләнә.
Күргәнче сүзем күп була,
Күргәч телләр бәйләнә.

Талы, талы,
Талы бөгелеп тора;
Тагын бер күрәсе килеп
Үзәк өзелеп тора.

Тал-тирәкләр утыртканнар
Агыйдел читләренә.
Алсу алма суы тамган,
Бәгырем, битләренә.

Талы, талы,
Талы бөгелеп тора;
Синең өчен ярларыңның
Үзәге өзелеп тора.

Былбыл булсам бакчаларда
Бер тирәк сайлар идем.
Шул тирәктә сине мактап
Иртә-кич сайрар идем.

Талы, талы,
Талы бөгелеп тора;
Бер генә минут исеңнән
Чыгамы диеп сора.

¹ *Кайткалы* – кайтырга.

Чәй жыры

Әбиләр дә, бабайлар да
Гомер буге чәй эчкән,
Шуңа күрә борынгылар
Туксан яшенә житкән.
Әбиләр дә, бабайлар да
Гомер буге чәй эчкән,
Шуңа күрә борынгылар
Туксан яшенә житкән.

Иргә торып чәйләр куеп
Зәңгәр газ өсләренә
Тәмле итеп чәйләр эчә
Һәм төшә исләренә.
Әбиләр дә, бабайлар да,
Гомер буге чәй эчә.
Шуңа күрә борынгылар
Туксан яшенә житкән.
Әбиләр дә, бабайлар да
Гомер буге чәй эчә,
Шуңа күрә борынгылар
Туксан яшенә житкән.

Мәтрүшкәләрне өзәмен
Исләсен сайлап кына.
Әбиләр дә, бабайлар да
Гомер буге чәй эчә,
Шуңа күрә борынгылар
Туксан яшенә житкән.
Әбиләр дә, бабайлар да
Гомер буге чәй эчә,
Шуңа күрә борынгылар
Туксан яшенә житкән.

Тәмле итеп чәй эчик
Әбиләрнең, бабайларның

Йоласын дәвам итик.
Әбиләр дә, бабайлар да
Гомер буге чәй эчә,
Шуна күрә борынгылар
Туксан яшенә житкән.
Шуна күрә борынгылар
Туксан яшенә житкән.

* * *

Әй, яшьлегем, яшьлегем,
Әй, яшь чагым бар иде,
Дим урамнар тар иде.
Киң урамны парлы итеп
Йөргән чаклар бар иде

Әй, яшь чагым, яшь чагым,
Яшь чагым матур чагым.
Очып киткән кошлар түгел,
Әйләнеп кайтмас тагын,
Очып киткән кошлар түгел,
Әйләнеп кайтмас тагын.

* * *

Әй, дусларым, дусларым,
Дусларым бәгырьләрем.
Уза икән яшь вакытлар
Белмибез кадерләрен.
Узып ките яшь чакларым,
Белмәдем кадерләрен.

* * *

Кульяулыгым күлгә төште,
Күлгә төште күмелде.
Әй, дусларым, бергә яшик,
Бергә яшәү күңелле.
Әй, дусларым, бергә яшик,
Бергә яшәү күңелле.

* * *

Йөгереп чыктым урамга,
Әйтер сүзем булганга.
Әйтер сүзем әйтә алмадым,
Күңелләрем тулганга.
Әйтер сүзем әйтә алмадым,
Күңелләрем тулганга.

* * *

Сандугачым син кечкенә,
Син кечкенә бит әле.
Сагыну түгел, саргаерсың,
Чит жирләргә кит әле.

* * *

Эх ма, Михайла,
Михайлама, хоть майла,
Майласаң да, юк файда.

* * *

Сез дусларны кемгә охшатым,
Кемгә охшаган, кем белсен.
Виног(ы)рад бакчасында
Чәчкә аткан гөл төсле.
Виног(ы)рад бакчасында
Чәчкә аткан гөл төсле.

Жил булмаса да, селкенә
Олы юлның әреме,
Сезне күрмичә басылмый
Йөрәкләрнең әрнүе.

«Городок» жырлары

Бу городок жырларын туйларда жырлыйлар. Егет яки кыз ягындагы халык, кунаклар авыл буенча жырлап килә бу көйләрне. Егет яклап каршы жырлыйлар. Кодаларны мактап жырлыйлар. Кияүне, киленне мактап жырлыйлар.

Городокның тавы биек
Утырып чана шуарга.
Городокта бер матур бар
Ничек алып чыгарга.
Городокта бер матур бар,
Ничек алып чыгарга.

* * *

Берәү, икәү, өчәү, дүртәү,
Сигез, тугыз, уника
Шул уника арасында
Барысы да сөйкемле. (2 тапкыр)

* * *

Уйна, дустым, гармуныңны,
Син матур уйнатасың.
Гармуныңны матур уйнап
Күңлемне юатасың.

* * *

Өстәлләрдә тальян-гармун,
Уйный белмибез икән.
Бергә чакта бик күңелле,
Кадерен белмибез икән.

* * *

Әй, дусларым, сезнең белән
Шат минем күңелләрем.
Шатлык белән үтсен иде
Алдагы гомерләрем.

* * *

Ерлашыйк, дуслар, ерлашыйк,
Сызылып таңнар атса да.
Үткән гомер кире кайтмый,
Сулар кире акса да.

* * *

Яшь гомерне үтә диләр,
Үткәннен күрсәң иде.
Үткән чакта тотып алып,
Кирәген бирсәң иде.

* * *

Том суының аккан суы
Аракы булса иде.
Агып барган бүрәнәсе
Колбаса булса иде.

* * *

Аракыны, пивоны
Бик яратам мин аны.
Бер эчкәндә бер бид(е)рә
Бер таз эчәм мин аны.

* * *

Аракыны, водканы
Эчә егет үткене.
Эчә егетнең үткене
Аракыны мескенне.

Сак-Сок бәете

Мәдрәсәләрдә китап киштәсе,
Сак белән Сокның бәетен ишетәсе.
Мәдрәсәләрдә пияла ишек,
Сак белән Сокның бәетен ишет.

Әнкәй орышты тимер ук өчен,
Әнкәй каргады бигрәк юк өчен.
Әткәй калдырды, өйдә торсын, дип,
Әнкәй каргады, Сак-Сок булсын, дип.

Бардык урманга, жыйдык карлыган,
Без ятимнәрне әнкәй каргаган.
Төшкәндер безгә әнкәй каргышы,
Үзебез туганчы тәкъдир язмышы.

Әнкәй каргагач, Сак-Сок булдык без,
Бу дөньялардан гыйбрәт алдык без.
Чыктык басуга, урак урырга,
Ходай язгандыр шулай булырга.

Урыныбыз урман, икебез туган,
Кавышу юк безгә, әнкәй каргаган.
Өйгән кибәнне җилләр тарата,
Кавышабыз дигәч, хәзер таң ата.

Кояш чыкканда кан тула күзгә,
Кыямәт көнсез кавышу юк безгә.
Әнкәй елыйдыр, ник каргадым, дип,
Сак-Сок йөридер, харап булдык, дип.

Болай булдык без: каргыш тәдбире.
Елама, әнкәй, – Ходай тәкъдире.
Мамык эшләпәм җилгә очырдым,
Ике баламны каргап очырдым.

Мендем ботакка, карадым як-якка,
Ике баламны каргадым юкка.
Жәйгән жәймәмнең калды яртысы,
Ике баламның калмады берсе.

Мәрьямкәй бәете

(Минем әнкәй сөйли иде)

Агуланган Мәрьямкәйне
Алдылар больницага,
Салдылар кроватка.
Ике доктор, бер сестра
Йөриләр коткарырга.
Коткармагыз, коткармагыз,
Мин барыбер үләмен.
Ике рәхәт, бер миһнәтне
Каберемдә күрәмен.
Шул Мәрьямкәйнең янында
Сөйгәне дә суела,
Мәрьямкәй белән икесе
Бер кабергә куела.

Такмак

Өтәч менгән киртәгә,
«Кукареку» итәргә.
Өтәчкә повестка килгән
Армиягә китәргә.

Өтәч әйтә, бармыйм, ди,
Тавык әйтә, калмыйм, дип,
Өтәчемне алсагыз,
Бүтән күкәй салмыйм, дип.

* * *

Хәзерге вакытта Томск шәһәрәндә яшәүче информант Фәхретдинов Сәйфулла абый Яңавылда туып үскән. Аның сөйләве буенча, әби-бабалары Яңавылга Татарстаннан күчеп килгәннәр. Бу авылга Татарстанның Казаклар, Тәкәнеш, Олы Шыңар, Мәтәскә дигән авылларыннан революциягә кадәр, 1914 елларда килүчеләр нигез салган.

Киржаклар

Урысларны «киржак»лар дип атаганнар – старообрядцы.

Ул киржакларның яшәү рәвеше башкача булган. Алар тәмәке тартмый, эчмиләр, сүгенмиләр. Бездә аларның чиркәүләре дә бар. Хәзер дә киржаклар бар. Алар элек колхозларга кермичә шулай качканнар.

Безгә бер киржак кереп йөри иде: калагы да, кружкасы да үзе белән иде. Кешене ашатмыйлар. Үзләре генә шуннан ашыялар иде. Аларга кеше керсә, кунакларга посуда аерым иде.

Әгәр кеше тискәре була икән, аңа «киржак» дигән кушамат кушканнар.

Алар авылдан аерым торганнар.

Ат караклары

Элек Яңавылда ярты авыл ат караклары булган. Бу революциягә кадәр була. Алар атлар жигеп бөтен семьяларын утыртып я Новосибирский, я Барнаул якларына киткәннәр, күчеп барган кебек. Берәр табуннан атларны урлыйлар да, ирләре атланып качкан, ә хатыннары кире кайтканнар. Аннары Воронин авылы ат караклары белән урланган атларны алмашканнар, сатканнар ул атларны. Березкинода бер татар малае була председатель сельсовета. Ул атларга ялган паспортлар ясыя. Аны тотканнар аннары.

Күбесе киём теккәннәр кышын.

*Томск шәһәрндә Фәхретдинов
Сәйфулла Сабит улыннан (1950 елгы)
язып алынды*

Авыл турында

Казан авылында элек төп булган Башкортстаннан килгән тарлар. Безнең әтиемнең әтисе монда килгән кешеләр. Казаннан килгән кешеләр дә бар. Яши-яши телләре Себер теленә әйләнгән. Ә менә минем әбиемнең теле бер дә үзгәрмәгән. Төп халык *калмаклар*. Чәчләре кап-кара. Йөзләре белән аерылмыйлар. Телләре

инде бик каты: *бардыкь, киләдек*. Авылның төп кешеләре Зәйнәп мамы, Корбан бабай.

Якында гына Том елгасы бар. Менә шушы елга буена авыл салынган. Кайчандыр сөйләгәннәр, авылны бетереп, күчендерәләр (Новосибирское море ясаганнар, шулай ясыябыз дигәннәр).

Ияләр турында

Урман эчендә бер күл бар. Урманны Еш дигәннәр, берсен Бөк дигәннәр. Урман (еш) эчендә агачлар пихты, карагайлар, имән – караңгы агачлар үсә. Ул урман эчендә бер күл бар. Ул күл янына кеше керсә, адашып йөри. Адаштыра торган күл. Кешеләр анда барып адашып йөргәннәр. Ул күлне берсе дә күрми, ялгыш кына кергән кешеләр адаша. Суы чип-чиста.

Кешеләр анда адашкач, бәлки су анасы бардыр. Элек анда избушка да булган. Озеросы бик зур дигәннәр. Сәлам-сәлам (исәнләшеп) дип урман эченә кергәннәр.

Ипат тавы бар. Анда уголь казыганнар (но өлгермәгән). Казыганнар, шул килеш калдырган.

Ике тау бар, берсе Туры тау, икенчесе Ипат тавы. Туры тауның иясе булган. Йә бүре булып, йә сакаллы бабай булып күренгән булган. Тау аша шәһәргә йөргәннәр. Һәрвакыт йөргән чакта үтүче кешеләрнең күзенә күренгәннәр. Аларны жен дип атаганнар. Тауга барганда яки урманга кергәндә кешеләр үзләре белән икмәк алганнар һәм керер алдыннан бу икмәкне агачка куеп калдырганнар.

Ахырзаман

Әбием сөйли торган иде. Менә шундый вакыт килеп житәр, бөтен дөньяны тимер урап алыр. Менә шундый вакыт килеп житәр – ахырзаман алдыннан дөньяны су батырыр, жир яна башлар. Тимер кошлар очарлар. Ахырзаман алдыннан чыгар начар авыру, ирләрне кырып салыр, дөньяда хатын-кыз калыр. Уйлаганнар: каян су чыга башлар? – ледовитый океан эри башлар.

Менә дөрестән дә, безнең авылда ирләр алтмышка житкәч бер-бер артлы китеп бардылар.

Әбиём бик укымышлы иде, һәм бөтен китапларны жыеп зыяратка кереп нәрсәгәдер урап-урап күмеп куйган. Бер китабы да калмаган.

Боз киткәндә Мәгъдия әбинең песәе үлгәч, малайларга хәер биреп, песәйне чүпрәкләргә төреп, урап Том елгасына алып барып, боз алып китер дигән.

Мәгъдия әби әйткәннәрдән

Әгәр урам уртасында торып сөйләшсәң, зур язык була икән.

Суны алып чыгып урамга түгү – зур язык.

Тышкы як тәрәзәдән өй эченә карарга ярамый – авыру кертәсең.

Бусагада утырырга ярамый.

Бусага аша исәнләшергә ярамый.

Кояш батканнан соң бакчага чыгып жирне казырга ярамаган.

Бөтен жир йокларга яткан.

Кояш батканнан соң «Әгузе» әйтеп капка, ишекләргә бикләргә кирәк булган.

Казан авылында Сотникова (Азангулова)

Рауза Сөнгат кызыннан (1938 елгы)

язып алынды

ШӘРФҮК ӘБИ ЖЫРЛАРЫ

Гөлнара Яхшисарова

Татарлар Россиянең төрле төбәкләрендә сибелеп яши. Томск өлкәсе халкыбызның тарихи мәркәзеннән еракта булуына карамастан, андагы милләттәшләребез гасырлар буе рухи кыйблабызны югалтмыйча яшәп киләләр. Бабаларыбыздан калган халык ижатын онытмыйча, буыннан буынга тапшырып, үзләре дә актив рәвештә ижат ителәр әле.

Томск өлкәсе татарларының халык ижатын туплау һәм өйрәнү, язып алынган материалларны халкыбызның әлегә кадәр билгеле булган фольклор эсәрләре белән чагыштырып карау безгә бу төбәккә хас жирле үзенчәлекләрне билгеләргә, халык ижатының традицияләрен ачыкларга мөмкинлек бирде. Халык ижаты үрнәкләре Яүштә, Абытай, Кызылкаш, Умавил, Казан, Калтай авылларында язып алынды. Тикшерүгә, информантлардан алынган мәгълүматлар белән беррәттән, мәктәп музейларында сакланган материаллар да жәлеп ителде.

Томск шәһәрндәге Татар бистәсе безне үзенә матурлыгы белән жәлеп итте. Монда вакыт туктап калган кебек тоелды. Чөнки карагай агачыннан салынган йортларга, ким дигәндә, 100–150 яшь. Узган гасырда Томск татарларының күбесе шундый агач йортларда яшәгән. Татар бистәсенә матур йортларының берсе – шәһәрнең бай сәүдәгәре Кәрим бай Хәмитовныкы булгандыр. Бүгенге көндә анда «Татар жәмгыяте» үзгә эшли. Монда ата-бабаларының рухи мәдәниятен, гореф-

гадәтләрен буыннан буынга тапшырып килүче «Халык моңары» һәм «Нур» коллективлары белән очрашу оештырылды. Коллектив, Себер татарларының халык ижаты белән кызыксындан тыш, аларны жыю, саклап калу белән дә шөгылләнә. Аларның жырларында Себернең табигате, туган якка мэхәббәт чагыла.

Шәрфүк әби Әгъләмова белән дә шушы очрашу вакытында таныштык. Аны коллективның йөзек кашы дип атарга була. Ул – шагыйрә дә, үзе бәетләр, көйләр дә яза, халык жырларын бик матур жырлый, такмаклар әйтә. Шул ук вакытта Шәрфүк әби милли киёмнәр тегә һәм калфаклар чигү белән дә шөгылләнә.

Әгъләмова (Понамарева) Шәрфүк Рәжәп кызы 1932 елның 24 августында Томск өлкәсенә Умавил авылында дөньяга килә. Этисе Рәжәп Габделхәсән улы Понамарев 1894 елда, әнисе Гайшә Нәби кызы Понамарева 1905 елда туган. Гаиләдә 8 бала туа, тик икесе генә исән кала. Берсе – Шәрфүк, икенчесе – Рауза. Шәрфүк Әгъләмованың ата-бабалары Себергә Явыз Иван идарә иткән вакытта христианлаштырудан качып килгәннәр. Һәм, акрынлап, жирле халыклар белән туганлашып беткәннәр. Әнисенә атасы, Нәби бабай бәетче булган. Авил балалары аның жыр-риваятьләрен тыңлап үскәннәр. Нәби бабай исә, башта үз бабаларыннан тыңлап үскән бәетләргә сөйләсә, соңрак үзе дә чыгара башлый. Ул гарәп графикасын яхшы белгән, Корьән укыган. Шәрфүк әби дә бу бәетләргә мөңгелеккә исендә калдыра. «Әнием дә, бабасы кебек, бәетләр чыгарырга оста иде», – дип сөйли Шәрфүк Рәжәп кызы. Шәрфүк апа бабаларының традициясен дәвам итә. Ул тормыштагы төрле вакыйгалар турында бәетләр яза. Аның бәетләргә дә халыкның тарихын, аның тормышында булган зур һәм катлаулы вакыйгаларны реаль жирлектә, халык идеаллары нигезендә яктырта. Һәм, һичшиксез, алар биредәге халыкның рухи байлыгын чагылдыра.

Бүгенге көндә Шәрфүк Әгъләмова бу төр жанрны саклап килә һәм бәетче ата-бабаларының дәвамчысы булып тора. Бәетләргә ул мелодик һәм тематик структураларын саклап яза. Мәселән «Афган» (1985 ел) бәетеннән өзек:

Күпме безнең батыр улларыбыз
 Афган илендә башын иделәр.
 Кемнең ялгыш эшләре өчен
 Безнең балалар әрәм булдылар.
 Нәрсә өчен сугышканын белми,
 Миңа балам хатлар язасың.
 Әнкәй, бәгърем, дошман көчле диеп,
 Төшләремә көн дә керәсең...

Шәрфүк апаның әти-әнисе дә бик укымышлы булганнар, мәдрәсәдә укыганнар. Октябрь инкыйлабы башлангач, Рәжәп абый большевиклар партиясенә керә, коллективлаштыруда һәм кулактарны атуда катнаша. Соңрак аны колхоз председателе итеп куялар. «Халык дошманы» дип Рәжәп абый белән Гайшә апаны Нарымга сөргенгә жиберәләр. Көч-хәл белән сөргеннән качып котылып, гаилә Красноярск шәһәренә урнаша. Бу коточкыч вакыйгалар хәзер дә Шәрфүк Рәжәп кызының хәтерендә әле. Авыр булса да гаилә тиз арада яңа урынга күнәгә. Монда алар жир алып бәләкәй генә булса да йорт салып чыгалар. Әти-әнисе аны еш кына циркка йөрткәннәр, хәтта цирк түгәрәгенә дә биргән булганнар.

Ләкин 1938 елны гаилә башлыгын тагын алып китәләр. Гайшә тиз арада йортны сатып, туган авылына – Умавылга кайта. Бер елдан Рәжәп абый да туганнары янына кайта. Шәрфүк балачактан ук «халык дошманы» кызы дигәннән куркып яши. Яшь чактагы хәсрәт, кимсенү һәм куркулар Шәрфүк әбине гомер буге озата килгән күрәсең. Әлегә чорның йөрәк әрнүләре аның башлангыч ижатында да чагылыш таба.

Том суларын эчтем мин.
 Умавылда тудым мин.
 Күп тормадым авылыбызда
 «Враг народа» булдык без.
 Тигез туры юлга куябыз дип
 Тигез жирне бүлделәр.
 Жиң сызганып эшли башлагач,
 Кунак дип озаттылар.

Су өстендә яфрак
Агып килә ялтырап.
Совет илендә яшәдем
Куркып, качып, калтырап, –

дип яза соңрак ул үзенәң балачагын искә төшереп.

Беренче сыйныфка Шәрфүк 9 яшьтә генә бара. Бу – фашистлар Германиясе илебезгә каршы сугыш ачып, Бөек Ватан сугышы башлаган чор. Гаилә Томск шәһәренә күченгәч, кызы 20 нче татар мәктәбенә бирәләр. Шәрфүккә татар һәм рус теле бик жиңел бирелә.

7 нче сыйныфны тәмамлагач, Шәрфүк келәм туқырга өйрәнү өчен укырга керә, 6 айдан эшли башлый. Кул белән келәмнәр тукий. Шәрфүк Рәжәп кызының йортында бу келәмнәрне хәзер дә күрергә була. Бу бик күп көч таләп итә торган эш. Житмәсә, эш хакы яшь кыз өчен бик аз була. Нәкъ шул елларда Шәрфүк рус хорына йөри башлый, коллектив, жырлап, төрле призыв урыннар да яулап өлгерә.

Бервакыт кызга Мияссар исемле егеттән хат килә. Кемдер Мияссарга Шәрфүкнең адресын биргән була. Яшь егетнең татар кызы белән танышасы килгән. Хат аша аралашу башлана. Беренче очрашу офицерлар йортында бию кичәсендә була. Яшьләр беренче күрешүдән бер-берсенә гашыйк була. һәм 1953 елны Мияссар Мөбәрәк улы Әгъләмов һәм Шәрфүк Рәжәп кызы Понамарева язылышалар. Яшь гаиләгә тиз арада квартира бирәләр. Мияссар төрле музыка коралларында – мандолинада, гармунда, фортепианода уйный. Гаиләдә 2 бала – малай һәм кыз туа.

1958 елны Шәрфүк яңа гына ачылган «Эмальпровод» заводына эшкә урнаша. Бу елларны татар халык коллективлары булмауга карамастан, татарлар барыбер бер-берсендә жыелып жыр жырлап, туган телдә сөйләшеп, кичәләр уздырганнар икән.

1960 елларның урталарында Томск шәһәренең татар бистәсендә Ситек Понамарева йортында татар коллективы оеша. Алар татар авылларында концерт куеп йөри башлыйлар. Коллектив жырлап, биеп, спектакльләр куеп йөри. Ситек апа концертларның алып баручысы була. Ул Муса Жәлил һәм башка татар

шагыйрьләренең шигырьләрен сәхнәдә укый. Бу коллектив, ни сәбәпледер, бер елдан таркала.

Бүгенге көндә Шәрфүк Рәжәп кызы «Халык моңнары» ансамбленә йөри. Ансамбль Томск өлкәсе халкын татар халык жырларына, матур шигырьләргә бай чыгышлары белән куандырып тора.

Шәрфүк Рәжәп кызының репертуарында халык жырлары бик күп. Бөтен татар халкы яратып жырлый торган «Ашказар», «Ай урагым», «Зөләйлүк», «Сарман бие» һ.б.

Элек әби-бабайларыбыз «истәлек (көндәлек) дәфтәрләре» ачып, үзләре ишеткән жырларны һәм сөйгәннәре язган мэхәббәт шигырьләрен теркәп барганнар. Шәрфүк әбинең да шундый дәфтәре бар. Анда жырлар, бәетләр, шигырьләр, хат жырлары тупланган.

Шул дәфтәрдән язып алган жыр үрнәкләрен сөзгә дә тәкъдим итәбез.

ЖЫРЛАР

Хат һәм истәлек дәфтәрләре жырлары

* * *

Аклы ситсалар ак була,
Үзгәрми ул һәрвакыт.
Жир йөзәндә сау-сәламәт
Яшә, дустым, һәрвакыт.

* * *

Исеңдәме, дустым, моңсу кичләр,
Сагнугарны уйлап килгәннәр.
Исеңдәме, дустым, иккү бергә
Мәктәпләрдә уйнап йөргәннәр.

* * *

Бөтен гөлем арасыннан
Мин яратам кынаны,
Яратмас идем кынаны,
Сиңа ошатам мин аны.

* * *

Ефәк яулык жиңел була,
Жилгә чыксаң жил ала.
Син дустьма ядкәр булып
Шушы кулъязмам кала.

* * *

Иртә торып чыксам,
Яшел үләннәр тездән,
Мәңге-мәңге, мәңгелеккә
Айрылмас идем сездән.

* * *

Күк күгәрчен күчеләдем
Жиргә төшә жил өчен,
Әй, дускаем, өз(е)лә эчем
Бер сөйләшер сүз өчен.

* * *

Аллар итәрбез әле,
Гөлләр итәрбез әле.
Киләчәктә альбомыңны
Чәчәк итәрбез әле.

* * *

Сандугач бала чыгаргач,
Баласын кагындыра,
Бергә чакта берни түгел,
Айрылгач сагындыра.

* * *

Жәй көнендә куаклыктан
Тотып алдым пар куян,
Гомерлеккә онытмаска
Истәлек язып куям.

* * *

Жырлар язам өстәлдә
Ай яктысы төшкәндә,
Сагынган чакта укырсың,
Мин исенә төшкәндә.

* * *

Бу жырларны язган чакта
Каләмем камыш иде,
Шәрфүк дустым, ачуланма,
Эшем ашыгыч иде.

* * *

И, искән бул, искән бул,
Дәрья суын эчкән бул.
Шуның белән тәмам итәм,
Хуш, дускаем, исән бул.

* * *

Хатлар яздым өстәлдә,
Исләремә төшкәндә,
Син дә миңа хат язарсың
Исләреңә төшкәндә.

* * *

Иртә торып хатлар язам,
Тибрәтәм каләмемне,
Иртәнге жил, кичке салкын –
Җибәрәм сәләмемне.

* * *

Очып бара күгәрчен,
Түше яшел, күрәсен,
Хуш бул, туган, язган хатым
Үзем кебек сөйләсен.

* * *

И, дускаем, хат язгансың,
Эңжә кебек тезгәнсең.
Мин укыдым да еладым
Ничек үзең түзгәнсең.

* * *

Биек тауның башларында
Бәйләнмәгән ат йөри,
Мин саргаеп үләр идем,
Арабызда хат йөри.

* * *

Урамыгыз бормалы,
Урап чыгып булмады.
Әй, дускаем, гаепләмә,
Матур язып булмады.

* * *

Йомшак таң жилләре искән чакта
Ал сачаклар башын иярләр.
Йомшак кына искән таң жилләре
Миннән сәлам сиңа диярләр.

* * *

Өстәлләрдә сары лимон,
Сары май дисең мәллә.
Туганкаең чит илләрдә
Сагынмый дисең мәллә.

* * *

Биек тауның башларында
Тотып алдым пар куян.
Син дустыма истәлеккә
Жырлар да язып куям.

* * *

Алдым каләм, яздым сәлам,
Калсын әле бер сүзе.
Сагынганда бер укырсың,
Бәлкем булмам мин үзем.

Уфа хәтирэләре

Уфа диләр, Уфа диләр,
Уфа күренәме соң?
Ничә еллар мин ялгызым,
Күнел сүреләме соң.

* * *

Уфа диләр, Уфа диләр,
Уфа күренәме соң?
Сагнам илкәемне,
Сезгә беленәме соң?

Уфа юллары пыяла,
Таш булса таймас иде.
Минем йөрәккәем яна,
Сез булса янмас иде.

* * *

Уфадан килгән атлардан
Су тама ялларыннан.
Бер дә жибәрәсем килми
Сезне күз алларымнан.

Кыска жырлар

* * *

Өстәл өсте бигрәк матур –
Закускага кыярың,
Эчәр өчен мин килмәдем,
Булсын якты чыраең.

* * *

Агып килә, йөзеп килә,
Әллә дуслар күбекме?
Күп эзләдем, табалмадым,
Дуслар, сезнең кебекне.

Стенада ике көзге,
Матур күрсәтә йөзне.
Кич утырган чакларымда
Гел уйлыймын мин сезне.

* * *

Ишек алдына кергәндә
Бакчаңа да кергәлә.
Минем туганым бар диеп,
Исеңә төшергәлә.

* * *

Менә сиңа матур сачәк,
Күкрәгеңә кадарсың.
Мине сагынган чагыңда
Шул сачәккә карарсың.

* * *

Биек тауга менгән чакта
Утырдым яшел ташка.
Күңелләрем сезнең белән,
Яшимен сездән башка.

* * *

Биек тауның башларында
Йөри куй көтүләре.
Кинәт кенә авыр була
Аерылып китүләре.

* * *

Су буенда күп йөредем
Сусаган филләр кебек,
Икебез ике якларда –
Айрылган гөлләр кебек.

* * *

Чәчләремне үрер идем,
Тарак юк бит тарарга.
Ай да биек, баскычы юк,
Сагынганда карарга.

* * *

Агыйделдә ак кораб,
Утырам алга карап.
Бер генә сүз әйтер идем
Сезнең якларга карап.

* * *

Айкаладыр чайкаладыр,
Кер юганда беләгем.
Тормышыңда рәхәт яшә,
Шул беренче теләгем.

* * *

Ак паракход эчләрендә
Танцевать итсән иде.
Сезнең нурлы йөзегезне
Рисовать итсән иде.

* * *

Йөзегезгә, йөзегезгә
Йөз карадым, туймадым.
Мин сезне нурдан яратылган
Мәллә диеп уйладым.

* * *

Әнкәем, ник таптың
Ник таптың да, ник саттың?
Мине сатып ниләр алдың,
Газиз баласыз калдың.

* * *

Ак эшләпә, күк эшләпә,
Московский эшләпә.
Ике генә пәтер¹ биреп
Көнә буге эшлэтә.

* * *

Зәңгәр һава, зәңгәр диңгез,
Зәңгәрлэтә диңгезне,
Зәңгәр һаваларда йөзгән
Айлардан эзлиң сезне.

¹ Пәтер (бәтер) – лепешка.

* * *

Уй бит ул уйландыра,
Жыр бит ул жырандыра.
Тормыш бит ул матур чәчкә –
Вақытсыз коелдыра.

* * *

Ак тапочка, ефәк носки,
Дачада кия торган.
Син бит минем роза гөлем,
Мәңгегә сөя торган.

* * *

Ике каен янәшә –
Яфраклары шаулаша.
Ике туган бергә килсә,
Кошлар кебек сайраша.

* * *

Авылларның ишекләре
Звоноксыз ачыла,
Авылыма кайтым житсәм
Күңелләрем ачыла.

* * *

Урамдагы капкагызны
Яшелләргә буягыз.
Пожалуйста үзегезне
Әллә кемгә куймагыз.

* * *

Түгәрәк күл өсләрендә
Тезлеп йөри ак кошлар.
Ниләр генә күрсәтмәде
Башка төшкән язмышлар.

* * *

Утырам да башым чайкыйм,
Күргән күрмешләремә.
Тагын да ниләр күрсәм бар
Калган тормышларымда.

* * *

Атларны күркәм күрсәтә
Томский дугалары.
Кайда барсак, шунда кирәк
Ата-ана догалары.

* * *

Эх, дускаем, беләсеңме,
Кайсы гөлдә сачка күп.
Кына гөлемдә чәчәк куе,
Уйлама гомер буе.

* * *

Пыяла ишек буш була –
Ачыладыр жил сукса,
Сез барда мин сезгә карыйм,
Мин нишләргән сез юкта.

* * *

Яшел тәрәзә төпләрендә
Бөглә, сыгла гөлләрем.
Үлсәм дә сине эзләргән,
Тар булса да гүрләрем.

* * *

Алсу алма, алсу алма,
Алсу алма сулата.
Без түгел, кошлар айрыла,
Дустым ямансулама.

* * *

Сөйләсеннәр, сөйләсеннәр,
Сөйләсеннәр, түзәрбез.
Араларны су басса да,
Аккош булып йөзәрбез.

* * *

И, дускаем кәрзин үрә,
Яңа камышлар белән.
Танышкансыз, кавыгышыз
Яңа танышлар белән.

* * *

Күгәрчен күкрәге төсле
Күлмәгең булмас иде.
Икең ике илдә булгач
Күңелле булмас иде.

* * *

Тормыш түтәлемә чәчәк өстә,
Дәшми генә өстә, дускаем.
Бер кешегә бер яхшылык эшлә,
Бер изгелек эшлә көн саен.

* * *

Урманнарға кереп жил тынса,
Урман түбәсенә ай кунса,
Тал буендагы әрәмәләр,
Мине сагына кебек кич булса.

* * *

Болыннарға чыгам, тау буена,
Том суларын күрергә.
Мин чәчәкләр жыям сабан туена,
Мин матурлык эзлим гомергә.

Күк күгәрчен

Күк күгәрчен, бик чибәрсең,
Хат тагам канатыңа,
Күк күгәрчен, оч еракка,
Биек таулар артына.

Күк күгәрчен, бар еракка,
Жилләр искән якка бар.
Партизаннар каннар түгеп,
Сугыш үткән жиргә бар.

Бар, күгәрчен, бар еракка,
Кояш чыккан жиргә бар.
Батыр егет, данлы егет
Постта торган жиргә бар.

Кич утырып хатлар язам
Батыр егет өчен мин.
Күк күгәрчен, алып барып
Минем якты сәләмемне сөйләрсең.

Чистай көенә

Һаваларда очкан ак кошларның
Карап калдым очып китүен,
Авыр булды сине озатуы
Тагын да авыр сагынып көтүе.
Том сулары буе яшел чирәм,
Мин аларны бик күп таптадым.
Чын күңелемнән өзлеп сөйдем сине,
Аңлашырга сүзләр тапмадым.
Һаваларда очкан ак кошларның
Каурыйлары жиргә коела.
Сугыш кырларында үлеп калгач,
Үле гәүдәләрең кем алган.
Күптән инде синең хатларыңны
Почтальоннар миңа китерми.
Күпме генә сагынып еласам да,
Ул елаулар сиңа ишетелми.
Жәйге көннең алсу иртәсендә
Тал кошлары сайрый өзлексез.
Үлгән хәбәреңне ишетсәм дә,
Кайту көнең көтәм түземсез.
Һаваларда очкан ак кошларның
Каурыйлары коела күлләргә.
Хаты да юк, жылы сүзе дә юк
Сагнып кына калды сөйләргә.

Ике егет – ике кыз

1 нче егет:

Алай итәбез, давай,
Болай итәбез, давай.
Әнә килә ике гүзәл,
Кайсын сөябез, малай.

2 нче егет:

Әнә килә автомобиль,
Төягәннәр патрон.
Үзем ямьсез булмаганга,
Сөям кызның матурын.

1 нче кыз:

Алай итәбез, давай,
Болай итәбез, давай.
Берсе агай, берсе малай,
Кайсын сөябез, малай.

2 нче кыз:

Дустым, синең күңлең кемдә?
Минем күңлем гел синдә.
(егеткә)
Әгәр күңлең миндә булса,
Салма күзең һичкемгә.

2 нче егет:

Өсләрендә аклы күлмәк,
Башларыңда ефәк шәл.
Берүземә ике гүзәл –
Берсен сөйсәм, берсе жәл.

1 нче егет:

Карале, малай, карале,
Таң чулпаны күренә инде.
Берсе сиңа житәр инде,
Берсен миңа бир әле.

2 нче егет:

Китче моннан, монда йөрмә,
Онга төшкән таракан.

2 нче кызга:

Зинһар, дустым, үпкәләмә,
Сине генә яратам.

2 нче егет:

Биек тауның башларында
Бата торган талым бар.

1 нче егеткә:

Синен яр таба алмаганыңа
Минем ни кайгым бар?

1 нче егет:

Нигә болай акырасың,
Сиңа тагын ни житми?
Берүзеңә ике ярны
Закон позволять итми.

1 нче кыз:

Жаныкаем, жәйгә чыксаң,
Жәй келәткә урныңны.

2 нче егеткә:

Миндин артык яр тапмадың,
Бик күтәрмә борыныңны.

2 нче егет:

Дустым, синен йөзкәйләрәң
Күзләрне чагылдыра.

2 нче кызга:

Әйдә китик исполкомга,
Исполком кавыштыра.

1 кыз:

Сикереп-сикереп пешә
Бәләкәй генә чүлмәктә.

1 нче егеткә:

Бәләкәй булсын, матур булсын,
Үсәр әле яшь чакта.

2 нче егет:

Ике ат жиктем, арбасын
Алты ат тарта алмаганга.

Ярымны подарить итәм,
Яр таба алмаганга.

1 нче егет:

Дустым, синең йөзкәйләрен
Күзләренә чагылдыра.

1 нче кызга:

Әйдә китик исполкомга,
Исполком кавыштыра.

Сәрмән бую

Сәрмән буйкайлары бигрәк матур,
Урманында сайрый сандугач.
Сәрмән көйләренә жырлар жырлыйм,
Сез дусларны өзлеп сагынгач.

Сәрмән яланнары бик зур ялан,
Печәннәре житәр бер заман.
Бергә яшәүләре бик күңелле,
Аерым яшәүләре бик яман.

Сәрмән буйкайларына барырсыңмы,
Тыңларсыңмы жырлар жырласам?
Күзләреңне тутырып карарсыңмы,
Зәңгәр таудан яулык болгасам?

Сәрмән буйларында бик күп йөрдем,
Ләкин суын эчеп туймадым.
Әйтер сүзләремне әйтә алмадым,
Тагын да күрешербез дип уйладым.

Сәрмән буйлары тугай-тугай,
Тугаенда сайрый бер тургай.
Иртәсен дә сайрый, кич тә сайрый,
Саргаеп үлсен ди бугай.

Сәрмән буйкайлары киртләч-киртләч,
Киртләчләре бетәр яз житкәч.
Ир балалар кайта хезмәт иткәч,
Кыз балалар кайтмый бер киткәч.

Сандугачлар гына боегып сайрый
Сәрмән буйларында тирәктә.
Сиңа булган яшьлек мэхәббәте
Үрелеп сачәк атадыр йөрәктә.

Сәрмән буйкайларын буйлаганда
Каралыдан күлмәк кимәдем.
Яшьлегемне сиңа бүләк итәм,
Синнән башкаларны күрмәдем.

Сәрмән буйкайлары бик зур ялан,
Печәннәре житми атларга.
Эчкәйләрем тулы кайгы хәсрәт,
Белдерәсем килми ятларга.

Сәрмән буйларына бергә барыйк,
Бергә төшәп бергә йөзәрбез.
Бергә тумасак та, бергә үстек,
Аерылышкач ничек түзәрбез.

Иртә торып бер сызгырдым,
Печән покосларым кипсен дип.
Бер әйтмәсә әнкәй, бер әйткәндер,
Гомерләрең читтә үтсен, дип.

Сәрмән буйларында бик күп йөрдем,
Кулларымны юдым суында.
Синең өчен тудым, синең өчен үстем,
Синең өчен яшимен дөнъяда.

Дусларга
(«Городок» көөнә)

Городокның тавы биек
Алма тәгәрәтергә,
Дусларымның хәт(е)ре калган,
Ничек бәхилләтергә.

* * *

Әй, дусларым, дусларым,
Дусларым, дус ишләрем.
Сез дуслардан аерылсам да,
Ялгыз башым нишләрем.

* * *

Дустым алма, дустым хөрмә,
Дустым кура жиләге.
Аша да эч, уйна да көл,
Бетмәс дөнья кирәге.

* * *

Дуслар жырлый әле
Сыз(ы)лып таңнар атса да.
Үткән гомер кире кайтмый,
Сулар кирегә акса да.

* * *

Бөрлегәннәр, төрле үләннәр
Юл буйларында гына.
Якты йөзләр, матур сүзләр
Сез дусларымда гына.

* * *

Кульяулыгым күлгә төште,
Күлгә төште, күмелде.
Әй, дусларым, бергә яшик,
Бергә яшәү күңелле.

* * *

Чыксын болыт, яусын яңгыр,
Китсен урман буена.
Сезнең белән безнең дуслык
Житсен гомер буена.

* * *

Ак каенның ботагына
Тайлар бәйләсәң иде.
Жыйнаулашып, бергәләшеп
Жәйләр жәйләсәң иде.

* * *

Каен яфрагы кебек
Түгәрәк булсаң иде.
Бер сөйләшеп кайтыр өчен
Күбәләк булсаң иде.

* * *

Кайдан килдегез сез безгә
Батмаенча диңгезгә.
Кадерле кунак сез безгә,
Ни хөрмәт итим сезгә.

* * *

Биек икән тавыгыз,
Каршы ява карыгыз.
Без килдек тә кунак булдык,
Инде үзегез барыгыз.

* * *

Гармуныңны тартып уйна,
Без жырлаган көйләргә.
Без жырлаган, син уйнаган,
Калсын саг(ы)нып сөйләргә.

* * *

Яшь гомерне уза диләр,
Узганын күрсәң иде.
Узган чакта тотып алып
Кирәген бирсәң иде.

* * *

Әнә килә автомобиль –
Төягәннәр таш күмер.
Әкрен генә, сиздермичә
Узып бара яшь гомер.

* * *

Жырлыйк әле, жырлыйк әле,
Жырлап ачыла күңел.
Жырлап ачылмаса күңел,
Мәңге ач(ы)лачак түгел.

* * *

Томскидан килдеңме?
Омскидан килдеңме?
Мин сагынганны белдеңме?
Үзең саг(ы)нып килдеңме?

* * *

Умавыл урамнары
Уйный жыл-бураннары.
Сагынганда сөйләшергә
Юк бит телефоннары.

* * *

Яшел тәрзә төпләрендә
Бөг(е)лә-сыг(ы)ла гөлләрем.
Үлсәм дә сезне эзләрем
Тар булмаса гүрләрем.

* * *

Каләм саплары сөяктер,
Язучылар сирәктер.
Читкә китеп ялгыз калсаң,
Дусларың бик кирәктер.

* * *

Сөйләсеннәр, сөйләсеннәр,
Сөйләсеннәр, түзәрбез.
Араларны су басса да,
Ак кош булып йөзәрбез.

* * *

Поездга утырмагыз,
Поезд алып китә.
Алып китеп чит илләргә
Бер күрергә зар итә.

* * *

Утыр, дустым, урындыкка,
Аякларың талмасын.
Уйнап-көлеп әйткән сүзгә
Хәтерләрең калмасын.

* * *

Ак самовар борыннары
Борылып агулары.
Сиңа ничек, миңа читен
Айрылып калулары.

* * *

Сине озатып барганда
Карадың син кайрылып.
Мәк чәчәге өзгән кебек,
Калдым бит мин айрылып.

* * *

Мәк чәчәге коела
Былбыл кайрылган саен.
Мәк чәчәгенә мин карыйм
Сине сагынган саен.

* * *

Иртә торып тышка чыксам,
Халык бара базарга.
Вақытларым тыгыз булды,
Матур гына жырларга.

* * *

Аклы ситса күлмәгемне
Кимәгән булыр идем.
Читкә китәсеңне белсәм,
Сөймәгән булыр идем.

* * *

Ак кофтыга кара юбка
Сатып алырбыз әле.
Бер-ике ел берни түгел,
Көтеп алырбыз әле.

* * *

Иртә торып тышка чыксам,
Яшел үләннәр тездән.
Мәңге-мәңге мәңгелеккә
Айрылмас идем сездән.

* * *

Сандугач бала чыгарса,
Баласын кагындыра.
Бергә чакта берни түгел,
Айрылгач сагындыра.

* * *

Өстемдәге күлмәгемнең
Жиң ягы уелмаган.
Йөзегездә кояш нуры,
Ай гына куелмаган.

* * *

Мәңге нур эчендә булсын
Дуслар, сезнең йөзегез.
Матур итеп чәчкә атсын
Киләчәк гомерегез.

* * *

Тәрәзә төбем исле гөл,
Иснә, дустым, исле ул.
Уртасында бер чәчәк бар,
Өзмим, сезнең төсле ул.

* * *

Иртә торсам, исерәм
Исле гөл исләренә.
Исле гөлдәй бөг(е)леп төшәм
Исләрәмә төшкәндә.

* * *

Айга карыйм, айга карыйм,
Ай да түгәрәк микән?
Бер күреп сөйләшер өчен
Булсаң иде күбәләк.

* * *

Уйсу жиргә су жыела,
Кыр казлары коена.
Сезнең алдагы тормышлар
Бик күңелле тоела.

* * *

Самовар куйдым кайнатып,
Кыйблаларга каратып.
Айлар түгел, көннәр түгел,
Еллар йөрдем яратып.

* * *

Чәйләр эчәсем килгәндә
Самовар да кайнамый.
Бик сагынган көннәремдә
Кош та килеп сайрамый.

* * *

Соболинный шапкаларны
Кисәң ни, кимәсәң ни.
Кешедән калган ярларны
Сөйсәң ни, сөймәсәң ни.

* * *

Нәрсәдер бар яшерен
Нәрсәдер тарта сиңа.
Нәрсәгәдер, күргән саен,
Мәхәббәт арта сиңа.

* * *

Кар бит ак бит, кар бит ак бит,
Карны ашап булмый бит.
Жыр бит жәл бит, жыр бит жәл бит,
Жырны ташлап булмый бит.

* * *

Утырсам уйларга батам,
Кулымда кош уйнатам.
Моңаеп сайраган кошны
Сез дусларга ошатам.

* * *

Күк күгәрчен күктә уйный,
Күлөгәсе жирдә уйный.
Минем күңлем сине уйлый,
Синең күңлең кемне уйлай?

* * *

Каз канаты кат-кат була,
Ир канаты ат була.
Читкә китеп малсыз кайткан
Туганнарың ят була.

* * *

Жәйгә чыксам, кәсебем шул
Кырларда кош уйнатам.
Моңаеп сайраган кошны
Сез дусларга ошатам.

* * *

Дуслар, сез икәнсез,
Танымыйча торамын.
Иртәнге ал чәчәккә
Ошатып утырамын.

* * *

Сезне былбыл дияр идем,
Очып гөлгә кунсагыз.
Күкрәгемдә йөртер идем,
Төрле чәчкә булсагыз.

* * *

Сөям сине, сөям сине,
Сөям сине, чәчәгем.
Сөямен сине, чәчәгем,
Мәңгегә сөячәгем.

* * *

Уйныйк әле, жырлық әле,
Сыз(ы)лып таңнар атса да.
Узган гомер кире кайтмай,
Сулар кирегә акса да.

* * *

Без үскәндә үскән идек
Гөл тамырлары кебек.
Үсеп житсәк таралыштык
Кош балалары кебек.

* * *

Гөлкәбирә көлтә бирә
Арбадан кибәнләргә.
Мине дисән, мине сөйсән,
Сер бирмә бүтәннәргә.

* * *

Жиде лампа якты яна,
Эчендә мае булса.
Безгә дуслар жырлар әле,
Эчендә жаны булса.

* * *

Болар кайдан килгәннәр,
Жиңсез камзол кигәннәр.
Болар безгә ятлар түгел –
Үзебезнең туганнар.

* * *

Сандугачым-былбылым,
Кичә кайларда булдың.
Бөтен дөнья малын биреп
Сатып алырдай булдым.

* * *

Әй, яшь чагым, яшь чагым,
Яшь чагым – чәчкә чагым,
Никадәрле уйласам да,
Әйләнеп кайтмас тагын.

* * *

Атымның дагасы алтын,
Сынса да алыштырмам.
Үзем үлми, гүргә керми
Ятларга алыштырмам.

* * *

Гөлләреңне куе утыртма,
Яфрагы сирәк булыр.
Кайгың булса да, жылама,
Күзләрең кирәк булыр.

* * *

Әй, дусларым, жырлыым әле,
Күтәреп жибәрегез.
Авыр сүзләр ишетсәгез,
Үткәреп жибәрегез.

* * *

Жырлыым әле, жырлыым әле,
Жырчы хатын мин түгел.
Кычкырып жырлап жибәрсәм,
Жырчылардан ким түгел.

* * *

Жыр бит ул жырландыра,
Моң бит ул моңландыра,
Яшьлек бит чәчкә кебек
Вакытсыз шикләндерә.

* * *

Жырлыйк әле, жырлыйк әле,
Гармун кулларыбызда.
Исле гөлләр чәчкә атсын
Йөргән юлларыбызда.

* * *

Сезнең урам – урам мени?
Вот безнең урам урам.
Утырган урыныгыз белән
Сатып алырдай буламын.

* * *

Кулымдагы йөзегемнең
Исемнәре Фатыйма.
Нинди жырлар жырлаймын икән
Сез дусларым хақында.

* * *

Агыйделдә ак кораб,
Утырам алга карап.
Бер генә сүз әйтер идем
Сезнең якларга карап.

* * *

Агыйделнең буйларында
Таянам талларына.
Сез дусларны ошатамын
Сандугач баласына.

* * *

Иркәм, иркәм, дип әйтәсең,
Үзең иркәләмисең.
Үзең иркәләмәгәч тә
Мин дә иркәләнеммен.

* * *

Электрлар якты яна
Тайга вокзалларында.
Бер жибәрми тотар идем
Сезне күз алларымнан.

* * *

Жырлар жырлап, уйлар уйлап,
Йөрим Том буйларында.
Көннәр түгел, еллар буга
Сез генә уйларымда.

* * *

Учактагы утыннарым
Әйләнде ут күмергә.
Сезнең белән үткән яшьлек
Истән чыкмас гомергә.

* * *

Сез кайдан дип сорасагыз,
Без бит Арча яклары.
Башларымынның нәрсә уйларга
Белми торган чаклары.

* * *

Чәч үргечем, чәч үргечем,
Чәч үргечем чыланган.
Ничә ел күрми торсам да,
Исләремнән чыгармам.

* * *

Усак яфрагы кебек
Түгәрәк булсам иде.
Бер күрәп сөйләшер өчен
Күбәләк булсам иде.

* * *

Идел бит ул, Идел бит ул
Идел утравында.
Кычкырып жырлап жибәрәм
Уйлап утырамын да.

* * *

Шәл бәйләдем, шәл бәйләдем,
Шәлем түгәрәк түгел.
Яныгызга барыр идем,
Жаным күбәлөк түгел.

* * *

Ырымбур шәлләре матур,
Ябынсаң иде аны.
Көн дә күрәм төшләремдә,
Күрешсәң иде тагын.

Төртмә жырылар

* * *

Сезнең очлар түбән булса,
Безнең очлар югары,
Кешедән көлгән буласың,
Авторитетың юк әле.

Алла бирсә, пенсияга чыксам,
Сатып алам кәжәкәй,
Суйса ите, сауса сөте,
Налогы да бәләкәй.

* * *

Татарча кая барасың,
Урысча куда пойдешь.
Бу аракыны эчә-эчә
Пожалуй, с ума сойдешь.

* * *

Урманнарға баргансың,
Нигә чалбар кимәден,
Аркылыга жәелгәнсең,
Нигә буйга үсмәдең.

* * *

Өнә килә автомобиль –
Төягәннәр кыярлар.
Борыныңны бик күтәрмә,
Чиләк элеп куярлар.

* * *

Урманнарға баргансың,
Усаклар кистең мәллә?
Телеграмм баганасы
Булам, диеп үстең мәллә.

* * *

Биек тауның башларында
Ап ак кошлар өшегән,
Өч тиенлек акылың юк,
Ник көләсең кешедән.

* * *

Биек тауга чыккан чакта
Өздем кар кузгалагын.
Бу жырымны яратмасаң
Бүсерен кузгаламы.

* * *

Аракыны шунсын сөям,
Мелдердәп утырганын.
Туганнарны мин яратам
Гел жырлап утырганын.

* * *

Без киябез иске күлмәк,
Яңаларга көч житми.
Төртмә жырлар жырласаң да,
Төртмә жырдан ис китми.

* * *

Кулымдагы йөзегемнең
Исемнәре Юраман.
Күтәрелгән борыннарың
Төшәр әле бер заман.

* * *

Алтын да була кашык,
Көмеш тә була кашык.
Капка төпләренә чыгып
Тора корсагын кашып.

* * *

Ал биргәнгә ал бирмичә,
Гөл бирүче без түгел.
Тәкәббергә баш июче,
Сер бирүче без түгел.

* * *

Арбаларың майлагансың,
Буялма син дегеткә.
Кәкерәеп каткансың да
Үреләсең егеткә.

* * *

Атыңны, егет, мактама,
Син аны жәлләмисең.
Сез безгә каршы жыр жырлап,
Барыбер жиңәлмисез.

* * *

Китче моннан, монда йөрмә,
Онга төшкән тарақан.
Зинһар инде үпкәләмә,
Сине генә яратам.

* * *

Без килмәдек китәргә,
Килдек гулять итәргә.
Хужаларның муйны калын,
Можно терпеть итәргә.

* * *

Зимагур баеп кайткан,
Пар калошларын саткан.
Ике аягын кулга тотып
Капка төбөндә яткан.

Такмаклар

* * *

Биик әле парлашып,
Әйдә, кода, алга чык.
Бие-бие, кодача,
Кодачасы кызмача.

Бие әле, баш кода,
Идәннәре таш кына.
Уйлама син, баш кода,
Кодачаң бит яшь кенә.

* * *

Тыпыр-тыпыр бас әле,
Алай гына аз әле.
Итек, читек кунычы,
Күңелем қуанычы.

* * *

Әйлән-бәйлән бәйләнәп,
Чәчләр чәкчә бәйләнәп.
Әниемнең жиңгәсе,
Балдызыңның жиңгәсе.

* * *

Ал итмәсә, гөл булмас,
Гел итмәсәң, көл булмас.
Уйнап кал да, жырлап кал,
Мондый туйлар гел булмас.

Хәдичә

Әй, Хәдичә, Хәдичә,
Бигрәк матур карыйсың,
Матур итеп елмаясың,
Йөрәгемне өзәсең.

Әй, Хәдичә, Хәдичә,
Төшләремә керәсең.
Төшләремә син кереп,
Йөрәгемне өзәсең.

Күпме була сынарға,
Күпме була көләргә.
Әйдә киттек ЗАГСларға,
Бергә тормыш корырга.

МАТЕРИАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА, ремесла и декоративно-прикладное искусство сибирских татар Томской области

Алсу Бурганова

История, язык, этнические особенности и быт сибирских или, как еще их называют, западносибирских татар, долгое время интересовали и продолжают интересовать многих ученых. Их изучением в XVIII веке занимались Г.Ф. Миллер¹, И.Г. Георги² и др. Из ученых XX – начала XXI века в изучение духовной культуры сибирских татар весомый вклад внесли этнографы: Н.А. Томилов³, Ф.Т. Валеев⁴, языковеды: С.М. Исхакова⁵, Д.Г. Тумашева⁶,

¹ Миллер Г.Ф. История Сибири. М., 1999. Т. 1. 630 с.; Миллер Г.Ф. История Сибири. Москва, 2000. Т. 2. 796 с.

² Георги И.Г. Описание всех в Российском государстве обитающих народов, также их житейских обрядов, вер, обыкновений, жилищ, одежд и прочих достопримечательностей. СПб. 1799. Ч. II: О народах татарского племени. 178 с.

³ Томилов Н.А. Этнография тюркоязычного населения Томского Приобья (хозяйство и материальная культура). Томск: издательство Томского университета, 1980. 200 с.

⁴ Валеев Ф.Т. Сибирские татары: культура и быт. Казань: Татар кн. изд-во, 1993. 208 с.

⁵ Исхакова С.М. К вопросу о взаимоотношении языка татар-аборигенов Сибири и Казанских татар // Из истории Сибири. Томск, 1976. С. 250–254.

⁶ Тумашева Д.Г. Язык сибирских татар. Казань, 1968. Ч. 2. 182 с.; Тумашева Д.Г., Гилязиева А.Р. Влияние русского языка на диалекты сибирских татар // Социально-культурные процессы в советской Сибири. Омск. 1985. С. 19–21.

А.Р. Рахимова¹, историки: З.Д. Титова², Г.Л. Файзрахманов³ и многие другие. Однако выявлением особенностей развития материальной культуры и раскрытием характера ремесел и декоративно-прикладного искусства сибирских татар специально не занимались, поэтому проблема их изучения остается актуальной.

Целью статьи является попытка раскрытия данной проблематики на примере Томских татар, опираясь на имеющиеся исследования, и используя данные комплексной экспедиции, предпринятой Институтом языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова в Томскую область.

Сибирские татары состоят из трех разрозненных этнических групп – томских, барабинских и тоболо-иртышских татар⁴.

Мы изучили материальную культуру и декоративно-прикладное искусство 7 татарских деревень и сел Томской области (д. Эушта, д. Кисловка, д. Черная Речка (Абытай авыл), с. Тахтамышево, д. Барабинка (Умаул), д. Казанка, с. Калтай) и Татарской слободы г. Томска, где сохранились и охраняются государством дома прошлых столетий.

Татары томской группы проживали и живут в Томском и частично соседних районах по рекам Тоть и Обь. Обилие рек и озер, богатые рыбой, издавна способствовали развитию **рыболовства** у сибирских татар и у др. народов. Основными орудиями ловли служили сети, неводы, удочки (*кармак*), также широко были распространены орудия корзиночного типа, которые

¹ Рахимова А.Р. Лексика диалектов сибирских татар (сравнительно-исторический анализ промысловой и хозяйственной лексики). Казань: Мастер Лайн, 2001. 128 с.

² Титова З.Д. Барабинские татары//Из истории Сибири. Томск, 1976. Вып. 19. С. 108–147.

³ Файзрахманов Г.Л. История Сибирских татар: с древнейших времен до начала XX века. Казань: Фэн, 2002. 486 с.; Файзрахманов Г. История татар Западной Сибири: с древнейших времен до начала XX в. Казань: Татар. кн. изд-во, 2007. 431 с.

⁴ Тюркские народы Сибири / отв. ред. Д.А. Функ, Н.А. Томилов; Ин-т этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН; Омский филиал Института археологии и этнографии СО РАН. М.: Наука, 2006. С. 27.

татары плели и изготовляли сами. Распространенным средством передвижения служила лодка – *обласок (кама)*, которую выдалбливали из цельного бревна. Все перечисленные орудия и сохранившиеся в оригинале лодку-обласок (1925 г. изготовил мастер Баширов Гиззат Кадырович) хранятся в краеведческом музее д. Черная Речка. Рыбаки ловили щук, хариусов, карасей, окуней, линей, чебаков, налимов, муксонов, нельму, стерлядь и др. Это было прибыльным занятием, ведь рыбу не только употребляли в пищу, ее также продавали летом и зимой в замороженном виде. Рыболовство и в настоящее время не теряет своей актуальности, только значение ее упростилось: для большинства теперь это вид отдыха, а не способ добычи.

Географическое положение сибирских татар обуславливает развитие и других видов промысла. Находясь в зоне умеренного континентального климата, территория Томской области представляет собой сочетание южной лесной, лесостепной зон, а это значит, что фауна лесов создавала благоприятные условия для **охоты** (лось, медведь, волк, лисица, заяц, колонок, хорек, выдра, водоплавающая и боровая дичь и др.). Этот промысел давал начало ремеслу, задачей которой было обработка кожи и меха. Сибирские татары, как и другие народы, применяли мех в пошиве теплой одежды, декорировании и облагораживании внутреннего устройства дома. Однако роль охоты со временем падала и уже в XIX в. не являлась главным промыслом¹.

В связи с ростом значения рыночной продукции во второй половине XIX – начале XX в. в хозяйстве сибирских татар увеличивается роль **скотоводства**². По уточнениям жителей, помимо лошадей и крупного рогатого скота татары разводили еще овец, кур, уток, гусей. Причем, как пишут исследователи, доля гусей в птицеводстве повысилась с притоком пришлых татар в сибирско-татарские селения, ведь именно эту птицу больше всего разводили поволжские татары. Здесь практически все могло

¹ Тюркские народы Сибири. С. 51.

² Там же. С. 50.

пойти как в хозяйство, так и на продажу, начиная от мяса, молока и молочных продуктов, яиц, заканчивая шкурами, шерстью, конскими волосами, которые использовали при изготовлении сита.

Татары умели изготавливать войлок, который широко применялся в хозяйстве. Для его изготовления шерсть перещипывали, расстилали на травяных рогожах и вместе с рогожей катали по земле. Это ремесло до настоящего времени широко развито. В селе Тахтамышево с 1885 г. работает Томская фабрика валяной обуви, в которой производят войлок, валенки, одеяла и спальные мешки с наполнителем из овечьей шерсти.

Особую роль в жизни и быту сибирских татар играла лошадь. Она была и источником мяса, и средством передвижения, и дополнительной рабочей силой, поэтому их разводили еще и для продажи. Так, известный купец и один из самых богатых и авторитетных жителей в г. Томск Хамитов Карим Мухаммедаминович (1862–1919) сколотил основной капитал, занимаясь разведением и продажей лошадей во время Русско-Японской войны 1904–1905 годов¹.

В настоящее время мало кто занимается животноводством, ведь молодежь, полная сил, в поисках работы переселяется в город, а старожилам часто не хватает здоровья ухаживать за крупным скотом; поэтому держат в основном различных птиц. Но есть и исключения. Например, Губайдуллина Гашура Исмагиловна (1928 г.р., д. Казанка) рассказала нам, что раньше их семья держала коз, сейчас же ее сын разводит коров.

Говоря о флоре лесов отметим, что она создавала благоприятные условия для **собираательства** ягод, грибов, съедобных растений (самое часто описываемое респондентами – *кандык*), а **собираение кедровых шишек** даже можно выделить в отдельный промысел. Как утверждает Латыпова Файруза Ягфаровна (1955 г.р. родом из д. Березовая Речка), собирателей кедровых

¹ <http://travel-tomsk.ru/index.php?page=blog&id=130> туристический портал Томской области. Материалы - Дом Карим Бая.

шишек называли *кедрәчлар*. Вспомогательным орудием в этом промысле для них служил *байдун* – подвешенное бревно, которое один направлял, а другой – толкал и, ударяя по дереву, сбивал шишки. Всю добычу собиратели относили в *стан* – отдельное для каждого место остановки, где происходил процесс перемалывания собранного «урожая». Сейчас этот промысел распространен в основном для продажи кедровых орехов и самих шишек. Также у сибирских татар было известно плетение коробов и корзин из ивовых прутьев. Курбанбаева Фарида Габдулхаковна (1952 г.р., д. Эушта) рассказала нам, что сохранила корзины, которые плела ее мама, Кабеева Факиза Абдуллоевна (1924–2012).

Особенно большое распространение получило у татар изготовление изделий из бересты и дерева. Татары умели хорошо его обрабатывать. Из дерева вырезали столовую посуду: чашки, миски, блюда, ложки, долбили лодки (как было уже сказано выше). Сейчас разные изделия из бересты делают в школьном кружке ученики Эуштинской школы № 66 под руководством Новиковой Инны Николаевны. Это различные кулоны, пояса, шкатулки, зеркала и даже рамки для фотографий. Кружок ведет свою работу третий год.

Начиная с Г.Ф. Миллера, в исторической литературе нередко утверждается, что до прихода русских сибирские татары не знали **земледелия** или у них было примитивное земледелие, хлебопашеству они научились у русских¹. Но Ф.Т. Валеев считает, что земледелие у сибирских татар хоть и характеризовалось небольшим ассортиментом культур, имело место быть и обеспечивало жителей богатым хлебом еще до присоединения Западной Сибири к Русскому государству. Тогда традиционными культурами были ячмень, овёс, просо, позже пшеница, рожь, гречиха, выращивался лён (*йетен*). В настоящее время почти каждая семья на своих участках выращивает овощные и растительные культуры,

¹ <http://kitap.net.ru/fajzrahmanov1.php>. *Файзрахманов Г.* История татар Западной Сибири: с древнейших времен до начала XX в. Казань: Татар. кн. изд-во, 2007. 431 с.

хотя их можно купить в магазине. Таким образом, любовь и уважение к земле продолжает жить в душах сибирских татар и проявляется в огородничестве.

Возвращаясь к экологической характеристике местности, отметим, что леса также были богатым источником древесины, которая служила сырьем для постройки жилищ, которые в XIX в. сибирские татары называли юртами (йорт), а селения – аулами (аулы).

В целом, для всех томско-татарских деревень был характерен приречный тип поселения¹. Жилища в древности строили не только деревянные, но и глинобитные, в качестве строительного материала использовался также кирпич-сырец. Традиционные татарские жилища, которые сохраняли свои черты вплоть до второй половины XIX века, имели плоские земляные крыши, которые сверху были обложены слоем земли, такой тип домов называли – мазанки. Со второй половины XIX в., т.е. с освоением Сибири русским населением, происходит переход к русским типам жилищ, в том числе к пятистенным и крестовым домам с двускатной или четырехскатной крышей².

Известно, что наиболее распространенной формой застройки была П-образная, по которой надворные постройки располагаются по периметру двора. При такой застройке за жилым домом обычно следовали крытый навес (*тубалек*), сарай, дальше шли конюшня, хлевы, баня (*мунча*) и амбар (*итлек, келэт*). В амбаре хранили зерно, муку, мясо и др. продукты. В сарае – сбрую, разный инвентарь и др. предметы хозяйственного обихода, а занимавшиеся ремеслом – инструменты, которые изготовляли сами, сырье и готовые изделия³. Сейчас же потребность в столь большом количестве построек отпала. Современные застройки в основном включают в себя дом, сарай, гараж и баню.

¹ *Томилев Н.А.* Этнография тюркоязычного населения Томского Приобья (хозяйство и материальная культура). Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1980. С. 77.

² Тюркские народы Сибири. С. 65.

³ *Валеев Ф.Т.* Сибирские татары: культура и быт. Казань: Татар. кн. изд-во, 1993. С. 97.

В каждом дворе имелся погреб (*погрәп, кар базы*), который зимой забивался льдом, снегом на лето, чтобы сохранить свежесть продуктов на более длительный период. Теперь же, хоть у всех есть холодильник, морозильные камеры, погреб не утрачивает своей необходимости, в нем все также хранят большой урожай овощей.

В каждом ауле на самом видном месте стояла мечеть с оградой. Мечети с минаретом почти всюду в сельских местностях строились деревянные¹. В настоящее время их строят из кирпича и современных материалов или подвергают старые здания реконструкции, увеличивают в объеме, чтобы оно могло вмещать больше прихожан во время традиционных мусульманских праздников – Курбан-байрам, Ураза-байрам и т.д.

В Татарской слободе г. Томск усадьбы украшены великолепной богатой ажурной резьбой, которая совсем не характерна для казанских татар, но свойственна русским мастерам (например, жилой дом по ул. Татарская д. 40). Это объясняется тем, что богатые татары для украшения наличников, карнизов, домов, ворот нередко нанимали русских мастеров².

В настоящее время в деревнях дома в основном одноэтажные, крайне редко встречаются двухэтажные (в единичных случаях в д. Эушта, д. Черная Речка). Однако в центре г. Томска в Татарской слободе, наоборот, почти все архитектурные сооружения прошлых столетий имеют 2 этажа. Бревенчатые дома часто обшивались наложенными вертикально или «елочкой» досками. «Полосатость» в окрашивании, особенно свойственная казанским татарам, отсутствует.

Значительный интерес представляет орнаментирование архитектурных элементов жилища сибирских татар – наличников, окон, причелий, фриза. Резной отделкой ремесленники оформля-

¹ *Валеев Ф.Т.* Сибирские татары: культура и быт. Казань: Татар. кн. изд-во, 1993. С. 96.

² *Георги И.Г.* Описание всех в Российском государстве обитающих народов, также их житейских обрядов, вер, обыкновений, жилищ, одежд и прочих достопримечательностей. СПб. 1799. Ч. II: О народах татарского племени. С. 100.

ли практически все жилища, однако в некоторых домах она богатая ажурная, а в каких-то используется упрощенный рисунок. В декорировании жилищ наблюдается ажурность, реже орнамент растительного происхождения. Самым распространенным орнаментом на наличниках окон были симметричные драпировки, своего рода «занавески», они встречались в каждой исследуемой нами деревне.

В геометрическом орнаменте наиболее часто встречается мотив ромба, который у казанских татар символизировал четыре стихии, четыре времени года и четыре стороны света (Томск, Татарская слобода, д. 15 по улице Мусы Джалиля). На фронтоне крыши некоторых домов присутствует солярный знак в виде солнца, что у казанских татар несет оберегательное значение. Но по словам респондентов, в украшении дома резными элементами не заложено символического значения, они выполняют лишь декоративную функцию. Скорее всего эти значения со временем просто забылись населением. Резьба по дереву для украшения экстерьера дома сейчас не так актуальна, как в прошлом. Современные постройки включают в себя минимум декора. Тем не менее сохранились и развиваются мастера-резчики. Например, в д. Черная Речка резные украшения наличников и ворот в доме Аминовых сделал сын, Курбанбаев Ильяс Джамилевич (1989 г.р.), в подарок своим родителям. Также его руками был сделан семейный герб, который является символом единства отца и матери и неким оберегом родительского дома.

Отводя украшению самого дома большое внимание, ворота и забор обычно оставались не украшенными. На некоторых воротах навешаны подковы на удачу. Нередко встречаются крытые дворы. В цветовой спектр покраски домов и его элементов входят белый, голубой, синий и зеленый цвета.

Сейчас старые дома постепенно начинают «облагораживать», обшивая их профнастилом, сайдингом. При строительстве чаще всего используют кирпич, но и деревянные дома не исчезают. Их строят из бревен в качестве дачных построек. Например, в д. Калтай мы увидели новый деревянный дом с богатой резной

отделкой не только самого дома, но и забора, ворот. Дерево требует ухода, а качественные древесные материалы – серьезных денег, да и некоторые считают, что этот материал изжил свой век, именно поэтому актуальны промышленные строительные материалы для большинства населения.

Во внутренней обстановке жилищ, как и раньше, сохраняются кирпичные или глинобитные печи (*мич*) или чувал с дымоходом и вмазанным котлом. Например, в с. Тахтамышево в доме Абдрашитовой Зумары Мингачевны (1936 г. р., с. Тахтамышево), печь действующая и служит источником тепла в зимнее время. Не во все деревни проведено газовое отопление, поэтому в некоторых домах печи не теряют своей актуальности и сегодня.

Вдоль передней стены издавна располагались большие нары (*сәке*), на них спали, готовили пищу, принимали гостей и ели. На нарах стоял сундук, в котором хранились одежда и ценные вещи. На сундук обычно складывали постель – тюфяки, подушки, одеяла. Над нарами на горизонтальном шесте развешивалась праздничная одежда. Позже, в век промышленности, начинает появляться мебель, которая заменяет нары на кровати, горизонтальный шест на шкафы и комоды. А вот сундуки в доме стоят и по сей день, только теперь они хранят старые памятные вещи. Сундук народного мастера Казанова Абсаляма Гасиевича (1916–2013, с. Тахтамышево) мы обнаружили в школьном музее в д. Эушта.

Если в прошлом украшениями окон (*кәсәк*) служили вышитые занавески (*кушага*), постели застилали вышитыми дорожками и на наволочках тоже была вышивка, дверные проемы также занавешивались вышитыми шторами (*коршау*) то сейчас ручная декорировка изделий практически отсутствует. В современном интерьере все заменили покупными тканями. *Коршау* по началу использовались из-за отсутствия дверей, но даже после их появления и до наших дней они продолжают украшать комнату. На кровати стелились длинные подзоры с вышивкой или с связанными кружевными краями. Вышивка у сибирских татар была большей частью **крестом** (вышивальщицы: Ахметзянова

Гульджихан Мухамедсафиевна (1924–2012), Сулейманова Рауфа Габдулхаковна (1940–2000) – д. Эушта. Гарифуллина Фируза Насыбулловна (1941 г.р.) – с. Тахтамышево). Видимо решающим здесь оказалось влияние русской культуры. Однако и традиционная для татар **вышивка гладью** встречается на найденных нами изделиях. Примером, могут служить изделия из школьного музея Эуштинской школы № 66 выполненные Ахметзяновой Гульджихан Мухамедсафиевной (1924–2012), работы Аминовой Сарвар Гиззатовны (1948 г.р., д. Черная Речка), Гарифуллиной Фирузы Насыбулловны (1941 г. р., с. Тахтамышево). Вышивают часто цветы, их стилизацию, бабочек, птиц, геометрические мотивы.

Также в украшении интерьерных деталей применяли машинную вышивку, так называемую технику **«ришелье»**. Подзор, наволочки, занавески в такой технике, выполненные собственноручно, нам показала Казакова Фаузия Фахреевна (1938 г.р., жительница д. Казанка). Как оказалось, при дальнейших опросах населения из разных деревень, эта техника, хоть и была родом из Франции, пользовалась большой популярностью у многих рукодельниц XX в.

Стены украшаются паласом, фотографиями родственников, картинами, раньше некоторые украшали вышитыми изделиями. Понятие «Шамаиль» у томских татар отсутствует, тексты из Корана, которые висят в виде панно на стенах, респонденты называют *«дога»*. Считается, что через *«дога»* Бог защищает дом от нечисти и дарит спокойствие и свет. На окнах висят занавески – *чаршау* (*коршау* – д. Барабинка). На деревянный пол стелют ковер. Например, квартиру Аглямовой (Понамаревой) Шарфук Ражаповны (1933 г.р.) украшает ковер, сделанный ею, во время работы на заводе. Также она занимается машинной вышивкой в технике ришелье, в молодости проходила творческие курсы. Вяжет кружевные салфетки и использует их в украшении интерьера.

Дома в деревнях в настоящее время все больше превращаются в дачные, идет отток населения в города. «Татар в деревне мало, старожилов (*мамайлар*) уже практически не осталось», –

пожаловалась нам жительница д. Барабинка Мухаметшина Фаузия Сафиевна (1930 г.р.).

К сожалению, сегодня язык томских татар все больше и больше вытесняется русским. Утрачиваются традиционные виды ремесел, например, изделий ткачества совершенно не удалось найти. Национальная одежда сохраняется только в музейных коллекциях и иногда в виде концертного костюма.

В настоящее время сохранением и развитием культурного наследия татарского народа Томской области занимается Центр татарской культуры, расположенный в памятнике архитектуры «Особняк купца К. А. Хамитова». Здесь проводятся фестивали, конкурсы, ярмарки; работают кружки по изучению татарского языка, традиций для детей и молодежи; действуют клубы по интересам: «Кунак», «Айсылу», «Замандашлар», «Заисток» и др.; организовываются концертно-зрелищные мероприятия. Однако восстановлением декоративно-прикладного искусства практически не занимаются. Остается надеяться, что эта задача входит в ближайшие планы культурного центра. Ведь народное искусство – это огромный мир духовного опыта народа и источник национальных художественных традиций.

ПРИЛОЖЕНИЕ

МАСТЕРА ПРИКЛАДНОГО ИСКУССТВА И РЕМЕСЛЕННИКИ

д. Эушта:

Ахметзянова Гульжихан Мухамедсафиевна (1924–2012) – вышивальщица, техника: крестом и гладью.

Кабеева Факиза Абдулловна (1924–2012) – мастер плетения корзин.

Курбанбаева Фатима Сафиевна – вышивальщица.

Новикова Инна Николаевна (приезжая) – мастер изготовления изделий из бересты.

Сайбединов Александр Геннадьевич (1957 г.р.), ветеран войны – соорудил макет деревянной мечети д. Эушта (Музей. Татарская слобода).

Сулейманова Рауфа Габдулхаковна (1940–2000) – вышивальщица.

Хаджиева Муршида (приезжая из Казани) жила до 90 лет, г.р. неизвестен – вязальщица.

Хаирова Бибиниса (Бибиджаян) Сафиевна 1923 г.р. – вышивальщица.

д. Черная Речка:

Аминова Сарвар Гизатовна (1948 г. р.) – мастер, работающий в технике пэчворк (корама), вышивальщица.

Баширов Гизат Кадырович – резчик по дереву.

Курбанбаев Ильяс Джамилевич (1989 г. р.) – резчик по дереву.

с. Тахтамышево:

Абдрашитова Зумара Мингачевна (1936 г.р.) – учитель Тахтамышевской основной школы, швея, вышивальщица.

Гарифуллин Ханиф Гилязович (1934 г.р., д. Новоисламбуль) мастер по ремонту музыкальных инструментов.

Гарифуллина Фируза Насыбулловна (1941 г.р., коренная) – вышивальщица. В молодости занималась макраме и техникой мережка (кружево из бахромы), вязальщица.

Казанов Абсалям Муллагасиевич (1916–2013 гг., родом из д. Тахтамышево) – мастер по изготовлению сундуков.

д. Барабинка:

Аглямова Шарфук Ражаповна (1933 г.р. сейчас живет в г. Томске) – мастер по ковроткачеству, вышивальщица, вязальщица.

Мухаметшина Фаузия Сафиевна (1930 г.р. коренная) – вязальщица.

Утаганова Марзия Хусаиновна (1937 г.р. коренная) – вязальщица.

д. Казанка:

Азанкуловна Магдия (1905 г.р.) – вышивальщица.

Губайдуллина Гашура Исмагиловна (1928г.р.) – вязальщица.

Казакова Фаузия Фахреевна (1938г.р.) – вышивальщица.

Сотникова Рауза Сунгатовна (1938 г.р.) – вышивальщица.

ТОМСКИЕ ТАТАРЫ (Материалы по обследованию Томских карагассов летом 1927 г.)¹

П.Г. Иванов

Малочисленное племя сибирских турков – карагассы бродят в юго-восточной части Сибирского Края.

До путешествия по Сибири Кастрена считалось, что карагассы самоедского происхождения. Но Кастрен по языку, обычаям, телосложению и внешнему виду карагассов считает их принадлежащими к турецкому (татарскому) племени. У них он находит признаки самоедов и считает их выходцами из сойотов, позднее отуреченных. Паллас считает карагассов принадлежащими к самоедскому племени, но строй языка карагассов, по Катанову, чисто турецкий с самыми слабыми элементами самоедскими. К последнему относятся слова, указывающие на оленеводство.

Сами себя карагассы называют «туба». Значение этого слова у них не сохранилось. Тем же именем называют себя сойоты. По-самоедски это слово означает мужчина. Если предполагать, что карагассы и сойоты одного происхождения, то и значение слова «туба» должно быть одно и то же – «мужчина», «человек». Действительно, карагассы называют себя просто мужчинами (людьми). Карагассы называют себя еще «кара-каш» – чер-

¹ Воспроизводится по изданию: Иванов П.Г. Томские татары (Материалы по обследованию Томских Карагассов летом 1927 года) / Отдельный оттиск из «Трудов Общества Изучения Томского края» вып. I – 1927 года.

ный качинец (родовое). Именем кара гас (кара-кас) назывался один сойотский род, кочующий в пределах Китая по левую сторону Улу-Кема. Название кара-каш, вероятно, происходит от качинцев, которые, как думают, смешались с карагассами и передали им свой язык. По Радлову, в языке карагассов есть следы и другого тюркского элемента, близкого к сойонскому или якутскому.

Карагассы бродят по таежным горным хребтам между реками Удою и Каном и по долинам рек: Уды, Бирюсы, Оки, Кана. В зимнюю пору они останавливаются на хребтах, летом спускаются в долины. Раньше их можно было встречать в 30–40 верстах от Нижнеудинска на речке Кубашской, куда они собирались на суглан (съезд).

За последнее время (1925 г.) суглан происходил на Гладком Мысу на 120 перст выше Нижнеудинска (срединное место кочевьев карагассов).

В прежнее время карагассов считалось несколько тысяч, но их очень много было уничтожено свирепствовавшей среди них оспой. По Штубендорфу, число их в декабре 1851 г. достигало до 284 душ мужского пола и 259 женского пола. В 1890 г. среди карагассов путешествовал проф. Катанов. В его время карагассов, платящих подать, было 106 человек, а всех 416 душ обоего пола. По типу это приземистый, черноволосый народ, довольно плосколицый, с узковатыми глазами, низким лбом, небольшим вздернутым носом и плохого телосложения. Но по данным последнего времени в крови карагассов есть много примеси чужой крови: так встречаются типы карагасса еврея, карагасса-бурята. Карагассы управлялись родами (пять родов). Занимаются они оленеводством, звероловством и частью рыболовством. Олени составляют главное богатство карагасса. Мясо оленя (любимое мясо карагасса) идет в пищу, а из выделанных оленьих кож шьется обувь и одежда. По мнению Кастрена, занятие оленеводством указывает на самоедское происхождение карагассов, так как «такого образа жизни, – говорит он – не ведет, сколько мне известно, ни одно чистое, несмешанное татарское племя».

По языку карагассы весьма близки к урянхайцам, близки настолько, что совершенно свободно объясняются с ними и охотятся вместе в одной тайге. Это лишний раз подчеркивает, что большая часть обоих племен принадлежала некогда к одному народу.

По данным статистического управления, добытым по переписи 1920 года, карагассы оказались живущими в Томском округе. По сведениям, данным нам Томским Окрисполкомом, карагассы живут в следующих районах:

По Богородскому району

Название поселка	Какого сельсовета	Дворов карагассов в поселке	Душ населения
д. Саргат	Богородского	26	145
с. Терсалгай	Терсалгайского	88	407
д. Тызыречева	Маркеловского	28	177
д. Чернова	Песочно-Горельского	57	317
с. Кожевниково	Кожевниковского	91	490
д. Елегечево		73	416
Итого по району		362	1952

По Томскому району

д. Горбунова		32	156
Итого по району		32	156

По Коларовскому району

Юргы Кулманские	Боркинського	69	331
Базанакovy		25	103
Канаевы	Астраханц.	26	167
Итого по району		120	601
Всего по округу		514	2709

По данным же переписи 1926 года, указанная выше цифра Томских карагассов изменилась. В некоторых из указанных деревень по переписи 1926 г. карагассов не оказалось. Таковы: дер.

Чернова, с. Терсалгай, Тызырачево, Горбунова и юрты Канаевы. Общее количество карагасов в Томском округе по переписи 1926 г. составляет 1400 человек. Живут они в двух районах: Богородском и Коларовском.

По Богородскому району

Название поселка	Какого сельсовета	Хозяйств в поселке	Душ населения
д. Б.Кульманы	Боркинского	36	141
д. М. Кульманы		16	89
д. Базанакова	Астраханц.	29	126
Итого по району		81	356

По Богородскому району

д. Саргат	Богородского	23	119
с. Кожевниково	Кожевниковского	92	502
д. Елегечево		76	423
Итого по району		191	1044
Всего по округу		272	1400 ¹

В поездку нам удалось выяснить, что все так называемые, Томские карагасы сильно обрусели. Они совершенно забыли свой родной язык и все говорят по-русски. В юртах Кульманских и Саргатских нам удалось найти 23 слова турецкою корня.

Они следующие:

бер – один	шегерме – двадцать
иге – два	утоз – тридцать
уч – три	алтон – шестьдесят
дорт – четыре	чуз – сто
пеш – пять	кымыш – рубль
алтее – шесть	кунек – рубашка
чиде – семь	тамаке – табак

¹ Эти сведения нами получены из Статистического управления после обработки (материалов переписи 1926 г.) народностей по родному языку.

сегез – восемь	акча – (деньги ¹) копейка
тогоз – десять	пчак – ножик
	кашик – ложка
	ураза – пост
	акташ – белый камень ² .

Эти слова мы нашли только в Кульманских и Саргатских юртах, что же касается других юрт и деревень, то в них мы не нашли ни одного слова турецкого происхождения. Правда, старики старались припомнить, но не могли.

Постараемся привести сравнительные данные в отношении найденных нами слов со словами современного татарского языка (наречия: казанское, уфимское-тегильдеевское), со словами татар эуштинских и настоящих карагасов.

Данные языка карагасов нами приводятся из сочинения проф. Катанова и словарного материала, собранного профессором Петри, в какой последовательности они в дальнейшем и приводятся.

Числительное **один**

- У томских карагасов – бер.
- У современных татар – бер.
- У эуштинских татар – бер.
- У карагасов – пір, пырә.

Числительное **два**

- У томских карагасов – іге.
- У современных татар – іке.
- У эуштинских татар – іке.
- У карагасов – еге, ихі.

¹ Перечисленные слова сказаны нам в Б. Кульманских юртах С.Н. Кульмановым, 84 лет, Д.Я. Тюкаевым, 77 лет.

² Последние четыре слова нами были найдены в Саргатских юртах И.И. Тунаевой и Е.А. Скаблиной.

Числительное три

- У томских карагасов – уч.
- У современных татар – уч.
- У эуштинских татар – уч.
- У карагасов – уч, уш.

Числительное четыре

- У томских карагасов – дорт.
- У современных татар – дорт.
- У эуштинских татар – дорт.
- У карагасов – дорт

Числительное пять

- У томских карагасов – пеш.
- У современных татар – беш.
- У эуштинских татар – беш.
- У карагасов – беш, пеш.

Числительное шесть

- У томских карагасов – алте.
- У современных татар – алте.
- У эуштинских татар – алте.
- У карагасов – алты, алте.

Числительное семь

- У томских карагасов – чиде.
- У современных татар – жиде.
- У эуштинских татар – жиде.
- У карагасов – чатти, тiета.

Числительное восемь

- У томских карагасов – сигез.
- У современных татар – сигез.
- У эуштинских татар – сигез.
- У карагасов – сiгиз, сез.

Числительное девять

- У томских карагассов – тогоз.
- У современных татар – тогз.
- У эуштинских татар – токоз.
- У карагассов – тогоз.

Числительное десять

- У томских карагассов – он.
- У современных татар – он.
- У эуштинских татар – он.
- У карагассов – он.

Числительное двадцать

- У томских карагассов – шегерме.
- У современных татар – егерме.
- У эуштинских татар – егерме.
- У карагассов – ион.

Числительное тридцать

- У томских карагассов – утоз.
- У современных татар – утз.
- У эуштинских татар – утз.
- У карагассов – отгыз, үдөн.

Числительное шестьдесят

- У томских карагассов – алтон.
- У современных татар – алтмыш.
- У эуштинских татар – алтмыш.
- У карагассов – алдон, алтон.

Числительное восемьдесят

- У томских карагассов – сексон.
- У современных татар – сексән.
- У эуштинских татар – сексән.
- У карагассов – сәгизон, сәзн.

Числительное сто

- У томских карагасов – чуз.
- У современных татар – юз.
- У эуштинских татар – юз.
- У карагасов – тюз.

Слово рубашка

- У томских карагасов – кўнек.
- У современных татар – кульмяк.
- У эуштинских татар – кўнек.
- У карагасов – румака.

Слово рубль

- У томских карагасов – кышыш.
- У современных татар – сум.
- У эуштинских татар – сум.
- У карагасов – сум.

Слово ножик

- У томских карагасов – пчак, пижак.
- У современных татар – пчак.
- У эуштинских татар – пчак.
- У карагасов – бишек.

Слово табак

- У томских карагасов – тамаке.
- У современных татар – тамаке.
- У эуштинских татар – тамаке.
- У карагасов – тамаба.

Для обозначения слова «копейка» с числительными у томских карагасов употребляется *акча*, напр. *бер акча* – одна копейка. У современных татар часто употребляется слово *акча* с числительными в значении копейка. Еще мы встречаем употребление слова *акча* в этом же значении у эуштинских татар. Так,

одна татарка – Хусаинова, умершая в 1922 г., которую лично мы знали, употребляла слово в этом же значении. В настоящее время, как нам приходилось слышать при поездке, такое выражение слышится очень часто.

Кроме указанных слов, в Саргатских юртах нами найдено татарское название речки «Куйдала». Возле Саргатских юрт протекают две речки «Куйдала» и «Мундрава». Обе они, беря начало в разных местах елани, сливаются в Обском болоте и, вытекая из него, впадают в Обь. Нас интересует название речки «Куйдала». Оно состоит из двух слов: «куй» и «дала», куй – овца, дала – степь. Вместе взятые, они употребляются в значении овечья степь. Очевидно, в долине этой речки был выгон для овец.

Конечно, очень трудно судить из этих немногих данных лингвистического характера о принадлежности томских карагасов к настоящим карагасам. Тем более, что найденные нами слова турецкого корня собраны от разных лиц (стариков), которые сами не говорили этим языком, а только слышали, как говорили их отцы. Поэтому найденные слова могли быть смешаны и перепутаны и чистота их могла быть утрачена. Так, один, общавший нам слова, гр. Кульманских юрт Д.Я. Тюкасов, 77 лет, сорок назвал «отуз» и никак не хотел с нами согласиться, что это не сорок, а тридцать.

Из сравнения найденных слов с данными саянских карагасов, эуштинцев и современных татар можно видеть, что они имеют сходство со словами татар эуштинцев и современных. Сюда относятся слова: *бер, уч, дорт, алте, сигез, пчак, тамаке*. Некоторые из найденных, как например *алте он*, сходны во всех сравниваемых перечнях. Близкое сходство с татарскими и карагасскими имеют слова: *ire, (ike, ege), чиде (жиде, чәтти), тогоз (тогз, токоз, тогоз), утоз (утз, оттыз), алтон (караг. алд'он), сексон (сексән, сәгизон)*. Некоторые же имеют сходство со старым эуштинским наречием, например: *күнек, кымыш*. Из немногих приведенных данных мы склонны думать, что наречие предков, обследованных нами ясачных, было татарское и относилось к старым эуштинскому и тегильдеевскому наречиям.

Основываясь на этих данных, мы думаем, что карагассов в Томском округе нет. Это, по всей вероятности, совершенно обрусевшие остатки чулымских татар, телеутов и кучумовских татар.

Издавна татары в Томском округе составляют смешанное население в племенном отношении.

Около г. Томска, в трех верстах от него, на левом берегу реки Томи живут потомки эуштинских татар (д. Эушта). Они подчинялись князю Таяну и в 1604 г. приняли подданство русского государства. Следы Таянова городища – вал и рвы – до сих пор имеются на левом берегу реки Томи, возле озера.

Недалеко от Томска на левом берегу Оби под начальством князя Обака жили телеуты или теленгиты. В 1658 г. они окончательно приняли русское подданство. Это выходцы алтайской группы. Часть их доселе живет по р. Бочат и в Ойратской автономной области.

Возле же Томска жили чатские татары. Раньше они жили в верховьях реки Оми и были в подданстве Кучума. Их городки «Чатский» и «Мурзинский» находились по реке Оби; первый – по дороге из Тары в Томск, а второй – ниже по Оби. О нахождении кучумовских татар на Оби говорится в исторических актах (т. II, № 1) за 1598 г. Там находится отписка царю тарского воеводы Воейкопа следующего содержания: «И в распросе мне, холопу твоему, сказали лутчие люди про Кучюма царя, пошел де Кучюм царь с Черневых вод на Обь с детьми и со всеми людьми, где у него хлеб сеян, а им де веле жити всем на Убе озере».

Эуштинские и чатские татары смешались и стали называться просто томскими татарами.

К северу от Томска, по направлению к Нарыму, по реке Оби жили верхо-томские татары. Их называли еще абинцами. Большинство из них были оседлые, меньшинство же (по нижнему течению Чулыма) – кочевые.

По реке Чулыму жили чулымские татары. Они издавна жили в долинах между Чулымом и Енисеем (ближе к реке Чулыму) и по Черному и Белому Юсу. Эта группа татар происходит от саянских и енисейских турков, будучи родственна кизыльским

и качинским татарам. Чулымские татары жили деревнями в 24 души. Их деревни назывались «аймак» – аймаками¹).

Остатки этих смешавшихся с русскими племен и живут в деревнях, среди которых мы были летом 1927 года.

Сами себя они большей частью называют ясачными. Кроме того, одни из них называют себя оседлыми, другие – кочующими инородцами. Русские крестьяне их называют кукольниками, карагазами, гальянами.

Кукольниками их называют потому, что предки их молились кукле. Так в Саргатских юртах нам указали место у речки, где стояла большая лиственница. На вершине этой лиственницы помещалась кукла, которой молились и приносили жертвы. Бывали случаи, рассказывают старики, что ясачные, собравшись вместе, приносили в жертву скотину (корову, быка и т.п.). Это случалось в моменты, когда поднималась сильная буря, вихрь или сильный ураган. Отдельные лица приносили кукле подаяния: пироги, рыбу, мясо... Необходимо заметить, что население Саргатских юрт само подтверждает поклонение предков кукле. Население же Кульманских юрт об этом ничего не говорит и на вопрос об этом отговаривается полным незнанием.

Название этих ясачных карагассами нас более всего интересует.

В окрестностях соседние русские крестьяне их называют карагазами. Нам не удалось выяснить причины названия их карагазами. Сами себя они не называют карагазами и не знают, почему их так называют. Название их карагазами им не нравится.

«Так нас называют крестьяне», – говорят они. «Приедешь, бывало, на базар или проезжаешь крестьянской дерев-

¹ На такое смешанное татарское население в Томском округе мы находим указания у Ядринцева в его книге: «Сибирские инородцы, их быт и современное положение» (СПБ, 1887 г.), а также в книге на татарском языке под заглавием: Тарих Калмы Туркэ, стр. 273–275. Автором ее является Хасан-Гата Бене – мулла Мухаммадаль Габшин. Эта книга вышла в издательстве Восточная Печать в гор. Уфе в 1908 году.

ней, мы часто слышим: «карагазы приехали» или ругательное: «ы-карагазы», «у, проклятый карагаз». Это нас сильно обижает. Когда же слышим это выпивши, дело доходит до ссоры¹.

Название их гальянами мы слышали только от одной ясачной (Кульманскне юрты). Ни среди русских, ни среди самих ясачных нам не удалось выяснить причины названия ясачных гальянами.

Все они определенно о себе заявляют: «мы были кочующие». Происходим из татар. Наши отцы и деды говорили татарским языком. Из них теперь никто не знает татарского языка. Лица же, знавшие татарские слова, по их словам, умерли.

Предки обследованных нами ясачных жили в землянках. Эти землянки почему-то назывались «ак-таш» – белый камень². В настоящее время сохранилось очень много ям и курганов по правому берегу реки Оби от Кульманских юрт и выше. Почти все уцелевшие курганы имеют в середине провалы. Выше Богородска по реке, на противоположной стороне за Обью, до сих пор сохранилось городище. Передают, что здесь жил один из старших рода – князь. Нам приходилось видеть это место. Оно представляет местность, обнесенную с трех сторон рвами (с четвертой – река Обь). С одной стороны она обведена глубоким (до саж.) рвом, с двух других сторон – валами.

С.Н. Кульманов, 84 лет, из Кульманских юрт рассказал нам следующего содержания легенду о жизни своих предков. «Наши предки подчинялись царю. Царем был Кучум. Царь Кучум нас берет. Он никуда не брал нас и не обременял податями. Но вот в лесу у нас появилась белая береза. Этот березник стал расти и расти. Все поняли, что будет белый царь. Многие сильно боялись белого царя. Из трусости они собирали всю свою семью в землянки, забирали туда же все свое добро. Затем подрубили

¹ Об этом нам сообщали в Кульманах Д.Я. Тюкасов и в Саргатских юртах – Е.С. Тунаева.

² Название землянок «ак-таш» мы слышали только в Саргатских юртах от И.И. Тунаевой.

стойки. Земля засыпала их, и они погибали. Мы же произошли от тех татар, которые не трусили белого царя. Белый царь пришел и наложил на нас подать. В моей памяти, мы платили 1 р. 50 к. в год с годной души. Эта подать собиралась два раза в год: на зимну Миколу (6 декабря) один рубль и на Евдокею (1 марта – Евдокия) – 50 к. Кроме того со всей нашей волости бралось десять лисиц белому царю и одиннадцатую лисицу давали казначею». Подобную легенду мы слышали и в других местах (Нов. Кульманы, Саргатские юрты, Оськино).

Жители Кульманских юрт считают себе родственными ясачных Базанакowych и деревни Горбуновой. Про тегильдеевских и эуштинских татар они говорят, что их язык раньше был одинаков с языком предков населения Кульман. Население Саргатских юрт рассказывало нам про встречи их в настоящее время с тегильдеевцами и эуштинцами. Тегильдеевские татары радуются этим встречам. Указывая на нас, они говорят: „наша кровь”».

В настоящее время все обследованное нами население по роду занятий можно разделить на две категории. К первой относится население, живущее по берегам реки Оби. Оно занимается рыбной ловлей и охотой. Ко второй категории принадлежит население, живущее по небольшим речкам: Шегарка, Казанка, Саргатка и др. Оно занимается исключительно хлебопашеством.

Ясачные, относящиеся к первой категории, живут в деревнях: Старые и Новые Кульманы, Базанакова, Оськино, Саргат и Канаева. Население этих деревень живет оседло, в хорошо выстроенных бревенчатых домах. Поселки их находятся по правому берегу Оби (Саргатские юрты – по левому берегу Оби) на высоких местах, окруженных лесом. Дома строятся большие, крестовые. У большинства три части дома предназначаются для жилья, в четвертой – устраиваются сени. Иногда третья часть отводится под кладовую. Печи глинобитные. Украшений в комнатах почти нет. Почетное место – в переднем углу, где подвешены иконы, украшенные, как и у русских, цветами. Под полом домов устраиваются подвалы. В домах двойные рамы русской избы. При объ-

езде мы встречали бедные, покосившиеся на бок хижины. Так, мне пришлось быть и одной избе (Старые Кульманские юрты), небольшая лесенка которой в три ступеньки едва держалась. Сама изба имеет четыре метра в ширину и пять метров в длину. В комнате глинобитная печь. В окнах еле держатся рамы. Вместо стекол на 75% вставлена береста. У восточной стены стоит стол, за которым сидел хозяин с семью ребятами за обедом.

При домах имеются дворы, которые на зиму покрываются сеном (осокой) с целью укрытия на дворе скотины зимой. Почти во всех хозяйствах вырываются погреба для хранения рыбы и ягод. Запоры во всех хозяйствах. Свыше чем на 30 хозяйств в Ст. Кульманских юртах имеется только восемь бань. Редко в хозяйствах встречаются огороды. Изгородь для них делается временная: осенью она убирается. Иначе она уносится водой. В огородах садится картофель. Реже встречается морковь, репа, огурцы, мак и т.п. Колодцев в деревнях не имеется.

Население питается по преимуществу хлебом, рыбой, молоком, реже – мясом. Подобно русским, пьют хлебное вино, самогон и пиво. Отопляют дровами. Освещаются жиром и керосином. Огонь добывают спичками. Иногда бывают и сейчас случаи добычи огня из дерева.

Средством передвижения служит летом – лодка. Телег совсем нет. Лодки дощатые, покупные. Размеры их разные. Зимой ездят на санях.

Основным промыслом обследованного нами населения первой категории является рыболовство. В реке Оби они ловят осетров, стерлядь, нельму, налима и другую мелкую рыбу. Рыба ловится сетями, мордами, корчажками, самоловами и удочкой. Сбывается рыба на базарах с. Богородского и г. Томска, сохраняясь в салках и на куканах. В среднем на одно хозяйство рыбы добывается на 220 – 250 рублей в год. В старое время основным промыслом было и звероловство. Били лисицу, белку, колонка. Теперь же этот промысел подсобный. Зверя бьют мало, его почти нет. Ружьем бьют белок, уток, глухарей, рябков (рябчиков). Колонка ловят кулемой. Это деревянная лопушка.

К числу подсобных промыслов относится скотоводство и птицеводство¹.

Из скота водятся коровы, овцы, свиньи. Более всего – коровы. Летом скот свободно без пастуха гуляет по берегу Оби, Особых пастбищ (выгона) не имеется. Зимой скот держится в крытых дворах и кормится сеном. Сенокосных лугов имеют мало. Косят литовками. Количество скота в хозяйствах имеется поразному. Богатые держат до двух коров и шести овец. Наоборот, некоторые из бедных ничего не имеют. Из птиц разводят кур, уток, индюшек – в очень ограниченном количестве. В хозяйстве (выше среднего) дома, в котором мы останавливались, было две курицы. При нашем обследовании индюшек на всю деревню насчитывалось до десяти штук.

Оленеводством и хлебопашеством население не занимается. Об оленеводстве оно не имеет понятия и не помнит, чтобы их предки когда-либо занимались этим промыслом. Для хлебопашества же нет удобной земли: кругом ил, песок и лес.

Собак держат с целью охраны жилья, а также охоты на белку и утку.

Касаясь грамотности обследованного населения первой категории, приходится отметить, что в некоторых юртах (Саргатские, д. Оськино) население безграмотно. Школ не имеется. В Кульманских же юртах все почти грамотны. Последнее объясняется тем, что в Кульманах была школа. Последние три года ее нет. Школа закрыта за отсутствием помещения. Население высказывает пожелание о необходимости иметь школу. К исполнению религиозных обрядов относятся формально. Умерших хоронят в гробах, выдолбленных из лесины или сбитых из досок.

Ясачные второй категории, как мы уже сказали, занимаются исключительно хлебопашеством. Они живут в деревнях – Кожевниковой, Терсалгае, Елегечеве, Черновой и Тызрачевой (Бо-

¹ В Кульманских юртах занимаются гончарным производством. Выделяется – глиняная посуда домашнего обихода. Последняя находит сбыт в окрестных деревнях.

городского района). Население этих деревень живет тоже оседло в больших бревенчатых домах и гораздо богаче прибрежных ясачных (первой категории).

В небольшом количестве ясачные издавна жили только в Терсалгае и Кожевниковой. Терсалгайское население увеличилось прибытием поселенцев с. Базоя и Красного Яра. Деревня же Кожевниковоe, будучи населена только ясачными, называлась Казанским поселком – по речке, Казанке, протекающей возле деревни. Казанка – приток Шегарки. С прибытием поселенцев деревня стала называться Кожевниковой. Деревни Чернова, Елегчева и другие появились позднее.

Сами себя, вернее своих предков, жители этих деревень называют кочующими. Русские же называют их «карагазами». От стариков они слышали, что их деды кочевали по тайге, где попало. Жили в юртах из шкур сохатых: устанавливались жерди, на них натягивались шкуры. Промысел у предков был хороший. Били соболей, сохатых. Подать платили пушниной. Они не помнят, чтобы их предки занимались оленеводством. И только в Кожевниковой нам сообщали, что их предки в тайге охотились на оленей. Причем олени ходили табунами. Вместе с тем говорили, что в тайге еще не так давно жили остяки, которые имели до восьмидесяти оленей.

Орудием охоты был лук еловый. Лук состоял из нескольких прутьев, соединенных клеем и обвитых берестой с клеем. К луку приделывалась тетива. Из лука стреляли стрелой. Стрела представляла из себя рогатку, с одного конца имевшую уши. В другой конец рогатки, вставлялась „острая железина”. Такая стрела убивала зверей. Бывали случаи, что стрела пробивала через зверя навывлет.

Основным занятием этого населения исстари является хлебопашество.

Тотчас после перехода с кочевого обреза жизни на оседлый они пахали галюхой. Это орудие представляет собой подобие сохи, состоящей из двух частей. Левая часть загнута внутрь. Вплотную обе части не примыкали друг к другу. После

гялюхи пахали сохой, потом сабаном и подошли к современным орудиям. Жители из рассказов помнят, как их учили пахать и жать, когда вводили в оседлость. Так, гражд. д. Кожевниковой М.О. Аникин нам говорил, что имелись «печатные бумаги» (теперь утерянные), в которых указывалось, что «загоном нужно называть вспаханное место земли в четыре сажени шириной и от 40 до 50 с. длиной. По сжатии хлеба его нужно вязать в снопы. Девять снопов нужно ставить стоймя, десятым накрывать. Если хлеб жнется сухой, то нужно ставить девять снопов и накрывать тремя. Если же хлеб убирается сырой, то ставить нужно пять снопов и шестым накрывать. В первом случае называли кучкой или свинкой. Во втором – сулоном». За последнее время у них появляются земледельческие машины.

Зерно мололи на мельницах. Мельницы устраивались следующим образом. Делался большой широкий стул (аршин высотой). По бокам стула прикреплялись деревянные крылья. В середине стула пропускался шпиль, называемый пяткой, таким образом, чтобы ходил весь стул. На верхний конец шпиля надевалось два камня. Над верхним камнем приделывался ковшик, в который сыпалось зерно. Устроенная так мельница ставилась на речке. Вода била в крылья стула. Стул вертелся и между камнями мололось зерно.

Кроме земледелия это население занимается скотоводством. Водится крупный и мелкий рогатый скот. Коров в хозяйстве имеется от 8 до 12, овец – до 60, лошадей рабочих – до 8 голов. Из птиц разводят кур, уток и гусей. Масло и яйца сдают в кооперацию. Молоко сдается на «молоканки» (маслобойные заводы), принадлежащие артелям.

В указанных поселках мы не нашли ни одного слова татарского или остяцкого происхождения. Все население обрусело. По типу и жизни их нельзя отличить от русских.

Для большего уточнения происхождения всех туземцев нами были обследованы тегильдеевские татары.

Село Тегильдеево стоит на левом берегу реки Томи (в 25 верстах от Томска). На татарском языке Тегильдеево называется –

«Чуртанле» (чуртан – шука). Раньше эта деревня называлась «чулпан» (куча). Было высокое место (куча), где в настоящее время стоит мечеть. На нем-то и жили татары. Хоронить умерших они возили на другую сторону Томи. В настоящее время тут расположена д. Чернилышикова, где до сих пор имеются небольшие курганы. От стариков они слышали, что часть предков тегильдеевских татар жила на той стороне и только позднее переселилась в чулпан, который называли «Чуртанле». Очевидно, здесь очень много ловилось щуки. Весной, когда разливалась река, тегильдеевцы, спасаясь от воды, переселялись в сосновый бор (в горе) к северо-западу от реки. Это место называлось «язлау – весник». Летнее время, после спада воды, они проводили выше деревни. Эта местность называлась «джайлау – летник». До сих пор в пяти верстах (вниз по Томи) сохранились следы (ямки) летника.

Предки тегильдеевских татар молились кукле. Об этом тегильдеевцы говорят сами. Нам удалось у них записать сказку о кукле. Она следующего содержания: «Наши старики молились кукле, которая помещалась на вышке. Кукле приносились разного рода кушания. В нашу деревню попал татарин, сосланный из России. Он жил среди сибиряков. Однажды он залез на вышку и съел принесенное. Ему понравилось, и он стал каждый день съедать приносимое кукле. Старики радовались, что кукла съедает приношения. Он съедал сначала все. Потом стал есть то, что вкуснее. Иногда, желая переменить пищу, совсем не ел. И старики меняли пищу кукле. Один раз старики заметили, что он полез на вышку, и следом полезли за ним. Желая избежать опасности, он начал мешать землю на вышке. Поднялась пыль. Старики, увидев на вышке пыль, подумали, что куклы пляшут и ушли, довольные, обратно. Опять продолжалось для ссыльного веселое время. Он каждый день ел приносимое кукле. Но в конце концов его поймали и присудили к казни. Его привязали к хвосту лошади. Лошадь водили по улице, а он тащился по земле». С разными вариациями эту сказку рассказывают и в других татарских деревнях, прилегающих к Томску, например, в Барабинке, Тохтамыше и др.

За последнее столетие в Тегильдеевой стали селиться приезжие татары из Уфимской, Казанской и других губерний. Приезжих татар насчитывается до 75% и более. Приезжие имели сильное влияние на старожилов, и последние заметно стали ассимилироваться с переселенцами – татарами.

Тегильдеевские татары считают ясачных д. Горбуновой, Кульман и других деревень также родственными себе. Старики нам рассказывали, что в молодые годы им приходилось слышать, как их деды говорили, что у них есть «Семен-сват, Иван-сват, Мокей-сват». Совершенно обрусевшие и крещенные жители указанных деревень считались родственными тегильдеевским татарам.

С первых же дней заселения Тегильдеева приезжими татарами между ними и старожилами была рознь. Этому способствовало различие наречий татар приезжих и старожилов. Эта рознь нашла себе отражение в народном творчестве татар. Нам рассказывали, что некоторые из стариков, когда выпивали, пели непонятные приезжим татарам песни. Вот одна из них:

И Полатбе, Полатбей.
Кайда киттен, Полатбей.
Ун эшн бар, ашказар улым бар,
Алтын чачле кызм бар.
Эй, Полатбей, Полатбей.
Куда пошел, Полатбей?
Тебе какое дело.
У меня есть сын-кормилец,
И дочь – золотые волосы.

Различие языка давало поводы насмеяться над сибиряками. Нам удалось записать несколько рассказов, в которых сказалось непонимание языка друг друга. По словам тегильдеевцев, эти рассказы взяты из жизни.

По старому тегильдеевскому (сибирскому) наречию. «Ю» означает гребни, по казанскому (современному) «Ю» означает «мой» (мыть).

Однажды хозяин говорит своему работнику (ссылный из России) «бар, пчан ю» (по казански «бар, пчан жи»), иди, гребни сено. Работник думал, что его послали мыть сено, т.к. «Ю» по-казански означает «мой». Он удивился, что в Сибири моют сено. Пошел на луга и стал в озере мочить сено, пока не пришел хозяин.

Вот еще подобный рассказ про другого ссыльного из России, поселившегося в Эуште.

По старому эуштинскому наречию – *тап* – «щепка» по казанскому наречию *тап* – «найди».

Ссылный нанялся в работники к старшине (старшина назывался князем). Дочери князя дают работнику корзину и говорят: «бар, тап жиеп кер». Работник взял корзину, вышел на улицу и не знает, что найти в корзину, так как слово «тап» по-казански означает – найди. Шел по улице сибиряк, знавший наречие казанских татар. Он спросил, почему работник стоит с корзиной на улице. Работник рассказал ему о своем недоумении, что найти. Прохожий засмеялся и указал ему на щепку – тап.

В другой раз старшина послал его к соседу просить разрешения топить баню. По старому казанскому обычаю он должен был сначала спросить разрешение войти в избу. Он открыл дверь и сказал *ассалюму галяйкум – здравствуйте* и снова закрыл дверь. В Эуште этого не знали и стали над ним смеяться. Хозяин избы сказал: «Кер касаннык» – заходи, казанец. Работник вошел и сказал: «Мурза огай, мунчанне ягарга срап кильдем – мурза, я пришел к Вам просить разрешения топить баню». По-казански мурза – князь. Поэтому работник и назвал соседа мурзой. В Эуште же мурзой дразнили соседа, так как он был ленивый. Сосед обругал хозяина работника по-татарски и сказал: «Не дал бы разрешения, но для тебя даю баню, топи». Работник же думал, что он у большого князя живет, а этот, видно, еще больший князь, что так ругает старшину.

Когда число приезжих татар стало увеличиваться, рознь доходила до вражды. Вот несколько примеров народного творчества по этому поводу.

«К а с а н к н ы н у т ы р г а н у р н ы н к ы р т а ш т а» (по казански – «К а з а н а к н ы н у т ы р г а н у р н ы н к ы р ы п т а ш л а»). Если где посидит казанец, то нужно скоблить то место.

«К а с а н н ы к к у к а ч е к с а , к у т е н а с и н е к и н я н с а й к а л» – (по казански: «к а з а н н ы к к у к а ч е к с а к у т е н а с я н я к б л я н с а е п к а л»). – «Если казанец вознесется на небо, то и в это время ему воткнуть надо в зад вилы».

За последнее время в Тегильдееве говорят чистым современным татарским языком. Старое наречие вытеснено. Старики-старожилы перемерли. Их потомки смешались с приезжими татарами.

В деревне Эушта мы собрали немного старинных слов: *ша-бала* (кашик) – ложка, *абзый* – дядя, *туш* (кукряк) – грудь, *кунек* (кульмяк) – рубашка, *итмяк* (икмяк) – хлеб и другие.

На старом наречии эуштинцев за последнее время сказывается сильное влияние языка приезжих татар. В Эуште наряду со словами старого наречия употребляются и слова современного татарского наречия.

Несомненно, все обследованное нами население – есть смешавшиеся остатки томских татар (эуштинцев, телеутов, татар, чатских и чулымских), о которых мы говорили выше. Наречия этих смешанных племен подверглись сильным влияниям других языков. Наречие татар кульманских, каргатских, канаевых, Базанакowych юрт, Оськиной – подверглось влиянию русского языка. Их потомки говорят теперь по-русски. Наречие татар д. Тегильдеевой подверглось влиянию наречия татар казанских. Тегильдеевцы все говорят современным казанским наречием, как и жители деревень Барабинка, Тахтамыш и др.

Наречие эуштинцев сохранилось. Но и оно за последнее время носит на себе следы современного татарского наречия.

ЕРАК ЕЛЛАР КАЙТАВАЗЫ

Томск өлкәсендә яшәүче татарларның милли-мәдәни мирасы элеккеге елларда да туплана килә. 1993 елда халык ижаты бүлегенең фәнни хезмәткәрләре Ким Миңнуллин белән Салават Мөхәммәтнуров төрле авылларда йөрөп бик күп жыр текстлары, шигырьләр язып алып кайталар. Аларның кайберләрен сезнең игътибарга тәкъдим итәбез. Алар Умавил, Кызылкаш, Яңа Исламбул, Абытай һ.б. авылларда Нурлыхәят Гайнетдинова, Миңнекамал Гыйззәтуллина, Мәгъсүмә Фәйзуллина, Шәрфүк Әгъләмовалардан язып алынган.

Эльвира Сафина

Шигырь

Яшьлек жиле исеп, йөрәкләрнең

Тибрәнәләр нечкә кыллары.

Жүләр уйлар белән чуарланып

Ишетелгәли дуслык сүзләре.

Хыялларның матур шатлык тавы

Мәңге жимерелмәскә нигезле.

Шул таудагы серләр калкуланган

Яшьлек мәхәббәтен нигезли.

Мин күбәләк булсам, житез итеп,

Кунар идем сезнең гөлләргә.

Аңласагыз, сезгә сөйләр идем

Мәхәббәтне серле телләрдә.

Аңлыйм сезнең матур яшьлек уен,
Ләкин белмим, ни дип язарга.
Тасвирларга сезнең яшь күңелне
Мөмкин түгел сүзләр табарга.

Күбәләктәй сезнең матур яшьлек,
Хужа бит ул чәчәк сайларга.
Юл, бер чәчәк төркемнәре буйлап
Китү өчен әллә кайларга.

Әгәр теләгегез сайлау булса,
Чәчәкләрнең матур тезмәсен.
Яратыгыз берсен һәм нурлысын
Матураеп күзгә бәрелсен.

Беләм сезнең яшьлек фикерезнең
Читтәлеген минем уйлардан.
Серләр сезгә сөйләсәм дә шикле,
Бармау мөмкин бердәм юллардан.

Читлектәге ялгыз кошчык кебек,
Ялгыз хис итмәгез яшь жанны.
Иң беренче сезнең тимер бурыч
Саклау жиңелмәслек вөжданны.

Әйтер идем сезгә мактанычлы
Яшьлек дәрте жирдә калмаса.
Кояш нуры кебек алтын уйны
Сезнең караш утка салмаса.

Язам, ләкин сезгә сер түгел бу,
Тик очкыны яшьлек уемның.
Көләм, анса юк итәргә телим
Күңелләрнең яшьлек тутыгын.

Бурыч түгел миңа яшь күңелне
Чәчәк сайлар өчен димләргә.
Сез хокуклы минем язган сүздән
Тикшеренеп серләр эзләргә.

Күе томан аша күрәм сезнең
Уегызның төбе чуарын.
Килешә алмас сезнең теләк белән
Киләчәктә минем уйларым.

Мин хаклымын сезнең уегызның
Матур якларына карарга.
Рөхсәт итәсезме уйларымны
Тезеп-тезеп сезгә язарга?

Яшьлек хыяллары күзне буа,
Яшьлек өчен дөнья тарая.
Сезгә язар өчен матур сүзләр
Яшеренделәр әллә кайларга.

Матур яшьлек әллә сусыз гөлдәй,
Ялгызлык көннәре кызганыч.
Юк. Дөнъядан ваз кичмим әле мин,
Алда терәк – ныклы ышаныч.

Шик юк миндә сезнең яшьлек белән
Тикшерергә төпле уйларны.
Ышаныгыз, юл киң ачык безгә,
Бергә кую өчен кулларны.

Истәлек өчен

Сине якын итеп, шуның өчен генә,
Язамын мин шушы шигырьне.
Бөгелеп-сыгылып үскән ал чәчәкләр
Бизәсеннәр синең юлыңны.

Үтәр яшьлек, үтәр ямьле көннәр,
Калыр сагынып-сагынып сөйләргә:
Кайда минем белән бергә булган,
Бергә булган дуслар дияргә.

Бергә булган көннәр онытылырмы,
Юк... онытылмас алар мәңгегә.
Алар мәңге миндә сакланырлар,
Тик онытырсың бары син генә.

Үтәр еллар, яшьли сагынырсың,
Яшьлек истәлеген язарсың.
Шул вакытта иске дусларыңнан
Берсе итеп мине санарсың.

Былбыл балалары жиргә төшә,
Тагын алар китә кагынып.
Бергә йөргән көннәр бар иде дип
Сөйләрсенме, дустым, сагынып.

Дустым, сиңа шигырь язар өчен,
Алдым кулга зәңгәр каләмем.
Укыганда тыңлаучылар булса,
Аларга да яшьлек сәламем.

Сахраларга чыгып аяк бассаң,
Төрле гөлләр эзләп өзәрсен.
Өкрән генә салмак жилләр иссә,
Безнең яктан сәлам көтәрсен.

Укысаң да шунда истәлекне
Искә алырсың бергә йөрегәнне.
Һәрвакытта булганбыз шат күңелле,
Бергә уйнап, көлеп йөрегәнне.

Әх!... Жәй ямьле, чәчкә аланнары,
Исерәмен чәчкә исенә.
Менә, дустым, шуны язам,
Алыр өчен мине исеңә.

Иртә торсам, таң жилләре белән
Китә еракларга уйларым.
Киләчәккә соңгы сәлам итеп,
Шигырь язды минем кулларым.

Шигырь

Сиңа бу шигырем язар өчен
Матур сүзләр эзләп карадым.
Чөнки сине матур чәчәкләрдән дә мин
Матурырак итеп санадым.

Дуслык хисе яна йөрәгемдә,
Ни өчендер, белә алмыймын.
Якын дустым, сиңа шигырь язам,
Шигырь язам, оныта алмыймын.

Тормыш мине синнән аерса да,
Еракларга алып китсә дә,
Сөйләшербез, дустым, хатлар аша,
Очрашырбыз, тормыш очратса.

Һәрбер нәрсә зәңгәр сирень кебек
Чәчәк ата исмер язында.
Аңлыйсыңмы минем серләремне
Язып булмый монда барсын да.

Менә, дустым, сиңа истәлегем –
Кулыңа алып укып карарсың.
Әгәр аерылгач та онытмасаң,
Канат алып хатлар язарсың.

Дустыма

Син бит минем, дустым, иртә таңнан
Йөрәгемнән утлар кабыздың.
Иртә таңнан утлар кабыздың да
Күзләремнән яшьләр тамыздың.

Мәхәббәт башы син булганга,
Өзелеп сөйдем сине, яраттым.
Яшьлек жүләрлеге белән янган чакта,
Яшь күнелне үзеңә караттың.

Башта һичкем кирәк түгел иде,
Бары сине генә күзләдем.
Синең күңеленә ошый торган
Матур-матур сүзләр эзләдем.

Яшьлек тармагымда беркемне дә
Сине сөйгән кебек сөймәдем.
Сиңа әйткән кебек беркемгә дә
«Мәңгелеккә булам» димәдем.

Сиңа теләгем, дустым, кайгы күрмә
Көндезен дә, төнен дә.
Чәчәк кебек яшьлек гомереңне
Үткәр, дустым, шатлык эчендә.

Сәлам дустыма

Таңнар атып кояш чыккан чакта,
Елы яктан жыллар исәрләр.
Исәрләр дә, сине иркәләрләр,
Миннән сәлам сиңа диярләр.

Аерылулар бигрәк кыек була,
Яшь йөрәктә гөрләп ут яна.
Гәүдәләрең китми күз алдымнан,
Күзләремнән кайнар яшь ага.

Күкрәгемдә булган серле уйлар
Хәзер алар бар да сүнгәннәр.
Мин яраткан алсу йөзләреңне
Белмим, дустым, кемнәр сөярләр.

Серле матур алсу йөзләреңне
Икенче кат бәлки очратмам.
Сиңа карап сөйләшә алмамын,
Бер аерылгач, бәлки күрмәмен.

Айлар, еллар үтәр, бәлки сагынырсың,
Язган хатларымны укырсың.
Укыган чакта шушы шигырь чыкса
Укырсың да, исеңә алырсың.

Дус бул, дустым, күпләр белән
Карама син матур сүзлөргә.
Вәгъдә бир син, дустым, мин үлгәндә,
Каберемә гөлләр чәчәргә.

Ялгызлыкта

Мин ялгызым барам урманнарда,
Уйлап йөрим синең турында.
Мин бәхетле булыр идем, дустым,
Син дә булсаң минем янымда.

Тукталам да, карыйм чәчәкләргә,
Алар шундый-шундый сөйкемле,
Яшь йөрәкне мәңге сагынырлык иткән
Синең зәңгәр күзләр шикелле.

Син якында булсаң, күкрәгеңә,
Ал чәчәкләр кадар идем мин.
Күзләреңә, төпсез күзләреңә
Бер сокланып карар идем мин.

Мин һәр таңда йөрим куе урманнарда,
Зәңгәр чәчәкләргә талпынып.
Моңлы тавыш ишетәм, кемдер жырлый,
Яшьли сөйгән ярын сагынып.

Мин һәр таңда шулай тын урманда
Сине уйлап йөрим һәрвакыт.
Кайда соң син, дустыкаем,
Мәхәббәт һәм якты йолдызым.

Шигырь

Салкын таң жылләре искән чакта
Сәлам язам сиңа, дускаем.
Сәлам сиңең нурлы йөзләреңә,
Сәлам сиңа, нурлы дускаем.

Таңнар атып, кояш чыккан чакта,
Безнең яктан жылләр исәрләр.
Исәрләр дә, сине иркәләрләр,
Миннән саләм сиңа диярләр.

Таң жылләре ашыгып искән чакта
Сандугачлар башын иярләр.
Сөйгән дустаның ерак чит илләрдә,
Күрү өчен сапна диярләр

Сахраларга чыгып аяк бассаң
Чәчәк булып үсәрмен юлыңа.
Болай йөрү күпкә бармас,
Истәлегем бирим кулыңа.

Күкрәгеңә када зәңгәр чәчәк,
Үз кулымнан сиңа чын бүләк.
Рәхәт яшә, дустаным, тормышыңда
Миннән булыр сиңа чын бүләк.

Жавап хаты

Аерылырбыз, дустаным, вакыт житәр,
Син китәрсен ерак илләргә.
Син китәрсен, дустаным, мине ташлап,
Кошлар очып житмәс жирләргә.

Китәрсен дә, мине онытырсын,
Исләрендә сиңең мин булмам.
Ни кадәрле өзәлөп сагынсаң да,
Сиңең күз алдыңда мин булмам.

Шул кадәрле миндә кайгы булгач,
Ул чагында кайда булырсың,
Я булмаса, башым өзеп ташлап,
Үз жанымны үзем алырмын.

Жырлар

Сагыну чишмәсеннән кайнап чыккан
Бер жыр язам сиңа, тыңларсың.
Алсу таңнар аткан чакта
Минем жырым итеп жырларсың.

Сахраларга чыгып хәл жыйсам да,
Исерәмен чәчәк исенә.
Сандугачлар чут-чут итеп сайрый,
Төшерәмен сезне исемә.

Дустым, сиңең күкрәгеңә
Чәчәк кадар идем, шинәрләр.
Минем монда язган сүзләр
Йөрәк серләремне сөйләрләр.

Онытмамын сине мәңге-мәңге,
Миңа әйткән сиңең сүзләрең.
Киләчәктә син миңа яз
Йөрәгеңнең барлык серләрен.

Сине уйлыйм, дустым, мәңге уйлыйм,
Яшь йөрәгем әрнеп шиңгәнче.
Оныта алмам инде, дустым, сине,
Тормышыңның гөле сүнгәнче.

Шигырь

Агыйделкәй ага, алга бара,
Айлы кичтә матур юл ала.
Яшь гомер дә шулай, аккан судай,
Дулкыннарга кереп югала.

Сагынам сине көннәр-төннәр,
Мин кайтырмын микән тиз генә.
Мин оныта алмам сине еллар буге,
Онытырсың бәлки син генә.

Әгәр күрсәм нурлы йөзләреңне,
Карар идем нурлы йөзеңә.
Сөйләр идем барлык серләремне,
Карап янып торган күзеңә.

Сау бул инде, минем яшьлек дустым,
Сау бул инде, минем сөйгәнем.
Сагынып, өзелеп сезгә хатлар яза
Яшьлек уты – синең сөйгәнең.

Сиңа язам, дустым, бу жырларны,
Сиңа булсын, миңа калмасын.
Чөнки син бит минем йөрөгемдә
Мәңге сүнмәс урын алгансың.

Дустыма

Их, дускаем, син бит минем
Исләремдә мәңге калырсың.
Шушы жырларны укырсың да,
Бәлки мине дә исеңә алырсың.

Чәчәкләргә кунсаң, син сайлап кун,
Күп кызыкма матур гөлләргә.
Ямьсез булсын, төссез булсын,
Якты булсын алгы көннәрдә.

Сагынам, дустым, сагынам сине,
Минем кебек беркем сагынмас.
Кайтып синең белән күрешмичә
Шат минутлар миңа табылмас.

Исемә төшерәм сине, дустым,
Сызылып алсу таңнар атканда.
Исләремнән сез чыкмассыз инде,
Язгы гөлләр чәчәк атканда.

Вәгъдәм

Биргән вәгъдәм кире кайтмас,
Кире кайту өчен бирмәдем.
Ташламамын сине мәңгелеккә,
Ташлар өчен сине сөймәдем.

Биргән вәгъдәм минем аткан уктай,
Мәңгелеккә, кире кайтмый ул.
Син дип китек минем күнелләрем,
Үзенә тиңне һич тә тапмый ул.

Сөям сине, дустым, ташламаска,
Гомерлеккә бирәм кулымны.
Син дә бирче миңа вәгъдәңне,
Мәңгелеккә, сөям дигән сүзеңне.

Якын дустыма

Сәлам сиңа миннән күзләреңә,
Сәлам сиңа миннән, дускаем.
Таң жилләре әкрән искән чакта
Хатлар язам сиңа, дускаем.

Сиңа, дустым хатлар язам,
Кулларымда минем каләмем.
Исеңә төшсә, бәгърем, бер укырсың,
Шушы булыр минем саламем.

Бакчаларда бер гөл ал чәчәкле,
Былбыл кунып сайрый шул гөлгә.
Соңгы сүзем, дускай, син онытма,
Мин онытмам сине гомергә.

Шигырь

Хатлар өчен, дустым, сиңа шигырь язам,
Сагынганда, бәлки, укырсың.
Әгәр, дускай, күңелең саф булмаса,
Якын дуслар тапсаң, онтырсың.

Матур сәхрәләрдән киткән чакта
Алларыңа чәчәк кадармын.
Сине сагыну билгесе иттереп
Матур итеп хатлар язармын.

Дустыкаем, бергә булмасак та,
Мин сөярмен гомергә сине.
Онытмамын сине мәңгелеккә,
Ул ташламас иде, – дип мине.

Сиңа, дустым, кайнар сәлам язам,
Озын гомер теләп каламын.
Ялгыз башым моңлы уйлар уйлап,
Өзелеп сагынып хатлар язармын.

Сине онытмам, дустым, хәтерләрмен,
Жәйге матур таңнар атканда.
Таңнар атып, айлар батканда,
Кошлар сайрап канат какканда.

Исәр жылләр, агар салкын сулар,
Үтәр көннәр, сизми калырсыз.
Үткән көннәр исеңә төшкән чакта
Шунда мине дә искә алырсыз.

Иртән кояш чыккач, кошлар сайрар
Йомшак жылләр исәр шул чакта.
Искән жылләр сиңа сәлам әйтер,
Исеңә алырсың мине шул чакта.

Былбыл балаларын карап тордым,
Очып киткәннәрен кагынып.
Бергә йөргән чаклар бар иде, дип
Мин сөйләрмен сине сагынып.

Язгы матур кошлар сайраганда
Сәхрәләргә чыгып жырларсың.
Шунда сандугачның моңлы тавышларын
Минем тавышым итеп тыңларсың.

Шигырь

Иртән кояш чыккач кошлар сайрар,
Йомшак жилләр исәр шул чакта.
Искән жилләр сезгә барып сәлам әйтер,
Искә алыгыз мине шул чакта.

Сөйгән дустым, кулга каләм алып,
Саләм язам сиңа күңелемнән.
Серләр язам сиңа чын күңелдән,
Урын булса күңел түреннән.

Хатлар язам кагәз битләренә,
Тал чыбыктай бөгелә каләмем.
Сиңа бүләк итәм күкрәгемне
Кайнап чыккан дуслык сәләмем.

Саләм язам, дустым, сиңа,
Ал, кадерлем, минем сәләмем.
Сиңа өзелеп, дустым, хатлар язам
Аңларсыңмы икән сәбәбен?

Сәбәбе шул, дускай, якын күрү,
Онытмаслык итеп ярату.
Күккә караганда, якты йолдыз,
Сезне күрү өчен жан ату.

Көтмәгәндә тормыш дулкыннары
Алып китә кая булса да.
Шул вакытта минем бу шигырьләр
Уйлатырлар нәрсә булса да.

Язлар житәр, дускай, карлар эрер,
Чәчәк атар алсу гөлләрем.
Шул чәчәкләр арасында йөрер
Сезне уйлап үтәр көннәрем.

Жәй көненең шунсы матур аның,
Алсуланып матур таң ата.
Хатлар язу белән генә түгел,
Шигырь күбрәк серне аңлата.

«Дустым» дигән сүзгә ачуланма,
«Дустым» сүзе сезгә карата.
«Дустым» сүзе һичбер вакытта да
Истән чыгармауны аңлата.

Минем теләк шушы булсын сиңа:
Башларыгыз моңнар күрмәсен
Тормышыңда шат һәм рәхәт яшә
Йөзләрендә нурлар сүнмәсен.

Телим сиңа шуны, дускай
Чәчәк атсын сөйгән гөлләрең
Тиндәш гөлләреңне шуннан табып
Шат күңелле үтсен көннәрең

Ярар, дустым, хуш, исән бул
Йомшак кулың кысып каламын
Шигыремнең иң соңгысы итеп
Жавап хаты көтеп каламын

* * *

Ак альяпкычлар тектердем
Ике метр сатиннан.
Бэхетсез кеше аерыла
Яшьтән сөйгән ярыннан.

* * *

Жем-жем кара чэчләрәңне
Уникедән үрәсең.
Синең ярларыңны сөймим
Нигә дошман күрәсең.

* * *

Өйгә керсәм, тышка чыксам,
Өшим, пиджак кимәсәм.
Дәфтәрәңә язмас идем,
Син дустымны сөймәсәм.

* * *

И, дускаем, айга кара,
Мин дә айга карармын.
Синең нурың айга төшсә,
Шуннан эзләп табармын.

* * *

Иргә торып сулар сибәм,
Алмалы гөлләрәмә.
Рәхәт яшәвеңне телим
Алдагы көннәрәңдә.

* * *

Бакчаларда үсәр эле
Парал дигән гөлләрәм.
Бер айрылгач, булмас инде,
Сине күрер көннәрәм.

* * *

Стенада ике сәгать,
Берсе суга унберне
Дустыкаем, сезнең белән
Яшәр идем гомергә.

* * *

Биек тауның башларына
Күгәрчен төшә уйнап.
Күз алларыма китерәм
Күңелем белән уйлап.

* * *

Ерак микән, ерак микән,
Ерак микән Исламбул?
Жырларымны тәмам итәм,
Хуш, дускаем, исән бул.

* * *

Сандугачлар күккә оча
Сайраган чакларында.
Суларга төшәрдәй булдым,
Сагынган чакларымда.

* * *

Кулымдагы йөзегемнең
Исемнәре Мәймүнә.
Сезнең белән дуслыкларны
Онытмамын мәңгегә.

* * *

Сандугачлар сайрар инде,
Талларга басып кына.
Безнең сүзләр бетмәс инде
Хатларга язып кына.

* * *

Уйладым уй, уйладым уй,
Булмады бер уйларым.
Күзем йомсам, күз алдымда
Синең зифа буйларың.

* * *

Ятсам төшләремдә күрәм,
Сандугач тотканыңны.
Яшерсән дә, беләм инде,
Нинди уй тотканыңны.

* * *

Биек тауның башларына
Минем менәсем килә.
Чын күңлеңнән сөясеңме?
Шуны беләсем килә.

* * *

Сездә, дустым, жигәләрме,
Мәскәвский атларны.
Кабул итеп аласыңмы,
Мин жибәргән хатларны?

* * *

Сүтмә, дустым, гөлләреңне,
Сүтәрсең, үрәлмәссең.
Дусларым, хурлап йөрмәгез,
Китәрмен, күрәлмәссез.

* * *

Бакчадагы гөлләр кебек
Дус күрәмен үзеңне.
Кайнар сәламнәрәм белән
Бетерәмен сүземне.

* * *

Сандугачның аягына
Яшел эффект бәйләнгән.
Кая барсам да син генә,
Күңелем сиңа бәйләнгән.

* * *

Аннан жиләкнең чәчәген
Таптап китәрсең әле.
Шул жиләк чәчәге кебек
Ташлап китәрсең әле.

* * *

Биек тауның башларында
Алмалар пешкән кебек.
Бөтен дөнья кайгылары
Өстемә төшкән кебек.

* * *

Бу дөньяда иң кадерле
Ике нәрсә бар диләр:
Аның берсе – яшьлек гомер
Берсе – сөйгән яр, диләр.

* * *

Өстәлләрдә пар тарелка,
Эчләрендә май микән.
Безгә көннәр бик ямансу,
Сезгә дә шулай микән.

* * *

Сандугачлар матур сайрый
Су буенда жәй көне.
Кая барсам да онытмам,
Алсу чәчәгем, сине.

* * *

Калды инде, калды инде
Томский калалары.
Хатларымны илтер микән
Сандугач балалары?

* * *

Кульяулыгымны алдырдым
Жилләрдә, бураннарда.
Йолдыз булып калкыр идем
Син булган урыннарда.

* * *

Борылып киткән, сузылып киткән,
Өй артында юлыгыз.
Жырларымны тәмам итәм,
Хуш, исән-сау булыгыз!

* * *

Дәфтәреңне алгансыңдыр
Иптәшләрем язсын дип.
Мин дә сиңа жырлар язам,
Гомерлеккә калсын дип.

* * *

Биек тауның башларында –
Куш карама, куш каен.
Истәлегем начар булды,
Үпкәләмә, дускаем.

* * *

Ак пирчаткаңны ки, дустым,
Кулларың тирләмәсә.
Сөймә, дустым, сөй, дип әйтмим,
Жаннарың теләмәсә.

* * *

Биек тауның башларында
Ай түгәрәк шикелле.
Кара урманда Сак белән Сок,
Без дә шулар шикелле.

* * *

Сандугачым сайрар әле,
Америка күлләрендә.
Юк канатым, очар идем,
Сагынган көннәремдә.

* * *

Матур яз житәр инде,
Кар эреп бетәр инде.
И, дускаем, яшь гомерем
Сине уйлап үтәр инде.

* * *

Аклы ситса күлмәгемнең
Жиңенә ал кыстырам.
Кешедән калган ярларны
Сөюләре страм.

* * *

Аклы ситса күлмәгемне
Кисәң ни, кимәсәң ни.
Кешедән калган ярларны
Сөйсәң ни, сөймәсәң ни.

* * *

Кара пальто, кара яка
Минем киясем килә.
Дустым сиңең йөзләреңне
Минем күрәсем килә.

* * *

Яшь вакытта шунсы рәхәт –
Бергә гомер итәргә.
Тормыш мине мәҗбүр итте
Сезне ташлап китәргә.

* * *

Жиде ятам, жиде торам,
Жиде төн уртасында.
Дустыкаем, ташлаштык бит,
Дошманнар аркасында.

* * *

Тәрәзәннең фәрделәре
Нинди фәрделәр икән?
Йөриләр дә, кавышалар
Нинди бәндәләр икән?

* * *

Альяпкычым киң генә,
Ике бавы тиң генә.
Кара кашым карлугачым,
Дөньяда бит син генә.

* * *

Кулымдагы йөзегемнең
Исемнәре Әнүәр.
Йөрөгемнең януына
Син салдың бит әрнүләр.

* * *

Безнең лампа якты яна,
Пыяласы кызганга.
Сагынганда хат яз, дустым,
Кулларыңны кызганма.

* * *

Кара бөдрә чәчләреңне
Кипкә белән сыйпап ки,
Чәчкәләрдән чәчкәләргә
Үрелмәслек булсаң, сөй.

* * *

Фуражкаңны күтәреп куй,
Кара чәчәң күренсен.
Сөймәс булсаң, әйт тизрәк,
Күңелләрем сүрелсен.

* * *

Ефәк яулык башта тормый,
Булавка кадамасаң.
Син минеке, мин синеке,
Ятларга карамасаң.

* * *

Ишек алдым сары салам,
Илтеп сарайга салам.
Житәр инде, тәмам итәм,
Чын бәхет теләп калам.

Кемгә сөйлим

Кемгә сөйлим серләремне,
Йөрәгем ялкын кебек.
Ялкынланган йөрәгемә
Берәү бик якын кебек.

Иделкәем, суың бигрәк жылы,
Эссе көндә чумып йөзәргә.
Синең белән үткән айлы кичләр,
Калды ахры сагынып сөйләргә.

Кулларыма чәчәк жыйдым,
Аллы-гөллесен генә.
Исләремдә гел син генә,
Бәгърем, белмисең генә.

Безнең янда болота бар,
Гарәбә эри торган
Бер сандугач булсын иде,
Арада йөри торган.

Ал, дими күңелләрем,
Гөл, дими күңелләрем.
Синнән башка бүтәннәрне
Теләми күңелләрем.

Оныта алмыйм

Күзләремне тутырып карап калам
Син ерактан үтеп киткәндә,
Оныта алмыйм, бәгърем, оныта алмыйм,
Күзем төшми синнән бүтәнгә.

Синең яктан искән жилләр белән
Килер сыман миңа бер хәбәр.
Бергә булган чакның минутларын
Ник сагынам икән бу кадәр?!

Таң алдыннан моңлы кошлар сайрый
Бакчадагы яшел тирәктә.
Син дә минем сөйгән кошым булып
Сакланасың мәңгә йөрәктә.

Бик сагындым

Иртә торып тышка чыксам, Ай күренә күземә. Яктылыгын сиңа охшатам Ялгызлыгын – үземә.	Тәрәзәмнең төпләрендә Бадиян дигән гөлләр бар. Сиңа охшатып сөяр идем, Сиңа охшаган кемнәр бар.
Агыйделдә ал кораб, Утырдым алга карап. Бер генә сүз әйтер идем, Нурлы йөзәнә карап.	Жилләр исеп чәчәк исен Тарата болыннарга. Кошлар булсам, барыр идем, Син булган урыннарга.
Сандугач, кая барасың, Канат очын талдырып? Очкан кошлар сайрап үтә, Йөрәгемне яндырып.	Сандугачым талга басып Сайраганы юк иде. Бер кеше өчен бу кадәре Саргайганым юк иде.
Тал бөгелә, тал бөгелә. Таллар тамырсыз икән. Сандугачлар булып барсам, Дустым, танырсың микән?	Алты метр ал тасма, Жиде метр гөл тасма. Сөям дисәң, бир вәгъдәңне, Сөймәс булсаң, алдашма.
Ак иделдән үтә-үтә, Аягым талып бетә. Синнән хатлар көтә-көтә, Йөзем саргаеп бетә.	Бик тауга менгән чакта Таптым ал кашлы йөзек. Агыйделләргә төшсәң дә, Алып чыгармын йөзеп.
Урам аша чыккан чакта Абындым чылбырларга. Күгәрчен дисәң, күк түгел, Ошатам былбылларга.	Энжеләр тезим әле, Сайлап эресен генә. Янам сиңең утларыңда, Бәгърем, белмисең генә.

Капка төпләренә чыгып
Кульяулыгым киптерәм.
Серле күз карауларыңны
Күз алдыма китерәм.

Сандугачлар су эчәләр,
Ак иделгә тезелеп.
Син дә шулай сагынасыңмы,
Минем кебек өзелеп?

Аклы ситса күлмәгеңне
Әллә сабыннадыңмы?
Киләсең дә, китәм, дисең,
Әллә сагынмадыңмы?

Кызыл батис яулыгым,
Жилферди жилдә генә.
Күңелләрем күтәрелә,
Син булган жирдә генә.

Алма өзсәң, жепкә тезсәң
Балавызлы жепкә тез.
Син юк жирдә, мин дә түзәм,
Мин юк жирдә, син дә түз.

Ак альяпкычлар тектердем,
Каралар кыйммәт булгач.
Сагынсам да, түзәм инде,
Аралар ерак булгач.

Кара сатин ситсалардан
Күлмәк кистердем әле.
Сиңа охшатып, балконнарда
Гөлләр үстердем әле.

Шәлем көрән, шәлем көрән,
Кульяулыкларга төрәм.
Хатлар белән сөйләшмәсәк,
Мин сине кайчан күрәм.

Түгәрәк күл эчләрендә
Эчертәм атларымны.
Жаннарымнан артык күрәм,
Жибәргән хатларыңны.

Сандугачлар сайрамаса,
Ничек уяныр идем?
Сагынганда хатың булса,
Укып юаныр идем.

Көмеш йөзек сына диләр,
Сынмый да, бөгелми дә.
Гыйшык уты сүнә диләр,
Сүнми дә, сүрелми дә.

Өстәлләрдә буй-буй такта,
Гөлләрем урам якта.
Якты йолдызларга карыйм
Сине сагынган чакта.

Яшел чирәм өсләреннән
Эзләдем эзләреңне.
Таба алмадым эзләреңне,
Онытмам сүзләреңне.

Урындыкка мендәр куйдым,
Кил, дускаем, син утыр.
Жаным, бәгърем, дигәннәргә
Серләреңне бирми тор.

Ал тасмалар алдым эле,
 Чәчләремне үрергә.
 Бу хат миннән бәхетлерәк,
 Бара сине күрергә.

Ак иделнең талларына
 Таяна торган идем.
 Нурлы йөзләренә карап,
 Юана торган идем.

Кына гөлләре күп чәчтем,
 Чәчә алмадым ислесен.
 Жаныкаем, бик сагынам,
 Ник жил булып исмисең.

Тәрәзә ачып җимнәр сиптем
 Ак канатлы таулыкка.
 Сөймәдем түгел, бик сөйдем,
 Белдермәдем халыкка.

Иргә торып тышка чыксам,
 Күзем төшә күлләргә.
 Минем кебек саргаймасын,
 Су сибегез гөлләргә.

Ак иделгә төшәрсен,
 Колач салып йөзәрсен.
 Кычкырган чакта кәккүкләр
 Ничек инде түзәрсен?

Аллы-гөлле чәчәк ата
 Бакчадагы әфлисун.
 Сагынмыйм түгел, сагындым,
 Сагынсам да, нишлим соң.

Аклы ситса күлмәгемне
 Кисәм каралыр микән?
 Искән жилгә сәлам бирсәм,
 Алып баралыр микән?

Уйлыйм чәчәк атканда,
 Жырлыйм кояш батканда.
 Син дустымны бик сагынам,
 Сызылып таңнар атканда.

Аллы-гөлле чиләгеңнән
 Суларың түгелмәсен.
 Дошман сүзләренә карап,
 Күңелең сүрелмәсен.

Су сип, дустым, гөлләренә,
 Су сипмичә корытма.
 Бергә булган минутларны
 Аерылгач та, онытма.

Тукта поезд, тукта поезд,
 Тукта, кеше утырсын.
 Яшьләй сөйгән ярым бит ул,
 Ничек итеп онтырсың.

Алма бакчасына кереп,
 Хат язарга исәбем.
 Хатка язып сүзләр бетми,
 Сау бул, алма кисәгем.

Алма бакчасына кереп,
 Чәчәк өзем мин илдән.
 Гөлдән өзгән чәчәк кебек,
 Аерылдым бит мин сездән.

Ал матурмы, гөл матурмы,
Кайсысын яратасың?
Эч серемне аласың да,
Ятларга таратасың.

Аклы ситса күлмәгемнең
Жиңе тар беләгемә.
Сандугачларның сайравы,
Ял була йөрәгемә.

Жир жиләге жыя-жыя,
Кульяулыгым тулды инде.
Син дустаның күрмәгәнә
Бик күп көннәр булды инде.

Алсу, алсу диләр иде,
Алсуга кызыл тамган.
Былбыллар аерылмый икән,
Былбыл буласым калган.

Камадай кара кашларың,
Карлыгандай күзләрәң.
Йөрәгемне яндырадыр,
Өзелеп әйткән сүзләрәң.

Жем-жем кара чәчләремне
Сүтсәм, үрәлмәм инде.
Жаным, нурлы йөзләрәңне,
Китсән, күрәлмәм инде.

Без барабыз Кырымнан,
Кырым иле кырымнан.
Минем иркәм булса таныр,
Жырлап килгән жырымнан.

Ишек алдым сары чәчәк,
Сарысын сабын итәм.
Сагынмый дип йөрмә, дустаның,
Сагынып сабыр итәм.

Аерылганда кулың бирдең,
Син миңа салкын гына.
Салкын кулың йөрәгемә
Тутырды ялкын гына.

Ак иделгә туры бар,
Ике ягы кызыл яр.
Онытыла, дип әйтә күрмә,
Онытылмый сөйгән яр.

Алма бакчасына элдем,
Башымдагы шәлемне.
Бармы жаның, юкмы жаның,
Ник белмисең хәлемне?

Иртә торып тышка чыксам,
Бар матурлык айда икән,
Әй, бәгърем, бергә булган,
Көннәребез кайда икән?

Иртә торып тышка чыксам,
Гөрли күгәрченнәрем.
Бик сагынам, бәгыркәем,
Килә күрәселәрем.

Усак яна, усак яна,
Яна да, күмерләнә.
Онытырлык ярым түгел,
Оныта алмыйм гомергә дә.

Бәлки син дә сөярсен

Эчтә тулып-тулып хисләр ята,
Телим сиңа әйтеп бирергә.
Хәзер әйтәм-әйтәм дигән чакта
Тотлыгам да китәм кирегә.

Күктә якты-якты йолдыз яна,
Иң яктысы син күк тиясен.
Сине уйлый-уйлый мин юанам,
Бәлки әле син дә сөярсен.

Урам җырлары

Бөгелмәле, сыгылмалы
Көянтәң бардыр әле.
Кара кашлы, зәңгәр күзле,
Сөяркәң бардыр әле.

Ак иделнең ар ягында
Күлләр түгәрәк кенә.
Бер чәчәк тиң икенчегә,
Җырлый күбәләк кенә.

Биек тауның башларында
Гөлҗимеш матур агач.
Уйлый күңелем, сезне эзли,
Елыймын аптырагач.

Уйнап жибәр гармуныңны
Без җырлаган көйләргә.
Без җырлаган, сез уйнаган
Калсын сагынып сөйләргә.

Биек тауның башларында
Гөлҗимеш матур агач.
Елыймын да, яман сулайым,
Җырлаймын аптырагач.

И, дускаем, озата алмадым,
Авыллар күмелгәнче.
Бигрәк читен була икән,
Күңелләр сүрелгәнче.

Егетләрнең перчаткасы,
Ак мамыктан аркавы.
Кояш баегач ятып йоклый,
Егетләрнең ялкавы.

Аргы якның кыр казларын
Бирге яктан карыйбыз.
Егетләрнең ничеклеген,
Бер карауда танийбыз.

Тальян гармун, тальян гармун
Уйнап узып китәргә.
Уңган, зирәк егет белән
Озак гомер итәргә.

Урам аша елгалардан,
Су ала торган идем.
Авыр сүзләр әйтергә дә
Кызгана торган идем.

Урам аша елгалардан
Су ала торган идем.
Синнән башка бер минутта
Торалмам, дигән идем.

Телеграм баганасын
Кемнәр утырта икән.
Яннарың бизэрлек итеп,
Кемнәр котырта икән.

Жырлар

Ак иделдән агып килә
Фонарь яндырып көймә.
Сау бул, дигән минутларың
Күз алларыма килә.

Биек тауның башларында
Йөгереп йөри бер бәрән.
Әйдә, дустан, безнең якка,
Син ул якларга эрәм.

Казан кооперативында
Алтын ләгәннәр бар.
Әйдә, дустан, безнең якка,
Яның теләгәннәр бар.

Жәйгә чыксаң, тузан куба,
Атымның тоягына.
Син дустанны охшатамын,
Зәйтүн гөл кыягына.

Без китәрбез, сез калырсыз,
Талдан күпер салырсыз.
Талдан күперләр тар булыр,
Бер күрешүләр зар булыр.

Дустан, сиңа бүләгем юк,
Виноградлар пешмичә.
Айлар, еллар үтеп китте
Бер күрәп сөйләшмичә.

Тальянский гармуннарны
Уйныйлар тартып-тартып.
Сандугачым – беренче көй,
Син алардан да артык.

Тальянский гармуннарны
Уйный белсәң уйнама,
Үзең ничек мин дә шулай,
Ялыңыр дип уйлама.

Алма бакчасын чабыгыз,
Үткен булса чалгыгыз.
Су өстендә дулкын ничек,
Безнең шундый чагыбыз.

Кыска жырлар

Стаканым тулы түгел,
Тулы диеп түкмәгез.
Жырлый белеп жырламыймын,
Дуслар, гаеп итмәгез.

Стенада сәгать суга,
Минутын белеп кенә.
Төшләремә син керәсең,
Елмаеп, көлеп кенә.

Китәм дисең, китәм дисең,
Син бер китәрсең әле.
Син бер китеп башларымны
Кайгылы итәрсеңме.

Сандугачлар сайрый, сайрый,
Ничек түзә кагынмый.
Күз карауларың ягымлы,
Ничек түзим сагынмый.

Аклы яулык юар идем,
Ишек төбем күл булса.
Яныгызга барыр идем,
Жир астында юл булса.

Жәйге көндә, матур көндә,
Атлар көтәм ялгызым.
Сез дусларга ошатамын,
Күктә чулпан йолдызым.

Башка гөлләр арасында
Яратам мин кынаны.
Яратмас идем кынаны,
Сезгә охшатам мин аны.

Биек тауга менгән чакта,
Ябышам үләннәргә,
Үләннәр дә зикер әйтә,
Сез матур гүзәлләргә.

Кулымдагы йөзегемнең
Исемнәре Разия.
Сезгә ошаган гөлләр үсә
Средний Азияда.

* * *

Кеше гомерен аерып алып
Сөймәм, Аллам сакласын.
Кеше яры диеп тормам
Яры булса, сакласын.

Сандугачны ничек тотыйм,
Ничек көйләрен отыйм.
Син бит минем якын дустым,
Сине ничек онытыйм.

Йөгәрдем, житә алмадым,
Сикердем читәннәрен.
Ни булды икән телләремә,
Сау бул, дип әйтә алмадым.

Кызыл-сары күлмәгеңнең
Кара тамган түшенә.
Сагынсам да, саргайсам да,
Сөйләп булмый кешегә.

Истәлек өчен.

Туганыма.

И.Ф.К.дан

Истәлеккә жырлар

Аклы ситса күлмәгеңне
Яшел белән сырларсың.
Әгәр мине исеңә алсаң,
Жырларымны жырларсың.

Сандугачым, ник сайрыйсың,
Ни зарың бар Ходайда.
Мин дә синең кебек,
Сабыр итәм шулай да.

Ай яктысы бигрәк якты,
Көн яктысы яргысы.
Сезнең белән бергә йөри
Күңелемнең яргысы.

Кулымдагы йөзегемнең
Исемнәре Миңзифа.
Идел камышлары кебек
Синең буйларың зифа.

Кара атка шул килешә:
Кара каеш, дилбегә.
Бу жырларны сиңа язам,
Онытмаска, билгегә.

Өй артында миләшем,
Берү дә әйтми балан дип.
Чит жирләрдә ялгыз башым,
Берү дә әйтми «балам» дип.

Алларым да син идең,
Гөлләрем дә син идең.
Утларын да син кабыздың,
Суларын да сип үзең.

Өй артында баланым,
Көн дә чыгып аламын.
Әникәем, сине уйлап,
Көн дә елап аламын.

Безнең капка каен такта,
Гөлләре урам якта.
Аккош балалары кебек
Төрлебез төрле якта.

Биек тауда йөрим мин,
Карлар яуса, көрим мин.
Сез булмагач бер ямь дә юк,
Ямансулап йөрим мин.

Бу яфраklar ник саргайган?
Көзге кыраулар алган.
Безнең йөзләр ник саргайган?
Кайгы-хәсрәтләр алган.

Яшел саплы урак белән,
Урак урасым килә.
И, туганым, сезнең белән
Бергә буласым килә.

Телефонда йөз чыбык,
Иң кечесе кыл кебек.
Сезне уйлап үткән гомер
Бер минутлы жыр кебек.

Акбүз атны эчерергә
Юлымда кое булды.
Бергә чакта рәхәт иде
Аерылгач кыен булды.

Минем сөеп жиккән атым
Кара белән тимер күк.
Бик сагынсам, айга карыйм,
Ай да ялгыз минем күк.

Ике метр сатин алдым,
Мендәр тышларга гына.
Сагынганда күрешә торган
Канат кошларда гына.

Иргән торып чия ашыйм,
Йөрәгем уйнаганга.
Йөрәккәем шуңа уйный,
Гел сезне уйлаганга.

Ак машина, көмеш энә,
Яшел юрган сырырга.
Безгә Ходай язган икән
Аерылышып торырга.

Бэйлим, сүтәм, бэйлим сүтәм,
Килешерлек булмагач.
Мин сагынып хатлар язам,
Күрешерлек булмагач.

Без барасы, юл арасы
Сайрый былбыл баласы.
Безнең кебек аерым тора
Кырларда кош баласы.

Яңа өйнең шкафларында
Лимон калды кап белән.
Безгә Ходай язган икән
Сөйләшергә хат белән.

Нинди машина баса икән
Ак сатинга бизәкне.
Сез дуслардан аерым торгач,
Өзә икән үзәкне.

Кызарып кояшлар чыга
Кавказ тавы артыннан.
Очарга дип өч талпындым,
Язган хатым артыннан.

Сандугач төшкән такырга
Канат кагып ятарга.
Сандугачтан канат алып,
Их, сөйләшеп кайтырга.

Ай да ялгыз, мин дә ялгыз,
Ләкин ай яшен түкми.
Айга карап ялварсам да
Сагынуларым бетми.

Сандугачның балалары,
Йөри камышны сайлап.
Өзә үзәкне сандугач,
Мин сагынганда сайрап.

Иргән торып тышка чыксам, Ишек алларым томан. Шул томаннар арасында Син басып торган сыман.	Биек тауның башларында Арыш үсә бөгелеп. Син сагынмый торгансыңдыр, Мин сагынам өзелеп.
--	--

Сэгать суга, сэгать суга Стена буйларында. Ятсам, торсам, ни уйласам, Син генә уйларымда.	Кульяулыгым икәү иде, Берсе суларга акты. Төрлебезне төрле якка Дөнья дулкыны какты.
--	---

Дустым, өзелеп жырлар язам, Сандугач кагынганда. Утка якма, суга салма, Укырың сагынганда.	Жәй көннәре иртә белән, Күгәрчен кагынганда. Синең карточкаңа карыйм, Өзелеп сагынганда.
---	---

Агыйделгә басма салдым,
Берсе сиңа чыгарга.
Бергә булган вакытларны
Исләреңнән чыгарма.

«Шахта көе»

Аклы ситса күлмәгемә
Ал саласым калмаган.
Үз башыма хәсрәт итеп
Яр сөясем калмаган.

Аклы күлмәк ник тектердем
Көн саен кимәгәч.
Яшь күңлемне ник аздырдың
Ихлас белән сөймәгәч.

Урамнардан узаем да
Ал тасмалар сузаем.
Ал тасмалар житмәс жиргә
Бер жыр жырлап узаем.

Жырлар

Ал да чибәр, гөл дә чибәр
Көзгедән карап жибәр.
Матур кызлар арасында
Иң матуры син, диләр.

Кара каешлар килешә,
Нечкә билкәйләрәнә.
Кайтасың килә торгандыр,
Туган илкәйләрәнә.

Кашың кара, кашың кара,
Минекә дә карамы?
Минем йөрәккәем яна,
Синекә дә янамы?

Утырган урыннарымнан
Бүтән тора алмам инде.
Сабыр канатларым сынды,
Сабыр итә алмам инде.

Кашың кара, кашың кара,
Кашыңнан күзең кара.
Керфегеннән нурлар тама,
Күрсәм, йөрәгем яна.

Утыр, диеп урын бирде,
Ник утырмадым икән?
Сау бул, диеп кулын бирде,
Ник кул бирмәдем икән?

Кара елганың буенда,
Карлыган пешәр әле.
Без ятларны сөйгән чакта,
Исеңә төшәр әле.

Кулымдагы йөзегемнен,
Исемнәре Асия.
Гөлләр – маяк, сандугачлар
Юлдаш булсыннар сиңа.

Карлыганнар пешкән, дидең,
Кайда карлыганнарың?
Болай булгач, билгеле инде,
Ятка калдырганнарың.

Жәй көнендә су коендым
Матур үрдәк күлендә.
Гомеремдә дә онытмамын,
Торысың күңелемдә.

Яз житкәнне беләләр бит
Казлары да коена.
Көнләшкәннең көне бетсен,
Көнләштерик тагын да.

24.02.1954.

Шөгәр

Безнең егет әйткәләде,
Сөйгән ярын чакырып:
Синнән башка берәүгә дә
Күзем төшми, матурым.

Шөгәрләрдә ташкын кунды,
Шөгәр суы тәмлегә.
Бир кулыңны, мин дә бирим,
Аерылмаска мәңгегә.

Тальян гармун уйнаталар,
Безнең Шөгәр буенда.
Ятсам, торсам, керсәм, чыксам,
Гел син генә уемда.

Без дә бүген теләктә лә,
Күңлем изге теләктә.
Мәхәббәтем гөлләр булып
Чәчәк аткан йөрәктә.

20.11.1954

Әтнә көе

Жырлыйк Әтнә көйләренә,
Жырчыларга таралсын.
Мул уңышлар үстерүдә,
Безнең Әтнә дан алсын.

Кызарып кояш чыкмыйча,
Уйсу жирдә су кипми.
Көлемсерәп карауларың,
Күз алларымнан китми.

Матур итеп кошлар сайрый,
Әтнә су буйларында.
Ятсам – төштә, торсам – истә,
Син генә уйларымда.

Шушы көйне матур итеп,
Жырлыйлар Әтнәләрдә.
Үзәкләремне өзәләр,
Исеменә әйтәләр дә.

Зөя

Зөя ямьле, Зөя ямьле,
Зөянең суы тәмле.
Зөя ямьле, суы тәмле,
Безнең дуслар бик ямьле.

Зөя буйлап агып килә
Ап-ак каз канатлары.
Мәңге ядкәр булып калыр
Серле күз карашлары.

Зөянең матур суында
Вак балыклар дуенда.
Алма кебек матур кызлар,
Үсә Зөя буенда.

Аргы яктан бирге якка
Басма салдым киң итеп.
Гомерлеккә яр булсын, дип,
Сине сөйдем тиң итеп.

Зәңгәр күлмәк

Казан сөлгеләре бигрәк матур,
Сабан туйларына эләргә.
Безнең теләкләр дә шундый матур иде:
Бергә яшәп, бергә үләргә.

Салкын чишмәләрдән су алганда
Зәңгәр чиләкләрем тулмады.
Ни кадәрле яратып йөрсәк тә,
Кавышырга насып булмады.

Һаваларда очкан кошлар кебек,
Ярсый-ярсый канат кагынып шул.
Туган илемә кайттым мин талпынып,
Күз нурларым, сезне сагынып.

Һаваларда очкан аккошларның
Канатлары жилдә кайрылмый.
Яшәр идем туган илем синдә
Якын дусларымнан аерылмый.

Һаваларда очкан аккошлардан
Коела жиргә мамык тузаны.
Туган илдә йөргән дуслар белән,
Сизелми лә гомер узганы.

Һаваларда очкан аккошлардан
Каурыйлары коела жилләргә.
Туфрагына алтын чәчсәләр дә,
Житми икән туган илләргә.

Ялгыз агач¹

Яшел яфрак яргач,
Шаулый жилдә агач.
Ял итәргә чакыра ул мине.
Хуш исле ягыма,
Туган туфрагыма
Тарта мине яшел якташым.

Гомер жиле исә
Агач ялгыз үсә.
Айлар, кышлар, кичә ялкыным.
Күңел һаман тарта
Туып үскән якка,
Агачыма кайтам ашкынып.

* * *

Матур яза, шома яза
Комсомоллар каләме.
Тиздән Кытайда да балкыр
Ленинизм әләме.

Томскиның урамнары –
Эреле-ваклы тап кына.
Безне якты көнгә чыгарды
Ленин – пеләш баш кына.

Атларны матур күрсәтә
Томски дугалары.
Кайда барсам, шунда кирәк
Ата-ана догалары.

¹ Халык сүзләре, халык көе.

Кызылкашның урамнары
Уйный жыл-бураннары.
Бик сагынсам, сөйләр идем,
Юк телеграмнары.

Кызылкаштан Абытайга
Үрмә үрсәләр иде.
Күкрәгемдә бер каты бар,
Ярып күрсәләр иде.

* * *

Сандугачның сайравына
Күңелләрем боега.
Әйтегез шул сандугачка,
Сайрамасын былелга.

Яшьлегем чәчәк атканда
Мин аны сөйгән идем.
Бәлки мине бу көннәргә
Калдырмас, дигән идем.

Сандугачлар сайраганда
Килә елйысылары.
Төшләремә дә кермәде
Болай буласылары.

Чәчләремне тарап куйдым
Урал кызлары кебек.
Күкрәгемдә бер төер бар,
Урал бозлары кебек.

Әйдә, дустаным, су буена,
Кульяулыгың юарсың.
Син юарсың, мин жырлармын,
Күңелең тулса, еларсың.

Сайлау жыры

Бөек эштә, зур көрәштә
Кем жиңеп алга бара?
Шул кеше бездә мактаулы,
Данлы булып санала.

Кем бөек, даһи Ленинның
Чүп төшерми юлына.
Шул кеше данлы санала,
Күркәм кеше шул гына.

Кем халык дошманнарына
Каршы көрәш алып бара.
Шул кеше илдә мактаулы,
Данлы булып санала.

Кем ил өчен, халкы өчен,
Сталинча эшли ала.
Шул кеше бездә мактаулы,
Данлы булып санала.

* * *

Урманнарга баргансың,
Нигә нарат кисмәдең?
Аркылыга жәелгәнсең,
Нигә буйга үсмәдең?

* * *

Мин ал идем, гөл идем,
Мин болай түгел идем.
Сайрамаган сандугачны
Сайраттырган мин идем.

* * *

Аягыма сулар үтә,
Сары сандал кисәм дә.
Кошлар сайрап сагындыра,
Сагынмыймын дисәм дә.

* * *

И, алым бул, гөлем бул,
Көн дә күз алдымда бул.
Жәен шомырт чәчәге бул,
Кышын кышлау гөле бул.

* * *

Ике аккош, бер тутый кош
Йөзә тирән елгада.
Бер аерылгач күрешеп булмый.
Айга түгел, елга да.

* * *

Синең кашың кара булса,
Минем күзем сөрмәле.
Синең бәхетләрең булса,
Мин дә хур булмам әле.

* * *

Аккош, былбыл атсам да,
Сазга кереп батсам да,
Онытмам сез туганнарны,
Мич башында ятсам да.

* * *

Сандугачым, былбылым,
Кичә кайларда булдың?
Бөтен дөнья малын биреп,
Сатып алырдай булдым.

* * *

Сандугачымны жибәрдем
Тыңларга сүзегезне.
Ул да барып, кире кайтты,
Күрмәгән үзегезне.

* * *

Жәйләрнең житүенә,
Кышларның үтүенә.
Исәпләсәм исем китә,
Яшь гомер үтүенә.

Авторлар турында кыскача белешмә

Миңнуллин Ким Мөгаллим улы – филология фәннәре докторы, профессор, ТР Фәннәр академиясенең мөхбир әгъзасы, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты директоры.

Баязитова Флера Сәет кызы – филология фәннәре докторы, ТР ФА Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының гомуми лингвистика бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре.

Борһанова Алсу Фәһим кызы – ТР ФА Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының тасвирий һәм декоратив-гамәли сәнгать бүлеге фәнни хезмәткәре.

Булатова Миңнира Рәхим кызы – филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикология һәм диалектология бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре.

Волков Владимир Геннадьевич – Томск дәүләт педагогика университеты хезмәткәре.

Закирова Илсәяр Гамил кызы – филология фәннәре докторы, ТР ФА Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының халык иҗаты бүлеге баш фәнни хезмәткәре.

Иванов Павел Григорьевич (1890) – тарихчы, тюрколог, педагог. Томск университетында, Себер татар педагогика техникумында, Себер фармацевтика техникумында укыткан, Том карагасларын өйрәнгән. Үлгән елы билгесез.

Рамазанова Дария Бэйрэм кызы – филология фәннәре докторы, профессор, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикология һәм диалектология бүлөгә баш фәнни хезмәткәре.

*Хажиева-Демирбаш Гүзәлия Сәйфулла кызы** – филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикология һәм диалектология бүлөгә өлкән фәнни хезмәткәре.

Хисамов Олег Ришат улы – филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты директорының фән буенча урынбасары.

*Яхшисарова Гөлнара Рәшит кызы** – ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының халык ижааты бүлөгә фәнни хезмәткәре.

* Мәгълүматлар китапның беренче басмасы эзерләнгән вакытка бирелде.

ЭЧТӘЛЕК

КЕРЕШ = ВВЕДЕНИЕ

Ким Миңнуллин

5

ТЮРКО-ТАТАРСКАЯ ТОПОНИМИЯ ТОМСКОЙ ОБЛАСТИ

Олег Хисамов

26

ТЮРКИ ТОМСКОГО ПРИОБЬЯ В XVII – НАЧАЛЕ XVIII В.

В.Г. Волков

67

СЕБЕР ТАТАРЛАРЫНЫҢ ТОМ ДИАЛЕКТЫ

Дария Рамазанова

96

ТОМ ДИАЛЕКТЫНДА ХАЛЫК ТРАДИЦИЯЛӘРЕ

ҺӘМ ФОЛЬКЛОР

Флера Баязитова

171

ТОМСК ТАТАРЛАРЫНЫҢ

ТЕЛ ҮЗЕНЧӨЛЕКЛӘРЕ ҺӘМ РУХИ МӘДӘНИЯТЕ

Миңнира Булатова

225

ИМЯ ЧЕРЕЗ ВЕКА

Гузелия Хазиева-Демирбаи

293

ТОМСК ТАТАРЛАРЫ ХАЛЫК ИЖАТЫ

Илсәяр Закирова

307

ШӘРФҮК ӘБИ ЖЫРЛАРЫ

Гөлнәра Яхшисарова

350

МАТЕРИАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА, РЕМЕСЛА
И ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОЕ ИСКУССТВО
СИБИРСКИХ ТАТАР ТОМСКОЙ ОБЛАСТИ

Алсу Бурганова

374

ТОМСКИЕ ТАТАРЫ

(Материалы по обследованию Томских карагасов летом 1927 г.)

П.Г. Иванов

386

ЕРАК ЕЛЛАР КАЙТАВАЗЫ

407

Научно-популярное издание
Серия «Из сокровищницы научных экспедиций»

**Национально-культурное наследие
ТАТАРЫ ТОМСКОЙ ОБЛАСТИ**
2-е издание

Фәнни-популяр басма
«Фәнни экспедицияләр хэзинәсеннән» сериясе

**Милли-мәдәни мирасыбыз
ТОМСК ӨЛКӘСЕ ТАТАРЛАРЫ**
2 нче басма

Редакторлар *Я.М. Абдулкадыйрова, А.А. Мартянова*
Корректор *Л.Г. Шәрифуллина*
Компьютерда биткә салучы *Н.Т. Абдуллина*

Китапта *О.Р. Хисамов, И.Г. Гомәров, И.Г. Закирова, А.Ф. Борһанова,*
М.Р. Булатова, Г.Р. Яхшисарова фоторәсемнәре файдаланылды

Басарга кул куелды 20.01.2021
Форматы 60×84 $\frac{1}{16}$. Офсет кәгазе. Times New Roman гарнитурасы.
Офсет басма. Нәшер-хисап табагы 17,7. Шартлы басма табагы 26.
Тиражы 500 д. Заказ

Оригинал-макет
Г. Ибраһимов исем. Тел. әдәбият һәм сәнгать институтында эшләнде
420111, Казан, К. Маркс ур., 12

Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе нәшрияты
420111, Казан, Бауман ур., 20